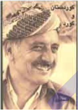
کوردستان
و
کورد

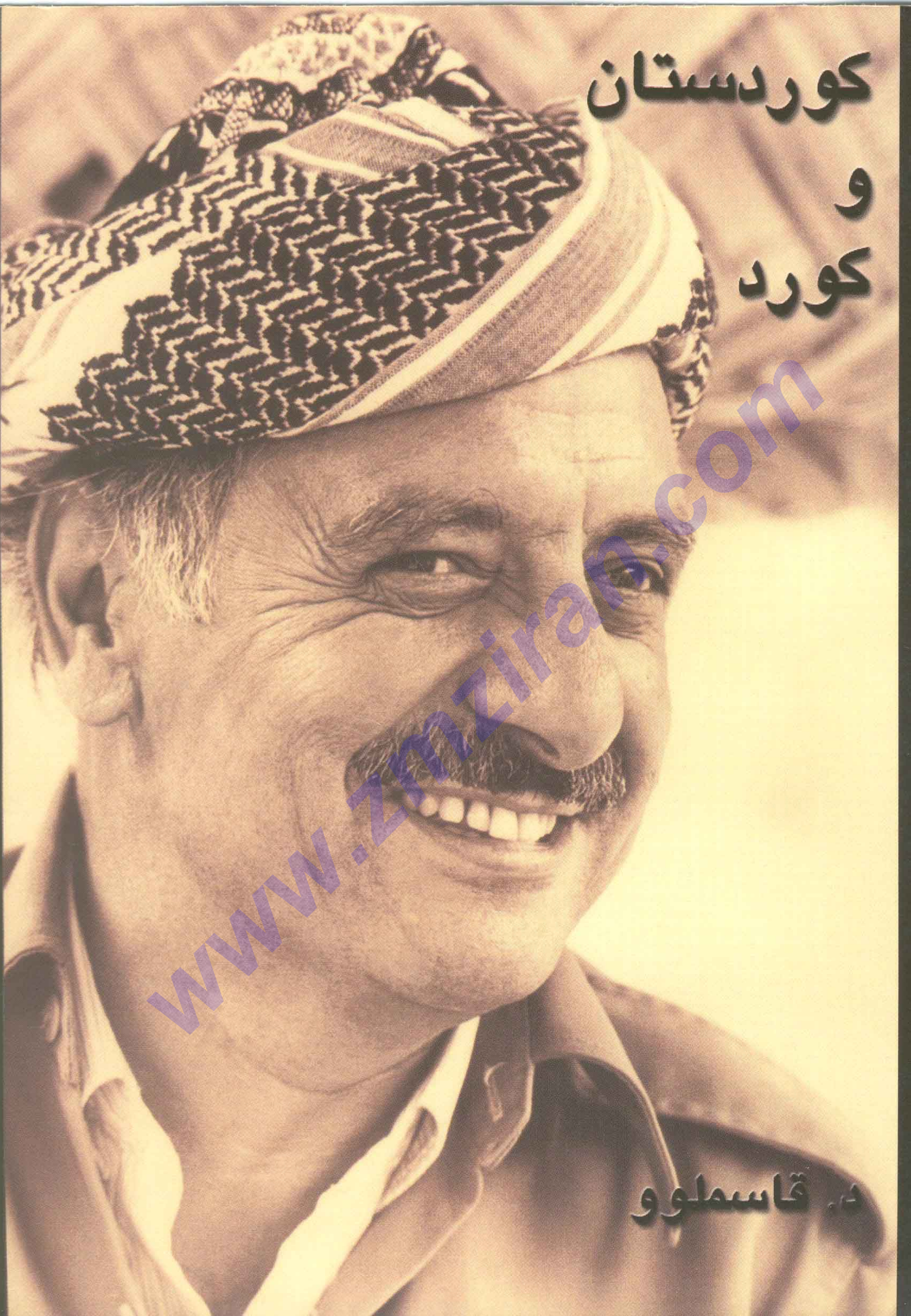

کوردستان
و
کورد

د. قاسملوو

www.zmziran.com

دوکتۆر عەبدولرەحمان قاسملوو

کوردستان و کورد

لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی و ئابووری

وەرگێڕ
عەبدوڵا حەسەن زادە

(١٣٥٢ ی هەتاوی – ١٩٧٣ی زایینی)

www.zmziran.com

ناوی کتێب: کوردستان و کورد
نووسەر: دوکتۆر عەبدولرەحمان قاسملوو
وەرگێڕ: عەبدوڵا حەسەن زادە
ساڵی وەرگێڕان: (١٣٥٢ ی هەتاوی - ١٩٧٣ی زایینی)
ئامادەکردنی بۆ چاپی دەرەوە : سەلاح شەشە
چاپخانە: کتێبی ئەرزان
ISBN 91-974991-9-6

سوئێد گەلاوێژی ٢٠٠٤

www.zmziran.com

فێهرستی باسەکان

فێهرستی باسەکان ٣
پێشەکی بۆ چاپی کوردی ٩
پێشەکی چاپی ئینگلیزی ١٣
بەشی یەکەم ١٥
باسێکی مێژوویی و جوغرافیایی ١٥
فەسڵی یەکەم ١٥
کوردستان و نەتەوەی کورد ١٥
١ـ کورتەیەك لە جوغرافیا ١٥
ئاوو هەوا ١٧
چۆمەکان ١٨
چۆمی ئاراز ١٨
چۆمی دیجلە ١٩
چۆمی فورات ١٩
چۆمی قزل ئوزەن ١٩
گۆلەکان ١٩
لێڕەوار ٢٠
سامانی ژێر زەوی ٢١
٢ـ دانیشتووان ٢١
٣ـ ئایین ٢٨
٤ـ زمان و ئەدەب ٣٠
٥ـ خوێندن ٣٤
٦ـ لەشساخی ٣٦

www.zmziran.com

فەسڵی دووهەم ٣٧
ئاوڕێك بۆ سەر مێژوو ٣٧
١ـ رەسەنی کورد ٣٧
٢ـ کورد لە رۆژگاری کۆن دا ٣٨
٣ـ کورد لە سەدەکانی نێوەڕاست دا ٣٩
٤ـ کورد لە رۆژگاری نوێ دا ٤٢
٥ـ خزینی دەوڵەتە ئیمپریالیستەکان بۆ نێو کوردستان ٤٥
٦ـ کوردستان پاش شۆرشی مەزنی سۆسیالیستیی ئۆکتۆبر ٤٩
فەسڵی سێهەم ٥٥
دابەش کردنی کوردستان ٥٥
١ـ کورد لە تورکیە ٥٥
أ: مەسەلەی کوردو داشناکەکان ٥٨
ب ـ مەسەلەی کوردو حیزبە سۆسیال دێموکراتەکانی ئوروپا ٦٠
ج ـ سیاسەتی کەمالیستەکان لە تواندنەوەی گەلی کورددا ٦٣
٢ـ کورد لە عیراق ٦٩
أـ مەسەلەی مووسڵ ٧٢
ب ـ مۆنۆپۆلەکانی نەوت لە کوردستان ٧٥
٣ـ کورد لە ئێران ٧٩
٤ـ هۆی راپەڕینەکانی کوردو ئامانجەکانیان ٨٠
٥ـ کۆماری مەهاباد ٨٣
٦ـ کورد لە سووریا ٨٩
٧ـ کورد لە یەکیەتیی سۆڤیەتی ٩٠
بەشی دووهەم ٩٣
ئابووریی کوردستان ٩٣
فەسڵی چوارەم ٩٣

www.zmziran.com

ئاوڕێکی گشتی بۆ سەر ئابووریی کوردستان ٩٣
١ـ چەند دیمەنێکی گشتیی باری ئابووری ٩٣
٢ـ هێندێ زانراو لە کوردستانی ئێران ٩٦
٣ـ پایەی بەرهەمی کشتوکاڵ ٩٨
٤ـ ئاودێری ١٠٠
فەسڵی پێنجەم ١٠٥
ئاوڕێکی گشتی بۆ سەر مێژووی کۆمەڵی کوردەواری ١٠٥
١ـ پەرەئەستاندنی مێژوویی ملکداری ١٠٥
٢ـ کوردستان وەك بەشێك لە بازاڕی جیهانی ١١٤
٣ـ پێگەیشتنی عەشیرەتە کوردەکان ١١٦
٤ـ گۆڕانی تەرکیبی ئابووری ١٢٥
فەسڵی شەشەم ١٣١
شێوەکانی ملکداریی زەوی ١٣١
١ـ ملکی خاوەن ملکەکان ١٣١
٢ـ ملکەکانی دەوڵەت (خالیسە) ١٣٥
٣ـ ملکەکانی پادشا ١٣٧
٤ـ زەوییە مەوقووفەکان ١٣٩
٥ـ زەویی جووتیاران ١٤١
فەسڵی حەوتەم ١٤٣
شێوەکانی ملکانەی زەوی ١٤٣
١ـ ملکانەی بەشتوومەك، نەزمی شەریکەبەشی ١٤٥
نیوەکاری ١٤٩
سێیەك بەری ١٤٩
سێکوت ١٥٠
دەو دوو ١٥٠
www.zmziran.com

برنج ١٥١
بەرهەمە تێکنیکییەکان ١٥١
أ- چەوەندەری قەند ١٥١
ب - توتن ١٥٢
ج - لۆکە ١٥٣
باخی میوە ١٥٣
هۆیەکانی تری بەش کردنی بەرهەم ١٥٤
٢- ملکانەی بەدراو ١٥٧
٣- ملکانەی بەکارو کۆیلەتیی جووتیار ١٦٠
٤- ملکانەی ئاژەڵداری ١٦٧
٥- ملکانەی سەرمایەداری ١٧١
فەسڵی هەشتەم ١٧٥
پێکهاتنی کۆمەلایەتی و پایەی ژیانی خەڵکی لادێ ١٧٥
١- پێکهاتنی کۆمەلایەتیی لادێی کوردستان ١٧٥
١- خاوەن ملکە گەورەکان ١٧٥
٢- خاوەن ملکە نێونجییەکان ١٧٦
٣- وردە مالیکەکان ١٧٦
٤- وەرزێرە نێونجییەکان ١٧٦
٥- وەرزێرە بێزەوییەکان ١٧٦
٦- کرێکارە کشتوکاڵییەکان ١٧٧
٧- هێندێك توێژی دیکە ١٧٧
٢- وەزعی وەرزێران ١٨٠
أ - سوود ١٨٢
ب - پایەی ژیانی وەرزێران ١٨٣
٣- بەرهەمهێنانی وەرزێری و سیاسەتی وەرزێری ١٨٥

www.zmziran.com

فەسڵی نۆهەم ١٩٥
سەنعەت و بازرگانی و باری ماڵی ١٩٥
١ـ سەنعەت ١٩٥
نەخشی بەشی گشتی ـ دەوڵەتی ١٩٦
٢ـ بازرگانی و باری ماڵی ١٩٩
الف ـ بازرگانیی دەرەوە ٢٠٠
ب ـ باری ماڵی ٢٠٥
فەسڵی دەهەم ٢١١
جێگای نەوت لە ئابووریی نەتەوایەتیدا ٢١١
١ـ نەوت لە جیهان دا ٢١١
٢ـ نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و مۆنۆپۆلەکانی نەوت ٢١٢
٣ـ نەزمی ٥٠ـ٥٠ و جێبەجێکردنی ٢١٦
٤ـ میللی کردنی نەوت ٢٢٥
٥ـ پێوەندیی نەوت بە پێشکەوتنی ئابووریەوە ٢٢٨
فەسڵی یازدەهەم ٢٣٥
گیروگرفتەکانی هەڵدانی ئابووری ٢٣٥
١ـ سەربەخۆیی سیاسی و پێشکەوتنی ئابووری ٢٣٥
٢ـ پێوەندیی دوولایی نێوان وەرزێری و سەنعەتیکردن ٢٣٧
أ ـ بارە باشەکانی سەنعەتی کردن ٢٣٧
ب ـ چاکردنی وەرزێری و هەڵدانی بەرهەمی وەرزێری ٢٤٠
ج ـ هێندێك گیروگرفتی سەنعەتیکردن ٢٤٣
٣ـ بەرزکردنەوەی پایەی ژیان ٢٤٥
٤ـ هەڵبژاردنی ڕێگای گەشەکردن ٢٤٧
بەشی سێهەم ٢٥١
مەسەلەی کورد ٢٥١

www.zmziran.com

فەسڵی دوازدەهەم ٢٥١
مەسەلەی کورد لە رۆژگاری ئەمڕۆدا ٢٥١
١ـ سروشتە تایبەتی‌یەکانی مەسەلەی کورد ٢٥١
٢ـ وەزعی ئێستای کورد ٢٥٤
٣ـ جێگیربوونی نەتەوایەتیی کورد ٢٦٠
٤ـ سروشتی خەباتی رزگاریخوازیی گەلی کورد ٢٦٤
فەسڵی سێزدەهەم ٢٧٥
مافی دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەکان و مەسەلەی کورد ٢٧٥
١ـ مارکسیستەکان ومافی دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەی کورد ٢٧٥
٢ـ داخوازی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد ٢٧٨
٣ـ رێگای رزگاریی گەلی کورد ٢٨٤
ئەنجام ٢٨٩
دوا قسە بۆ چاپی کوردی ٢٩٥
سەرچاوەکان ٣٠١

www.zmziran.com

پێشەکی بۆ چاپی کوردی

هەموو کتێبێك مێژووی خۆی هەیە، کتێبی "کوردستان و کورد"یش بەش بەحاڵی خۆی خاوەنی رابردوویەکی درێژە. ساڵی ١٩٥٣ هاوڵێکی خەباتکەرو دۆستێکی نیزیك پێشنیاری پێ کردم کە بۆ روون کردنەوەی هێندێ باری سیاسیی مەسەلەی کورد نامیلکەیەك بنووسم. بەڵام هەر زۆر زوو دەرکەوت کە ئەم گیروگرفتە بە نامیلکە چارەسەر ناکرێ. بەڵێنم بە هاوڵەکەم دا کە خەریکی نووسینی کتێبێك لەسەر گیروگرفتی کورد دەبم. بەداخەوە سەرکەوتنی کوودیتای ساڵی ١٩٥٣ کە بوو بەهۆی رووخانی حکوومەتی نیشتمانیی مصدق و زاڵ بوونی رێژیمی دیکتاتۆری و زۆرداری، دەرەتانی ئەوەی لێ بڕیم کە بەڵێنەکەم بەجێ بگەیەنم. هەلومەرجی تێکۆشانی نهێنی و لەبەردەست دا نەبوونی سەرچاوەی پێویست بۆ دانانی کتێبێکی زانستی لەسەر مەسەلەی کورد چەند ساڵی تریش ئەم کارەی وەدوا خست. بەڵام هەر لەو وەختەوە کۆکردنەوەی کەرەستەو ئاماری پێویست لە هەموو ناوچەکانی کوردستانم بە ئەرکی خۆم داناو زۆر هاوڵی دڵسۆزیش لەو بارەوە یارمەتییان دام.

لە ساڵی ١٩٥٧ەوە دەستم بە نووسینی کتێبەکە کردو ساڵی ١٣٦٢ ئامادەی چاپ بوو. لەماوەی ئەو پێنج ساڵەدا زۆرم هەوڵ دا کە هەرچی سەرچاوە لەسەر کوردو کوردستان نووسراوە وەدەستیان بێنم و کەڵکیان لێوەربگرم. بەڕاستییش دەتوانم بڵێم کە وابزانم هیچ کتێبێکی گرنگ و سەرچاوەیەکی بەنرخ نەبووە کە پێوەندیی بە کوردۆلۆژییەوە هەبێ و من چاوم پێ نەکەوتبێ. دەمەوێ ئەوەش بڵێم کە پاش ئەوەی من لە نووسینی کتێبەکە بوومەوە لەبەر پەرەئەستاندنی جووڵانەوەی رزگاریخوازی گەلی کورد (بەتایبەتی لە کوردستانی عیراق) کتێب و نامیلکەیەکی زۆر لەسەر هەموو بارەکانی ژیان و خەباتی گەلی کورد بڵاو کرانەوە کە هێندێکیان بەڕاستی بەنرخ بوون. بەڵام من نەم توانی بۆ نووسینی کتێبەکە کەڵکیان لێ وەربگرم.

ئەم کتێبە لە ئەسڵ دا وەختێك لە پراگ بووم بە چیکی نووسراوە. ساڵی ١٩٦٣ بنکەی بڵاوکردنەوەی ئاکادیمیای زانستی چیکوسلۆواکی لە پراگ بڕیاری دا کتێبەکە بە زمانی چیکی چاپ بکا. بەڵام هەر لەو وەختەدا بنکەی بڵاوکردنەوەی سیاسی لە براتیسلاوا رایگەیاند کە دەیەوێ کتێبەکە بە زمانی سلۆواکی بڵاو بکاتەوە. لەبەر ئەوەی زمانی چیکی و سلۆواکی زۆر لێك نیزیکن و چیك بە هاسانی نووسراو بە زمانی سلۆواکی دەخوێنێتەوە، لە بنکەی ئەکادیمیاوە داوایان لێکردم کە رێگا بدەم ئەوان کتێبەکە وەربگێڕن و بە

زمانی ئینگلیزی بڵاوی بکەنەوە کە لە دەرەوەی چیکوسلۆواکییش کەڵکی لێ وەربگیرێ. بەم جۆرە چاپی سلۆواکی لەساڵی ١٩٦٤دا وەك یەکەم چاپی کتێبی "کوردستان و کورد" بڵاو کرایەوە. بنکەی بڵاوکردنەوەی سیاسی لە براتیسلاوا بۆ ئەوەی کتێبەکە هەم زووتر چاپ بکرێ و هەم زیاتر سەرنج رابکێشێ هێندێ جێگای لە بەشی غەیری سیاسیی کتێبەکە کەم کردەوەو زۆر وێنەی جوانیشی لەسەر ژیان و خەباتی گەلی کورد لە هەموو پارچەکانی کوردستان تێدا زیاد کرد. چاپی ئینگلیزی لەبەر وەگێڕانی وەپاش کەوت و ساڵی ١٩٦٥ دەرچوو. ئەم چاپە بەبێ دەست لێدان بە تەواوی چاپ کراوەو بنکەی ئەکادیمیا سەریەستی‌یەکی تەواوی بە دانەر دابوو کە شایانی باسە. وەختێك ئەکادیمیا خەریکی چاپی ئینگلیزی بوو، بنکەی کۆلێتزی لەندەن لەگەڵی رێك کەوت کە چاپێکی دیکەش بۆ ئەم بنکەیە ئامادە بکا. کەواتە کتێبەکە دوو چاپی ئینگلیزیی هەیە: یەکیان هی بنکەی ئەکادیمیا لە پراگ و ئەوی تریان هی بنکەی کۆلێتز لە لەندەن.

چاپی عەرەبی یەکەم جار لە ساڵی ١٩٦٧دا لە رووی چاپی ئینگلیزی‌یەوە وەرگێڕاوەو بڵاو کراوەتەوە. ساڵی ١٩٧٠ چاپێکی کورت کراوەی عەرەبی لەلایەن دارالنشری لوبنانی‌یەوە لە بیروت بڵاو کرایەوە. کورت کردنەوەو چاپی کتێبەکە بەم شێوەیە بەبێ ئاگاداریی دانەر بووە.

ساڵی ١٩٦٩ لە وەرشەو لەلایەن بنکەی بڵاوکردنەی پۆلۆنی (لەهستانی) "کتێب و زانست" "کوردستان و کورد" لە رووی چاپی ئینگلیزی‌یەوە بە پۆلۆنی وەرگێڕاوەو بڵاو کراوەتەوە. جیاوازیی چاپی پۆلۆنی و ئینگلیزی تەنیا ئەوەندەیە کە من پێشەکی‌یەکی تایبەتیم بۆ چاپی پۆلۆنی نووسیوەو بنکەی "کتێب و زانست"یش سەرەتایەکی بۆ کتێبەکە نووسیوە کە هەوڵ دەدا هێندێ شوێنی کتێبەکە لە باری سیاسی‌یەوە بۆ خوێنەری پۆلۆنی زیاتر روون بکاتەوە.

ئەوە ئێستا چاپی کوردیی کتێبی "کوردستان و کورد" لەبەردەست دایە. دیارە سەیرە کتێبێك لەلایەن کوردێکەوە لەسەر گیروگرفتی کورد نووسرابێ و تازە پاش ئەوە کە بە چەند زمانی بێگانە بڵاو بۆتەوەو دە ساڵ لە نووسینی تێپەڕیوە بە کوردی چاپ بکرێ. بەڵام چارەنووسی ئەم کتێبە انعکاسێکە لە چارەنووسی دانەرەکەی کە ئەویش انعکاسێکە لە چارەنووسی گەلی کورد.

ئارەزووم ئەوە بوو کە کتێبەکەم هەرچی زووتر بە زمانی کوردی بڵاو بکرێتەوە. زۆر بەختیارم کە ئاواتەکەم هاتە دی، هەرچەند دە ساڵیشی بەسەردا تێپەڕیوە.

بەڵام پێم خۆش بوو لەسەر چاپی کوردی هێندێ شت روون بکەمەوە. چاپی کوردی لە ئەساس دا لە چاپی یەکەمی عەرەبی‌یەوە وەرگێڕاوە. لەبەر ئەوەی کە بەداخەوە هێندێ جێگای چاپی عەرەبی کە لە

رووی چاپی ئینگلیزی‌یەوە وەرگێڕرابوو، زۆر ورد نەبوو، وەرگێڕی کوردی تووشی تەنگ و چەڵەمەیەکی زۆر بوو. بۆیە ناچار بووم هەموو مەتنە کوردی‌یەکە جارێکی تریش سەیر بکەم و لە زۆر جێگا دەستیشی تێوەردەم. چاپی کوردی ئێستا هەروەك لە ئینگلیزی‌یەوە وەرگێڕرابێ وایە.

ئەم کتێبە وەختی خۆی بۆ بێگانە نووسراوە. لەبەر ئەوە هێندێ شتی وای تێدایە کە بۆ خوێنەری کورد وەك زیادی دێتە بەرچاو. بەڵام دیسانەکە بەڕاستم نەزانی لەم بارەوە دەستی تێ وەردەم و بی‌گۆڕم. زۆرم هەوڵ داوە کتێبەکە هەروا کە لە سەرەتاوە نووسرابوو بگاتە دەستی خوێنەری کوردو تەنیا هێندێ جێگای زۆر پێویست نەبێ نەم گۆڕیوە.

دیارە لەنێوان ساڵی ١٩٥٧و ١٩٧٣دا شازدە ساڵ فەرق هەیەو لەم شازدە ساڵەدا زۆر گۆڕانی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسی بەسەر هەموو پارچەکانی کوردستان، بەتایبەتی کوردستانی ئێران و عیراق دا هاتوە. بۆ نموونە پێوەندی‌یە وەرزێری‌یەکان لە کوردستانی ئێران وەك ٢٠ ساڵ لەمەوبەر نەماون. بەڵام لەگەڵ ئەوەش لەهێندێ جێگای زۆر پێویست نەبێ وەك زۆرتر بوونی ژمارەی دانیشتووانی کوردستان بە پێویستم نەزانی هیچی لێ زیاد بکەم. لەو جێگایانە کە زیادیشم کردوە مەتنی کتێبەکە هەروەك خۆی ماوەتەوەو تێبینی‌یە تازەکان لە پەراوێزی کتێبەکەدا جێ کراونەوە. ئەو پەراوێزانەی لە چاپی کوردی دا زیاد کراون، بەم نیشانەیە (❖) لەوانی پێشتر جیا دەکرێنەوە.

پێم خۆشە سەرنجی خوێنەری کورد بۆلای ئەو ڕاستی‌یەش رابکێشم کە نەك هەر وەرگێڕان بەڵکوو نووسینی کتێبی زانستییش بە زمانی کوردی دژوارە، چونکە زاراوە زانستی‌یەکان جارێ جێگای خۆیان نەگرتوە. لەبەر ئەوە ناچار بووین هێندێ زاراوەی نوێ بۆ یەکەم جار دابڕێژین و دابنێین. مەبەستمان ئەوەش نەبووە کە ئەوەی ئێمە (دانەرو وەرگێڕ بە یارمەتیی زۆر کەسی کوردی‌زان) دامان ناوە ئیتر تەواوەو نابێ دەسکاری بکرێ. بەڵکوو لەبارێکەوە ناچار بووین و لەبارێکی تریشەوە لەسەر ئەو ئەسڵە ڕۆیشتووین کە ئێمە وا دادەنێین و یەکێك دێ باشتری دەکا. هەم لە دانانی زاراوەو هەم لەشێوەی بەکارهێنانی زمانەکەمان دا هەوڵمان داوە کە هەم کوردی پەتی و ڕەوان بنووسین و هەم وابێ کە خوێنەر بەهاسانی لێی تێ بگا. بەتایبەتی هەوڵ دراوە هیچ وشەیەکی دەستکردو دروستکراو کە بۆ زمانی کوردی بێگانەیە بەکار نەهێنرێ.

بۆ هاسان کردنی کاری خوێنەر زاراوە هەرە گرنگەکان کۆ کراونەوەو لەگەڵ ماناکەیان بەجیا چاپ کراون.

لێرەدا بەدەرفەتی دەزانم سوپاسی هەمووی ئەو کەسانە بکەم کە بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبە بە کوردی یارمەتی‌یان داوم. بەتایبەتی سوپاسی وەرگێڕ دەکەم کە بەوردی و دڵسۆزی کتێبەکەی بە کوردی

www.zmziran.com

وەرگێڕاوەو بۆ ئامادەکردنی چاپی زەحمەتێکی زۆری کێشاوە. دیارە بەرپرسیاری هەموو بیروباوەڕێك كە لەم كتێبەدا هاتوە، تەنیا دانەر خۆیەتی.

دانەر

جۆزەردانی ١٣٥٢، ژوئەنی ١٩٧٣

www.zmziran.com

پێشەکی چاپی ئینگلیزی

کوردستان و کورد کە هەتا ئەم دواییانە دوو وشەی نەناسراو بوون، لە هەموو دنیادا کەوتوونە سەر زار و زمانان. ئەرکی ئەم کتێبە ئەوەیە کە ئەم دوو وشەیە باشتر بە خوێنەر بناسێنێ.

ئەم کتێبە باسێکی ئابووری و سیاسی‌یە، بەڵام ناچار بووم بەشی یەکەمی بۆ باسێکی جوغرافیایی و مێژوویی تەرخان بکەم. دیارە من نیازی ئەوەم نەبووە کە مێژوو و جوغرافیای کوردستان بنووسم. مەبەستم تەنیا ئەوە بووە کە خوێنەر لە هەموو لایەنەکانی ژیانی گەلی کورد شارەزا بێ. ئەوەش بۆ تێگەیشتنی گیروگرفتە ئابووری و سیاسی‌یەکان شتێکی پێویستە.

بەشی دووهەم لە پێوەندی‌یە وەرزێری‌یەکانی کوردستان دەکۆڵێتەوە. وا دێتە بەرچاو کە هێندێك باس زۆر بە درێژی نووسراون، بەڵام من پێم وایە لێکۆڵینەوەی دووروودرێژی وەرزێریی کوردستان کە لقی ئەساسیی ئابووریی وڵاتەکەیە، یارمەتی بە روون بوونەوەی زۆر گیروگرفتی ئابووری و هی‌تر دەدا.

لە بەشی سێهەم دا ویستوومە ئەم دوو گیروگرفتە باس بکەم:

یەکەم، روون کردنەوەی باری نەتەوایەتی و سیاسیی مەسەلەی کورد لە روانگەی تیئۆریی زانستی‌یەوە و هێنانەگۆڕی هێندێك پێشنیار بۆ چارەسەر کردنی.

دووهەم، لێکدانەوەی هێندێك گیروگرفتی پەرەئەستاندنی ئابووری کە ئەو وڵاتانەی لەباری ئابووری‌یەوە دواکەوتوون بەرەنگاریان دەبن و لێکدانەوەی ئەوە کە کام شێوەی پەرەئەستاندن گەشەکردنی هێزەکانی بەرهەم هێنەر بەتەواوی و بەخێرایی دەستەبەر دەکا.

دیارە من وەك کوردێك توانیومە هێندێ زانراوەی رەسەن لە زۆر سەرچاوەی جیاوازەوە بێنمە دەست. بەڵام لەو بارەوە تووشی تەنگ و چەڵەمەیەکی زۆر بووم. چونکە زانراوە ئابووری‌یەکان و بەتایبەتی ئامار لەسەر کوردستان یا هەر دەست ناکەون، یا ئەگەر دەستیش بکەون بەتەواوی راست و ورد نین. جا، ئەو زانراوانەی لەباسی وەرزێری دا هاتوون و سەرچاوەکەیان دیاری نەکراوە، هەموو بۆخۆم بەیارمەتیی هاواڵەکانم لە نێوخۆی وڵات دا کۆم کردوونەوە.

لێرەدا هەقی ئەو تێبینی‌یەش بەخۆم دەدەم: هیچ کەس نیە لەبارەی نەتەوەی خۆی و لە بارەی ژیان و خەباتی نەتەوەکەیەوە بنووسێ و بتوانێ بەتەواوی بێ‌لایەن بمێنێتەوە. بۆیە هەوڵم داوە لە لێکۆڵینەوەی گیروگرفتەکان دا لە چوارچێوەی بۆچوونێکی واقیعی دەرنەچم. ئامانجی من ئەوە بووە کە کوردو کوردستان

وەك هەن بەبێ زیادو کەم بە خوێنەر نیشان بدەم. نیازیشم ئەوە نەبووە کە رێگای چارەسەرکردنی هەمووی ئەو گیروگرفتانە نیشان بدەم کە باسیان دەکەم، هەرچەند لە یەکەم نیگادا وا دێتە بەرچاو. بەپێچەوانە، بەپێی مەسەلی کورد بزووتوومەوە کە دەڵێ: خوێندن وەك ئەوەیە چاڵێ بە دەرزی هەڵکەنی. دیارە خوێنەر دەبێ خۆی بڕیار بدا کە من تا چ رادەیەك لەو نیازەم دا سەرکەوتووم.

دانەر

مارسی ١٩٦٥

www.zmziran.com

بەشی یەکەم

باسێکی مێژوویی و جوغرافیایی

فەسڵی یەکەم

کوردستان و نەتەوەی کورد

١ـ کورتەیەك لە جوغرافیا:

کوردستان، وڵاتی کوردان[١] لە ئاسیای ڕۆژئاوا کەوتۆتە بەشی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و دەوڵەتێکی سەربەخۆی لێ پێك نەهاتوە، چونکە خاکی کوردستان لەنێوان ئێران و عێراق و تورکیاو سووریادا بەش کراوە. وشەی کوردستان بەڕەسمی و بە شێوەیەکی نێونەتەوایەتی دانی پێدا نەنراوەو لە نەخشەو کتێبە جوغرافیاییەکان دا بەرچاو ناکەوێ. وشەی کوردستان بێجگە لە ئێران کە تەنیا بۆ ناوچەی سنە بەکاری دێنن، لە هیچ شوێنێکی تر بەڕەسمی بەکار نابرێ.[٢]

---

(١) وشەی کوردستان بۆ یەکەم جار لە سەدەی چاردە لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی سەلجووقیەکان دا بەکار هێنراوە. بڕوانە کتێبی (نزهة القلوب)ی حمدالله مستوفی کە لەنێوان ساڵەکانی ١٣٣٥ـ١٣٤٠دا نووسیویەتی و لەوێ دا دەڵێ: **"کوردستان لە ١٦ ویلایەت پێك هاتوە، ئاوو هەوای سازگارەو لەگەڵ عێراقی عەرەب و خوزستان و عێراقی عەجەم و ئازەربایجان و دیاربەکر هاوسنوورە"**. ئەمە وا دەگەیەنێ کە دیاربەکر ئەودەم بەڕەسمی بەشێك لە کوردستان نەبووەو بە ویلایەتێکی سەربەخۆ دانراوە.

هەروەها ئەولیا چەلەبی گەڕیدەی تورك کە لە سەدەی هەڤدەدا پاش گەڕانی بە هەموو ناوچەکانی کوردستان دا ناوبانگی دەرکرد، دەنووسێ: **"کوردستان لە ویلایەتەکانی ئەرزەڕۆم و وان و هەکاری و دیاربەکرو جزیزەو ئامێدی و مووسڵ و شارەزوورو ئەردەلان پێك دێ و ڕێی حەڤدە ڕۆژە.**

M.Fany: Nation Kurde et son Evolution Sociale Paris 1933، p. 199.

(٢) **"کوردستان بەشی ڕۆژئاوای ئێرانە کە کوردی تێدا نیشتەجێیە... بەڵام پێویستە بگوترێ کە یەکەم: لەبەشی ڕۆژئاوا، ئەو خاکەی سوننیی تێدا دادەنیشن خەڵك ناوی ناوە کوردستان، و دووهەم: خەڵکی ساویلکە بە شاری سنە دەڵێن کوردستان"**. (فرهنگ جغرافیائی ایران بە زمانی فارسی، بەرگی پێنجەم تاران ١٩٤٩ـ١٩٥٤ ل٣٥٦). بێسوود نیە کە بڵێین: کودستان لە ئێران بە "ڕۆژئاوا" و لە عێراق بە "شیمال" و لە تورکیا بە "ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات و ئەنەدۆڵی جنووبی ڕۆژهەڵات" ناو دەبرێ. ــ د.

www.zmziran.com

کەوابوو دیاری کردنی سنووری هەموو کوردستان کەمێك گرانە، بەڵام بە لێکدانەوەی ئەو مەڵبەندانەی کوردیان تێدا نیشتەجێیەو لەباری مێژوویی‌و هەڵکەوتەوە بە یەك وڵات دەژمێردرێن، دەتوانین سنووری کوردستان بەم جۆرە دیاری بکەین:

لە شیمالی ڕۆژهەڵاتی لوتکەی ئاراراتەوە خەتێکی ڕاست دەست پێ‌دەکا، بەرەو جنووب بۆ بەشی جنوویی زاگرۆس و پشتکۆ دێتە خوارێ، لەوێ ڕا خەتێکی ڕاست بۆ لای ڕۆژئاوا دەکێشین هەتا دەگاتە شاری مووسڵ لە عیراق، لەوێوە خەتێکی ڕاست بۆ لای ڕۆژئاوا کە لە مووسڵەوە دەگاتە بەشی تورك نشینی ویلایەتی ئەسکەندەروون و لەو نوختەوە خەتێك بۆ لای شیمالی ڕۆژهەڵات رادەکشێ تا دەگاتە ئەرزەڕۆم لە تورکیا، پاشان لە ئەرزەڕۆمەوە خەتێك بەرەو ڕۆژهەڵات دێ تا دەگاتەوە لوتکەی ئارارات.

بەم جۆرە پێوانەی کوردستان بە تێکڕایی دەگاتە نیزیکەی ٤٠٩٦٥٠ کیلۆمیتری چوارگۆشە[٣] یانی بەتەنیا لە خاکی بریتانیاو هولەندو بێلژیك و سویس و دانمارك بەرینترە. خاکی کوردستان ١٩٤٤٠٠ کیلۆمیتری کەوتۆتە بەر تورکیا، ١٢٤٩٥٠ کیلۆمیتری بەر ئێران، ٧٢٠٠٠ کیلۆمیتری بەر عیراق، و ١٨٣٠٠ کیلۆمیتری لە سوریایە[٤]. درێژایی کوردستان لە شیمالەوە بۆ جنووب دەگاتە ١٠٠٠ کیلۆمیترو ڕادەی نێونجی پانایی کوردستان لە بەشی جنوویی ٢٠٠ کیلۆمیترە، و پاشان هەتا بەرەو شیمال برۆی زیاد دەکا، تا دەگاتە ٧٥٠ کیلۆمیتر[٥].

---

[٣] هێندێك کۆڕو کۆمەڵی کورد دەڵێن پێوانەی کوردستان لە ٥٠٠٠٠٠ کیلۆمیتر تێ‌دەپەڕێو لە لوتکەی ئاراراتەوە تا دەگاتە خەلیجی فارس و دەریای مێدیترانە دەگرێتەوە. بڕوانە ئەو نەخشەیە کە ناوەندی لێکۆڵینەوەی کوردی لە پاریس ساڵی ١٩٤٩ بڵاوی کردۆتەوە. بەڵام ل. رامبۆ پێوانەی کوردستان بە ٥٣٠٠٠٠ کیلۆمیتر دادەنێ.

P.12.، Paris 1947،L. Rambout: Les Kurdes de le Droit

[٤] مەڵبەندە کوردنشینەکانی سووریا لە نێو خاکی سووریادا بەسەر یەکەوە نین و چەند مەڵبەندێکی عەرەب نشین لێکی جیا کردوونەوە، بەڵام هەموو بەشەکانی بەسەر کوردستانی تورکیاو عیراقەوە هەڵکەوتوون. ـ د.

[٥] ئەنسیکلۆپیدیای بریتانیا دەڵێ: درێژایی کوردستان ٦٠٠ میلەو پاناییشی ١٥٠ میلە، بەڵام (قاموس الاعلام) دەڵێ: درێژاییەکەی ٩٠٠ کیلۆمیترەو پاناییەکەی لە نێوان ١٠٠ تا ٢٠٠ کیلۆمیتر دایە. (ئەستەنبووڵ، بەرگی پێنجەم) ١٨٩٦، ل ٣٨٤٠.

www.zmziran.com

کوردستان کەوتۆتە نێوان ٣٠ـ٤٠ پلەی پانایی ڕۆژهەڵاتی و ٣٧ـ٤٨ پلەی درێژایی شیمالی[٦]. کوردستان وڵاتێکی شاخاوییە کە ئاوو هەوای جۆربەجۆری هەیە. لە ڕۆژئاوای کوردستان کێوی تووڕووس و بانووی بین النهرین - جزیرەو کێوەکانی ماردینی خوارووـ، لە ڕۆژهەڵات زنجیرە کێوی زاگرۆس هەیە. بەرزترین کێوی کوردستان ئاگریی گەورە یانی ئاراراتی گەورەیە کە بەرزایی دەگاتە ٥١٥٨ میتر، پاش ئەو کێوی ڕەشکۆ لە مەڵبەندی جیلۆداغ ٤١٦٨ میترو ئاگریی بچووک یانی ئاراراتی بچووک ٣٩٢٥ میتر بەرزە.

وەنەبێ هەر تەنیا کێوەکانی کوردستان بەرز بن، بەڵکوو پایەی نێونجی بەرزایی وڵاتەکە بەگشتی تا ڕادەیەك زۆرە. چونکە ١٠٠٠ تا ١٤٠٠ میتر لە ژوور ڕێکی دەریاوەیە. شاری واش هەیە کە زۆر لەوە بەرزترە وەك بیجار کە ١٩٢٠ میتر بەرزەو هی واش هەیە بەرزایی‌یەکەی کەمترە وەك هەولێر کە ٤٣٠ میتر بەرزەو کەوتۆتە سنووری سەحرای عیراق.

ئاوو هەوا:

ئاوو هەوای پێدەشتەکانی کوردستان شێوە ئیستیوایی‌یە. چونکە ڕادەی نێونجیی باران لە ساڵ دا لە نێوان ٢٠٠ تا ٤٠٠ میلیمیتر دایە، بەڵام لەو شوێنە نزمانە کە کەوتوونە نێو زنجیرە کێوەکانەوە ڕادەی نێونجیی باران لە ساڵ دا دەگاتە ٧٠٠ تا ٢٠٠٠ میلیمیترو هێندێك جار دەڕوا بۆ ٣٠٠٠ میلیمیتریش. ئەو نزمایی‌یانە زۆربەیان لێرەوارن و چۆم و ڕووباریان بەنێودا دەڕوا. دۆڵەکانی کوردستان تا ڕادەیەکی زۆر وشکارۆن و هێندێك جار بەتەواوی بێ‌ئاو دەبن. چونکە ڕادەی نێونجیی باران لە ساڵ دا دەگاتە ٣٠٠ تا ٥٠٠ میلیمیتر.

جیاوازی لەنێوان پلەی بەرزو نزمی گەرما لە کوردستان دا ٨٠ پلەیە. چونکە لە "قەرەکوسە" لە کوردستانی شیمالی پلەی گەرما تا ٣٠ـ٣٥ پلە ژێر سیفرو هێندێك جار لەوەش زیاتر دێتە خوار وەك لە بەفرانباری ١٩٤٠دا گەیشتە ٤٣ پلە ژێر سیفر، و لە کوردستانی جنووبییش لە هاوین دا لە کرماشان دەگاتە ٣٥ـ٤٥ پلەو لە خانەقین دەگاتە ٤٠ـ٤٥ پلە. جەدوەلی ژمارە (١) ئاوو هەوای شارە جیاوازەکانی کوردستان بەم جۆرە نیشان دەدا:

---

[٦] ئەنسیکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەتی و (قاموس الاعلام) بە تەرتیب ٣٤ـ٣٩پلەو ٣٧ـ٤٦ پلەیان باس کردوە لە کاتێك دا (مێژووی مەردۆخ) ٣٢ـ٣٩پلەو ٣٩ـ٥٠پلەی داناوە. (مێژووی مەردۆخ، بە زمانی فارسی، تاران، ١٩٥٤ ل١١).

جەدوەلی ژمارە (١)			
شار	پلەی نێونجیی گەرما لە مانگی پووشپەڕدا	پلەی نێونجیی گەرما لە مانگی بەفرانباردا	پلەی نێونجیی باران لە ساڵ دا
مالاتیا	٢٦/٥	١/٥_	٤٤٠
وان	٢٢/٥	٣/٥_	٣٨٠
ئۆرفە	٣٢	٤/٥	٤٤٠
دیاربەکر	٣١	٢/٥	٤٧٠
سنە	٣٥	١٥_ [٧]	٥٠٠
کرماشان	٣٧/٥	١٠ تا ١٥	٤٨٩
کەرکووك	٤١/٨	١٢	٣٨٥/٢
خانەقین	٤٣	١٤/٥	٣٨٥/٢

چۆمەکان:

زۆریەی مەڵبەندەکانی کوردستان سەرچاوەی گەورەی ئاویان هەیە، بێجگە لە هێندێك شوێنی کوردستانی عیراق و سووریا کە کەوتوونە نیزیك سەحراو نەك هەر بۆ کشتوکاڵ، بەڵکوو بۆ خواردنەوەو کاروباری نێوماڵیش ئاویان کەمە. لە کوردستان سەرچاوەی چوار چۆمی گەورە هەڵدەقوڵێ:

چۆمی ئاراز:

لە ناوچەی بینگۆل سەرچاوە دەگرێ، ٤٣٥ کیلۆمیتر بە کوردستان دا دەڕوا، بە سنووری نێوان ئێران و تورکیاو یەکیەتیی سۆڤیەتی دا تێدەپەڕێ و دەڕژێتە دەریای قەزوێنەوە. درێژایی ئاراز دەگاتە ٩٢٠ کیلۆمیتر.

www.zmziran.com

---

[٧] نزمترین پلەی گەرما.

چۆمی دیجله:

له نیزیك گۆلی گول ـ چووك له نێوەڕاستی توورپووسی جنووبی ڕۆژهەلاتی له شیمالی شاری دیاربەکرەوە دێ، و زیاتر له ٦٠٠ کیلۆمیتر به کوردستان دا دەڕوا، که لەوە ٤٥٠ کیلۆمیتری له کوردستانی تورکیاو زیاتر له ١٥٠ی له کوردستانی عیراقه. هەموو درێژایی دیجله ١٩٠٠ کیلۆمیتره.

چۆمی فورات:

ئەو کەرتەی به چۆمی قەرەسوو ناو دەبرێ له "دوملوتەپه" شیمالی ئەرزەڕۆم سەرچاوه دەگرێ و ٤٦٠ کیلۆمیتر درێژاییەتی و سەرچاوەی کەرتەکەی تری که پێی دەڵێن چۆمی مرادو درێژاییەکەی ٦١٥ کیلۆمیتره له چیای ئالاداخ که کەوتۆته نێوان گۆلی وان و ئاگری هەڵدەقوڵێ. چۆمی مرادو قەرەسوو له شیمالی ڕۆژئاوای شاری ئەلازیگ وێك دەکەونەوەو چۆمی فورات پێك دێنن که ٦٤٧ کیلۆمیتری دیکەش به کوردستان دا دەڕوا. فورات و دیجله له نیزیك شاری بەسره تێکەڵ دەبنەوەو دەبن به شط العرب که دەڕژێته خەلیجی فارسەوە.

چۆمی قزل ئوزەن:

له جنووبی ڕۆژئاوای شاری دیواندەره له کوردستانی ئێرانەوە دێ و به ناوچەی زەنگان و میانەو پاشان به جنووبی شاری ڕەشت دا تێدەپەڕێ (که لەوێ پێی دەڵێن سفیدرود) و دەڕژێته دەریای قەزوێنەوە.

چۆمەکانی تری کوردستان ئەمانەن: زێی گەوره ٤٥٠ کیلۆمیتر درێژەو به تورکیاو عیراق دا دەڕواو زێی بچووك ٢٠٠ کیلۆمیتر درێژه، که هەردووکیان دەچنەوە پاڵ دیجله. ئەمجار چۆمی بتلیس و بۆتان له کوردستانی تورکیا، چۆمی سیروان له کوردستانی ئێران و عیراق، گاماسیاب و جەغەتوو (٢٤٠کیلۆمیتر)، و تەتەهوو له کوردستانی ئێران بەشێکی تر له چۆمەکانی کوردستانن.

گۆلەکان:

بەشی شیمالی ڕۆژهەلاتی کوردستان کەوتۆته نێوان گۆلی وان و گۆلی ورمێ. گۆلی وان مەوداکەی ٣٧٦٥ کیلۆمیتری چوارگۆشەیەو ڕادەی تێکڕایی قووڵاییەکەی ١٠٠ میترەو ١١٢٠میتر له ڕێکی دەریاوه بەرزه. لەبەر ئەوەی ئەو گۆله زۆر سوێره هیچ چەشنه زیندەوەرێکی دەریایی تێدا نیه.

گۆلی ورمێ کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی شاری ورمێ (ڕەزاییە)و قەراخی ڕۆژئاوای، بەشێك لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەو درێژایی دەگاتە ١٣٠ کیلۆمیترو پانایی ٥٠ کیلۆمیترو پێوانەکەی بەگشتی ٦٠٠٠ کیلۆمیتری چوارگۆشەیەو ڕادەی تێکڕایی قووڵاییەکەی ٦ میترەو لە هێندێك شوێن دەگاتە ١٥ میتر. گەورەترین دورگەی ئەو گۆلە شاهیيە، کە پێوانەکەی خۆ لە ٢٥ کیلۆمیتر دەدا.

لەوانە بگەڕێتەوە گۆلی خەزەر یا (گۆل ـ چووك). کە دەکەوێتە شیمالی دیاربەکر لە نیزیك سەرچاوەی دیجلەو ١١٥٥ میتر لە ڕێکی دەریاوە بەرزە. پاشان گۆلی زرێوار لە مەڵبەندی سنە لە نیزیك مەریوانە کە درێژایی ٤/٥ کیلۆمیترو پانایی ١/٧ کیلۆمیترو ڕادەی تێکڕایی قووڵایی ١٥ میترە.

لێڕەوار:

چیاکانی کوردستان کەمتریان لێڕەوارن، بەڵام لە پێدەشت و نزمایيەکان لێڕەواری سروشتی و دەستنێژیش لە دەوروبەری شارو دێیەکان زۆرە. زۆربەی کێوەکانی کوردستانی ئێران لێڕەوار دای پۆشیون، هەر لە جنووبی ڕۆژئاوای گۆلی ورمێوە بگرە تا دەگاتە لوڕستان کە پێوانەکەی لە چوار میلیۆن هێکتار تێدەپەڕێ،[8] بەشی زۆری لێڕەوارەکانی داری بەڕووە. کوردستانی تورکیا تەنیا ٦٪ی خاکەکەی لێڕەوارە، بەڵام کوردستانی ئێران٣٢٪ و کوردستانی عیراقیش ٨٪ی لێڕەوارە. پێوانەی گشتیی لێڕەوارەکانی کوردستان نیزیکەی شەش میلیۆن هێکتارە، یانی نیزیکەی ١٤٪ی هەموو خاکی کوردستان. هەرچەند ئەو نیسبەتە لەجێدا کەمە، بەڵام ئەگەر لەگەڵ ناوچەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەراورد بکرێ زۆرە. هەروەك لە جەدوەلی ژمارە (٢) دەردەکەوێ.

جەدوەلی ژمارە (٢)					
	عیراق	ئێران	تورکیا	سووریا	کوردستان
پێوانەی لێڕەوار بە هەزار هێکتار	١٥٤٠	١٩٠٠٠	١٠٥٤٨	٤٤٩	٥٧٤٠
نیسبەتی لێڕەوار لەگەڵ هەموو خاکەکە	٪٣/٥	٪١١/٦	٪١٣/٨	٪٢/٤[9]	٪١٤

---

[8] پێوانەی لێڕەوارەکانی ڕۆژئاوای ئێران دەگاتە زیاتر لە ١١/٣ میلیۆن هێکتار (ت. بهرامی):"جغرافیای اقتصادی ایران" ل٤٧.

[9] ئاماری گەشەکردنی ئابووری لە دەرەوە ساڵی ١٩٥٨ (بە زمانی چیکی) پراگ ١٩٥٩ ل٦٣٣.

لێرەوارەکانی کوردستان زۆر بە پشت نین و هەتا دێ تەنك تریش دەبن. چونکە حکوومەتەکان پارێزگاریان لێ ناکەن و دانیشتووانی ناوچەکە بە شێوەیەکی دوور لە قازانجی ئابووری بە بیور تێیان بەر بوون و دەیان بڕن. هۆیەکەشی ئەوەیە کە بێجگە لە دار ئاوردووی تریان نیە.

سامانی ژێر زەوی:

هەتا ئێستا لە کوردستان وەك پێویستە پشکنینی ژێرزەوی نەکراوە، و وا وێدەچێ زۆر کانگای کەرەستەی خاوی تێدابێ کە دۆزینەوەو دەرهێنانیان رووکاری وڵاتەکە بەتەواوی دەگۆڕێ.

گرنگترین سامانی ژێرزەوی لە کوردستان نەوتە. تا ئێستا لە کوردستان نیزیکەی ۲٦۰۰ میلیۆن تۆن نەوتی خاو دۆزراوەتەوە کە نیزیکەی ۸٪ی هەموو زەخیرەی نەوتی دنیای سەرمایەدارییە[١٠].

ئێستا لە کەرکوك لە کوردستانی عیراق، و لە شاەئابادی نیزیك کرماشان لە کوردستانی ئێران، و لە سییرت لە کوردستانی تورکیا نەوت دەردێنن و بێگومان لە مەڵبەندەکانی تری کوردستانیش کانگای دیکەی نەوت هەیە. هەر ئێستا لە بەشی کوردنشینی جزیرە لە سووریا چەند کانگایەکی تازەی نەوت دۆزراوەتەوە.

گەورەترین کانگای نەوتی کوردستان لە بابەگوڕگوڕ نیزیك شاری کەرکووکە، کە مونوپوڵی ئیمپریالیستیی شیرکەتی نەوتی عیراق دەری دێنێ[❖]. بەرهەمی نەوتی کوردستان لە ساڵ دا زیاتر لە ٥۰ میلیۆن تۆن واتە نیزیکەی ۱/۹۰ی هەموو ئەو زەخیرە نەوتەیە کە لە کوردستان دۆزراوەتەوە.

ئێستا لە دیورك لە کوردستانی تورکیا ئاسن، و لە ئێرگان هەر لە کوردستانی تورکیاو لە لوڕستان مس، و لە شیماڵی دیاربەکر کرۆم، و لە ناوچەی سنە لە ئێران گۆگرد، و لە کابان (کوردستانی تورکیا) و ماکۆ (کوردستانی ئێران) قوڕقوشم، و لە جنووبی کرماشان زێڕو لە کابان زیو دۆزراوەتەوە. بێجگە لەوانەش زۆر کانگای خەڵووزی بەردو خوێ و قەڵایی و جیوە لە مەڵبەندەکانی کوردستان دا هەیە.

٢ـ دانیشتووان:

لە پێشەوە باسمان کرد کە دیاری کردنی سنوور بۆ هەموو کوردستان کەمێك گرانە، دیارە دیاری کردن

---

[١٠] زەخیرەی نەوت لە دنیای سەرمایەداری دا لە ١٩٥٨/١/١ گەیشتۆتە ٣٢٤٦٦٢٣٨ هەزار تۆن. هەر ئەو سەرچاوەیە.

❖ نەوتی کەرکوك لە یەکەمی ژووئەنی ساڵی ١٩٧٢ لەلایەن حکوومەتی نیشتمانیی عیراقەوە میللی کراوە.

www.zmziran.com

و دەرخستنی ژمارەی دانیشتووانی کوردستان زۆر لەوەش گرانترە. بۆئەوەی ژمارەی راستەقینەی کورد لە هەرکام لە وڵاتەکان دا دیاری بکەین، پێش هەموو شتێك سێ سەرچاوە لەبەرچاو دەگرین کە هەرکامیان ژمارەیەکی جیاواز لەوانی دیکەمان نیشان دەدەن و پاشان بەراوردی دەکەین. یەکەم، سەرچاوە رەسمی‌یەکانی هەرکام لەو دەوڵەتانەن کە یان لەجێدا دان بە بوونی نەتەوەی کورد دا نانێن، یان هەوڵ دەدەن ئەوەندەی بۆیان بکرێ ژمارەکەی کەم نیشان بدەن.

لە پاش کوشتارە بەربڵاوەکەی ساڵەکانی پاش ۱۹۲۰و ۱۹۳۰ لە تورکیا کە نیشتمانی نیزیکەی نیوەی گەلی کوردە، وشەی "کورد" بە تەواوی لە زمانی تورکی هەڵگیرا. فەرهەنگێکی "زانستی"ی تورکی کوردەکان بە تورکی کێوی دادەنێ کە گۆیا زمانی ئەسڵیی خۆیان ـ وەك تورکی بێ ـ، لەبیر چۆتەوە. عصمت ئینۆنۆ سەرۆکی بەناوبانگی حیزبی جمهوریی گەل ساڵی ۱۹۳۰ کە بۆخۆی سەرۆك وەزیر بوو لەباسی راپەرینی کوردستانی تورکیادا رایگەیاند:

"ئەو یاخی بوونەی پێنج ساڵە لە ناوچەکانی رۆژهەلاتی تورکیا (واتە کوردستانی تورکیا ـ د) درێژەی هەیە، تا ئێستا نیوەی هێزی خۆی لەدەست داوە... لەم وڵاتەدا تەنیا نەتەوەی تورك مافی ئەوەی هەیە داوای هەقی قەومی و رەگەزیی خۆی بکاو هیچ رەگەزێکی دیکە ئەو مافەی نیە."(11)

هەر لەو ساڵەدا مەحموود ئەسەد وەزیری داد لە وتارێك دا کە لە کاتی هەڵبژاردن دا رایگەیاند، لەباسی کوردەکان دا گوتی:

"ئێمە لە تورکیا دەژیین کە زیاتر لە هەموو وڵاتانی دنیا ئازادیی تێدا هەیە... لەم وڵاتەدا تەنیا تورك ئاغاو فەرمانڕەوایەو ئەوانەی ناچنەوە سەر رەگەزی خاوێنی تورك، تەنیا هەقێکیان لەلای ئێمە هەیە، هەقی ئەوە کە خزمەتکار بن، هەقی ئەوە کە کۆیلە بن. با، دۆست و دوژمنەکانمان ئەو راستی‌یە تێبگەن، و با کێوەکانیش لێی حاڵی بن".(12)

بەم جۆرە بە ئاشکرا دەردەکەوێ کە لەبارەی کوردەکانی تورکیاوە ناتوانین ئاگاداری‌یەکی ئەوتۆ لە

---

(11) رۆژنامەی ملت ژمارە ۱٦۳٦، ۳۱ی ئووتی ۱۹۳۰.

(12) رۆژنامەی ملت ژمارە ۱٦٥٥، ۱۹ی سێپتامبری ۱۹۳۰.

www.zmziran.com

کاربەدەستانی ئەو وڵاتە وەربگرین کە دڵمان ئاوی لێ بخواتەوە[١٣]. لە ئێرانیش کە حکوومەت کوردەکان بە ئێرانی واتە فارس دادەنێ، بەڵکوو بە ئێرانی‌یەکیان دادەنێ کە خوێنی پاکی ئێرانی لە دەمارەکانیان دا دەجووڵێ، هەر ئەو نەخش و نیگارەمان دێتە بەرچاو.

شۆوێنیزمی پان تورکیست و پان ئێرانیستەکان کە شانازی بە مەزنایەتیی رابردوویانەوە دەکەن، کارێکی وای کردوە کە بە هیچ جۆرێك ئەژمارەیەکی رەسمیی راست لەبارەی ژمارەی کورد لەو دوو وڵاتەدا دەست ناکەوێ.

وا چاکە ئەوەش بخەینە بەرچاو کە سەرژمێریی دیموگرافیی ساڵانەی کۆمەڵی نەتەوە یەککگرتووەکان لەبارەی تورکیاوە لەسەر زمانی دانیشتووانی تورکیا ئەم ئاگادارییە دەداتە دەست. لە ساڵی ١٩٤٥دا کە ژمارەی دانیشتووانی تورکیا ١٨٧٩٠١٧٣ کەس بووە، ١٤٧٦٥٦٢ کوردی تێدا بووە، و لە ساڵی ١٩٥٠ دا کە ژمارەی دانیشتووانی تورکیا گەیشتۆتە ٢٠٩٧٤١٨٨، ١٨٥٤٥٦٩ کوردی تێدا بووە. کە بە پێی ئەو سەرژمێرییە ژمارەی دانیشتووانی تورکیا لە پێنج ساڵی ١٩٤٥ تا ١٩٥٠ دا ١١/٥٪ زیادی کردوە، لە کاتێك دا گۆیا ژمارەی کوردەکان لەو ماوەیەدا ٢٥/٥٪ چۆتە سەر. دیارە ئەوەش راست نیە. پەراوێزی سەرژمێریی ساڵانەی نەتەوە یەککگرتووەکان ئەو رێگایە کە بۆ وەدەستهێنانی ئەو ئامارە هەڵبژێردراوە، بەم چەشنە روون دەکاتەوە: زمانێك باسی دەکرێ کە هەر نەبێ دە کەس یا زیاتر قسەی پێ بکەن، کەچی هەر لەو کاتەدا ئەو ئامارە:

"... ئەو راستی‌یە دەشارێتەوە کە ئەوانەی بە زمانی فەرمانڕەوای وڵاتێك قسە دەکەن، هەموویان ریشەی زمانیان یەك نیە"[١٤].

بێگومان زۆر لە کوردەکان لە وڵاتێك دا کە وشەی "کورد" قاچاخە، ناوێرن باسی زمانی باب و باپیری خۆیان بکەن. لەگەڵ ئەوەش دا بە پێی ئەو سەرژمێرییەی سەرەوە دەبێ ئێستا زیاتر لە دوو میلیۆن کورد لە تورکیا هەبێ کە بەڕەسمی دان بە بوونیان دا نراوە.

---

[١٣] ب. دارکوت مامۆستای زانستگەی ئەستەنبووڵ بۆ ئەوە خۆی لە باسی کورد ببوێرێ لە کتێبەکەی خۆی دا "جوغرافیای تورکیا" هەر باسی ئەوەندە دەکا کە ٩٨٪ی دانیشتووانی تورکیا موسوڵمانن. (چاپی رووسی، مۆسکۆ، ١٨٥٩، ل٥٧).

[١٤] سەرژمێری دیموگرافیی ساڵانەی کۆمەڵی نەتەوە یەککگرتووەکان، بە زمانی فەرانسە، ١٩٥٦، ل٣٤.

بەڵام سەرژمێرییە رەسمییەکانی تورکیا شتێکی ترمان دەخەنە بەرچاو. بۆ نموونە ساڵی ١٩٣٥ لە تورکیا ١٣٨٩٩١١٠ تورك و ١٤٨٠٢٠٠ کورد هەبووە لەکاتێك دا ساڵی ١٩٤٥ بۆتە ١٦٥٩٠٥٠٠ تورك و تەنیا ١٣٦٢٩٠٠ کورد، واتە ١١٧٣٠٠ کەس کەمتر لە ساڵی ١٩٣٥[١٥].

کۆمەڵە سەرچاوەی دووهەم ئەو گۆترەکارییانەیە کە رێکخراوە زانستییەکان و گەڕیدەو رۆژهەڵاتناسەکانی وڵاتان کردوویانە. بەڵام بڵاوکراوە زانستییەکانی وڵاتانی رۆژئاوا لەگەڵ سەرژمێرییە رەسمییەکانی ئەو دەوڵەتانە زۆریان فەرق نیە، دیارە ئەگەر ئەو جۆرە سەرژمێرییانە دەست کەون. بۆ نموونە ئەنسیکلۆپیدیای ئەمریکا دەڵێ ژمارەی کورد ١٧٠٠٠٠٠ کەسە، و هی ئینگلیز بە ١٥٠٠٠٠٠ کەس دادەنێ. خۆش ئەوەیە حکوومەتی فەڕانسە تەنانەت ساڵی ١٨٩٢ لە کتێبی زەرد دا ژمارەی کوردی بە ٣٠١٢٨٩٧ کەس داناوە، لە کاتێك دا ئەوە تەنیا هی تورکیا بووە، واتە کوردستانی تورکیاو عیراق و سووریای ئێستا.

لەلایەکی ترەوە ئەو دەستەی نوێنەرایەتییە کە کۆمەڵی نەتەوەکان ساڵی ١٩٢٥ بۆ لێکۆڵینەوەی مەسەلەی مووسڵ دیاری کردبوو، هەموو دانیشتووانی کوردستان بە ٣٢٠٠٠٠٠ کەس دادەنێ[١٦].

ئەمجار ویلیام دوگلاس قازیی دادگای بەرزی ئەمریکا ساڵی ١٩٥٢ رایگەیاند کە نیزیکەی چوار یەکێکی دانیشتووانی ئێران کە دەگەنە شازدە میلیۆن کەس، کوردن[١٧].

سەرچاوە سۆڤییەتییەکان لە هەمووان زیاتر جێگای بڕوان. چونکە ئەنسیکلۆپیدیای سۆڤییەتی لە ساڵی ١٩٥٢دا ژمارەیەك بەدەستەوە دەدا کە لە هەمووان لە حەقیقەت نیزیکترەو دەڵێ ژمارەی کورد حەوت میلیۆنە کە دوو تا سێ میلیۆنی لە تورکیا، دوو تا دوو میلیۆن و نیوی لە ئێران، ١٢٠٠٠٠٠ی لە عیراق، ٣٠٠٠٠٠ی لە سووریا، و ٢٠٠٠٠٠ی لە ئەفغانستان و پاکستان دەژی و لە ساڵی ١٩٣٩ دا ٤٥٨٦٦ کورد لە یەکیەتیی سۆڤیەتی ژیاون[١٨].

کۆمەڵە سەرچاوەی سێهەم کتێبە کوردییە رەسەنەکانن و پێویستە بڵێین هێندێکیان ژمارەی ئەوتۆیان

---

(١٥) تورکیای ئێستا، بە زمانی رووسی، ١٩٥٨، ل٢٨.

(١٦) Ch. A. Hooper: L'Iraq et la Societe des Nations. Paris 1928. P. 75.

(١٧) W. Douglas: Strange Lands and Friendly People. London 1952 p. 55.

(١٨) ئەنسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەتی، بە زمانی رووسی، بەرگی ٢٤، ل٩١.

www.zmziran.com

باس کردوه که چەشنە زیاد پێوەنانێکی تێدایە. هۆیەکەشی نارەزایی نووسەرەکان لە هەڵوێستی کاربەدەستانی تورکیاو ئێرانە. لەگەڵ ئەوەش لە سەرچاوەکانی دیکە راست ترن[١٩].

ئەو یادداشتەش کە ساڵی ١٩٤٨ ژمارەیەك لە رووناکبیرانی کورد پێشکەشی کۆمەڵی نەتەوە یەککگرتووەکانیان کرد، هەموو کوردەکانی تورکیاو ئێران و عیراق بە هەشت ملیۆن دادەنێ. بەم جۆرە دەتوانین بە پێی گۆترەکاریی زۆربەی کتێبە کوردییەکان ژمارەی کورد بە ٩ تا ١٠ میلیۆن دابنێین.

مەبەست لە باسکردنی ئەو چەند نموونەیە ئەوە بوو ئەو جیاوازییە کە لە نێوان سەرچاوەکان دا لەسەر ژمارەی کورد هەیە بخەینە بەرچاو. دیارە ئەو ئاگادارییانە نە بە تەواوی راستن و نە دەش توانن راست بن. کاتێك لە مەڵبەندە کوردنشینەکان ورد بینەوەو سەرژمێرییەکی وردی دانیشتووانی یەك یەکی ئەو مەڵبەندانە بە پێی ئەو سەرژمێرییانە بکەین کە لە هەرکام لەو وڵاتانەدا دەست دەکەون، دەگەینە ئەم بەرهەمانەی خوارەوە:

لە تورکیا[٢٠] ٤٦٠٠٠٠٠، لە ئێران[٢١] ٣٠٠٠٠٠٠، لە عیراق[٢٢] ١٤٠٠٠٠٠، و لە سووریا ٤٠٠٠٠٠ کە تێکڕا دەکاتە ٩٤٠٠٠٠٠ کوردی دانیشتووی کوردستان. بێجگە لەوەش زیاتر لە میلیۆنێك کورد هەیە کە لە مەڵبەندە جیاوازەکانی دەرەوەی کوردستان دەژین. لەوانە ٣٠٠٠٠٠ لە مەڵبەندی خوراسان و قوچان و دەرگەز[٢٣] و

---

[١٩] بۆ نموونە ع. سجادی ساڵی ١٩٥٩ لە کتێبی "شۆرشەکانی کورد" دا ژمارەی کورد بە ١٥ میلیۆن دادەنێ و دەنووسێ: **"ئەمە تەنها ئەو کوردانەن کە ئێستە بە زمانی کوردی قسە ئەکەن، خۆ ئەگەر ئەوانەشی بخرێتە سەر کە باوك و باپیریان کورد بوون و بە دەربەدەری و ماڵوێرانی کەوتوونەتە شارو دەشتەکانی بێگانەو ئێستە ئەمان زمانی کوردی نازانن ئەوە ئەبێ ئەو باوەڕە هەبێ کە ئەمانیش کەمتر لە ٣ میلیۆن نین و بە هەمووانەوە "١٨" میلیۆن پڕ ئەکەنەوە. دیسان ئەبێ عەینی باوەڕیش هەبێ کە ئەم ژمارەیە بە لانی کەمەوە دانراوەو لانی زۆری نەگیراوە"**. (ع. سجادی "شۆرشەکانی کورد"، بەغدا ١٩٥٩، ل١٢.).

[٢٠] مەڵبەندە کوردییەکان لێرەدا بە پێی نووسراوی "تورکیای ئێستا" دانراون، کە ساڵی ١٩٥٩ لە مۆسکۆ بە زمانی رووسی دەرچووە.

[٢١] "ئێرانی ئێستا" بە زمانی رووسی ١٩٥٧ و فرهنگ جغرافیائی ایران (بە فارسی، تاران، ١٩٤٩ـ١٩٥٤).

[٢٢] "المجموعة الاحصائية" بەغدا، ١٩٥٨.

[٢٣] لە تاریخی روضة الصفا دا دەڵێ: ساڵی ١٧٩٦، ٥٠ هەزار ماڵی کورد لە خوراسان بوون کە لە مەڵبەندێکی لێك نەپچڕاودا ژیاون و لە سەرەتای چەرخی حەڤدەدا بە ئەمری شاعەبباس بۆ پارێزگاریی سنوور لە هێرشی ئەو عەشیرەتانە کە لە شیماڵی رۆژهەڵاتەوە دەهاتن، بۆ ئەو مەڵبەندە ناردراون. ـ د.

www.zmziran.com

دەوروبەری قەزوین له ئێران، ٢٠٠٠٠٠ له ئەفغانستان له مەڵبەندی گوریان له ناوچەی هیرات و نیزیك سنووری ئێران و ئەفغانستان،[٢٤] و هەروەها بەلووچستان له ناوچەی سەرحەد،[٢٥] ٩٥ هەزار له یەکیەتیی سۆڤیەتی له ئەرمەنستان، ئازەربایجان، گورجستان و تورکمەنستان،[٢٦] و نیزیك ئەنکەرەو له بەغداو دیمەشق دەژین. واته ژمارەی کورد به هەموویەوە خۆ له ١٠٤٥٠٠٠٠ کەس دەدا. بێجگە لەوە له کوردستان نیزیکەی ١٢٠٠٠٠٠ کەس له نەتەوەکانی ترو کەمایەتییە نەتەوایەتییەکان دەژین، که ئەگەر ئەوانیش بخەینە سەر ژمارەی ئەو کوردانەی له کوردستان دەژین، دەتوانین بڵێین ژمارەی دانیشتووانی کوردستان دەگاتە ١٠٦٠٠٠٠٠ کەس.

بەو پێیە دەتوانین ئەو دوو جەدوەلەی خوارەوە لەبارەی پێوانەی کوردستان و ژمارەی کورد له ژوورەوەو دەرەوەی کوردستان دا دابنێین.

جەدوەلی ژمارە (٣)

ناوی وڵات	پێوانه به کیلۆمیتری چوارگۆشه	ژمارەی دانیشتووان له کیلۆمیتری چوارگۆشەدا	ژمارەی دانیشتووانی کوردستانی وڵاتەکە	ژمارەی کورد له کوردستانی وڵاتەکە	ژمارەی کورد له وڵاتەکە
تورکیا	٧٧٦٩٨٠	٣٣	٥١٠٠٠٠٠	٤٦٠٠٠٠٠	٤٩٠٠٠٠٠
ئێران	١٦٤٠٠٠٠	١٢	٣٥٠٠٠٠٠	٣٠٠٠٠٠٠	٣٣٠٠٠٠٠
عیراق	٤٤٤٤٤٢	١٥	١٦٠٠٠٠٠	١٤٠٠٠٠٠	١٥٥٠٠٠٠
سووریا	١٨٤٤٧٥	٢٢		٤٠٠٠٠٠[٢٧]	ــــــ

[٢٤] "ئەفغانستانی ئێستا"، به زمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٠، ل٦٩.

[٢٥] م. ك. پیکولین "بەلووچەکان" به زمانی رووسی، ١٩٥٩، ل٣٢. ئەو کوردانه به ئەمری نادرشا له سەدەی هەژدەدا بۆ ئەو مەڵبەندانه گوێزراونەوە. ـ د.

[٢٦] به پێی سەرژمێری ساڵی ١٩٥٩. سەرژمێری ساڵانەی ئەنسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەتی، مۆسکۆ، ١٩٦٠،ل٧.

[٢٧] ئەو ژمارەیە کوردەکانی دانیشتووی دیمەشق و حەلەبیش دەگرێتەوە. ـ د.

www.zmziran.com

جەدوەلی ژمارە (٤)					
ناوی وڵات	پێوانەی ناوچە کوردنشینەکە بە کیلۆمیتری چوارگۆشە	ژمارەی دانیشتووان لە کیلۆمیتری چوارگۆشەدا لە کودستان	نیسبەتی کورد بە هەموو دانیشتووان بە ٪	نیسبەتی دانیشتووانی کوردستان بە هەموو دانیشتووان بە ٪	نیسبەتی پێوانەی خاکی کوردستان بە پێوانەی وڵات بە٪
تورکیا	١٩٤٤٠٠	٢٦	١٨	١٩	٢٥
ئێران	١٢٤٩٥٠	٢٨	١٦	١٧	٧/٥
عێراق	٧٢٠٠٠	٢٢	٢٢	٢٣	١٦
سووریا	١٨٣٠٠	٢١	١٠	—	١١

سەدی هەشتاوپێنجی دانیشتووانی کوردستان کوردەو ئەوەکەی دیکە دەتوانین بەم جۆرە دابنێین: ٤٠٠٠٠٠تورک، ٣٠٠٠٠٠ ئازەربایجانی، ١٥٠٠٠٠ فارس، ٢٥٠٠٠٠ عەرەب، و ٢٠٠٠٠٠ کەس لە هۆزەکانی دیکە وەك تورکمان و ئاسوری و ئەرمەنی. سەدی هەشتاوپێنجی دانیشتووانی کوردستان لە لادێ و تەنیا سەدی پازدەی لەشار دەژین. گەورەترین شاری کوردستان کرماشانە لە ئێران کە ژمارەی دانیشتووانی دەگاتە ١٥٠٠٠٠کەس، پاشان کەرکوك لە عێراق[٢٨] (٧٨٦٤٨کەس)و دیاربەکر لە تورکیا (٦٣١٠٨کەس)❖

---

[٢٨] شۆوێنیستە مەزنی خوازەکانی تورکیا بێهوودە هەوڵ دەدەن ئیسبات بکەن کەرکووك شارێکی تورکمانی واتە تورکی‌یە. شتێکی ئاشکراشە کە شاری کەرکووك شارێکی زۆر کۆنی کوردەو هەمیشە زۆربەی دانیشتووانی کورد بوون. "سێ لە چواری دانیشتووانی شارەکە کوردەو ئەوانی تریان تورك و عەرەب و هی ترن" ئەوە عەینی شتێکە کە لە "قاموس الاعلام" دا نووسراوە. (بە زمانی تورکی، بەرگی پێنجەم، ئەستەنبوڵ ١٨٩٦ ل٣٨٠٢).

❖ ئەگەر وا دابنێین نیسبەتی کورد و دانیشتووانی کوردستان لە تورکیاو ئێران و عێراق و سووریا نەگۆڕاوەو بە پێی جەدوەلی ژمارە (٤) ژمارەیان حیساب بکەین، دەتوانین بۆ ساڵی ١٩٧٠ جەدوەلێکی تازە بەم جۆرەی خوارەوە رێك بخەین. ژمارەی دانیشتووانی وڵاتەکان لە:

Monthly Bulletin of Statistics، November 1971 U.N. New York 1971 وەرگیراوە.

www.zmziran.com

٣ـ ئایین:

زۆریەی کوردەکان موسوڵمانن و زۆرتری کوردە موسوڵمانەکانیش سوننین. لە جنووبی کوردستان لە مەڵبەندی کرماشان و لوڕستان[٢٩] و لە شیمال لە مەڵبەندی دەرسیم ژمارەیەکی کەم کوردی شیعە دەژین و

ناوی وڵات	ژمارەی دانیشتووانی	ژمارەی دانیشتووانی کوردستانی وڵاتەکە	ژمارەی کورد لە وڵاتەکە
تورکیا	٣٥٥٦٣٠٠٠	٦٧٥٦٩٧٠	٦٤٠١٣٤٠
ئێران	٢٨٢٥٨٠٠٠	٤٨٠٣٨٦٠	٤٥٢١٢٨٠
عیراق	٩٦٩٠٠٠٠	٢٢٢٨٧٠٠	٢١٣١٨٠٠
سووریا	٦١٨٢٠٠٠	٦١٨٢٠٠	٦١٨٢٠٠
تێکڕا	ــــ	١٤٤٠٧٧٣٠	١٣٦٧٢٦٢٠

ئەگەر ژمارەی ئەو کوردانەش کە لە دەرەوەی ئەم چوار وڵاتە دەژین (لە یەکیەتیی سۆڤیەتی، ئەفغانستان، و هتد ...) زیاد بکەین ژمارەی کورد دەبێتە (١٤٠٢٢٦٢٠). ئەگەر خێرایی هەڵدانی دانیشتووانی کوردستان بۆ ساڵی ١٩٧٢ حیساب بکەین ئەودەم ژمارەی دانیشتووانی هەموو کوردستان دەگاتە (١٥٣٠٠٠٠٠) و ژمارەی کورد دەبێتە (١٤٤٩٣٠٠٠).

دیارە ژمارەی دانیشتووانی شارە هەرە گەورەکانی کوردستانیش بەپێی ئەو حیسابە لە ساڵی ١٩٧٢دا بەم جۆرە زیادی کردوە: کرماشان ٢٨٢٥٣٨، (سرشماری عمومی نفوس و مسکن جلد بیست و هشتم شهرستان کرماشان ١٩٦٧)، کەرکووک ٢٥٨٨٦١ (المجموعة الاحصائیة السنویة ١٩٦٩ بغداد)، دیاربەکر ١٤٥٤٥٩ (Turkiye Istatistik Yilligi 1968 Ankara، S.32).

[٢٩] تا ئێستاش لوڕو لوڕستان لەنێوان ڕۆژهەڵاتناسەکان و کوردەکانیش دا جێگای باسن. لێرەدا دوو ڕای سەرەکی هەیە، یەکیان کە لەنێو کورد دا زیاتر لایەنگری هەیە دەڵێ لوڕەکان و بەختیاریەکان کوردن، و ڕایەکەی دیکە بە دوو نەتەوەی سەربەخۆیان دادەنێ کە لە نەتەوەی کورد نیزیکن، بەڵام بەشێك لەو نەتەوەیە نین. ژمارەی لوڕەکان دەگاتە ٦٥٠٠٠٠ کەس و هی بەختیاریەکان دەگاتە ٤٠٠٠٠٠ کەس. هەرچەند ئێمە نامانەوێ بە درێژی باسی ئەو مەسەلەیە بکەین، بەڵام پێویستە نەزەرێکی ڕوونمان لەو بارەیەوە هەبێ. پاش لێکۆڵینەوەی دوو ڕایەکەی پێشوو و هەلومەرجی عەینیی مەڵبەندەکە بە نەزەری ئێمە باشتر وایە لەنێوان لوڕو بەختیاریدا فەرق دابنرێ. لوڕەکان لە شیمالی چۆمی ئاودز بۆ لای شاری کرماشان دادەنیشن، لەکاتێك دا بەختیاریەکان کەوتوونە مەڵبەندی جنووبی ئەو چۆمە بۆ لای ڕۆژهەڵات. ئێمە لوڕەکانی دانیشتووی شیمالی چۆمی ئاودز بە کورد دەزانین و مێژووش ئیسباتی

www.zmziran.com

له مەڵبەندی مووسڵ له عیراق و له تورکیا نیزیکەی ۱۰۰۰۰ کەس کوردی ئێزدی هەن کە پێغەمبەرەکەیان ناوی "مەلەك تاوس"ە. دینی ئێزدییەکان له ئەسڵ دا دینی زەردەشته کە دینی گەلەکانی ئێران بوو، بەڵام له ئەنجامی تەئسیری ئایینی ئیسلام و مەسیح دا هێندێك له ئوسووڵی ئەو دوو ئایینەی چۆته نێو.

لەنێو کورددا بێجگه لەوانه پەیڕەوانی ئایین و مەزهەبی دیکەش وەك مەسیحی و علیاللهی و عەلەوی یا ئەهلی حەق و جوولەکه هەن.

سەرۆکەکانی تەریقەتی سوننی بە شێخ ناو دەبرێن کە تا ئێستاش لەزۆر مەڵبەندی کوردستان دا

کردوه کە لوڕو کورد هەمیشەو تا ئێستا دراوسێی یەکتر بوون. ئەمجار کورد لە عەشیرەتی گۆتی کەوتوونەوەو لوڕەکانیش پاشماوەی عەشیرەتی لوولووبین. ئەوانەش دوو عەشیرەت لە عەشیرەتەکانی زاگرۆسن کە لە ۲۵۰۰ ساڵ پێش میلادەوە لە مەڵبەندی زاگرۆسی جنووبی دا پێکەوە ژیاون. (رشید یاسمی: "کرد و پیویستگی نژادی او"، بە فارسی، تاران، ۱۹۵٦، ل۲۳) ئەو مەڵبەندەش ناوچەیەکی سەربەخۆ بووە، و هەتا سەدەی سێزدە کوردستانی ئێران بە لوڕستانیشەوە بەشێك بووە لەو مەڵبەندە کە عەرەبەکان پێیان دەگوت مەڵبەندی کوێستان.

لەهجەی لوڕییش ئەوەندە وەك زمانی کوردی دەچێ کە لە نێوان لەهجەی کوردیی کرماشان و لەهجەی لوڕی دا هیچ جیاوازی نیە. ئەوە لەگەڵ رووحی نەتەوایەتیی لوڕەکان و شارستانیەتی لوڕەکانیش دێتەوە. کتێبی (شەرەفنامە) کە ساڵی ۱۵۹٦ ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی لەسەر مێژووی کورد نووسیویەتی و ساڵی ۱۸٦۰ بۆ یەکەم جار لە پیترۆبۆرگ بڵاو کراوەتەوە، کوردەکان دەکاتە چوار بەش: ۱ـ کرمانج، ۲ـ لوڕ، ۳ـ کەلهوڕ، ٤ـ گۆران. لەو وتانەی خوارەوەش دەردەکەوێ کە کوردو لوڕ لە نەزەر مێژوونووسان دا یەك نەتەوەن: **"کەریم خان سەرۆکی عەشیرەتی لوڕ بوو کە لە مەڵبەندی زەند دەژیان"**. (گەلانی ئاسیای نێوەڕاست ـ بە زمانی رووسی ـ مۆسکۆ ۱۹۵۷ ل۲٦٦).
گرنگترینی ئەو عەشیرەتانە کە بە زمانی کوردی قسەیان دەکرد، لە سەدەی هەژدەدا عەشیرەتی زەند بوو... ئەو عەشیرەتەی تەختی پاشایەتیی ئێرانی هێنایە دەست خۆی" (دوکتۆر هدایتی "تاریخ زند" بە فارسی، تاران، ۱۹۵٦، ل۷۸). هەر لەو سەرچاوەیەدا دەڵێ: **"لە خوررەم ئابادیش (واتە پێتەختی لوڕستان ـ د.) ژمارەیەك لە عەشیرەتە کوردەکان پێشوازییەکی گەرمیان لە کەریم خان کرد."**.

کاتێك (رووسۆ) لە سەدەی هەژدەدا عەشیرەتەکانی لوڕی دەژمارد باسی کەلهوڕو موکری و زەنگەنەی کرد کە ئێستا هەموو لایەك بە کوردیان دەزانن.

بەو جۆرە دەتوانین بڕوامان وابێ کە زۆربەی لوڕەکان لەپاش گەشەکردنی پێوەندییە ئابوورییەکان و جێگیر بوونی نەتەوەی کورد، دەبن بە بەشێك لە گەلی کورد.

J: Rousseau: Notice Historique Sur la Perse Ancienne et Moderne et ses Peuples en General، Marseille 1818.

www.zmziran.com

نفوزێكی زۆریان هەیە. تەریقەتی قادری و نەقشبەندی گرنگترین تەریقەتێكن كە تا ئێستاش ماون.

هەركام لە شێخە گەورەكان ژمارەیەكی زۆر لایەنگریان هەیە كە پێیان دەڵێن مرید - سۆفی و دەروێش - بەتایبەتی لە لادێ، ئەوانە پەیڕەوی خەلیفەن كە نوێنەری راستەوخۆی شێخە. هەموو مریدێك دەبێ بە لانی كەمەوە ساڵێ جارێك بچێتە زیارەتی شێخ و دیارییەكی باش لەگەڵ خۆی بەرێ و لەبەرامبەردا بەرەكەت وەربگرێ. لەوە زیاتر لەنێو كوردی سوننیدا ناوەندێكی دەسەڵاتداری ئایینی نیە. بەڵكوو مەلا پاش ئەوەی خوێندنی تەواو كرد، لەلای مەلایەكی گەورەو بەناوبانگ ئیجازە وەردەگرێ و پاشان دەست بەكاری مەلایەتی دەكا. مەلا لەسەرەتای كارەوە بێجگە لەو بەراتەی موسوڵمانان دەیدەنێ، داهاتێكی نیەو زۆر وایە لە لادێ كە هەژاریو نەداری زۆرە، مەلا ناچارە بۆ بەڕێوەچوونی خۆی كشتوكاڵ و ئاژەڵداری بكا. بەم جۆرە مەلا لەگەڵ خەڵك دەژی و وەك خەڵك كار دەكاو لەبەر ئەوەی مەلا بەتایبەتی لە زۆر گوندی كوردستانی ئێران تەنیا كەسی خوێندەوارە، زۆر جار نەخشی زۆر باش لە جووڵانەوەی رزگاریخوازی نیشتمانیدا یاری دەكا. كەچی زۆربەی شێخەكانی كوردستان بەرهەڵستیی خەباتی زەحمەتكێشان دەكەن و تەنانەت هێندێكیان پشتی سیاسەتی كۆنەپەرستانەی حكوومەتی ئەو وڵاتەو هێزە ئیمپریالیستییەكانیش دەگرن.

٤ـ زمان و ئەدەب:

زمانی كوردی دەچێتەوە سەر كۆمەڵە زمانەكانی ئێرانی كە لقێكە لە زمانە هیندو ئوروپاییەكان، كە كوردی و فارسی و ئەفغانی و تاجیكی دەگرێتەوە. هەرچەند كوردەكان ماوەیەكی زۆر لەژێر دەسەڵاتی تورك و عەرەب دا بوون و ئەگەرچی كاربەدەستانی توركیاو ئێران بەتایبەتی پاش شەڕی یەكەمی جیهانی سیاسەتی تواندنەوەی كوردیان گرتۆتەبەر، بەڵام زمانی كوردی وشە رەسەنەكانی خۆی پاراستوەو لەگەڵ ئەوەی بەكارهێنانیشی قەدەغە كراوە زۆر كەم چۆتە ژێر تەئسیری زمانی عەرەبی و توركی[٣٠].

زمانی كوردی تا ئێستا شێوەیەكی ئەدەبیی یەككرتووی نیە، و ئێستا دوو لەهجەی سەرەكیی هەیە: كرمانجی و سۆرانی. لەهجەی كرمانجی لە پارچەكانی شیمالی رۆژئاوای كوردستان بەكار دەبرێ كە زۆربەی كوردی تێدا دەژی و هەموو كوردەكانی كوردستانی توركیا دەگرێتەوە بێجگە لە دەوروبەری دەرسیم كە بە

---

[٣٠] هەرچەند زمانی كوردی بە چەند لەهجە دابەش بووە، دیسانیش سروشتە تایبەتییەكانی بە چەشنێكی بەرچاو تێدا ماون.

B. Nikitine: Les Kurdes، Paris 1956 p.9.

www.zmziran.com

لەهجەی زازا قسە دەکەن. کرمانجی هەروەها لە سووریاو لە مەڵبەندی مووسڵ لە عیراق و لە مەڵبەندی شیمالی ورمێ لە ئێرانیش بەکار دەبرێ.

لەهجەی سۆرانییش[٣١] کوردەکانی بەشی جنووبی رۆژهەڵاتی کوردستان یانی زۆربەی کوردەکانی عیراق واتە لە رەواندزەوە بەرەو جنووب و هی ئێران واتە لە ورمێوە بەرەو جنووب قسەی پێ دەکەن.

هەتا شەڕی یەکەمی جیهانی لەهجەی کرمانجی لەهجەی ئەدەبیی کوردی بوو، بەڵام پاش قەدەخەکرانی زمانی کوردی لە تورکیاو سووریای ئێستا لەبەر بەهێزبوونی خەباتی رزگاریخوازی نیشتمانیی کوردەکانی عیراق و ئێران لەهجەی سۆرانی بەسەر ئەدەبی کوردی دا زاڵ بوو.

لەهجەی سۆرانی لە سەردەمی کۆماری دیموکراتی مەهاباد لەنێوان ١٩٤٥ـ١٩٤٦دا لە ئێران تا رادەیەکی زۆر پێش کەوت و لەپاش سەرکەوتنی شۆرشی ١٤ی ژووئیەی عیراق کە لە قانوونی ئەساسیی کاتیی عیراق دا دان بە بوونی کورد دا نرابوو، ئەدەبی کوردی لە کوردستانی عیراق زۆر بە توندی پەرەی گرت و بەم جۆرە سۆرانی بوو بە لەهجەی ئەدەبیی کوردیی ئێستا.

پێویستە ئەوەش بگوترێ کە لەنێوان ئەو دوو لەهجەیەدا فەرقێکی زۆر نیەو لە ئەساس دا یەك زمانن: چونکە وشە رەسەنەکان و رێزمانی هەردووکیان وەك یەکە.

"پێویستە بگوترێ کە سەرەڕای بوونی چەشنە جیاوازییەك لەنێوان کوردی ـ یانی سۆرانی ـ و کرمانجی دا زۆر هاسانە کوردێکی شیمالی رۆژئاوا لەگەڵ کوردێکی جنووبی رۆژهەڵات لە یەکتر تێبگەن"[٣٢]

زمانی کوردی لە عیراق و ئێران بە پیتی عەرەبی دەنووسرێ و لە سووریا بە پیتی لاتین و لە یەکیەتیی سۆڤیەتی بە پیتی رووسی، لە تورکیاش کە زمانی وڵاتەکە بە پیتی لاتینی دەنووسرێ، هیچ چەشنە

---

[٣١] لەجیاتی وشەی سۆرانی وشەی کوردی، موکری، یا سولەیمانی بەکار دەبرێ، بەڵام وشەی سۆرانی لە هەمووان راست ترە. چونکە هەموو لەهجەکان بێجگە لە کرمانجی دەگرێتەوە، لە کاتێك دا موکری تەنیا لەهجەی مەڵبەندی مەهابادو سولەیمانی و دەوروبەری سولەیمانی دەگرێتەوە. وشەی "کوردی"ش بۆ هەموو زمانی کوردی بەکار دەبرێ. وشەی کرمانج لە مەڵبەندی نێوان مەهابادو سولەیمانی دا بە مانای جووتیارەو بۆیە بە جووتیار دەڵێن کرمانج با هیچ پێوەندییشی بە لەهجەی کرمانجییەوە نەبێ. ـ د. بڕوانە "ئێرانی ئێستا" بە زمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٧، ل٦١.

[٣٢] "ئێرانی ئێستا" بە زمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٧، ل٣٤.

چاپەمەنی‌یەك بە زمانی كوردی نیە. بێگومان نەبوونی شێوە نووسینێكی یەككگرتوو بۆ زمانی كوردی، تەئسیرێكی خراپی بۆ گەشەكردنی زمانەكە هەیەو لە راستی‌دا كۆسپێكی گەورەی سەر رێگای پێك هاتنی زمانی یەككگرتووی ئەدەبیی كوردی‌یە لە هەموو كوردستان دا. دیارە پیتی لاتینی بۆ نووسینی زمانی كوردی لە هەموو پیتەكان باشترە.

زمانی كوردی فێربوونی كەمێك هاسانەو ئەگەر پیتی لاتینی بەكار بهێنرێ، نەخوێندەواری زووتر لەنێو دەچێو بێگانەش زمانەكە هاسانتر فێر دەبێ.

زمانی كوردی لە توركیاو ئێران و سووریا قەدەخەیەو هیچ قوتابخانەیەكی كوردی نیەو خوێندن و تەنانەت لێ‌پرسینەوەی دادگاش بە زمانەكانی توركی و فارسی و عەرەبی‌یە. تەنیا لە عیراق پاش شۆرشی ١٤ی ژووئیەی ١٩٥٨ بەرێوەبەرایەتی‌یەكی گشتی بۆ خوێندنی كوردی دامەزراوە، كە ئەركی گشتی كردنی خوێندنی كوردیی لە هەموو قوتابخانە سەرەتایی‌یە كوردی‌یەكان دا وەئەستۆ گرتوە.

لە زانستگەی بەغداش دا بۆ پێگەیاندنی مامۆستا لەو مەیدانەدا بەشێك بۆ زمان و ئەدەب و مێژووی كوردی كراوەتەوە.

لە ئەرمەنستانی سۆڤیەتی لە مەدرەسە كوردی‌یەكان دا زمانی كوردی دەخوێندرێ و رۆژنامەی "ریا تازە" ئۆرگانی كومیتەی ناوەندیی حیزبی كمونیستی ئەرمەنستان لەمێژساڵە بەكوردی دەردەچێ و بۆ گەشەپێدانی زمان و ئەدەبی كوردی و كوردناسی زۆر هەوڵ دەدرێ. بێجگە لەوەش لە مۆسكۆو لینینگرادو باكۆ ژمارەیەك لە زانایان بۆ لێكۆڵینەوە لەو مەیدانەدا تەرخان كراون.

نەتەوەی كورد شانازیی فەرهەنگێكی لەمێژینەی هەیە، بەڵام داگیركەرە بێگانەكان بەتایبەتی تورك و فارسەكان كە نەخشەی بێ‌شەرمانەی تواندنەوەی كوردیان بەدەستەوەیە، بەرهەمە فەرهەنگی‌یەكانی كوردیان یا داگیر كردوە، یان لەناویان بردوە[٣٣].

لەگەڵ هەمووی ئەوانەش دا ئەو فەرهەنگە لەمێژینەیە لەنێو نەچووە، ئێمە هەر ئێستاش لە هەموو ناوچەكانی كوردستان شوێنەواری ئەو فەرهەنگەمان چنگ دەكەوێ و پاشماوەی سەردەمەكانی رابردوو دەری دەخا كە كوردە "كێوی‌یەكانی" ئەمڕۆ شارستانیەتیەكی پێشكەوتوویان هەبووەو بە ژیانێكی سەربەخۆو دوور لە دەسەڵاتی بێگانە ژیاون.

---

[٣٣] ئەنسكلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەتی، "وشەی كورد" بەرگی ٢٤، ل٩.

www.zmziran.com

هەموو ئەو رۆژهەلاتناسانەی خەریکی کوردناسین لەسەر ئەوە یەکدەنگن کە فۆلکلۆری کوردی زۆر دەولەمەندەو لەبەر ئەوەی میللەتەکە نەخوێندەوار بووە لە رێگای ئەو بەیت و گۆرانییانەوە کە مێژووی شەڕەکانی کەوناراو دلداری دەگێرنەوە پشت بە پشت بە میرات هاتوەو لەبیر نەچۆتەوە.

بۆ نموونە دەتوانین لە هەر ناوچەیەکی کوردستان گۆرانیی ئەوتۆمان گوێ لێ بێ کە زیاتر لە سەعاتێك وەخت دەگرێ و باسی قارەمانەتیی گەلی کورد لە خەبات دژی داگیرکەرانی بێگانە دەگێرێتەوە. ئێستاش لە هەموو شوێنێکی کوردستان بەیتی دم دم لەسەر زارانە کە باسی خەباتی کوردەکان دژی لەشکری شاعەبباس لە چەرخی حەڤدەدا دەکا.

ئەدەبی کوردی پڕە لە چیرۆکی نەتەوایەتی. ئێستا دەتوانین زۆر شێعری ئەوتۆ پەیدا بکەین کە بۆ چەرخی حەڤدە دەگەڕێتەوەو باسی بەربەرەکانیی پەلاماری عەرەب دەکا. سەیر ئەوەیە ئەو شیعرانە کە بە زمانی ئەو رۆژگارە نووسراون ئێستاش خەلك تێیان دەگا.

پیری شالیار کاهینی زەردەشتی ریزە شێعرێکی بەناوی "ماریفەت" لەپاش خۆی بەجێ هێشتوە کە تا ئەمڕۆش خوێنەران حەزیان لێ‌دەکەن. "ماریفەت" بە کوردییەکی زۆر پەتی و پاراوو جوان نووسراوە.

زمانی کوردییش وەك فارسی زمانی شاعیرانە. چونکە نەسر نووسین لە کۆن دا زۆر کەم بووە، بەلام شاعیر زۆر بوون تا ئێستاش زۆرن. گەورەترین شاعیرەکان بریتین لە: باباتاهیر (٩٣٥ـ١٠١٠) کە بە لەهجەی لوڕی شێعری گوتوەو ناوبانگی چوارینەکانی لە دەرەوەی کوردستان بلاو بۆتەوە،[٣٤] و مەلای جزیری کە شاعیرێکی گەورەی چەرخی دوازدەیە، گەورەترین شاعیری ئەدەبی نەتەوایەتی ئەحمەدی خانییە (١٦٥٠ـ١٧٠٦) کە دیوانەکەی "مەم و زین" بەرزترین پلەی ئەدەبی کوردیی سەردەمی دەرەبەگایەتییە، مەولەوی (١٨١٥ـ١٨٩٢) شاعیری گەورەی غەزەل بێژ کە لە کوردستانی جنوویی ژیاوەو کۆیی (١٨١٥ـ١٨٩٢) کە خەلکی بۆ خەبات لەپێناوی ئازادی و سەربەخۆیی دا هان داوە.

لە شاعیرە گەورەکانی سەدەی بیستەم دەتوانین پیرەمێرد (١٨٦٧ـ١٩٥٠)و ئەحمەد موختار جاف (١٨٩٧ـ١٩٣٥)و بێکەس (١٩٠٥ـ١٩٤٨) ناو بەرین. ئەمرۆ بەناوبانگترین شاعیرەکان لە ئێران هەژارو هێمن،

---

[٣٤] بیروباوەڕێکی دژی دەرەبەگایەتی لەناو گەل دا بلاو دەکردەوە... لە شیعرەکانی دا بە توندی دژی زولم و زۆری کۆمەلایەتی دواوە. هەروەها دژی ئاغا گەورەکان و فەرمانڕەواکان بوو" (مێژووی جیهان، پراگ، ١٩٦٠، بەرگی سێهەم، ل٥٠٢ چاپی چیکی).

www.zmziran.com

لە سووریا قەدری‌جان ❖ و لە یەکیەتیی سۆڤیەتی ئەودالّ و شەمۆن.

گومان لەوەدا نیە کە عبدالله گۆران (کە سالّی ١٩٦٢ لە عیراق کۆچی دوایی کردوە) چ لە نێوەرۆکی شیعرەکانی داو چ لەو شێوە تازانەدا کە لە شێعردا دای‌هێناون و چ لە رەوانی و بژارکراویی ئەو کوردی‌یەدا کە شێعری پێ گوتوە، گەیشتۆتە لووتکەی ئەدەبی نوێ و شێعری لە قەیدو بەندی شێعری کلاسیکی کوردی رزگار کردوەو بەو هۆیەوە ئاسۆیەکی نوێی بۆ گەشەکردنی زیاتری شیعری کوردی کردۆتەوە.

ئەدەب و هونەری کوردی پاش شۆرشی ١٩٥٨ لە عیراق دا بە چەشنێکی بەرچاو پێش کەوتوەو هیوای ئەوەی لێ‌دەکرێ کە نەك هەر شاعیری تازە پەیدا بن، بەلّکوو نووسەری باشیش هەلّکەون[٣٥].

٥- خوێندن:

سەدی هەشتای دانیشتووانی کوردستان نەخوێندەوارن. حکوومەتەکانی ئێران و تورکیا هیچ هەنگاوێکیان بۆ بلاّوبوونەوەی خوێندنی تازە لەنێو کورددا هەلّنەهێناوە، لە کوردستان زانستگە هەر نیەو قوتابخانەی ناوەندییش زۆر کەمن، هەروەها قوتابخانە سەرەتایی‌یەکانیش زۆر کەمتر لە پێداویستیی دانیشتووانن. ئەگەر بۆ نموونە ناوچەی مەهاباد لە ئێران بخەینە بەرچاو دەبینین کە ژمارەی دانیشتووانی دەگاتە ٢٥٠هەزار کەس، لە کاتێك دا لە جەدوەلی ژمارە (٥) دەردەکەوێ تەنیا حەڤدە قوتابخانەی لێ‌یە.

جەدوەلی ژمارە (٥)

سالّی خوێندنی ١٩٥٤_١٩٥٥[٣٦]

	سەرەتایی		ناوەندی	
	کوڕانە	کچانە	کوڕانە	کچانە
ژمارەی قوتابخانە	٨	٤	٣	١
ژمارەی قوتابیان	١٦٥٠	٥٥٨	٣٣٩	٥٦

❖ سالّی ١٩٧٢ کۆچی دوایی کرد.

[٣٥] بێ‌جێ نیە بگوترێ کە زۆر لە شاعیرو نووسەرو زاناکانی کوردو هتد ... کتێب و نووسراوەکانیان بە زمانی عەرەبی و فارسی نووسیوەو تا ئێستاش هەر وایە. ئێمە لێرەدا هەر باسی ئەوانەمان کردوە کە بە زمانی کوردی‌یان نووسیوە. _ د.

[٣٦] تقویم فرهنگی مهاباد ١٩٥٤_١٩٥٥، ل١٤٥.

واته هەمووی دوازده قوتابخانەی سەرەتایی هەیە کە ۲۲۰۸ قوتابیان تێدایەو پێنج قوتابخانەی ناوەندییش کە ۳۹۵ قوتابی دەرسیان تێدا دەخوێنن. لە هەموو کوردستان دا نیزیکەی ۳۰۰ قوتابخانەی سەرەتایی و ۳۰ قوتابخانەی ناوەندی هەیە واتە قوتابخانەیەك بۆ زیاتر لە دە هەزار کەس.

لە هەموو کوردستان دا تیئاترێکی هەمیشەیی نیەو سینەماش تەنیا لە شارە گەورەکان هەیە. بۆ نموونە لە هەموو کوردستانی ئێران ۱۰ سینەما هەیە یانی بۆ هەر ۳۰۰ هەزار کەس سینەمایەك.

وەزعی خوێندنی ژنان زۆر لەوەش خەراپترە لە شار ۹۵٪ی ژنان و لە لادێ هەموویان نەخوێندەوارن ❖.

❖ بەگوێرەی "سرشماری عمومی نفوس و مسكن (جلد ۵۵) شهرسان مهاباد، ۱۹٦۷" لە شارستانی مەهاباد سەدی هەشتاوشەشی خەڵك نەخوێندەوارن، لە شاری مەهاباد دوازدە هەزار کەس کە تەمەنیان لە حەوت ساڵ زیاترە نەخوێندەوارن، ٦۰٪ی تەواوی ئەو کەسانەی کە تەمەنیان لە دە ساڵ زیاترە خوێندن و نووسین نازانن، لەو منداڵانەی کە تەمەنیان لەنێوان حەوت هەتا پازدە ساڵە (تەمەنێك کە سەردەمی چوونی مەدرەسەیە) هەزارو چوارسەد کەسیان ناچنە مەدرەسە. واتە لە هەر چوار منداڵ یەکێکیان نەخوێندەوارە.

سەدی حەفتاوپێنجی ژنانی مەهاباد نەخوێندەوارن، لە هەر پێنج کچ کە تەمەنیان لە نێوان حەوت هەتا پازدە ساڵ دایە دوانیان ناچنە مەدرەسە.

لە دێیەکانی شارستانی مەهاباد ۹٤٪ی خەڵك نەخوێندەوارە لە نێو ژنان دا نیسبەتی نەخوێندەواری دەگاتە ۹۹٪.

لە هەموو شارستانی مەهاباد ۱۳۳ کەس زانستگەیان تەواو کردوە، لەوانە تەنیا یازدە کەسیان ژنن. تەواوی ناوچەی شارستانی مەهاباد تەنیا ۱۱ موهەندیس و ۲۱ پزیشکی تێدایە. بۆ هەر ۷۲۰۰ کەس پزیشکێك هەیە. لە بۆکان تەنیا شەش کەس زانستگەیان تەواو کردوە، کە لەوانە دوو کەسیان پزیشکن، موهەندیسیان نیە.

جەدوەلی خوارەوەش رادەی خوێندەواری لە کوردستانی تورکیامان بۆ دەردەخا.

ناوچە	رادەی خوێندەواریی هەموو دانیشتووان بە ٪	رادەی خوێندەواریی ژنان بە ٪
ئاگری	۲٦	۹
بتلیس	۲۳/۷	۹/٤
دیاربەکر	۲۵/۸	۱۱/٤
هەکاری	۱۷/٦	۳/۹
سییرت	۲۱	۷/۸
وان	۲٤	۹
هەموو تورکیا	٤۸/۷	۳۲/۸

www.zmziran.com

٦ـ لەشساخی:

ئاووهەوای کوردستان لەچاو مەڵبەندەکانی دراوسێی زۆر سازگارەو کانیاوی خاوێن لە لادێ زۆرە، لەگەڵ ئەوەش دا زۆر کەس بەدەست نەخۆشیی سیللی ریخۆڵەو تەراخوم و مالاریاو هی ترەوە دەناڵێنن کە لەزۆر ناوچەی کوردستان دا بڵاو بوونەوە. زۆر بە کەمی پزیشك روو دەکاتە دێیەکانی کوردستان و تەنانەت لە شارەکانیش دا بە کەمی نەبێ پزیشك چنگ ناکەوێ. تا ئێستاش پزیشك و دەرمان بۆ زەحمەتکێشانی کوردستان ئاواتێکی دوورەدەستە. وەزعی نەخۆشخانەکان شپرزەتریشە، لە هەموو کوردستانی ئێران تەنیا ٢٥٠ـ٣٠٠ تەخت لە نەخۆشخانەکان دا هەیە، واتە بۆ هەر دە هەزار کەس تەختێك هەیە*.

لەو جەدوەلەدا بەڕوونی دەردەکەوێ کە نیزیکەی سەدی حەفتاوپێنج تا سەدی هەشتای دانیشتووانی کوردستانی تورکیا نەخوێندەوارن. لە کاتێك دا کە لە هەموو تورکیا ئەو نیسبەتە سەدی پەنجایە. لەناو ژنان دا رادەی نەخوێندەواری دەگاتە سەدی نەوەدوشەش، کەچی لە هەموو تورکیا لە سەدی حەفتا کەمترە. ـ د.

* لە هەموو لادێیەکانی ناوچەی سەقز لە ئێران کە ٧٤١١٢ کەسیان تێدا دەژی، بۆ نموونە تەنیا لە دوو دێ نەبێ کە دەستیان بە پزیشك رادەگا لە هیچ کوێیەکی تر تەنانەت دەرمانگایەکیش نیە. (سرشماری عمومی نفوس و مسکن جلد بیست و چهارم ١٩٦٨ شهرستان سقز) ئەوە بە باشی دەری دەخا کە لە ماوەی ١٠ـ١٥ ساڵی رابردوودا هیچ کارێك بۆ باشتر کردنی وەزعی لەشساخیی دانیشتووانی کوردستان نەکراوە. ـ د.

www.zmziran.com

فەسڵی دووهەم

ئاورێك بۆ سەر مێژوو

١ـ رەسەنی كورد:

نەتەوەی كورد دەچێتەوە سەر كۆنترین نەتەوەكانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست كە بە لانكی شارستانیەتی كۆن دەناسرێ. لەبەر ئەوەی تا ئێستاش لێكۆڵینەوەی پێویست لەسەر مێژووی كورد نەكراوە، زۆر بیروڕای جیاواز لەسەر رەسەنی كوردو پەرەئەستاندنی مێژوویی كورد هەیە[1]. هێندێك لە "مێژوونووسان" بە ئەنقەست راستی‌یە مێژوویی‌یەكان بەراوەژوو نیشان دەدەن، بۆ ئەوەی بەهێنانەوەی هێندێ بەڵگەی بێ‌ئەساس ئیسبات بكەن كە كورد لە رەگەزی سامی‌یە یان توركە. هێندێكی تر خزمایەتیی نێوان زمانی فارسی و كوردی و ئەوە كە هەردوو زمانەكە دەچنەوە سەر لقی زمانە ئێرانی‌یەكان دەكەنە بەڵگەی ئەوە كە كورد بە فارس دابنێن. بە كورتی دان بە بوونی كورد وەك نەتەوەیەكی سەربەخۆ دانانێن و پەرەئەستاندنی مێژوو بەراوەژوو نیشان دەدەن.

---

[1] لەبارەی رەسەنی كوردەوە چیرۆكێكی زۆر هەیە. نیزیكەی هەزار ساڵ لەمەوبەر فردوسی یەكێك لەوانەی بە شێعر داڕشتوە، كە لە (شانامە)دا هەیە. ئەو چیرۆكە دەڵێ: لە رۆژگاری كۆن دا پادشایەك هەبوو بەناوی ئەژدەهاك، كە زۆر لەگەڵ رەعیەتەكانی خراپ بوو، دڵڕەشیی ئەو پادشایە لەوەڕا دیار بوو كە دوو مار لەسەر هەردووك شانی روابوون، خواردنی رۆژانەی هەر كامێكیان مێشكی لاوێك بوو. خەڵك لەدەست ئەو زوڵم و زۆرە بێزار ببوو، و لە وڵات دا هیچماڵێك نەمابوو بەدەستی ئەو پادشا بێ‌بەزەیی‌یە تازیەبار نەكرابێ و قوربانیی نەدابێ. زۆر كەس سەری لێ شێوابوو، و نەیان دەزانی چۆن خۆیان لەو زوڵم و زۆرە رزگار كەن. هەتا لە دوایی دا دوو كەس بەناوی ئەرمایل و گەرمایل كە دۆستی یەكتر بوون، فێڵێكیان دۆزیەوە بۆ ئەوەی كەمێك لە دەردو ئازاری خەڵك كەم بكەنەوە. ئەو دوو دۆستە لەگەڵ ئاشپەزی پادشا رێك كەوتن كە رۆژی تەنیا ئادەمیزادێك بكوژێ و لەباتی ئەوی تریان مەڕێك سەر ببڕێ و مێشكی لەگەڵ مێشكی لاوەكە تێكەڵ بكاو بیدا بەو مارە نەوسنانە. ئەو كەسەش كە بەو فێڵە رزگاری دەبوو دەیان نارده دوورترین دەشت و چیاكان و تازە كەس نەی دەدیتەوە. بەم جۆرە هەموو مانگێك ٣٠ لاو دەچوونە كێوەكان و هەر كە ژمارەیان دەگەیشتە ٢٠٠ كەس، ئاشپەزەكە چەند سەرێك بزن و مەڕی بۆ دەناردن بۆ ئەوەی بەخێویان بكەن و پێیان بژین. رەگەزی كورد دەچێتەوە سەر ئەو لاوانە كە لە چەنگ مارەكانی ئەژدەهاك دەرباز بوون. ـ د.

www.zmziran.com

ئەمڕۆ زانست دەری خستوە کە کورد لە تۆرەمەی عەشیرەتەکانی زاگرۆسە (گۆتی و لوولوویی و هیتر)، کە لە رۆژگاری کۆن دا لە مەڵبەندی چیاکانی زاگرۆس نیشتەجێ بوون و لەگەڵ عەشیرەتەکانی (هیندو ئوروپایی) کە لە هەزارەی دووهەمی پێش زایین دا هاتوونە ئەو مەڵبەندە تێکەڵاو بوون. بەڵگە مێژوویییەکانی سەردەمی ئەکاد دەری دەخەن کە عەشیرەتی لوولوویی و گۆتی ٢٠٠٠ ساڵ پێش زایین پێوەندییان لەگەڵ ئەکادییەکان دامەزراندوەو تەنانەت چەند کەسێکیش لەو دوو عەشیرەتە لە دەوڵەتی ئەکاددا فەرمانڕەواییان کردوە[٢].

لەسەر ریشەی وشەی "کورد"یش ناکۆکی هەیە. هێندێك دەیبەنەوە سەر وشەی کوردخۆی کۆن کە گەزەنفۆن باسی کردوە، و هێندێکی تر دەیبەنەوە سەر کۆرتیەکان کە لە نیزیك گۆلی ورمێ ژیاون. گەزەنفۆن ساڵی چوارسەدی پێش زایین لە کتێبی بەناوبانگی خۆی دا ئاناباس "گەڕانەوە" ئازایەتیی کوردخۆییەکان باس دەکاو بەدرێژی باسی ئەو شەڕە دەگێڕێتەوە کە لە کاتێك دا بە سەرکردەیی دە هەزار سەربازی یوونانی لە ئێرانەوە بۆ یوونان گەڕاوەتەوە، لە گەڵی کردوون.

٢ـ کورد لە رۆژگاری کۆن دا:

ئەو بڕوایە بەهێزە کە کوردەکان نەوەی مادەکانن (میدیاکان) و تاریخەکەشیان بە گرتنی شاری نەینەوا دەست پێ دەکا، کە ساڵی ٦١٢ی پێش زایین بەدەستی کیاکسار پادشای مادەکان گیرا.

لەسەردەمی ئیمپەراتۆریی ماد لە سەدەی حەوتەمی پێش زایین دا، کە وڵاتێکی بەرینی گرتبۆوە، نەجیب زادەکانی ماد دەسەڵاتێکی زۆریان پەیدا کردو بە چەشنێکی بێوێنەش دەوڵەمەند بوون. نابونید فەرمانڕەوای بابل نوێنەرانی نەجیب زادەکانی مادی بە "پادشا" ناو دەبرد. هەتا نەجیب زادەکان دەوڵەمەندتر دەبوون، بۆرەپیاوی عەشیرەتەکان هەژارتر دەبوون و ژمارەی کۆیلەکان زیادی دەکرد. زیاتر بوونی جیاوازیی سامان و زۆربوونی کۆیلەکان بوو بەهۆی ئەوە کە یەکیەتیی عەشیرەتی ماد تێك بچێ و ببێ بە دەوڵەتێکی کۆیلەداری. هەرچەند لەبەر خەیانەتی بەشێکی زۆر لە نەجیب زادەکانی ماد ئیمپەراتۆریی ماد لەساڵی ٥٥٠ی پێش زایین دا سەری بۆ حکوومەتی پارسەکان نەوی کرد، بەڵام کوردەکان لە چیا سەختەکان

---

[٢] ر. یاسمی: "کرد و پیوستگی نژادی او"، بە زمانی فارسی، تاران، ل٣٠ـ٣١. زۆر وێ دەچێ وشەی "کورد" لە "گورد"ی فارسی کۆنەوە وەرگیرابێ کە بەمانای ئازایە.

دا سەربەخۆیی خۆیان هەر پاراست.

گەزەنفۆن لە کتێبی ئاناباس دا دەڵێ:

"کوردخۆییەکان کە لە چیاکان دەژین، هیچ کاتێك چ بۆ دەسەڵاتی کسارکەس "خەشایارشا" و چ بۆ دەوڵەتی ئەرمەنی سەریان نەوی نەکردوە".

وادیارە لە رۆژگاری ساسانییەکانەوە لە سەدەی حەوتەم پێش هاتنی عەرەبەکان کورد بەو ناوە ناسراوە، ئەو وەختەش تا رادەیەك هەر لە دەوروبەری ئەو مەڵبەندەدا نیشتەجێ بووە کە ئێستا پێی دەڵێن کوردستان.

٣ـ کورد لە سەدەکانی نێوەڕاست دا

عەرەبەکان حکوومەتی ساسانییەکانیان رووخاند کە یەکێك لە گەورەترین بنەماڵەکانی پادشایەتیی ئێران بوو. پاش ساسانییەکان هەتا هێرشە سەختەکەی مەغوول چەند بنەماڵەی تر پادشایەتییان کرد. لە هەمووان گرنگتر شەدادییەکان بوون کە بنەماڵەی پادشایەتیی خۆیان ساڵی ٩٥١ لە شیمالی کوردستان دا دامەزراند. دوای ئەوان مەڕوانیەکان هاتن (٩٩٠ـ١٠٦٩) کە فەرمانڕەوایی دیاریەکرو چەند شارێکی ئەرمەنستانیان بەدەستەوە بوو. یەکێك لە پڕ شانازیترین فەسڵەکانی مێژووی گەلانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست خەباتی سەرکەوتووی سەلاحەددینی ئەییوبی دژی هێرشی سەلیبییەکانی ئورووپایە. سەلاحەددین ئیمپەراتۆرییەکی دامەزراند کە میسرو سووریاو بین النهرینی داگرتبوو. حکوومەتی ئەییووبییەکان ٨١ ساڵ درێژەی هەبوو (١١٦٩ـ١٢٥٠)، کە گەورەترین بنەماڵەی پادشایەتیی ئەو سەردەمە بوو. لەو رۆژەوە هەتا هێرشی مەغوولەکان کوردەکان کە زۆر شەڕکەرو ئازا بوون، زۆر جار خزمەتی گەورەیان بە حوکمڕانە بێگانەکان دەکرد. بەڵام پاش هاتنی مەغوولەکان سیاسەتێکی زۆر چەوت بەرامبەر بە کوردەکان دەست پێ‌کرا، کە بریتی بوو لە بەکارهێنانی خزمەت و قارەمانەتیی کورد بۆ شەڕو هەرای دژی نەتەوەکانی تر، و بەگژیەکتر داکردنی عەشیرەتە کوردەکان. ئەم سیاسەتە تا ئەمڕۆش هەر بەردەوامە، هەرچەند رۆژبەڕۆژ کەمتر سەرکەوتوە.

سێ هێرشی گەورە وەزعی دانیشتووانی کوردستان و ئاسیای نیزیکیان تا رادەیەکی زۆر شپرزە کرد. هاتنی تورکەکانی سەلجووقی ساڵی ١٠٥١، و مەغوول ساڵی ١٢٣١، و تەیمووری لەنگ ساڵی ١٤٠٢، یەك لەدوای یەك بوونە هۆی داگیرکردن و وێران کردنی وڵاتەکەو زۆر گیروگرفتی ئابووری و کۆمەڵایەتیی گەورەیان

پێك هێنا كە تا ماوەیەكی دوور چارەسەر نەكران.

لە سەرەتای سەدەی ١٦ دا لە ئێران و وڵاتی عوسمانی دا دوو حكوومەتی ناوەندی دامەزرابوون، كە لەچاو ئەو سەردەمە بەهێز بوون. سمایلی یەكەم (١٥٠٢ـ١٥١٨) بناخەدانەری بنەماڵەی سەفەوی لە ئێران دا مەزهەبی شیعەی لە دژی مەزهەبی سوننی بەهێز كرد كە مەزهەبی رەسمیی ئیسلام بوو. كاتێك پیاوە گەورەكانی كورد پێشنیاریان پیٚكرد كە لە شەڕی سوڵتانی عوسمانی دا یارمەتیی بدەن، شاسمایل ئەو پێشنیارەی پەسند نەكردو فەرمان گرتنی دان[٣].

سوڵتان سەلیمی عوسمانی بە كەڵك وەرگرتن لە هەستی ئایینی، كوردە سوننی‌یەكانی لەدژی سەفەوی‌یەكان هان دا، و بەم جۆرە توركەكان بە یارمەتیی كوردەكان توانیان لە شەڕی چاڵدێران دا كە ٢٣ی ئووتی ساڵی ١٥١٤ لە شیماڵی رۆژئاوای ورمێ رووی دا، لەشكری شاسمایل بشكێنن. ساڵی ١٥١٤ بۆ نەتەوەی كورد ساڵێكی شووم بوو، لە ئەنجامی ئەو شەڕەدا كوردستان لەنێوان ئێران و ئیمپەراتۆریی عوسمانی‌دا بەكردەوە دابەش كراو بەشی گەورەی كەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی‌یەكانەوە. ئەو دابەش كردنە لە پەیمانێك دا كە ١٦٣٩ لە نێوان شاعەبباس و سوڵتان موڕادی عوسمانی‌دا مۆر كرا، بە رەسمی جێگیر بوو، و ئەوە كارەساتێكی گرنگ بوو كە تەئسیری كردە سەر هەموو رووداوەكانی پاشەڕۆژی مێژووی گەلی كورد. پاش ساڵی ١٥١٤ سوڵتانی تورك فەرمانی پێكهێنانی ئەمارەتە كوردی‌یەكانی بە حەكیم ئیدریس دا كە كوردێكی خەڵكی بتلیس بوو. ئیدریس بۆ پاراستنی سنووری توركیای تازە عەشیرەتە كوردەكانی لە خەتی سنووردا نیشتەجێ كردن و هەموو خەرج و باجێكی لەسەر هەڵگرتن.

ئەو عەشیرەتانە لە هەموو باج و خەراجێك تەرخان كرابوون، بەو مەرجە لەشكرێكی هەمیشەیی دابمەزرێنن كە هەر كاتێك توركەكان پێویستیان بوو بەكاری بێنن"[٤].

لە ماوەی نێوان ساڵی ١٥١٤و نیوەی دووهەمی چەرخی نۆزدەدا چەند میرنشینێكی كورد دامەزران كە هەر كامێكیان لە چوارچێوەی ئیمپەراتۆریی عوسمانی، یان ئێران دا خاوەنی چەشنە سەربەخۆیی‌یەك بوون. تەنانەت هێندێكیان هەم لەگەڵ شای ئێران و هەم لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی پێوەندی‌یان هەبوو.

"ئەم دەرەبەگە بەهێزانە هێندێ وەخت جوابی پادشاكانیان نەدەدایەوەو بۆخۆیان دراویان

---

[٣] "الشرفنامە"، قاهرە، ل١٦٨.

[٤] ب. نیكیتین: كوردەكان"، پاریس، ١٩٥٦، ل١٨٦.

لێدەداو ناوی خۆیان لە خوتبەی جومعەدا لە جێگای ناوی پادشا دادەنا"[٥].

وەك لەپێشەوە گوتمان نەك هەر دەرەبەگەکان، بەڵکوو بنەماڵە پادشایی‌یەکان و میرنشینەکانی کوردیش هەرچەندە چەشنە سەربەخۆیی‌یەکیان هەبوو، بەڵام لەنێو خۆیان دا یەك نەبوون، و هەمیشە پێکەوە شەڕو کێشەیان بوو، زۆر جار وا رێ دەکەوت کە بۆ شەڕی یەکتر داوای یارمەتی لە شای ئێران یان سوڵتانی عوسمانی بکەن.

لە پاش چەند شەڕێکی سەخت لە ماوەی نێوان ١٧٥٢ـ١٧٩٥ دا بنەماڵەیەکی پادشایەتی گەورەی کورد بە سەرۆکایەتیی کەریم خانی زەند لە ئێران دا دامەزرا. سەردەمی دەسەڵاتداریی کەریم خان (١٧٥٢ـ١٧٧٩) جوانترین فەسڵی مێژووی گەلی کورد بوو. دیارە ئەو ماوەیە بۆ راگەیاندنی سەربەخۆیی گەلی کورد دەرفەتێکی باش بوو، بەڵام هەروەك سەلاحەددین بوو بە سەرداری چەند نەتەوەی تر، کەریم خانیش بوو بە فەرمانڕەوای هەموو ئێران. کەریم خان یەکەم کەس بوو کە خەڵك لەقەبی "وەکیل"ی دابوویە.

کونسوڵی فەڕانسە لە بەغدا لە نامەیەك دا کە ساڵی ١٧٦٣ بۆ پاریسی ناردوە، لەبارەی کەریم خانەوە دەنووسێ:

لەژێر رابەرایەتیی کەریم خان دا کە خاوەنی نفووزێکی شەخسی و ئاکارێکی زانایانەیە، وادیارە وڵات کەوتۆتە گەشەکردن و گەیشتۆتە هێمنایەتی و دامەزراوی. ئاسایش و هێمنی جێگای ئاژاوەو شەڕو هەرای گرتۆتەوە"[٦].

کونسوول پاشان دەنووسێ:

"رێگاکان ئەمین بوونەوە، بازرگانی دەست پێکراوەتەوە، زۆر کاروان لێرەوە[٧] دەچنە ئێران، و ١٥ـ٢٠ هەزار ماڵی ئێرانی کە پەنایان بۆ عیراق هێنابوو، ئێستا بەرەبەرە بۆ نیشتمانی خۆیان دەگەڕێنەوە"[٨].

---

[٥] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[٦] Baghdad Vol. 1 ، Correspondence Consulaire، Archives Nationales de Frande No.175.

[٧] یانی لە بەغداوە.

[٨] هەر ئەو سەرچاوەیە.

کەریم خان زۆری پشتگیریی زانست و فەرهەنگ دەکردو زۆر هەوڵی ئاوەدان کردنەوەی وڵاتی دەدا[٩].

گەریدەی بەناوبانگی ئینگلیزی مەلکوم بەم جۆرە باسی کەریم خان دەکا:

بە بەختیاری ژیا، و کۆچی دوایی وەك مەرگی بابێکی خۆشەویست لەنێو خاوو خێزانی خۆی دا بوو"[١٠].

دوا میرنشینێك کە لە ئێران دا مابۆوە، میرنشینی ئەردەڵان بوو. گەورەترین فەرمانڕەواکانی ئەمان اللەخان (١٨٠٠ـ١٨٢٠) و خوسرەوخانی کوڕی بوون. ئەردەڵانەکان تا زەمانی خوسرەوخان کە سەردارێکی بەناوبانگ بوو، و تا ئێستاش لەو مەڵبەندە خۆشەویستی خەڵکە سەربەخۆیی خۆیان پاراست[١١].

ساڵی ١٨٦٥ غولام شاخان بوو بە والیی ئەردەڵان و لەپاش مردنی ئەو، شای ئێران ئەو میرنشینەی هەڵوەشاندو بۆخۆی والیی بۆ دانا. بەم جۆرە دوا مەڵبەندی کوردستان کە تا رادەیەك سەربەخۆیی هەبوو، ئازادیی خۆی لەدەست چوو.

٤ـ کورد لە رۆژگاری نوێ دا:

پاش ئەوەی تورکەکان ساڵی ١٦٨٣ لە نیزیك وییەن شکان، بایان دایەوە سەر سنووری رۆژهەڵات و بەرە بەرە دەستیان درێژ کردە نێو کاروباری میرنشینە کوردەکان، و لە ساڵی ١٨٣٠ ڕا لە کوردستان دەستیان کرد بە دامەزراندنی بنکەی عەسکەری. ئەو کارە بوو بە هۆی تووڕەیی و هاروژانی کوردەکان و زۆری پێنەچوو بەرهەڵستیی کوردەکان پەرەی گرت و لە پێناوی سەربەخۆیی خۆیان دا راپەڕین. ئەو چەشنە راپەڕینانە تا ئاخری سەدەی ١٩ هەر درێژەیان هەبوو.

یەکێك لەو کەسانە کە ئازایانە لەگەڵ تورکەکان بەشەڕ هاتوە، محمدپاشا بوو کە بە "میری رەواندز" ناوبانگی دەرکردبوو. محمدپاشا لەشکری کۆ کردەوەو لە رەواندز کارگەیەکی چەکسازیی دامەزراند کە خەنجەرو تفەنگ و تەنانەت تۆپیشی دروست دەکرد. دووسەدو چەند تۆپی دروست کرد کە ئێستاش نموونەیان لە رەواندزو لە مووزەی بەغدادا ماوە[١٢]. محمد پاشا لەشکرێکی زیاتر لە ٣٠ هەزار کەسیی ساز

---

[٩] هدایتی: "تاریخ زند"، تاران، ١٩٥٦.

[١٠] Sir John Malcom: Histoire de la Perse، Paris 1821، Tome. III P.220،

[١١] B. Niktine: Les Kurdes، Etude Sociologique et Historique Paris، 1956، P.68،

[١٢] علاءالدین سجادی: "شۆرشەکانی کورد" (بە کوردی)، بەغدا، ١٩٥٩، ل٦٥.

کردو لەساڵی ١٨٢٦دا سەربەخۆیی وڵاتەکەی راگەیاند. ئەو پیاوە قارەمانە لە ماوەیەکی زۆر کەم دا زۆر سەرکەوتنی بەرچاوی وەدەست هێنان: ناوچەکانی مووسڵ و ماردین و جزیرەی (ابن عمر)ی گرت و لە بەغداوە تا سنووری عیراق و سووریا، و عیراق و ئێران فەرمانی رەوا بوو. محمد پاشا لەگەڵ برایم پاشای کوڕی خدێوی میسر کە لەگەڵ تورکەکان لە شەڕدا بوو، پێوەندیی دامەزراند بۆ ئەوەی لە هەردوو لاوە پەلاماری ئیمپەراتۆریی عوسمانی بدەن. کاتێك سوڵتان پێی زانی لەشکرێکی گەورەی نارده سەر محمد پاشا، بێئەوەی ئەو هێرشە هیچ سوودی پێ بگەیەنێ، بەڵام زۆری پێ نەچوو کە محمد پاشا بۆخۆی تەسلیمی سوڵتان بوو، و چوو بۆ "ئەستەنبووڵ". ئەوەش لە ئەنجامی هاندانی مەلای خەتێ دا بوو کە پێی وابوو شەڕکردن لەگەڵ خەلیفە گوناهێکی گەورەیە. لە گەڕانەوەیدا بەکرێگیراوەکانی تورك بە ناپیاوی لە تەڕابزوون کوشتیان.

میری جزیرە بەدرخان بەربەرەکانییەکی توندی دژی تورکەکان دەست پێ کردو ساڵی ١٨٤٢ هەموو مەڵبەندی نێوان گۆلی وان و ورمێ لە شیمال، و مووسڵ و رەواندز لە جنووبی کردە یەك پارچەو دەسەڵاتی تێدا گرتە دەست. بەڵام تورکەکان توانیان مەسیحییەکانی لێ راست کەنەوە کە ئامادە نەبوون باج و پیتاك بە بەدرخان بدەن، لەبەر ئەوە بەدرخانیش بە توندی سزای دان. لێرەدا بریتانیاو فەڕانسە بە توندی داوایان لە سوڵتان کرد کە پارێزگاریی گیانی مەسیحییەکان بکا. پاشان بەدرخان لە ئەنجامی خەیانەتی خزمێکی خۆی دا شکاو بەدیل گیرا.

گەورەترین راپەڕینی ئەو سەردەمە راپەڕینێك بوو کە لە ماوەی شەڕی نێوان رووس و تورك دا (١٨١٥ـ١٨٥٦) بە سەرۆکایەتیی قارەمانی نیشتمانی یەزدانشێر هەڵگیرسا. ئەو راپەڕینە لە مەڵبەندی هەکاری و بۆتان دەست پێ کرا، و پاشان بەخێرایی پەرەی گرت و لە ماوەیەکی زۆر کەم دا یەزدانشێر توانی هەموو مەڵبەندی نێوان گۆلی وان و ورمێ رزگار بکا. یەکێك لە بەرچاوترین سروشتەکانی ئەو راپەڕینە ئەوە بوو کە زۆربەی توێژەکانی گەل پشتیوانییان لێدەکردو بە پێچەوانەی راپەڕینەکەی بەدرخان هاونیشتمانە مەسیحییەکان زۆریان یارمەتیی راپەڕینەکە داو لە شەڕەکان دا بەشدار بوون.

"لە ژانویەی ساڵی ١٨٥٥دا ژمارەی هێزەکانی یەزدانشێر گەیشت ٣٠ هەزار کەس، و لە فێوریەی ئەو ساڵەدا بوو بە ٦٠ هەزارو پاشان گەیشتە ١٠٠ هەزار کەس کە یوونانی و عەرەبیشی

www.zmziran.com

لەگەڵ بوون"[١٣].

یەزدانشێر هەوڵی ئەوەشی دا لەگەڵ لەشکری رووس بۆ شەڕی تورکەکان پێوەندی بگرێ، بەڵام بەداخەوە سەرنەکەوت.

ئەو راپەڕینە دووساڵی خۆ گرت، پاشان بریتانیا هێزەکانی خۆی نارده هاواری تورکیاو لە رێگای نەمروودی پیاوی خۆیەوە توانی یەزدانشێر قانیع بکا بۆ ئەوەی لەگەڵ سوڵتان رێك بکەوێ. بەم جۆرە یەزدانشێریش بەو بەڵێن و پەیمانە فریوی خواردو چووە ئەستەنبووڵ و راپەڕینەکە کۆتایی هات. بەڵام تەئسیری ئەو راپەڕینە لە کارەساتی پاشەڕۆژی خەباتی گەلی کورد دا زۆر بوو. هەتا ئێستاش ناوی یەزدانشێر لە فۆلکلۆری کوردی دا بە رێزو خۆشەویستی‌یەوە یاد دەکرێتەوە.

راپەڕینێکی گرنگی دیکەی کورد ئەوە بوو کە شێخ عبیداللەی شەمزینی رێبەرایەتیی کرد. ئەو راپەڕینە ساڵی ١٨٨٠ هەڵگیرساو شێخ عبیدالله کەڵکی لە نفووزی خۆی وەرگرت و عەشیرەتە کوردەکانی یەك خست و هەموو مەڵبەندی نێوان گۆلی وان و ورمێی رزگار کرد. شێخ زۆر باش لەوە گەیشتبوو کە هەتا کوردەکان یەك نەخاتەوەو هەتا سیاسەتێکی دۆستانە بەرامبەر بە کەمایەتی‌یە نەتەوایەتی‌یەکان رەچاو نەکا، ناتوانێ بە ئامانجی خۆی بگا. بۆیە ساڵی ١٨٨٥ کاتێك پێشنیاریان پێکرد کوشتار لە مەسیحی‌یەکان بکا، لە وەڵام دا گوتی:

"تورکەکان دەیانەوێ ئێمە لە مەسیحی‌یەکان بدەین و کاتێك مەسیحی‌یەکانیش بڕانەوە بۆخۆیان بابدەنەوە سەر ئێمە"[١٤].

ئەو جارەش نۆکەرانی ئیمپریالیزمی بریتانیا نەخشی شوومی خۆیان یاری کرد. شێخ لە وتارێکی خۆی دا لە ناوچیا کونسوولی بریتانیای لە شاری "وان" دەست نیشان کردو گوتی:

"... گوێ بۆ قسەی بێگانە شل ناکەم، ئەمن لەو باوەڕەدام ئێستا کە سەرۆکە کوردەکان کەوتوونە بەر پەلاماری حکوومەتی ئێران، ئێمە نابێ ئەو دەرفەتە لەدەست بدەین کە بۆ ئەستاندنەوەی هەموو مەڵبەندە کوردنشینەکانی تورکیاو ئێران هەڵکەوتوە. ئێمە دەبێ ئەو

---

(١٣) پ. ئی. ئاوێریانۆف: "کورد لە شەڕی نێوان رووسیاو تورکیاو ئێران لە سەدەی ١٩ دا". بە زمانی رووسی، تفلیس. ١٩٠٠، ل١٤٨ـ١٤٩.

(١٤) B. Nikitine: Les Kurdes، P. 189.

مەڵبەندانە رزگار بکەین و بیان گرینە ژێر دەسەڵاتی خۆمان و میرنشینێکی سەربەخۆی کورد دابمەزرێنین"[١٥].

پێویستە بگوترێ لە کاتێك دا کە حکوومەتەکانی ئێران و تورکیا لە نیازی شێخ تێگەیشتن، پشتیان لێك بەست و بە هێزی هەردووك لا ئەو راپەرینە گرنگەی کوردیان کووژاندەوە.

لەپاش ئەو راپەرینە سوڵتانی عوسمانی سیاسەتێکی "نەرم"تری بەرامبەر بە کوردەکان گرتەپێش.ساڵی ١٨٩٢ چەند قوتابخانەیەك لە ئەستەنبووڵ و بەغدا بۆ عەشیرەتەکان کرانەوە بەناوی "عەشیرەت مەکتەبلەری" بۆ پێگەیاندنی هێزی سوارەی کورد کە پێیان دەگوتن حمیدیە (بەناوی سوڵتان عبدالحمیدەوە کە ئەوکاتە لەسەر کار بوو). هەرچەند تورکەکان بۆ شەڕی دژی رووسیا پێویستی‌یان بەو هێزانە هەبوو، بەڵام بۆ لەنێوبردنی ئەرمەنی‌یەکان کەڵکیان لێ وەرگرتن، و سوارەی حمیدیە لە شەڕی رووس و تورکیادا نەخشێکی گرنگیان نەبوو. بەڵام کوردەکان بەهۆی سوارەی حمیدیەوە لای تورکەکانیان گرت. ئەمجار تورکەکان باوەڕیان بەو سوارانەش نەدەکرد. قانوونی ئەساسیی کاتیی ساڵی ١٨٩٥ی تورکیا بە راشکاوی دەڵێ:

ئەندامانی هێزی سوارەی حمیدیە نابێ لەکاتی مەشق دا نەبێ بەرگی سەربازی لەبەر بکەن و چەك هەڵبگرن، و لە کاتی مەشق دا نەبێ ئەندامانی هێزی سوارەی حمیدیە بۆ دادگای زەمانی ئاشتی بانگ دەکرێن"[١٦].

٥ـ خزینی دەوڵەتە ئیمپریالیستەکان بۆ نێو کوردستان:

چارەنووسی کوردەکان هەر لەکاتی شەڕی رووسیاو ئێرانەوە سەرنجی رووسیای تەزاریی راکێشابوو، چونکە دوو بەش لە سێ بەشی لەشکری ئێران لە کوردەکان پێك هاتبوو[١٧].

رووسیا لە جەنگەی شەڕی رووسیاو تورکیاش لە ساڵەکانی ١٨٢٨ـ١٨٢٩، و پاشان بەتایبەتی لە

---

(١٥) B. Nikitine: Les Afchars d'Urmuyeh، Journal Asiatique. Jan.-Mars 1929، P. 100.

(١٦) M. Fany: La Nation Kurde et son Evolution Sociale، Paris 1933، P. 171.

(١٧) کوردئۆغلی: "کوردو ئیمپریالیستەکان" بڵاوکراوەی دەنگوباسی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست، ژمارە ١٣ـ١٤، بەزمانی رووسی، ٩٤.

www.zmziran.com

جەنگەی شەڕی نێوخۆدا (١٨٥٣_١٨٥٦) بایەخێکی زۆری بە کورد دەدا. بایەخ پێدانی حکوومەتی تەزاری بە کوردەکان کە بە نەتەوەیەکی ئازاو شەڕکەر ناسرابوون، بۆ ئەوە بوو کە دژی هێزەکانی سوڵتانی عوسمانی و شای ئێران شەڕیان پێبکا، یا لانیکەم وایان لێبکا بێلایەن بن و دژی رووسیا شەڕ نەکەن.

حکوومەتی رووسیای تەزاری و بریتانیا تەعەسوبێکی "مەسیحیگەری"ی توندیان بەرامبەر بە چارەنووسی ئەرمەنیەکانی تورکیاو بەتایبەتی ئەوانەی لە کوردستانی تورکیا دەژیان نیشان دا. مەبەستیشیان هەر ئەوە بوو کە پاراستنی مافی ئەرمەنیەکان بەناوی مەسیحیگەرییەوە بکەنە بیانوو بۆ ئەوەی لەباری سیاسییەوە تین بۆ سوڵتان بێنن. ئەوەندەی پێوەندیی بە کوردیشەوە هەبوو، ئەو دوو دەوڵەتە "مەسیحیە" کوردیان هەر بە بەشەر نەدەزانی. لە حەوتی سێپتامبری ساڵی ١٨٨٠دا حکوومەتەکانی رووسیاو بریتانیاو فەڕانسەو هێندێکی تر لە وڵاتەکانی ئورووپا لە وەڵامی بەیاننامەیەك دا کە تورکیا لەبارەی ئەرمەنیەکانی دانیشتووی رۆژهەڵاتی تورکیاوە کە زیاتر لە ١٧٪ی دانیشتووان بوون، بڵاوی کردبۆوە، یادداشتێکی هاوبەشیان بە حکوومەتی عوسمانی دا. لەو یادداشتەدا بەڕاشکاوی گوترابوو:

"لەبەر ئەوەی ئەو کوردە کۆچەرییانە کە لە کێوەکان دەژین، هەر بۆ ئاژاوەنانەوە دژی مەسیحیەکان دێنەخوارێ بۆ پێدەشتەکان، پێویستە لەو سەرژمێرییەدا حیساب نەکرێن کە بۆ دەرکەوتنی زۆرایەتیی دانیشتووانی ئەو مەڵبەندە دەکرێ"[18].

کەچی لە جەنگەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا دەوڵەتە ئیمپریالیستییەکان بە پێویستیان زانی ئەو "کوردە کۆچەرییانە"یان لەبیر بێ، و نۆکەرانی رووسیاو بریتانیا لە شیمال و هی ئەڵمان و بریتانیا لە کوردستانی جنووبیدا کەوتنەکار. تەنانەت واسموس کونسولی ئەڵمان لە بوشهر بە یارمەتیی عەشیرەتی کوردی سەنجابی[19] توانی بەرگری لە یەکتر گرتنەوەی هێزەکانی رووسیاو بریتانیا بکا، و نۆکەرانی بریتانیاش توانیان عەشیرەتەکانی کەلهوڕو گۆران و هەورامان بەدراو فریو بدەن، و بە زێڕ پێنیشان دان و بەڵێنی بەدرۆ بەگژ عەشیرەتەکانی سەنجابییان دا کردن[20].

یەکەم جار لە سەرەتای سەدەی بیستەم دا ئەمریکا بەهۆی میسیۆنێرەکانەوە توانی پەل باوێتە

---

[18] M. Fany: La Nation Kurde P. 161.

[19] کوردئۆغلی: "کوردو ئیمپریالیستەکان"، ل١١٥.

[20] هەر ئەو سەرچاوەیە.

www.zmziran.com

کوردستانەوە. ئەوانە لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانیدا نەخشێکی گرنگیان لە مەڵبەندەکانی ورمێ و مەهاباددا یاری کرد. بەڵام لەماوەی نێوان هەردوو شەڕە جیهانییەکەداو بەتایبەتی پاش شەڕی دووهەم نفووزی ئەمریکا زۆر بەهێز بوو.

لە جەنگەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، پاش ئەوەی بریتانیاو فەڕانسە زانیان کەئەڵمان لە شەڕدا شکاوە، لەبارەی کاروباری داهاتووی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستەوە پەیمانێکی نهێنییان مۆر کرد، کە بە پەیمانی "سایکس ـ پیکو" ناسراوە. بەپێی ئەو پەیمانە، ئیمپەراتۆریی عوسمانی بە دوو مەڵبەندی نفووزی بریتانیاو فەڕانسە دابەش کرا. مەڵبەندی دەسەڵاتی بریتانیا کە بە مەڵبەندی "سوور" ناو نرابوو، بەشێوەی سەرەکی بریتی بوو لە بين النهرين (عیراق) کە لە خانەقینەوە (لە کوردستانی جنووبی) هەتا جنووبی کوێت دەگرێتەوە. مەڵبەندی دەسەڵاتی فەڕانسەش کە بە مەڵبەندی (شین) ناو دەبرا، بە شێوەی سەرەکی سووریاو لوبنانی ئێستاو بەشی جنووبی ڕۆژهەڵاتی تورکیا (یانی کوردستانی شیمالی ڕۆژئاوا)ی دەگرتەوە.

فەلەستین "ناوچەی قاوەیی"ش بڕیار درا کە بێتە ژێر چاوەدێریی نێونەتەوایەتییەوە.

وەزیری دەرەوەی رووسیا سازانۆف کاتێك هەستی بە پەیمانەکە کرد، لە ٢٦ی ئاوریلی ١٩١٦دا ڕایگەیاند کە بەو پەیمانە ڕازییە بەو شەرتەی مەڵبەندەکانی شیمالی ڕۆژهەڵاتی تورکیا بدرێن بە رووسیا. ئەو مەڵبەندانەش بەشێوەی سەرەکی بریتی بوون لە تەڕابزۆن و بەشی شیمالی ڕۆژئاوای کوردستان. بەم جۆرە زۆربەی خاکی کوردستان لەلایەن ئەو سێ دەوڵەتە ئیمپریالیستییەوە دابەش کرا.

شازادە شاخۆفسکی کونسوولی رووسیای تەزاری لە دیمەشق پێش شەڕی یەکەمی جیهانی و یەکەم بەکرێگیراوی تەزار لە کوردستان لە جەنگەی شەڕدا، دەنووسێ:

کارێکی زۆرم کردبوو، بەڵام کودیتای فێوریە بەرهەمەکانی لەنێو برد"[٢١].

مەبەستی لەو کودیتایە شۆڕشی بۆرژوادیموکراتیی ١٩١٧ی رووسیایە. کوردئۆغلی دەنووسێ:

پیاو هەق بڵێ، شۆڕشی رووسیاو پاشان شۆڕشی ئۆکتۆبر توانیان دیپلۆماسیی تەزار دوایی پێ بێنن و رادەیەك بۆ ئەو یارییە خوێناوییە لەگەڵ چارەنووسی گەلی کورد بە قازانجی ئیمپریالیزم دابنێن"[٢٢].

---

[٢١] هەر ئەو سەرچاوە.

[٢٢] هەر ئەو سەرچاوە.

www.zmziran.com

حکوومەتی سۆڤیەتی پەردەی لەسەر پەیمانی سایکس - پیکۆو پەیمانەکانی‌تر هەڵدایەوەو بەو کارە یارمەتیی گەلانی رۆژهەلاتی نێوەڕاستی دا کە فێڵو تەڵەکەی ئیمپریالیستەکانیان بۆ ئاشکرا بێ.

شۆرشی ۱۹۰۵ی رووسیا لە ئێران و تورکیا دوو شۆرشی بەدوادا هاتن. لەتەوریز کە لەو رۆژگارەدا بنکەی شۆرشی ئێران بوو، و لە شارەکانی مەهابادو سنەو سەقزو کرماشان لە کوردستانی ئێران ئەنجومەنەکان دامەزران. ئەنجومەنی شۆرشی مەهاباد بە سەرۆکایەتیی گەورەپیاوی کۆمەڵایەتیی هەڵکەوتووی کورد قازی فەتاحی شاعیر دامەزرا. لەکرماشانیش نیزیکەی دە ئەنجومەن دامەزران و هەر لەو کاتەدا راپەڕینی عەشیرەتی شکاك لە دەوروبەری ورمێ لەژێر دروشمی "خودموختاری بۆکورد"دا هەڵگیرسا.

کوردەکانی تورکیاش سەرکەوتنی حیزبی (لاوانی تورکیا)یان بە دەرفەت زانی و بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دەست بەکار بوون. ساڵی ۱۸۹۸ رۆژنامەی "کوردستان" لە پێش دا لە قاهیرە دەرچوو، و پاشان گوێزرایەوە بۆ ژنێڤ. ساڵی ۱۹۰۸ رۆژنامەی "هەتاوی کورد" ئۆرگانی کۆمەڵەی "ترقی و تعالی" بڵاو بۆوەو بەدوای ئەودا رۆژنامەی "رۆژا کورد" ئۆرگانی (هیڤی کورد) دەرچوو. هەمووی ئەو رۆژنامانە لەلایەن ئەو رووناکبیرە کوردانەوە دەردەکران کە سەر بە بنەماڵە دەرەبەگەکان یا کۆمەڵە نەتەوایەتی‌یەکان بوون، و هەوڵیان دەدا بیروڕای خەبات بۆ وەدەستهێنانی مافە نەتەوایەتی‌یەکان و رزگاریی گەلی کورد بڵاو بکەنەوە.

شەڕی یەکەمی جیهانی کۆتایی بە تێکۆشانی ئەو کۆمەڵەو رۆژنامە کوردی‌یانە هێنا. حکوومەتی تورکیا "خەزای" راگەیاندو کوردەکانیش بە خەزاوە خەریك بوون و خەباتی رزگاریخوازی‌یان بێ‌هێز بوو. ئەو خەباتە کە دەی‌توانی بەخێرایی‌و بەتایبەتی لەجەنگەی شەڕدا پەرە بستێنێ. سەرەڕای ئەوە کە حکوومەتی تورکیا سیاسەتی لەنێوبردنی کوردی گرتبۆ پێش، ژمارەیەکی زۆریشی لە سەرۆکە کوردەکان کوشت. لەلایەکی دیکەشەوە حکوومەتی تورکیا بەبیانووی پاشەکشە لە بەرامبەر هێزەکانی رووسیادا ۷۰۰۰۰۰ کوردی لە نیشتمانی خۆیان گواستەوە، لەماوەی ئەو گواستنەوەیەدا ژمارەیەکی زۆر لەکوردەکان لەنێو چوون[٢٣]. لە جەنگەی شەڕی یەکەمی جیهانی‌دا لەشکری تورك نەك هەر لەکوردستانی تورکیا، بەڵکوو لە کوردستانی ئێرانیش زۆر گوندی کوردی وێران کردو مەڕو ماڵاتێکی زۆری کوردەکانی بە قڕ داو هەزاران هاونیشتمانی

---

(٢٣) B. Nikitine: Les Kurdes. Paris، 1956. P. 196.

دەستەوستانی کوشت و لەنێو برد[٢٤]. بەرهەمی شەڕی یەکەمی جیهانی بۆ زەحمەتکێشانی کوردستان تەنیا هەژاری و چەوسانەوەو کوشتارو کوێرەوەری بوو.

٦ـ کوردستان پاش شۆڕشی مەزنی سۆسیالیستیی ئۆکتۆبر:

لە ٣٠ی ئۆکتۆبری ١٩١٨دا پەیمانێکی تەقەوەستاندن مۆرکرا، کە بەگوێرەی ئەو پەیمانە تورکیا بێ لاموجومی تەسلیم بوو، ئەو پەیمانە هەر لەوکاتەدا بەمانای رووخانی ئیمپەراتۆریی عوسمانی بوو.

لەگەڵ برانەوەی شەڕ رێکخراوەو رۆژنامە کوردی‌یەکان خەباتێکی بەربڵاویان دەست پێ‌کردو یەکەم دروشمیان دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد بوو.

پاش سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبر کاربەدەستە سۆڤیەتی‌یەکان هەوڵێکی بەنرخیان دا، بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆیان لە قەفقاز. ئەو کارە لە هەموو بارێکەوە تەئسیرێکی گەورەی کردە سەر رەوتی پێشهاتەکان لە وڵاتەکانی دراوسێ‌دا. لە سێی دێسامبری ١٩١٧دا بەیاننامە بەناوبانگەکەی سۆڤیەت بۆ زەحمەتکێشانی موسوڵمان لە رووسیاو رۆژهەڵات دا بڵاو کرایەوە. ئەو بەیاننامەیەو چارەسەرکردنی مەسەلەی نەتەوایەتی لە سۆڤیەت کە بە کردەوەش جێ‌بەجێ کرا، تەئسیری گەورەی شۆڕشی ئۆکتۆبریان لە چارەنووسی نەتەوە زۆرلێکراوەکان دا بۆ نەتەوەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست، بەتایبەتی لە وڵاتە دراوسێ‌یەکان دا روون کردەوە. ئەو رووداوە لە کوردستانی ئێران دا بەجۆرێك دەنگی دایەوە کە بەپێشنیاری سەربازە شۆڕشگێرە رووسەکان ساڵی ١٩١٨ لەشاری کرماشان چەند ئەنجومەنێك دامەزران. هەر لەو وەختەدا دەتوانین تێ‌بگەین کە شۆڕشی مەزنی سۆسیالیستیی ئۆکتۆبرو سیاسەتی یەکیەتیی سۆڤیەتی بەرامبەر بە نەتەوەکان چەندی کار کردۆتە سەر جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانیی گەلی کورد.

ساڵی ١٩١٩ جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانیی تورکیا بە سەرۆکایەتیی مستەفا کەمال پەرەی گرت و هەموو تورکیای تەنیەوە. لە ژووئیەی ئەو ساڵەدا کۆبوونەوەیەکی رێکخراوە نیشتمانی‌یەکان و رێکخراوەکانی بۆرژوازیی نیشتمانی کرا، کە لەوێ‌دا "کۆمەڵەی پاراستنی مافی ئەنەدۆڵی رۆژهەڵات" دامەزرا. ئەو کۆبوونەوەیە لە ئەرزەڕۆم کرا، و هەموو دەستەو تاقمە تێ‌گەیشتووەکانی کورد بە چەشنێکی زۆر کاریگەر تێی‌دا بەشدار بوون و بە هەموو تواناوە پشتیوانیی خەباتی رزگاریخوازیی نیشتمانی و دژی

---

(٢٤) "گەلانی ئاسیای نێوەڕاست" بەزمان رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٧، ل٢٤٠.

کۆمیسیۆنه که لەبەندی ٦٢ دا باس کراون قبووڵ بکاو هەتا سێ مانگ پاش ئەوەی که پێی ڕاگەیەندرا جێبەجێیان بکا.

بەندی ٦٤ـ ئەگەر تا ساڵێك پاش ئیمزاکردنی ئەم پەیمانە، کوردەکانی دانیشتووی ئەو مەڵبەندەی لەبەندی ٦٢دا دیاری کراوە، بە ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکانیان ڕاگەیاند که زۆربەی دانیشتووانی ئەو مەڵبەندە دەیانەوێ لە تورکیا جیا بنەوە، و ئەنجومەنیش دانی بەوە دا نا که ئەوانە دەتوانن سەربەخۆ بژین و توصیەی کرد که سەربەخۆییان بدرێتێ، تورکیا لەئێستاوە دەستەبەر دەبێ که ئەو توصیەیە قبووڵ بکاو لە هەموو هەقێکی خۆی لەو مەڵبەندە دەست هەڵگرێ. چۆنیەتیی دەستبەردار بوونی تورکیا لەو مافانە بەدرێژی لە پەیمانێکی تایبەتی دا باس دەکرێ، که لەنێوان تورکیاو هاوپەیمانە گەورەکان دا دەبەسترێ. کاتێك حکوومەتی تورکیاش لەو مافانە دەستبەردار بوو، ئەگەر کوردەکانی ویلایەتی مووسڵ بە دڵخوازی خۆیان ویستیان بچنە پاڵ ئەو حکوومەتە کوردەوە، هاوپەیمانە گەورەکان هیچ چەشنە پێشگیرییەکیان ناکەن"[٢٦].

لێرەدا ئەو پرسیارە دێتەپێش که بریتانیاو فەڕانسە ئەو دوو دەوڵەتە ئیمپریالیستییە که سەرۆکایەتیی پەیمانی سێوریان دەکرد، چۆن بەوە ڕازی بوون که کوردستانێکی خودموختار دابمەزرێ، که لەوانەبوو پاشان سەربەخۆییش وەربگرێ. ئایا بریتانیاو فەڕانسە وەك بە ڕواڵەت دەیان گوت، بەڕاستییش دەیانەویست گەلی کورد بە پێی چاردە بەندەکەی پێشنیاری ویلسۆن مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆی وەدەست بێنێ؟

نیازی ڕاستەقینەی ئەو دوو دەوڵەتە ئەوەبوو که پێشگیری لە بڵاوبوونەوەی شوێنەواری شۆرشی مەزنی سۆسیالیستیی ئۆکتۆبر بکەن. دەیانەویست دەوڵەتێکی پاشکەوتووی دەرەبەگایەتی دروست بکەن، که تورکیاو رووسیای سوسیالیستی لێك جیا بکاتەوەو ببێتە نوختەیەکی ستراتیژی دژی یەکیەتیی سۆڤیەتی لە نیزیك کانگاکانی نەوتی قەفقاز. لەلایەکی تریشەوە ئیمپریالیستەکان لەهاوکاریی نێوان کوردەکان و کەمالیستەکان تۆقیبوون، و بەو نەخشەیە دەیانەویست ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات (یانی کوردستان) که خەڵکەکەی پشتیوانی کەمالیستەکان بوو، جیا بکەنەوە، و بەو جۆرە جێگایان پێ لێژ کەن. بریتانیاییەکان

---

[٢٦] Charles A. Hooper: L'Iraq et la Societe des Nations، Paris، 1928، P. 99_100

که دەستی باڵایان لە پەیمانەکەدا هەبوو، پێیان وابوو کە ئەگەر دەوڵەتێکی وا دابمەزرێ، ڕاستەوخۆ لەژێر سەرپەرستیی بریتانیادا دەبێ. دیارە بریتانیا دەیەویست ویلایەتی مووسڵیش لە تورکیا جیا بکاتەوەو بیخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە، بەتایبەتی کە نەوتیشی لێ دۆزرابۆوە.

لەڕاستیدا مەبەست لە پەیمانی سێور پچڕ پچڕ کردنی ئیمپراتۆریی عوسمانی بوو، بەجۆرێك کە ئەو دەوڵەتانەی دادەمەزرێن، ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتە ئیمپریالیستییەکان دا بن.

کلیمانسۆ سەرۆکی دەستەی نوێنەرایەتیی فەڕانسە بۆ وتووێژی دابەش کردنی تورکیا، لە پاشان ڕوونی کردەوەو گوتی:

"باشە، ڕاستە ئەمن دەستم لە مووسڵ هەڵگرت، بەڵام ئەوەم کردە چێشتە بۆنەوەی کیلیسم چنگ کەوێ. کیلیس و ئەسکەندەروون هیچ عەیبیان نیە. بۆیە بە ئینگلیزییەکانم گوت: لە مووسڵ و کیلیس کامتان پێ باشە هەڵیگرن، گوتیان مووسڵ هەڵدەگرین. گوتم باشە ئێوە مووسڵ هەڵگرن و ئەمنیش کیلیس هەڵدەگرم"[٢٧].

ئیمپریالیستەکان بەو بێشەرمییە چارەنووسی نەتەوەکانیان دیاری دەکرد. هەروەها کلیمانسۆ لە وتارێکی خۆی دا لە پارلمان دانی بەوە دا نا کە ئەگەر زانیبای ویلایەتی مووسڵ ئەو هەموو نەوتەی هەیە، هەرگیز ئەو پەیمانەی ئیمزا نەدەکرد[٢٨].

بەڵام پەیمانی سێور هەر لە سەرەتاوە وەك چینی ناسك بوو، چونکە حکوومەتی سوڵتان کە بەهۆی نوێنەری خۆیەوە ئەو پەیمانەی مۆر کردبوو، زۆری پێنەچوو کە لەزۆریەی مەڵبەندەکانی ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات دا دەسەڵاتی خۆی لەدەست دا، و ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی کە لە ئەنکەرە بەستراو ئەو حکوومەتەی بە سەرۆکایەتیی مستەفا کەمال هەڵیبژارد، لەژێر پەیمانەکە دەرچوون، قسەکەی (بوانکاریە) ڕاست بوو کە گوتی:

"پەیمانەکەی تورکیا لە کارگەی سێوری نەتەوەکان دا ئیمزا کرا (کارگەیەکە لە سێور کە دەفرو ئامانی چینی دروست دەکا)و ئەو پەیمانەش وەك هەموو بەرهەمەکانی کارگە شکانی

---

[٢٧] أ. ف. میلیر: "ڕۆژهەڵاتی نیزیك پاش شەڕی یەکەمی جیهانی ١٩١٨ــ١٩٢٣" بە زمانی چیکی، پراگ، ١٩٥١، ل٢٢.

[٢٨] Charles. A. Hooper: L'Iraq et la Societe des Nations، P. 18.

هاسانه"[٢٩].

لەراستی‌دا ئەو پەیمانە لەبەریەك هەڵوەشا، و پاش ئەوەی لە هاوینی ١٩٢١دا لەسەر چۆمی "ساكاری" هێزەكانی مستەفا كەمال بەسەر لەشكری یوونان دا زاڵ بوون، بەتەواوی بێنرخ بوو. هەتا سێپتامبری ١٩٢٢ نیزیكەی تەواوی خاكی توركیا لەدەست هێزەكانی بێگانە رزگار كراو پاشان لە نوامبری ئەو ساڵەدا رێژیمی پاشایەتی هەڵوەشێندرا. لە ژووئیەی ساڵی ١٩٢٣دا لە كۆنگرەی لۆزان پەیمانێك ئیمزا كرا، كە بەگوێرەی ئەو پەیمانە توركیا نیزیكەی هەموو خاكی خۆی بۆ پارێزرا. لەو پەیمانەدا بەهیچ جۆرێك باسی مەسەلەی كورد نەكراوەو تەنیا ئەوەندەی تێدایە كە پێویستە رێز بۆ مافی فەهەنگی‌و ئایینیی كەمایەتی‌یەكان دابنرێ.

بەم جۆرە پەیمانی سێور لەوەندە زیاتر كە بۆ یەكەم جار لە پەیمانێكی نێونەتەوایەتی‌دا باسی مافەكانی گەلی كورد كراوە، قازانج و بایەخێكی بۆ كورد نەبوو، و گەلی كورد لەو پەیمانە كە هەر بە مردوویی لەدایك بوو لەوە زیاتری پێ نەبڕا.

---

[٢٩] میلیر: رۆژهەڵاتی نیزیك، ل٢٤.

فەسڵی سێهەم

دابەش کردنی کوردستان

١ـ کورد لە تورکیە:

پاش پەیمانی لۆزان خەباتی گەلی کورد کۆتایی نەهات و لەدوای ئەو پەیمانەش چەند راپەڕینێکی بەربلاوی کورد لە ئێران و تورکیاو عیراق (کە تازە دامەزرابوو) هەڵگیرسان.

زۆری پێنەچوو کەمالیستەکان هەموو ئەو بەڵێنانەی لە (پەیماننامەی نیشتمانی)ی ژانویەی ساڵی ١٩٢٠دا بە کوردیان دابوو، کە داوای ڕێزگرتن لە مافی کەمایەتی‌یەکانیان دەکرد، لەبیر خۆیان بردنەوە، کەمالیستەکان هەرچەند زیاتر جێ‌پێی خۆیان قایم دەکرد، ئەوەندە توندتر پەلاماریان دەبردە سەر مافە دێموکراتی‌یەکانی دانیشتووان و بەتایبەتی مافە نەتەوایەتی‌یەکانی کوردو ئەرمەنی‌یەکان. سەرەڕای ئەوەش حکوومەتی تورکیا سیاسەتی شۆوێنیستیی تواندنەوەی گەلی کوردی گرتەپێش.

ساڵی ١٩٢٥ راپەڕینی کوردستانی تورکیا بە ڕێبەرایەتیی شێخ سەعید دەستی پێکرد. ئەو راپەڕینە لە ماوەیەکی کەم دا مەودایەکی گرتەوە. لە حەڵەب و ئەرزەڕۆم چەند کۆمیتەی خۆئامادەکردن بۆ شۆڕش دامەزران. کۆمیتەی حەڵەب کە شێخ سەعیدی تێدابوو، لە هەموو کۆمیتەکان چالاکتر بوو، بەڵام کۆمیتەی ئەرزەڕۆم لە هەمووان زیاتری خۆ راگرت[1]. یەکێك لە بەرچاوترین دروشمەکانی ئەو راپەڕینە "دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ لە ژێر چاوەدێریی تورکیاو هێنانەوەسەرکاری حکوومەتی سوڵتان" بوو[2]. دیارە ئەوە بۆخۆی بەڵگەی پاشکەوتوویی و سەرلێ‌شێواویی سەرۆکەکان بوو. چونکە هەرئەندازە بەدڵسۆزی بۆ رزگاریی کوردستان تێکۆشابان، گومان لەوەدا نیە کە هێزە کۆنەپەرستەکانی تورکیاو بەتایبەتی ئیمپریالیزمی بریتانیا دەستیان دەناودا هەبوون. وەك دەبینین هەردوولا دژی دامەزراندنی ڕژێمی کۆماری بوون.

---

(١) ئەو کومیتەیە لە بەیاننامەیەك دا خەراجی لەسەر هاونیشتمانەکان هەڵگرت.

(٢) ـ م. پوگوریلوف: "مەسەلەی کورد" کۆڤاری شەڕو شۆڕش، بە زمانی رووسی، بەرگی سێهەم، مای ١٩٢٥، ل١٤٧.

لەپاش چەند شەڕێکی خوێناوی ڕاپەڕینەکە دامرکایەوەو شێخ سەعید و دوکتور فوئادو سەرۆکەکانی دیکە درانە دادگاو پاشان ئیعدام کران. ئەو سەرۆک دادگایە کە حوکمی ئیعدامی ٥٣ کەس لە ڕێبەرانی ڕاپەڕینی ئیمزا کردبوو، ڕۆژی ٢٨ی ژووئەنی ١٩٢٥ لە جەنگەی دادگادا گوتی:

"هێندێك لە ئێوە ئاکاری خراپی حکوومەت و دیفاع لە خەلافەتیان بۆ ئەم ڕاپەڕینە کردۆتە بیانوو. بەڵام هەمووتان لەسەر دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ یەکدەنگ بوون".[٣]

نەهرۆ ڕاست دەکا کە دەڵێ:

"بەم جۆرە تورکەکان کە تازە لەخەباتی ڕزگاریخوازیی خۆیان دا سەرکەوتبوون، دەستیان کرد بە لێدانی ئەو کوردانە کە لە ڕێگای ڕزگاریی خۆیان دا خەباتیان دەکرد. بەڕاستی سەیرە، نەتەوەیەك کە تا دوێنێ دیفاعی لە مافی خۆی دەکرد، ئێستا دەسدرێژی بکاتە سەر مافی نەتەوەیەکی ترو خەباتی ڕزگاریخوازی بکاتە خەبات بۆ ژێردەست کردنی گەلانی تر. ساڵی ١٩٢٩ ڕاپەڕینێکی دیکەی گەلی کورد هەڵایسا، بەڵام ئەویش لانیکەم بۆ ماوەیەك دامرکایەوە. بەڵام کێ هەیە بتوانێ میللەتێك لەنێو بەرێ کە لەسەر وەدەستهێنانی مافی خۆی موکوڕەو ئامادەیە نرخی ئەم ئازادییە بدا؟"[٤]

پێویستە بگوترێ، هەڵوێستی بورژوازیی تورك کە بەرامبەر بە دەستەو تاقمە دێموکراتییەکان ڕێگای سیاسەتێکی دیکتاتۆریی گرتبۆ پێش، شتێکی تەبیعی بوو. چونکە کاتێك ناسیونالیزمی بورژوازیی چەوساوە دژی ئیمپریالیزم خەبات دەکا سروشتێکی (خۆپارێزی" هەیە، بەڵام هەر ئەو ناسیونالیزمە کاتێك خۆی بەسەر نەتەوەیەکی چەوساوەدا دەسەپێنێ و ئاکارێکی کۆنەپەرستانەو شۆوێنیستی ڕەچاو دەکا، سروشتێکی "دەسدرێژکەری" پەیدا دەکا[٥].

---

[٣] L. Rambout، Les Kurdes...، P.27.

[٤] ج. ل. نەهرۆ: "ئاورێك بۆ سەر مێژووی جیهان" چاپی ئینگلیزی، بەرگی دووهەم. اللەئاباد، ١٩٣٥، ل١١٠٨.

[٥] بەڕاستی کورد ئامادەیە ئازادی بە هەموو نرخێك بکڕێ. نووسەری تورك س. ئوستونگێل باشی ئەو ڕاستییە دەرخستوە کە دەڵێ:

"خەڵکی لادێ دەبینین کە بەزیندوویی لە مەرکەزی پۆلیس و ژاندارمە دەگەڕێنەوە، بەڵام هەموو گیانیان برینە. کەمالیستەکان لە دڵڕەشی بەرامبەر میللەت دا گرەویان لە هەموو سوڵتانە خوێنخۆرەکان بردۆتەوە، ئاکارو کردەوەیان بەرامبەر بە کەمایەتییە نەتەوایەتییەکان کە دەیانەوێ بەزۆر بیان کەن بە تورك زۆر دڕندانەیە.

راپەڕینی ١٩٢٥ زەبرێکی گەورەی لە حکوومەتی تورکیا وەشاند. هەر ئەوە گەورەترین بەڵگەیە کە تورکیا بۆ کووژاندنەوەی ئەو راپەڕینە پێویستی بە ٣٥٠٠٠ سەربازو ١٢ فرۆکە هەبوو[٦].

"ئەو راپەڕینە ئەوەندە گرنگ بوو کە بوونی تورکیای وەك دەوڵەتێك دەخستە مەترسییەوەو بۆیە تورکەکان ناچار بوون ٨٠٠٠٠ سەرباز لە کوردستان دا مۆڵ بدەن"[٧]

هێزەکانی تورکیا وەك لەشکرێکی ئیمپریالیستی دەستیان کرد بە خاپوور کردنی کوردستان. هەزاران هاونیشتمانی بێتاوان کوژران کە زۆربەشیان ژن و منداڵ لەنێودا بوون، ٢٠٦ دێ وێران کرا، ٨٧٥٨ خانوو سووتێندراو ١٥٢٠٠ کەس کوژران[٨]. ئەو راپەڕینە ٢٠ میلیۆن لیرەی زیان لە حکوومەتی تورکیا دا[٩].

ئەوانە بوون ئەو رێگا گڵاوانە کە حکوومەتی تورکیا بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕین گرتبوونیەپێش. کار گەیشتە رادەیەك کە رۆژنامەی (وقت) بەوپەڕی بێشەرمییەوە نووسی:

"لە هەر جێیەك سەرنێزەی تورك هەبێ، مەسەلەی کورد نیە"[١٠].

کاربەدەستانی تورکیا ئەو راپەڕینەیان کردە بیانوویەکی لەبار بۆ سەرکوت کردنی جووڵانەوەی

لەزگییەکانیان لە شوێنی خۆیان دەرکردووەو دەستە دەستە کوردەکانیش وەك ئەرمەنییەکان دەکوژن. تا ئێستا ١٠٠ هەزار کوردیان بەناهەق کوشتووەو هەزاران گوندی کوردیان سووتاندووەو تاڵان کردووە. هاتوچۆ بۆ ئەو گوندانەی سووتاون قەدەغە کراوە، بەڵام ئەو کارە ناتوانێ سیاسەتی خوێناویی حکوومەتی ئەنکەرە بشارێتەوە. ئیبراهیم تالقی بۆتە یەکەم چاوەدێرو حاکمی گشتیی کوردستان. زەبروزەنگ و تەمبێکاریی ئەو کابرایە وڵاتی خراپ کردووە. ئێمە چەند کەس لە کۆمونیستەکان لە قەڵاتێك دا گیرابووین، کە کەوتبۆ مەڵبەندی چاوەدێریی گشتی. دەمان دی کە ژاندارمەکان دەستە دەستە کوردەکان دەبەنە دەرو گوللەبارانیان دەکەن و پاشان دێنەوە نێو زیندان و پشتێنی ئاوریشمی کوڕە کوردە کوژراوەکان بە خەڵك دەفرۆشن" -س: ئۆستونگیل: رێگای خەبات، چاپی چیکی، پراگ، ١٩٥٢.

[٦] م. پوگوریلوف "مەسەلەی کورد ..."، ل١٥١.

[٧] م. فروغی، سەرۆك وەزیری ئێران لە کاتی شەڕی دووهەمی جیهانیدا لە کاتێك لە ئەنکەرە سەفیری ئێران بوو، ئەوەی لە نامەیەکی نهێنی دا باس کردوە، کە لەمانگی ژانویەی ١٩٢٧دا لە ئەنکەرەوە بۆ وەزیری دەرەوەی ئێرانی نووسیوە. ئەو نامەیە گۆڤاری (دنیا) لە ژمارە ٨ی ساڵی ١٩٥٨دا لە تاران بە زمانی فارسی بڵاوی کردۆتەوە.

[٨] L. Rambout، Les Kurdes...، P. 28.

[٩] ك. واسیلیف: "کیروگرفتەکانی کشتوکاڵ" بەزمانی رووسی، بەرگی ٩و١٠.

[١٠] رۆژنامەی (وقت) ٧ی مای ١٩٢٥.

دێموکراتیی وڵات بەگشتی و جووڵانەوەی چینی کرێکار بەتایبەتی. حکوومەتی عصمت ئینوونو قانوونی پاراستنی ئاسایشی خستە کارو ئەو ڕۆژنامە کومونیستی‌یانەی قەدەخە کرد کە بەشێوەیەکی نیوەئاشکرا دەردەچوون، پاشان سەندیکا کرێکاری‌یەکانی ئەستەنبوولی هەڵوەشاندن و خەڵکێکی زۆروزەوەندی گرت[11].

بەم جۆرە هێزە کۆنەپەرستەکان چارەنووسی گەلی کوردیان کە بۆ ئازادی و وەدەستهێنانی مافە نەتەوایەتی‌یەکانی خەباتی دەکرد، لەگەڵ خەباتی چینی کرێکار لەدژی ئیمپریالیزم و لە پێناوی ئازادی و دێموکراتیی وڵات دا، پێکەوە گرێ دا:[12].

أ: مەسەلەی کوردو داشناکەکان:

ساڵی ١٩٢٧ هەموو ڕێکخراوە نەتەوایەتی‌یە کوردەکان لە حیزبی "خوییبوون"دا یەکتریان گرت، کە لەلایەن کوردە دەربەدەرەکانی دانیشتووی دەرەوە پێك هاتبوو، کە زۆربەیان دەرەبەگ و خاوەن مڵك و رووناکبیر بوون. ساڵی ١٩٢٧ یەکەم کۆنگرەی ئەو حیزبە لە هاوینەهەوارێکی حەمدوون لە لوبنان بەسترا یەکێك لە سەرۆکەکانی ئەرمەنی بەناوی ف. پاپازیان لە کاروباری کۆنگرەکەدا بەشدار بوو. ئەو حیزبە لەبەر

---

[11] "تورکیای ئێستا"، مۆسکۆ، بەزمانی رووسی، ١٩٥٨، ل١٤٦.

[12] نووسەری تورك ئوستونگێل دیمەنێکی جوانی ئەو راستی‌یەی دەرخستوە کە دەنووسێ:

"کەمایەتی‌یە نەتەوایەتی‌یە چەوساوەکان مەیلیان بەلای کومونیستەکانەوە زۆرە. ئێمە ماوەی چەند ساڵ لە قەلاتێك دا لەگەڵ چەند نەفەر کورد حەپس بووین. هەرچەند هەوڵیان دەدا لێکمان بپچڕن، کوردەکان ڕێگای پێوەندی لەگەڵ ئێمەیان پەیدا دەکرد. راستی‌یەکەی ئەوەیە ئەگەر یارمەتیی ئەوان نەبووایە، ئێمە لەبەر برسیایەتی و تینووایەتی دەمردین. چونکە لە گرتووخانەکانی تورکیا زۆر جار ڕێ دەکەوێ، کە جیرەی ڕۆژانەش لە کومونیستەکان قەدەخە دەکەن و هەرکەس لە دەرەوەی زیندان کەسێکی نەبێ یارمەتیی بکا، حاڵی شپرزەیە". "کاتێك ئێمە لەوێ (یانی لە کوردستان ـ د.) گیرابووین، نە کاروانی پێدا دەڕۆیشت و نە باڵداری پێدا رادەبرد. ئیتر ئێمە لەو کوردستانە بووین کە خوێن و ئاگرو شمشێر خاپووریان کردبوو... لەگەڵ ئەوەش داو سەرەڕای ئەو هەلومەرجە نالەبارەش، ئێمە دەمان توانی نەك هەر لە زیندان، بەڵکوو لە دەرەوەی گرتووخانەش پێوەندی لەگەڵ لادێیییەکان بگرین. بیر لەوە بکەنەوە، ئێمە لەگەڵ ئەوەی حەوت دەرگامان لەسەر داخرابوو و سەرەڕای ئەو دیوارە پان و بەرینانەش، کتێبی ستالین (مەسایلی لینینی)و (سەرەتاکانی لینینی)مان دەست دەکەوت. "س. ئوستونگێل: ڕێگای خەبات" ل ١٧ و ٤٦.

تەسکی و تەنگەبەریی قازانجی ڕێبەرەکانی دۆست و هاوپەیمانی ڕاستەقینەی پەیدا نەکردو نەشی دەتوانی پەیدا بکا. بەڵکوو تەنیا پشتی بە پشتیوانیی دەوڵەتە ئیمپریالیستی‌یەکان بەستبوو، کە دەیانەویست بەهۆی مەسەلەی کوردەوە تەوژمی سیاسی بخەنە سەر تورکیا. هەر لەبەر ئەوەش بریتانیا توانی کاروباری حیزبی خۆیبوون بگرێتە ژێر چاوەدێری، چونکە لەسیاسەتی حکوومەتی تورکیا ڕازی نەبوو. حکوومەتی فەڕانسەش لە تێکۆشانی ئەو حیزبە خافڵ نەبوو، چونکە نێوانی لەگەڵ تورکیا زۆر ناخۆش بوو. سەرەڕای هەمووی ئەوانەش حیزبی خۆیبوون ڕاستەوخۆ کەوتبۆ بەر نفووزی داشناکەکان کە بریتی بوون لە ناسیونالیستە توندڕەوە ئەرمەنی‌یەکان و هەموو هەوڵ و تەقەلایان بۆ بەریەرەکانیی یەکیەتیی سۆڤیەتی بوو. حیزبی داشناک یارمەتیی سیاسیو تەشکیلاتی و ماڵیی بە حیزبی خۆیبوون دەکرد، و هەر لەو کاتەش دا خۆی بە پارێزەری کورد دادەنا، ئەوەش وەك لەمەودوا باسی دەکەین تەنیا لەلای ئاغا ئینگلیزی و فەرانسەیی‌یەکانی نەبوو.

ساڵی ١٩٣٠ حیزبی خۆیبوون لە ناوچەی ئارارات توانی ڕاپەڕینێکی چەکدارانە بە سەرۆکایەتیی ئیحسان نووری پاشا ڕێك بخا. حکوومەتی ئێران ڕێگای هێزەکانی تورکیای دا کە لەخاکی ئێرانەوە پشت لە شەڕکەرە کوردەکان بستێنن و لە پاش شەڕێکی سەخت بە بەکارهێنانی هێزو تۆپ و فرۆکەیەکی زۆر ڕاپەڕینەکە سەرکوت کرا. بەگوێرەی سەرژمێری‌یەکی ناتەواو کە لەو بارەیەوە کراوە ١٦٥ دێو ٦٨١٦ خانوو تەفروتونا کراون.

لێرەدا پێویستە بزانین حیزبی داشناك بۆچی پشتیوانیی لە حیزبی خۆیبوون دەکرد؟ هۆی سەرەکی ئەوەبوو کە داشناکەکان بۆخۆیان نەیان دەتوانی لە تورکیا هیچ جووڵانەوەیەکی چەکدارانە ڕێك بخەن. بۆیە دەیانەویست لە ڕاپەڕینی گەلی کورد دژی حکوومەتی تورکیا کەلك وەربگرن، کە بە دوژمنێکی سەرسەختی خۆیان دەزانی. هەر لەوکاتەدا، داشناکەکان پێیان وابوو ئەو ڕاپەڕینە لە "ئەرمەنستانی" تورکیاش بۆ ڕزگارکردنی ئەو مەڵبەندە لەچنگ زوڵم و زۆری تورکەکان هەڵگیرساوە. پێویستە ئەوەش بگوترێ کە داشناکەکان زۆربەی خاکی کوردستانی تورکیایان بە بەشێك لە ئەرمەنستانی گەورە دادەنا. خۆش ئەوەبوو دەستەی نوێنەرایەتیی ناسیونالیستە ئەرمەنی‌یەکان بۆ کۆنگرەی ١٩١٩ی پاریس پێی وابوو کە مەڵبەندی کورد لە جنووبی دیاربەکرەوە دەست پێ‌دەکاو ویلایەتەکانی تری ڕۆژهەڵاتی تورکیا هەموویان ئەرمەنستانن. ئەمجار داشناکەکان بەو هیوایە پشتیوانیی ڕاپەڕینەکەی کوردیان کرد، کە حکوومەتی تورکیا لاواز بکاو دەرفەتێکی لەبار بۆ خەباتی داهاتووی ئەرمەنی‌یەکان پێك بێنێ. لە کاتی دامەزرانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی

کوردیش دا ئاسۆیەکی نوێ بۆ خەباتی داشناکەکان لەدژی تورکیاو یەکیەتیی سۆڤیەتی دەکرایەوە. چونکە داشناکەکان لایان وابوو ئەگەر دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دابمەزرێ، بۆ تێکۆشانی ئەوان لە پێناوی دامەزراندنی ئەرمەنستانی گەورەی سەربەخۆ دا دەبێتە پێگەیەك.

بە کورتی داشناکەکان بە نوێنەرایەتیی کۆنەپەرستە ئەرمەنی‌یەکان دەیانەویست تامەزرۆیی کورد بۆ ئازادی و سەربەخۆیی بکەنە پردەبازێك بۆ گەیشتن بە نیازەکانی خۆیان دژی یەکیەتیی سۆڤیەتی. کاتێك لەوە ناهومێد بوون، داشناکەکان یارمەتیی خۆیان لە جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانیی کورد بڕی، و تەنانەت تا رادەیەکیش بەرهەڵستی‌یان کرد. بەڵام پێوەندیی نێوان جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانیی کوردو ئەرمەنی بەتەواوی جۆرێکی تر بوو. مێژوو زۆر نموونەی خەباتی هاوبەشی ئەو دوو نەتەوەیەی لە دژی دوژمنی هاوبەش بەخۆیەوە دیوە، و هەر ئێستاش دەکرێ بەڵگەیەکی روونی ئەو دۆستایەتی‌یە درێژخایەنە لە وەزعی کوردەکانی ئەرمەنستانی سۆڤیەتی‌دا ببینین. کوردەکان بۆ یەکەم جار لە مێژوودا مافی نەتەوایەتیی خۆیان دەست کەوتوەو لەگەڵ گەلی ئەرمەنی‌دا بەخۆشی و دۆستایەتی دەژین.

ب ـ مەسەلەی کوردو حیزبە سۆسیال دیموکراتەکانی ئورووپا:

داشناکەکان کە خۆیان کردبووە سەرپەرست و دەمڕاستی حیزبی خۆیبوون، دەبوو لەنێو ئەنتێرناسیۆنالی دووهەمیش دا هەر بەم جۆرە بجووڵێنەوە، لێرەدا بەجێیە هەڵوێستی حیزبە سۆسیال دیموکراتەکان بەرامبەر بە مەسەلەی کورد بزانین. لەو یادداشتەدا کە داشناکەکان دایان بە کۆنگرەی ئەنتێرناسیۆنالی دووهەم، کە لە ئووتی ساڵی ١٩٣٠دا لە زوریخ بەسترا، ئاوا دەڵێن:

"مەسەلەی کورد بۆ ئەنتێرناسیۆنالی ئێمە زۆر گرنگە، چونکە مەسەلەی کورد تا ئێستا چارەسەر نەکراوەو هەڕەشە لە ئاسایشی رۆژهەڵاتی نیزیك دەکا... ئەمجار بەکرێگیراوانی ئەنتێرناسیۆنالی سێهەم هەوڵ دەدەن بخزێنە نێو جووڵانەوەی گەلی کورد. ئەو هەوڵ و تەقەلایە لە جێی خۆی دایە، چونکە کوردەکان ئێستا هەست بەوە دەکەن کە دنیا کاری پێ‌یان نەماوە. هەر جۆرە روو پیشان دان و دڵدانەوەیەکی ئێمە بۆ کوردەکان دەبێتە هۆی بەهێزبوونی دوژمنانی ئەنتێرناسیۆنالی مۆسکۆ لە کوردستان دا"[١٣].

---

[١٣] بڵاوکراوەی دەنگ و باسی تایبەتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست ژمارە ١٣و ١٤، تاشکەند، ١٩٣٢، ل١١٩.

www.zmziran.com

لێرەدا دەردەکەوێ کە ڕێبەرانی ئەنتێرناسیۆنالی دووهەم هیچ کاتێك نەیان ویستوە دیفاع لە مافی گەلی کورد بکەن، بەڵکوو هەمیشە ویستوویانە ڕێگا لە جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نیشتمانیی کورد بگرن و بیخەنە ژێر دەسەڵاتی ئیمپریالیزم و دەست و پێوەندەکانی و هەر لەو ڕێگایەشەوە بەرگێکی دژی گەلی و دژی سۆڤیەتیی بەبەردا بکەن. ئەو هەوڵ و تەقەلایەش بەتەواوی لەگەڵ نەخشەو پلانەکانی ئیمپریالیزم ڕێك دەکەوێ.

"دوبروکر" سەرۆکی کومیتەی بەجێهێنەری ئەنتێرناسیۆنالی دووهەم، هەڵوێستی نالەباری حیزبە سۆسیال دێموکراتەکانی بەرامبەر بە جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نیشتمانیی کورد زۆر بەڕوونی نیشان داو گوتی:

"پێش ئەوەی بێینە سەر باس و لێکۆڵینەوەی مەسەلەی کورد، پێم خۆشە هێندێك تێبینی لەبارەی هەڵوێستی خۆمان لەو کێشەیە دەربڕم. لە هەموو شتێك گرانتر بۆ ئێمە ئەوەیە کە مەسەلەی کورد بۆ ئێمە تازەیەو... دەبێ دان بەوەدا بنێین کە ئێمە هەر ئەندازە شارەزاییمان لە کاروباری ئورووپادا زۆر بێ، بە گرانی سەرمان لە گیروگرفتەکانی کاروباری دەرەوەی ئورووپا دەردەچێ. سەرەڕای ئەوەش، مەسەلەی کورد لەباری سروشتی خەباتەوە خاوەنی چەند شێوەو هەلومەرجی جیاوازە"(١٤).

پاشان دوبروکر دەڵێ:

"گیروگرفتی دووهەم ئەوەیە کە دەترسین کێشەی کورد لە گیروگرفتێکی تایبەتیی تورکیا بترازێ و عیراق و ئێران و سووریاش بتەنێتەوەو ببێتە هۆی هێندێك گیروگرفتی نێونەتەوایەتی لەنێوان ئەو وڵاتانەدا کە پێوەندییان بە مەسەلەکەوە هەیە. ڕاستە یادداشتی حیزبی ئەرمەنیی داشناك دەڵێ جووڵانەوەی کورد لەدژی تورکیایە، بەڵام کەس ناتوانێ ببێتە دەستەبەری ئەوە کە بۆ ئەو وڵاتانەی سەرەوەش ناتەنێتەوەو مەترسیی هەڵگیرسانی شەڕ لە بەشێکی بەرینی ڕۆژهەڵاتی نیزیك دا پێك ناهێنێ"(١٥).

ئەمە وا دەگەیەنێ کە سۆسیال دێموکراتەکان پشتگیریی خەباتی گەلی کوردیان دەکرد، بەڵام هەر لە

---

(١٤) هەر ئەو سەرچاوەیە.

(١٥) هەر ئەو سەرچاوەیە.

تورکیا، نەك لە ئێران و عیراق کە کەوتبوونە ژێر دەسەڵاتی ئیمپریالیزمی بریتانیاو نەك لە سووریاش کە لەژێر دەسەڵاتی فەڕانسەدا بوو.

با، باشتر سەرنج بدەینە قسەکانی دوبروکر کە دەڵێ:

"کێروگرفتی دووهەم بۆ ئێمە بێجگە لە هەمووی ئەوانە ئەهمییەتێکی تایبەتیی هەیە، ئەنتێرناسیۆنالی دووهەم لەکاتێك دا رێگای دیاریکردنی چارەنووسی گەلانی گرتۆتەبەر، هەر لەو کاتەدا رادەگەیەنێ کە ئەو مافە نابێ بە چەك و بەخوێن دابین بکرێ. چونکە ئەوە دەبێتە هۆی هەڵگیرسانی شەڕ لەو شوێنانەو پاشان لە هەموو جیهان دا. ئێستاش ئەو حەقیقەتەمان لەبەر چاوە کە کوردەکان لە رێگای وەدەستهێنانی سەربەخۆییدا شەڕ دەکەن. ئایا ئەگەر ئێمە ئاگری ئەو شەڕە خوێناوییەی کوردەکان خۆش بکەین، مانای ئەوە نیە کە لە هەڵوێستی سەرەکیی خۆمان لەبارەی مەسەلەی رزگاریی نیشتمانیدا لامان داوە؟"[١٦].

سەرۆکی ئەنتێرناسیۆنالی دووهەم لە خەباتی گەلی کورد دەترسێ، نەوەکوو ببێتە خەباتێکی چەکداری دژی ئیمپریالیزم لە رۆژهەلاتی نێوەڕاست دا. هەر لەو کاتەش دا پێی وایە کۆمەڵی نەتەوەکان:

"دەوڵەتێکی وای تێدا نیە کە داوای یارمەتیی لێ بکرێ. لەبەر ئەوەی ئەمە تەنیا رێگایەکی راستە کە دەتوانین لە هەلومەرجی ئێستادا پێیدا بڕۆین، من پێم وایە دەست تێوەردانی ئێمە لە مەسەلەی کورد بایەخێکی ئەوتۆی نابێ"[١٧].

لە کۆتاییدا "ئوتوباور" تیئۆریزانی بەدناوی سۆسیال دیموکراسی بڕیاری کومیتەی ئەنتێرناسیۆنالی دووهەمی خوێندەوەکە لەوێدا دەڵێ:

"سەرنجی دنیا بۆلای ئەو کوشتارە رادەکێشین کە حکوومەتی تورکیا دژی کوردەکان دەیکا". و بە توندی لەسەر ئەو نوختەیە پێ دادەگرێ کە:

"ئەنتێرناسیۆنالی دووهەم دژی مافی دیاریکردنی چارەنووسی گەلانە، ئەگەر ئەو مافە لە رێگای چەك و خوێن ڕشتنەوە دابین بکرێ"[١٨].

---

[١٦] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[١٧] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[١٨] هەر ئەو سەرچاوەیە. ل ١٢٠.

www.zmziran.com

پاش تێشکانی ڕاپەڕینەکەی ١٩٣٠، حیزبی خۆیبوون بەرە بەرە نفووزی کەم بۆوەو لەو ماوەیەش دا ناکۆکیی نێوان ئیمپریالیزمی بریتانیاو فەڕانسە لەگەڵ حکوومەتی تورکیا چارەسەر کرا، و ئیتر نەك هەر وازیان لە حیزبی خۆیبوون هێنا، کە پاش ئەوەی کارێکی گرنگی لەدەست نەهات، هەڵوەشا، بەڵکوو کاریان بە داشناکەکانیش نەما.

ج ـ سیاسەتی کەمالیستەکان لە تواندنەوەی گەلی کورددا:

پاش ڕاپەڕینی ١٩٣٠، حکوومەتی تورکیا بە توندی ڕێبازی لەنێوبردن و تواندنەوەی کوردەکانی گرتەپێش. ساڵی ١٩٢٥ قانوونێك پەسند کرابوو کە بەگوێرەی ئەو، نیزامی "پشکنینی گشتی" دامەزرا. ئەو پشکنینە زۆربەی بەشەکانی کوردستانی دەگرتەوەو مافی ئەوەی هەبوو حکوومەتی نیزامی بەرپا بکاو لە ناوچەکانی دراوسێ ڕا هێزی عەسکەری بێنێ. لە مانگی مای ١٩٣٢دا قانوونێك دەرچوو کە بەپێی ئەو، سەدان هەزار کورد لە مەڵبەندی خۆیان گوێزرانەوە بۆ مەڵبەندی ئەوتۆ کە تەنیا ٥٪ی دانیشتووان پێك بێنن. ئەو قانوونە بە ڕاشکاوی دەڵێ:

"ئەوانەی زمانی زگماکییان تورکی نەبێ، ڕێگایان نادرێ دێیەکانیان دروست بکەنەوەو مەڵبەندەکانیان ئاوەدان بکەنەوەو دەستەو کۆمەڵی پیشەسازی و ئایینی و هیتر دابمەزرێننەوە. بەپێی بڕیاری ئەنجومەنی وەزیران وەزیری نێوخۆ دەتوانێ ئەو دەستەو کۆمەڵانە تەنانەت ئەوانە کە تا ئێستاش پێك هاتوون هەڵوەشێنێ"[١٩].

ئەو قانوونە بە پێچەوانەی پەیمانی لۆزانیش بوو، کە لە بەندی ٣٨ دا دەڵێ:

"حکوومەتی تورکیا بەڵێن دەدا کە دەستەبەریی ژیان و مافەکانی دانیشتووانی تورکیا وەئەستۆ بگرێ". و لە بەندی ٣٩ دا دەڵێ:

"لە بەکارهێنانی هیچ زمانێك پێشگیری ناکرێ. هاونیشتمانانی تورکیا دەتوانن بە ئازادی هەر زمانێك لە پێوەندیی تایبەتیی خۆیان دا، یان لە نووسراوەکانی بازرگانی، ئایینی و یا ڕۆژنامەگەری، یان لە هەر چەشنە بڵاوکراوەیەك دا، یان لە کۆبوونەوە ئاشکرایەکان دا، بەکار

---

(١٩) L. Rambout، Les Kurdes...، p. 33.

بێنن"[20].

کاربەدەستانی تورکیا بە بەرهەمی سیاسەتی زەبروزەنگ رازی نەبوون و بۆ تواندنەوەی گەلی کورد هێرشێکی فکرییان دەست پێکرد. رەجەب پەکەر سکرتێری گشتیی حیزبی جمهوریی گەل لە وتارێك دا کە ساڵی ۱۹۳۱ لە زانستگا خوێندیەوە رایگەیاند:

"ئێمە ئەو هاونیشتمانانە وەك خۆمان حیساب دەکەین کە لەنێو ئێمەدا دەژین و لەباری سیاسی و کۆمەلایەتییەوە دەچنەوە سەر نەتەوەی تورك، بەلام بیروباوەڕی کوردایەتییان بردوونە مێشکەوە...".

ئەو سکرتێرە، کە پێی وایە بوونی نەتەوەیەك ئەنجامی بردنەمێشکی هەست و بیروباوەڕە، پاشان دەڵێ:

"زانستی تازە لای وایە کە نەتەوەیەکی چەند سەد هەزار کەسی و تەنانەت یەك میلیۆنییش ناتوانێ وەك نەتەوەیەکی سەربەخۆ بمێنێتەوە"[21].

دیارە ئەو "زانستە تازە"یە تەنیا لە خەیاڵی ناسیۆنالیستە بەرچاوتەنگەکانی تورك دا هەیە.

کابرایەکی دیکە بەناوی دوکتور سەکبان لەوەش زیاتر پێی لێ هەڵێناو بە راشکاوی رایگەیاند:

"قسەی خۆمان بێ، نازانم ئەو خەڵکە بۆ لە تواندنەوە دەترسێن؟ تاقیکردنەوە نیشانی داوە کە تواندنەوەی بێهێزەکان لەلایەن بەهێزەکانەوە وەزعیان باشتر دەکا. بەلام بەشەرتێك ئەو تواندنەوەیە بەزۆر نەبێ".

لە جێگایەکی تر دا دەڵێ:

"دەبێ ئێمە ئەوەندە دڵسۆز بین و پێ لەو راستییە بنێین کە ئەو باوەڕەی ئێمە کە پێویستە کوردەکان بە زمانی خۆیان بخوێنن، بناخەیەکی پتەوی نیە"[22].

ئەحمەد رەشید کە مامۆستایەکی تورك بوو لە ئاکادیمیی قانوونی نێونەتەوایەتیی "لاهە"دا، لە نامیلکەی خۆیدا بەناوی "لەسەر مافی کەمایەتییەکانی تورکیا لە رابردوو و ئێستادا" بە ئەنقەست کوردی

---

[20] هەر ئەو سەرچاوەیە. ل٢٥.

[21] م. تەکینالپ: "کەمالیستەکان" چاپی چیکی، ۱۹۳۸، ل۲۲۸.

[22] Dr. Ch. Sekban, La Question Kurde, Paris, 1933.

لەبیر خۆی بردۆتەوەو دەڵێ

"مێژوو نیشانی داوە کە تورکیا هەمیشەو بە چەشنێکی بەردەوام ڕێزی لە مافی کەمایەتی‌یەکان گرتوە".

ئەو مامۆستایە لە بێشەرمی‌دا گەیشتۆتە جێگایەك کە دەڵێ:

"زۆر جار واقیعییەت لەگەڵ ئەوەی لە قانوون دا باس کراوە جیاوازیی هەیە، بەڵام لەبارەی مافی کەمایەتی‌یەکانی تورکیاوە هەرگیز شتی وا نەبووە".

ئەمە شتێکە کە مامۆستا ساڵی ١٩٣٥ ویستوویەتی پێمان بسەلمێنێ، بەڵام چونکە زانیویەتی دەنگ و باسی کوشتاری کوردەکانی تورکیا لەدنیادا دەنگی داوەتەوە، ناچار بووە ئەوەندەی لێ زیاد بکاو بڵێ:

"ئەو کێشە خوێناوی‌یەش کە لەنێو حکوومەتی تورکیاو هێندێك دەستەو کۆمەڵ دا هەڵگیرساوە، هیچ پێوەندی‌یەکی بە مافی کەمایەتی‌یەکانەوە نیە کە ئێمە باسی دەکەین"(٢٣).

سەرەڕای هەمووی ئەوانەش نە سیاسەتی زەبروزەنگ و نە "هێرشی پێ‌سەلماندن" هیچ قازانجێکیان بە حکوومەتی تورکیا نەگەیاند.

ڕادەی بەرهەڵست و بەریەرەکانیی کوردەکان بۆ سیاسەت و کوشتو بڕی کاربەدەستانی تورکیا، بە ئاشکرایی لەو بەیاننامەیە دەردەکەوێ کە ساڵی ١٩٣٦ مستەفا کەمال لە ئەنجومەنی نیشتمانیی تورکیادا خوێندیەوە. لەو بەیاننامەیەدا دەڵێ:

"گرنگترین مەسەلەی وەزعی نێوخۆیی ئێمە گیروگرفتی دەرسیمە (دەرسیم ناوچەیەکە لە بەشی ڕۆژئاوای کوردستانی تورکیا - د.) لەبەر ئەوە، و بۆ بنەبڕکردنی ئەو کوانە کوشندەیە، بۆئەوەی بتوانین خێراتر بڕیار بدەین، پێویستە حکوومەت دەسەڵاتێکی فرەوان و بێ‌سنووری بدرێتێ"(٢٤).

حەقیقەتی ئەو "کوانە کوشندەیە" لەنامەیەك دا دەردەکەوێ کە خەڵکی دەرسیم لە نوامبری ساڵی

---

(٢٣) Ahmed Rechid، Les droits minoritaires en Turquie dans le passe et le present، Paris 1935، pp. 4، 15، 17.

(٢٤) N. Dersimi، Kurdistan tarihinde...، p. 258.

www.zmziran.com

١٩٣٧دا ناردوویانە بۆ ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان و ناڕەزایی لە ئاکاری حکوومەتی تورکیا دەردەبڕن کە:

"قوتابخانە کوردییەکان داخراون، زمانی کوردی قەدەخە کراوە، وشەی کوردو کوردستان لە کتێبە زانستییەکان هەڵگیراوە، هەموو چەشنە کردەوەیەکی دڕندانە بەکار هێنراوە بۆئەوەی کوردەکان ناچار بکەن، بە ژن و کچیشەوە لە پرۆژە عەسکەرییەکانی ئەنەدۆڵ دا کار بکەن، کوردەکان دەکەس دەکەس گوێزراونەوە بۆ مەڵبەندە تورك نشینەکان و نابێ لە هیچ شوێنێك لە ٥٪ی دانیشتووان پتر بن... و هتد"[٢٥].

قەیرانی ئابووریی ساڵەکانی ١٩٢٩ـ١٩٣٢ وەزعی ئابووریی زەحمەتکێشانی تورکیاو بەتایبەتی کوردستانی زۆر شپرزە کرد. هەژاری و بێکاری بڵاو بۆوەو پایەی ژیانی جووتیاران ئەوەندەی تریش هاتەخوار. ئەوانەو سەرباری هەمووانیش سیاسەتی چەوساندنەوەو زەبروزەنگ و رەگەزپەرستیی کاربەدەستانی تورکیا لە ساڵی ١٩٣٧دا بوون بە هۆی هەڵگیرسانی راپەڕینێکی گەورە بە سەرۆکایەتیی سەیدرەزا لە ناوچەی دەرسیم دا. حکوومەتی تورکیا لەشکرێکی زۆری بۆ سەرکوت کردنی شەڕکەرە کوردەکان تەرخان کردو سەرلەنوێ هەزاران کەس تێیدا کوژران. لە هێندێك لە مەڵبەندەکان دا کوشتاری زۆر گەورە کرا، و زۆر مەڵبەند بەتەواوی خاپوور کران، و بەناوی شارستانیەتەوە ژن و منداڵ و پیرو پەککەوتەی دەستەوستانیش کوژران. ئەو راپەڕینە زۆر بە دڵڕەقی تێك شکێندراو سەیدرەزاش لەگەڵ دە کەسی تر لە سەرۆکەکانی راپەڕین بەتاوانی چەتەیی ئیعدام کران. "ئی رومانیت" گاڵتە بە ئەقڵی کاربەدەستانی تورکیا دەکا کە ئەو سەرۆکە کوردانەی لەپێناوی یەکیەتیی نیشتمانەکەیان دا خەبات دەکەن، بە "دز" دەزانن، بەڵام سەرۆکێکی تورك کە بێگانە لە وڵاتی خۆی وەدەر دەنێ، بە "نیشتمانپەروەر" دادەنێن[٢٦].

"عوسمان مەتە" نووسەری رۆژنامەی "سۆن پۆستا" کە ساڵی ١٩٤٨ یانی دەساڵ پاش کووژانەوەی راپەڕینەکە چۆتە دەرسیم باسی ئەو سەرکەوتنە دەکا کە حکوومەتی تورکیا لە بڵاوکردنەوەی شارستانیەت دا وەدەستی هێنانەوەو دەنووسێ:

"... چەند کەسێك لە خەڵکی ئەو مەڵبەندە باسیان بۆ کردم، کە بێجگە لە ژاندارمەو

---

[٢٥] هەر ئەو سەرچاوەیە. ل ٢٩٦.

[٢٦] I. Romanette, Le Kurdistan et la Question Kurde, Paris 1937, p. 12.

مەئمووری باج وەرگرتن هیچ مووچەخۆرێکی حکوومەتیان نەدیوە... زۆرم هەوڵ دا لە نیزیکەوە وەزعی خەڵکەکە بناسم، و لەنیازی دڵیان تێبگەم، هیچم دەست نەکەوت بێتە بەڵگەی ئەمە کە ئێمە کارێکمان بۆ کردوون. لەوێ نە سەنعەت هەیەو نە کشتوکاڵ و نە بازرگانی... پزیشك دەست ناکەوێ و خەڵك هەر نازانن دەرمان چیە، و لەنێوان گوندەکانیش دا ڕێگا خۆش نەکراون"[۲۷].

لەپاش کووژاندنەوەی ڕاپەڕینەکەش حکوومەتی تورکیا بەبیانووی مانۆڕی عەسکەرییەوە ئاکارێکی بۆ لەناوبردنی کوردەکان ڕەچاو کرد، کە هەرگیز وێنەی نەبینرابوو.

حکوومەتی تورکیا ڕاپەڕینەکەی ساڵی ۱۹۲۵ی بە دەستکردی ئینگلیزییەکان دەزانی و دەبێ ئەو ڕاستییەش بگوترێ کە ئیمپریالیزمی بریتانیا ئەو ڕاپەڕینەی پێ خۆش بوو. چونکە کێشەی بریتانیاو تورکیا لەسەر مەسەلەی مووسڵ لە ئەنجومەنی کۆمەڵی نەتەوەکان دا باسی لێدەکرا. پوگوریلوف باشی بۆچووە کە دەڵێ:

"... لەماوەی ئەو شێواوییەدا کە لەسەر مەسەلەی مووسڵ پێك هاتوە، هەرچەشنە پێك هەڵپڕژانێك لەناو کوردەکان و حکوومەتی تورکیادا ڕووبدا، بەقازانجی بریتانیا تەواو دەبێ".

پاشان دەڵێ:

"بێگومان فکری یەکخستنەوەی کوردستان یەکێك لە هۆیەکانی هەڵگیرسانی ئەو ڕاپەڕینە بووە، هەرچەند ئەو فکرە لەنێو کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان دا زۆر بڵاو نەبۆوە"[۲۸].

دیارە نابێ تەئسیری بیروباوەڕو هەستی ئایینی بەکەم بگرین، بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا دەتوانین بڵێین هێزی پاڵ پێوەنەر بۆ ڕاپەڕینی ۱۹۲۵، هەروەك هەموو ئەو ڕاپەڕینانەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە تا شەڕی دووهەمی جیهانی هەڵگیرساون، تێکۆشان بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردو دابین کردنی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد بووە.

نەهرۆ دەڵێ:

"هەرچەند حکوومەتی بریتانیا کەیفی بەو گیروگرفتانە دەهات کە کوردەکان بۆ حکوومەتی

---

(۲۷) N. Dersimi، Kurdistan tarihinde...، p. 325.

(۲۸) م. پوگوریلوف: "مەسەلەی کورد ..." ل۱۵۲.

www.zmziran.com

تورکیایان پێك دەهێنا، بەڵام ناتوانین بڵێین پیاوەکانی ئینگلیز دەستیان لە راپەڕینەکەدا هەبووە، ئاشکرایە کە پیاوە ئایینییەکان نەخشێکی گرنگیان لەو راپەڕینەدا یاری کردوە، و هەروەها ئاشکراشە کە هەستی نەتەوایەتیی کورد نەخشی گەورەی لە راپەڕینەکەدا بووەو لەوانەیە هەستی نەتەوایەتی لە هەموو شتێك زیاتر تەئسیری لە هەڵگیرسانی ئەو راپەڕینەدا بووبێ"[٢٩].

لەکاتی راپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٧ دا حکوومەتی تورکیاو دەوڵەتە ئیمپریالیستییەکان درۆو دەلەسەیەکی زۆریان بڵاو کردەوە کە گۆیا یەکیەتیی سۆڤیەتی چەك و دراو دەدا بە شۆڕشگێرانی دەرسیم. ئەوەش بەو مەبەستە بوو کە وا لە خەڵك بگەیەنن گۆیا ئەو راپەڕینە دەستکردی بێگانەیەو لەلای بیروڕای گشتیی تورکیاو جیهان پاکانە بۆ ئەو ئاکارە درندانەیە بکەن کە کاربەدەستانی تورکیا لەگەڵ کوردەکان بەکاریان هێناوە، و لەلایەکی ترەوە ترسێکیش وەبەر حکوومەتی عیراق و ئێران بنێن بۆئەوەی ئەوانیش یارمەتیی تورکیا بدەن و پێکەوە کوردەکان سەرکوت بکەن[٣٠]. هەر لەوکاتەدا حکوومەتی تورکیا بۆ نیزیك بوونەوە لە ئەڵمانی نازی دەیەویست زەمینەیەکی دژی سۆڤیەتی ئامادە بکا.

لە ئەنجام دا مانگی ژووئەنی ١٩٣٧ پەیمانی سەعدئاباد لەنێوان تورکیاو ئێران و عیراق و ئەفغانستان و دیارە لەژێر چاوەدێریی بریتانیادا مۆر کرا. ئەو پەیمانە بێجگە لەوە کە سروشتێکی دژی سۆڤیەتیی هەبوو، بەشێوەیەکی سەرەکی دژی جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانیی کوردیش بوو. لە بەندی حەوتەم دا دەڵێ:

"هەرکام لەو لایەنە بەرزانە کە ئەم پەیمانەیان ئیمزا کردوە، دەستەبەر دەبێ کە بەش بەحاڵی خۆی هەوڵ بدا بۆ بەرگری لە راپەڕین، یان تێکۆشانی دەستەو کۆمەڵە چەکدارەکان، یا ئەو کۆمەڵەو رێکخراوانە کە دەیانەوێ ئەم داموودەزگایەی ئێستا تێك بدەن، کە ئەرکی پاراستنی نەزم

---

[٢٩] ج. ل. نەهرۆ: "ئاوڕێك بۆسەر مێژووی جیهان" چاپی ئینگلیزی، بەرگی ٢، ل١١٠٨.

[٣٠] نوختەی ئەساسی بۆ تورکەکان ئەوەبوو کە یارمەتیی ئەو دوو دەوڵەتە بۆلای خۆیان رابکێشن بۆئەوەی لەلایەکەوە کوردەکانی ئێران گیروگرفتێك بۆ تورکیا ساز نەکەن و لەلایەکی ترەوە کوردەکان نەتوانن ئێران بکەنە پەناگەو پێگەی خۆیان بۆ پەلاماردانی تورکیا. م. فروغی: "نامەیەکی نهێنی".

و ئاسایشی هەموو بەشێکی سنووری لایەکەی دیکەی وەئەستۆ گرتوە"[٣١].

ئەو پەیمانەش وەك زۆر پەیمانی تر لە ئەنجامی شەڕی دووهەمی جیهانیدا گۆڕ کرا. بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا حکوومەتی تورکیا دەستی لە سیاسەتی شۆوێنیستیی خۆی هەڵنەگرت و هیچ پەندی لە دەرسەکانی ئەو شەڕە وەرنەگرت، کە گۆڕانێکی ئەساسی بەسەر رووکاری دنیادا هێنا.

رۆژنامەی "سۆن پۆستا" لە ١١ی ئاوریلی ١٩٤٦ دا بەڕاشکاوی رایگەیاند کە:

"هیچ کاتێك کەمایەتیی کورد لە تورکیا نەبووە، نە نیشتەجێ و نە کۆچەری، نە خاوەن هەستی نەتەوایەتی و نە بێ هەستی نەتەوایەتی."

ئەوەیە ئەو بیروباوەڕە شوومە کە تا ئەمڕۆش رێبازی سیاسەتی حکوومەتی تورکیا دیاری دەکا.

٢ـ کورد لە عیراق:

لە پێشەوە باسمان کرد کە لە جەنگەی شەڕی یەکەمی جیهانی دا، بەگوێرەی پەیمانی سایکس ـ پیکۆ رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بە چەند مەڵبەندی دەسەڵاتی دەوڵەتە ئیمپریالیستییەکان دابەش کرا، و بین النهرین وەبەر بریتانیا کەوت. لە جەنگەی شەڕدا زۆربەی بەشەکانی عیراق لەلایەن هێزەکانی بریتانیاوە داگیر کران، لە ١١ی مارسی ١٩١٧دا بەغدا داگیر کراو هەتا ئاخری شەڕەکە هێزەکانی بریتانیای تێدا مایەوە. قسەکانی لۆرد کورزون دروشمی سیاسەتی بریتانیا لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بوو کە دەیگوت:

"فورات سنووری رۆژئاوای هیندوستانە".

لە پاش شەڕی یەکەمی جیهانی گەلی کورد لە عیراقیش دەستی بە جووڵانەوە کردو لەساڵەکانی ١٩١٨و ١٩١٩ دا جووڵانەوەی رزگاریخوازیی کوردستانی عیراق زۆر خێرا چووەپێش و کوردەکانی مەڵبەندی سولەیمانی بە سەرۆکایەتیی شێخ محمودی بەرزنجی سەربەخۆیی کوردیان راگەیاند. ئینگلیزییەکانیش بەوە رازی بوون کە شێخ محمود ببێتە حوکمداری ئەو ناوچەیە. ئیمپریالیستەکانی بریتانیا شێخ محمودیان بۆ ئەوە دەویست کە حکوومەتی تورکیای پێ بترسێنن، کە هێشتا هێزەکانی لە مەڵبەندی مووسڵ دا مابوون، هەروەها کاریەدەستانی بەشی عەرەبی عیراقیشی پێ بترسێنن بۆئەوەی نەوێرن لە قسەی بریتانیا دەربچن. بەڵام ئەوەی بۆ شێخ محمود گرنگ بوو، سەربەخۆیی گەلی کورد بوو. بۆیە زۆری پێنەچوو کە

---

(٣١) p. ، 1958، London، Divided Nation of the Middle East،S.S. Gavan. Kurdistan 35.

www.zmziran.com

نێوانی لەگەڵ ئینگلیزی‌یەکان تێك چوو، ئەوەبوو، شەڕێکی سەخت لەدژی لەشکری داگیرکەری بریتانیا هەڵگیرسا. لە ٩ی ژووئەنی ١٩١٩ دا شەڕێکی یەکجار سەخت لە دەربەندی بازیان نیزیك سولەیمانی قەوما. لەپاش ئەوەی کوردەکان شەڕێکی قارەمانانەیان کرد، لە ٢٥ی ژووئەنی ١٩١٩ دا شێخ مەحموود بە برینداری بەدیل گیراو دادگایەکی بریتانیا حوکمی ئیعدامی بەسەردا سەپاند، لەپاشان بۆی کرا بە حەپسی ئەبەدو شێخ مەحموود بۆ هیندوستان دوور خرایەوە.

کوردەکان بەگشتی لەشەڕی دژی ئیمپریالیزمی بریتانیادا بەشدار بوون و هەرچەندە ڕاپەڕینەکەش کووژایەوە، بەڵام تێگەیشتن کە دەکرێ لەگەڵ بەهێزترین دەوڵەتی ئیمپریالیستی، یانی ئیمپریالیزمی بریتانیاش شەڕ بکرێ. جووتیاران هێزی سەرەکیی ڕاپەڕین بوون و لەژێر ڕێبەرایەتیی پێشەوای ئایینیی خۆیان شێخ مەحموود دا شەڕیان دەکرد. ئەوان تەنیا هەر بەهیوای ئەوە نەبوون ڕزگاریی سیاسیو نەتەوایەتی وەدەست بێنن، بەڵکە بەهیوای ئەوەش بوون کە وەزعی کۆمەڵایەتییشیان باشتر بێ. بێگومان سەرۆکایەتیی ئایینیی شێخ مەحموودیش نەخشێکی گرنگی هەبووەو هەربۆیەش جووتیارەکان بەچەشنێکی هێندە کاریگەر بەشداری شەڕەکان بوون.

لە کۆنگرەی سان ریمۆن دا کە ٢٥ی ئاوریلی ١٩٢٠ بەسترا، عیراق بەڕەسمی کەوتە ژێر سەرپەرستیی بریتانیا، هەرچەند تەواوی گەلی عیراق دژی ئەو هەنگاوە ئیمپریالیستی‌یە بوو. کۆمەڵانی جووتیاران لەلایێ شان بەشانی بورژوازی و رووناکبیرانی شار دەستیان بە خەبات کرد: خۆپێشاندان بەرپا کراو ناڕەزایی دەربڕا. ئەو تێکۆشانە دوایە لە ٣٠ی ژوئەنی ١٩٢٠ دا بوو بە ڕاپەڕینێکی چەکدارانە کە زۆری پێ‌نەچوو هەموو عیراقی تەنیەوەو تا ئاخری ئۆکتۆبری ١٩٢٠ درێژەی کێشا.

گەلی کورد بەوەی کە لە ڕاپەڕینی ١٩١٨ـ١٩١٩ دا بوو بە پێشەنگی جووڵانەوەی گەلی عیراق، نەخشێکی گرنگی لە ئامادەکردنی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٠ی عیراق دا یاری کرد[٣٢] بەڵام لە جەنگەی ڕاپەڕینەکەدا جووڵانەوەی گەلی کورد پێوەندی‌یەکی پتەوی لەگەڵ خەباتی گشتیی عیراق نەبوو، چونکە لە ئەنجامی زۆرداریی ئیمپریالیستەکان دا، زۆری زەرەرو زیان پێ‌گەیشتبوو و هەر لەو کاتەش دا ئیمپریالیزم وردە ناکۆکیی نەتەوایەتیی نێوان کوردو عەرەبی بۆ کزکردنی هەستی هاوکاری لە نێوان ئەو دوو نەتەوەیەدا بەکار

---

[٣٢] د. ن. کوتلوف: "ڕاپەڕینی ڕزگاریخوازیی نیشتمانیی ساڵی ١٩٢٠ی عیراق" بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٨، ل١٨٧.

www.zmzirani.com

دەهێنا. لەپاش چەند شەڕێکی سەخت ئاخرەکەی هێزەکانی بریتانیا توانیان راپەڕینەکە بکووژێننەوە.

پاشان ئیمپریالیستەکان لە ٢٣ی ئووتی ١٩٢١ دا لە رێگای ریفراندۆمێکەوە توانیان فەیسەڵ کە یەکێك لە ئەندامانی بنەماڵەی پادشایەتیی هاشمی بوو، بکەنە پادشای عیراق. جێگای سەرنجە کە کەرکووك بەرهەڵستی دانانی فەیسەڵ بوو، و سولەیمانییش لە ئەساس دا بەشداریی لە ریفراندۆمەکەدا نەکرد[٣٣].

رۆژ بەرۆژ بێزاریی کوردەکان لە ئینگلیزیەکان زیادی دەکرد، و کاربەدەستانی تورکیاو سوپای تورکیاش خەریك بوون لەو بێزاری و ناڕەزایەتییە کەڵك وەربگرن و کوردەکان بۆلای خۆیان رابکێشن. بەڵام ئیمپریالیزمی بریتانیا بە گەڕانەوەی شێخ مەحموود رازی بوو و لە سێپتامبری ١٩٢٢دا شێخ مەحموود گەیشتەوە سولەیمانی و ئەوەش بۆیە بوو کە لەنێو کوردەکان دا نەختێك نفووز بۆخۆی بهێڵێتەوە.

تەنگەتاویی ئینگلیزیەکان گەیشتە رادەیەك کە لە ١٤ی سێپتامبری ١٩٢٢دا کۆنگرەیەکی کوردیان لە سولەیمانی بەست و لەنوامبری ئەو ساڵەدا شێخ مەحموود بوو بە مەلیکی کوردستان. بەڵام شێخ مەحموود بۆخۆی تەنیا بە مەڵبەندی سولەیمانی رازی نەبوو، بەڵکوو دەیەویست هەموو کوردستان رزگار بکاو لە کەرکووکەوە دەست پێبکا، کە ماوەیەك بوو نەوتی لێ دۆزرابۆوە. هەر لەبەر ئەوەش ئینگلیزیەکان بەرهەڵستیی نیازەکەی شێخیان کرد، بەڵام ئەمجارە نەیان توانی سولەیمانی داگیر بکەن. لە ٤ی مارسی ١٩٢٣ دا پاش چەند هێرشی سەختی فڕۆکەکانی هێزی هەوایی پاشایەتیی بریتانیا، ئاخرەکەی شێخ مەحموود ناچار بوو شار بەجێ بێڵێ و هەتا ١١ی ژووئەنی ١٩٢٣ کە شێخ مەحموود سەرلەنوێ سولەیمانیی رزگار کردەوە، هەر لە ژێر چنگی داگیرکەرانی بریتانیادا بوو.

لە ٢٤ی ژووئیەی ١٩٢٣ دا پاش وتووێژێکی دووروودرێژ پەیمانی لۆزان بەسترا، و بەپێی ئەو پەیمانە هەموو بڕیارەکانی پەیمانی سێڤر بە یەکجاری هەڵوەشانەوە. لەوێدا گەلی کورد نرخی بەڵێن و پەیمانی دەوڵەتە ئیمپریالیستیەکان و لەسەرووی هەموویانەوە بریتانیای گەورەی بۆ دەرکەوت.

شێخ مەحموود لە حکوومەتی سۆڤیەتی داوای یارمەتیی کردو لە ٢٠ی ژانویەی ١٩٢٣ دا نامەیەکی بۆ کونسولی سۆڤیەتی لە تەورێز (لەئێران) نووسیوە لەوێدا دەڵێ:

"ساڵی ١٩١٧ کاتێك دنیا دەنگی ئازادیی راستەقینەی گوێ لێبوو و زانی کە گەلەکەتان لە

---

[٣٣] زۆربەی نیزیك بەتەواوی خەڵکی سولەیمانی هەموو چەشنە پێوەندییەکیان لەگەڵ مەڵبەندی ژێردەسەڵاتی حکوومەتی عیراق دایە دواوە. "راپۆرتێك لەبارەی بەڕێوەبردنی عیراقەوە، لە ١٩٢٠ەوە تا مارسی ١٩٢٢". ل١٢.

www.zmziran.com

چنگ چەوسێنەرو تاوانبارەکان رزگاری بووە، هەموو گەلان و نەتەوەکانی جیهان شادمان بوون".

شێخ مەحموود لە پاشان دەنووسێ: "ئەمڕۆ کە گەلی کورد دەستی یارمەتی بۆ لای ئێوە درێژ دەکاو بەدڵسۆزی‌یەوە ئاواتەخوازە لەگەڵ ئێوە بە دۆستایەتی و برایەتی بژی، لانی‌کەم ئەو هیوایەمان هەیە کە گەلی کورد مافە نەتەوایەتی‌یە رەواکانی خۆی وەدەست بێنێ".

لە کۆتایی نامەکەدا شێخ مەحموود دەنووسێ:

"ئێوە لە گیروگرفتی تەقەوەستاندن ئاگادارن و دەش زانن کوردستانی جنووبی لەدژی کێ راپەڕیوە. هەروەها دەش زانن هەڵوێستی وڵاتەکانی دراوسێ بەرامبەر ئەو چەشنە مەسەلانە چۆنە. ناکرێ هەموو شتێك بەدرێژی بنووسین، چونکە پێوەندیی دیپلۆماسی لەنێوان ئێمەو حکوومەتی سۆڤیەتی‌دا نیە، کە بڕوامان پێی هەیەو بە پشتیوانی خۆمانی دەزانین. لەگەڵ ئەوەش دەتوانم شتێك بڵێم: گەلی کورد هەمووی پێی وایە گەلی رووس رۆژهەڵات رزگار دەکا. ئێستا ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە یارمەتی بە مەسەلەکەمانە... گەلی ئێمە بەپەلە چاوەڕوانە کە لەنێوان هەردوولادا پێوەندی دابمەزرێتەوە".

ئەو نامەیەش بەڵگەیەکی ترە لەسەر رادەی دەنگدانەوەی شۆڕشی مەزنی ئۆکتۆبر لە کوردستان دا، هەر لەو کاتەدا نیشان دەدا کە گەلی کورد کە لە ریزی پێشەوەی خەباتی رزگاریخوازیی گەلان دا بوو، بایەخ و نەخشی یەکیەتیی سۆڤیەتی لە خەباتی میللەتان لە پێناوی ئازادی و مافی دانانی چارەنووسی خۆیان دا بۆ دەرکەوتوە.

خەباتی شێخ مەحموود تووشی زۆر کەندو کۆسپ بوو، هەتا لە دوایی‌دا لە ١٩ی ژووئیەی ١٩٢٤دا هێزەکانی بریتانیاو عیراق شاری سولەیمانی‌یان گرتەوەو شێخ مەحموود ناچار بوو بکشێتەوە بۆ چیاکان. لەپاش ماوەیەك لەگەڵ حکوومەتی عیراق رێك کەوت و لە وڵات دا دامەزرایەوە.

أ ـ مەسەلەی مووسڵ:

پەیمانی لۆزان مەسەلەی سنووری نێوان تورکیاو عیراقی بە چارەسەر نەکراوی هێشتەوە. لە بەندی ٣دا دەڵێ:

"هەتا ٩ مانگی دیکە مەسەلەی سنووری نێوان عیراق و تورکیا لە رێگایەکی نێونەتەوایەتی‌یەوە لەنێوان حکوومەتی بریتانیاو تورکیادا چارەسەر دەکرێ، ئەگەر ئەو دوو

www.zmziran.com

دەوڵەتە نەیان توانی لەو ماوەیەدا ڕێك كەون، مەسەلەكە دەنێردرێتە ئەنجومەنی كۆمەڵی نەتەوەكان"[٣٤].

دیارە، مەسەلەكە تەنیا دیاریكردنی سنووری نێوان توركیاو دەوڵەتی تازەدامەزراوی عیراق نەبوو، بەڵكوو مەسەلەكە پێوەندی بە هەموو كوردستانی عیراقەوە هەبوو. لەهەمووش گرنگتر بۆ ئیمپریالیستەكان ئەوەبوو، كە مەسەلەكە پێوەندیی بە نەوتەوە هەبوو. چارەنووسی كوردی عیراقیش ڕاستەوخۆ بە چارەسەركردنی ئەو ناكۆكی‌یەوە بەسترابوو.

وتووێژی نێوان توركیاو بریتانیا ئەنجامێكی لەباری نەبوو و مەسەلەی سنوور بوو بە یەكێك لە گیروگرفتەكانی كۆمەڵی نەتەوەكان. لە ٣٠ی سێپتامبری ١٩٢٤ دا ئەنجومەنی كۆمەڵی نەتەوەكان بڕیاری دا كە بۆ لێكۆڵینەوەی مەسەلەكە كۆمیسیۆنێك لە سێ ئەندام دابنرێ، و ئەو كۆمیسیۆنە هەموو ئاگاداری و پێشنیارێك كە بۆ وەرگرتنی بڕیاری پێویست یارمەتی بدا، پێشكەش بە ئەنجومەن بكا. ئەندامانی ئەو كۆمیسیۆنە بریتی بوون لە كۆلۆنێل پاولیس بێلژیكی و كونت تەلەكی سەرۆك وەزیری پێشووی مەجارستان و ئی. ئاف. وێرسن وەزیری موختاری سوئێد كە سەرۆكی كۆمیسیۆنەكەش بوو. ئەو كۆمیسیۆنە بڕیاری دا كە پشكنین دەبێ لە خودی مەڵبەندەكەدا بێتەدی و بۆ ئەو مەبەستە لە ژانویەی ساڵی ١٩٢٥ دا گەیشتە مووسڵ.

حكوومەتی توركیا پێشنیاری كرد كە بۆ ئەوەی خەڵك نەزەری خۆی دەربڕێ، ریفراندۆم بكرێ[٣٥]، بەڵام بریتانیا بەرهەڵستیی ئەو پێشنیارەی كرد چونكە مەسەلەكە پێوەندیی بە سنوورەوە هەبوو، نەك بە مەڵبەندێكی تایبەتی‌یەوە. هەردوولا لەبارەی گەلەكانی دانیشتووی مەڵبەندەكە ڕیزە سیایی و ئەژمارەیەكیان نیشان دا كە لەگەڵ یەكتر جیاوازی‌یەكی تەواویان هەبوو. ئینگلیزی‌یەكان پێیان وابوو كوردەكان ئاریایین و هیچ پێوەندی‌یەكیان بە توركەوە نیە. توركەكانیش دەیانگوت كوردو تورك جیاوازی‌یان نیەو چەندین چەرخە

---

(٣٤) Ch. A. Hooper، L'Iraq...، p. 70.

(٣٥) League of Nations. Question of the Frontier Between Turkey and Iraq، Geneva 1925، p.46.

لەبەرئەوەی زۆربەی دانیشتووانی مەڵبەندەكە نەخوێندەوار بوون، حكوومەتی توركیا پێشنیاری كرد دەنگدانەكە بەدوو چەشنە كارت بێ، كە یەكیان ئاڵای ئینگلیزو ئەوی تریان ئاڵای توركی لەسەر چاپ كرابێ.

ئەو دوو نەتەوەیە پێکەوە ژیاون و پێوەندیی دۆستایەتی‌یان لەنێوان دا هەبووە.

ئەو سیایی و ئەژمارە کە بریتانیاو عیراق هێنابوویانە گۆڕێ، بەم جۆرە بوو:

جەدوەلی ژمارە (٦)			
	ئەژمارەکانی تورکیا ساڵی ١٩٢٣	ئەژمارەکانی بریتانیا ساڵی ١٩٢١	ئەژمارەکانی عیراق ساڵی ١٩٢٢
کورد	٢٦٣/٨٣٠	١٩٢١/٧٢٠	٤٩٤/٠٠٧
عەرەب	٤٣/٢١٠	١٨٥/٧٦٣	١٦٦/٩٤١
تورک	١٤٦/٩٦٠	٦٥/٨٩٣	٣٨/٦٥٢
یەهوودی	٣١/٠٠٠	٦٢/٢٥٥	٦١/٣٣٦
ئێزدی	١٨/٠٠٠	٣٠/٠٠٠	٢٦/٢٥٧
کۆچەری	١٧٠/٠٠٠	—	—
مەسیحی	—	١٦/٨٣٧	١٣/٩٧٧
تێکڕا	٦٧٣/٠٠٠	٧٨٥/٤٦٨	٨٠١/١٧٠

بەڵام کۆمیسیۆنەکە گەیشتە ئەنجامێك کە لەگەڵ هەمووی ئەوانە زۆری جیاوازی هەبوو:

"کورد نە عەرەبن و نە تورکن و نە فارسن، بەڵام لە فارس نیزیکترن تا لەوانی تر. کورد لە تورك جیایەو جیاوازی‌یەکەشی ئاشکرایە. لەمەش زیاتر لە عەرەب دوورەو جیاوازیی لەگەڵ هەیە"[٣٦].

راپۆرتەکە پاشان دەڵێ:

"ئەگەر تەنیا باری رەگەزی ببێتە ئەساسی نەتیجە وەرگرتن، دێینە سەر ئەو باوەڕە کە دەبێ دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دابمەزرێ. چونکە کوردەکان پێنج بەش لە هەشت بەشی دانیشتووانن. کاتێك مەسەلەکەش بەم جۆرە چارەسەر بکرێ، پێویستە ئێزدی‌یەکانیش کە زۆر وەك کورد دەچن، لەگەڵ کورد حیساب بکرێن. تورکەکانیش کە بەهاسانی لەنێو کورد دا

---

[٣٦] هەر ئەو سەرچاوەیە، ل ٤١.

www.zmziran.com

هاتوه، که هەر کامێکیان ٢٣/٧٥٪ی سەرمایەی ئەم شیرکەتەیان بەدەستەوەیە: شیرکەتی رویال دوچ شیل، شیرکەتی نەوتی بریتانیا، شیرکەتی ستاندارد ئۆیل ئۆف نیووجێرسی لەگەڵ شیرکەتی سوکونی موبیل ئۆیل و شیرکەتی نەوتی فەرانسە. پێنج لەسەدەکەی دیکەش دراوە بە شیرکەتی پشکنین و بەشداری، که خاوەنەکەی سەرمایەدارێکی ئەرمەنیی خەڵکی بریتانیایە بەناوی ك. گولبانگیان.

لەبەر ئەوەی سەرمایەی هولەند لە شیرکەتی رویال دوچ شیل لەژێر نفووزی سەرمایەی بریتانیادا بوو، شیرکەتەکانی نەوتی بریتانیا زیاتر لەنیوەی (٥٢/٥٪) سەرمایەی شیرکەتەکەیان بەدەستەوە گرتبوو، هەربۆیەش بەسەر شیرکەتی نەوتی عیراق دا زاڵ ببوون[٣٩].

ئەم وەزعە لەگەڵ پارسەنگی هێزەکانی ئەو سەردەمەی رۆژهەڵاتی نیزیکیش دا دەگونجا (ساڵی ١٩٢٥). دەنا لەپێش شەڕی یەکەمی جیهانی دا وەزعی شیرکەتی نەوتی تورکیا جۆرێکی دیکە بوو: شیرکەتی نەوتی ئێران و ئینگلیز ٥٠٪ی بەشەکانی بەدەستەوە بوو، ٢٥٪ بەدەست بانکی دوچی ئەڵمان و ٢٥٪ بەدەست شیرکەتی رویال دوچەوە بوو. پاش تێشکانی ئەڵمان لەشەڕی یەکەمی جیهانی دا بەپێی پەیمانی نهێنیی سایکس - پیکۆ لەبارەی دابەش کردنی رۆژهەڵاتی نێوەڕاستەوە (١٩١٦)، فەڕانسە جێگای ئەڵمانی گرتەوەو بەو جۆرە دەستی لە مووسڵ هەڵگرت. وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو مونوپولەکانی نەوتی ئەمریکاو لەسەرووی هەموویانەوە شیرکەتی ستاندارد ئۆیل لە ئەنجامی وتووێژێکی دووروودرێژو نهێنیدا توانیان لە شیرکەتی نەوتی تورکیادا بەشدار بن. لەپاش ماوەیەکی زۆر گولبانگیان بەکرێگراوی بریتانیاش ٥٪ی بەشەکانی وەدەست کەوت و لەو کاتەوە ئەو ناوەی بەسەردا بڕا، که پێیان دەگوت "جەنابی سەدی پێنج". گولبانگیان که لەو کاتەدا راوێژکەری دارایی سوڵتانی عوسمانی بوو، یەکەم کەس بوو که ساڵی ١٨٩٠ خەبەری بە سوڵتان دا که ئەو مەڵبەندە نەوتی تێدایە.

---

[٣٩] مەبەست ئەوە نیە که دەکرێ قازانجی مونوپولەکانی هولەند لە شیرکەتی رویال دوچ شیل دا لەبەرچاو نەگیرێ. بەڵام رووداوەکانی دواتر نیشان دەدەن که ئەو شیرکەتە زۆرتر لەگەڵ شیرکەتەکانی دیکەی بریتانیا هەنگاوی رێك خستوە. لە کۆنسۆرسیۆمی نێونەتەوایەتیی نەوت لە ئێرانیش وەزعەکە هەر بەم جۆرەیە، چونکە شیرکەتی نەوتی بریتانیا ٤٠٪ و شیرکەتی رویال دوچ شیل ١٤٪ی بەشەکانی لەدەست دایە کەوابوو ٥٤٪ی بەشەکان لەژێر دەستی بریتانیا دایە. - د.

دەتوێنەوە ئەودەم کوردەکان دەبنە حەوت بەش لە هەشت بەشی دانیشتووان"[٣٧].

ئەمە وا دەگەیەنێ کە بەڵگە رەسمی‌یەکانی کۆمەڵی نەتەوەکان دانیان بە بوونی کورد وەك نەتەوەیەکی سەربەخۆو هەروەها بەمافی کورد لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ داناوە.

ب ـ مۆنۆپۆلەکانی نەوت لە کوردستان:

مەسەلەی مووسڵ بە قازانجی ئیمپریالیزمی بریتانیا چارەسەر کرا، و کوردستانی عیراق لەکوردستانی تورکیا جیا کرایەوەو بوو بە بەشێك لە عیراقی ئێستا. لەو رۆژەدا بوو کە لۆرد کورزون سوێندی خوارد کە هیچ وەخت بوونی نەوت لەو مەڵبەندەدا سەرنجی ئەوی رانەکێشاوە[٣٨]. لە پێنجی ژوئەنی ١٩٢٦ دا لە نێوان بریتانیاو عیراق و تورکیادا پەیمانێك ئیمزا کرا، و مەسەلەی مووسڵ بە قازانجی بریتانیا چارەسەر کرا. لەو پەیمانەدا رێوشوێنی دیاریکردنی سنووری ئێستای نێوان عیراق و تورکیا دانرا، بەڵام پێش ئەوە لە ١٤ی فێوریەی ١٩٢٥ دا پەیمانێك ئیمزا کرابوو، کە بەگوێرەی ئەو پەیمانە ئیمتیازی دەرهێنانی نەوت لەعیراق درابوو بە شیرکەتی نەوتی تورکیا، کە دوایە لە ساڵی ١٩٢٩ دا ناوی گۆڕاو بوو بە شیرکەتی نەوتی عیراق (ئای. پی. سی). ماوەی ئەو ئیمتیازە کە پێوەندیی بە مەڵبەندی کەرکووك لە کوردستانی عیراقەوە هەبوو، ٧٥ ساڵ، یانی تا ساڵی ٢٠٠٠ بوو. پاشان لە ساڵی ١٩٣٢ دا لەنێوان عیراق و شیرکەتی نەوتی عیراق دا پەیمانێك لەبارەی نەوتی مووسڵەوە بەسترا، کە ماوەکەی تا ساڵی ٢٠٠٧ درێژەی هەبوو. ئەمجار ساڵی ١٩٣٨ پەیمانێکی دیکە لەبارەی نەوتی بەسرەوە مۆر کرا تا ساڵی ٢٠١٣. شیرکەتی نەوتی عیراق و هەردوو لقەکەی یانی شیرکەتی نەوتی مووسڵ و شیرکەتی نەوتی بەسرە ئێستا بەشێوەی سەرەکی لەو سێ مەڵبەندە نەوت دەردێنن: کەرکووك، مووسڵ، بەسرە. بەڵام کەرکووك تا ئێستاش مەڵبەندی سەرەکیی بەرهەمهێنانی نەوتە، چونکە دوو لەسێی هەموو نەوتی عیراق لەوێ بەرهەم دێ. شیرکەتی نەوتی عیراق لەم چەند شیرکەتەی خوارەوە پێك

---

[٣٧] هەر ئەو سەرچاوەیە، ل ٥٧.

[٣٨] لۆرد کورزون بۆخۆی گەورەترین خاوەن بەشی شیرکەتی نەوتی تورکیا بوو. بۆیە بەپێویستی زانی رابگەیەنێ: "بۆ شەخسی ئەو، بە هیچ جۆر بوون و نەبوونی نەوت لەو مەڵبەندە گرنگ نیە". (مێژووی دیپلۆماسی) چاپی چیکی، بەرگی سێهەم، ل ١٥٥.

www.zmziran.com

بەم جۆرە مەسەلەی سەرەکی، یانی مەسەلەی نەوت بە چەشنێك چارەسەر کرا، کە لەگەڵ قازانجی ئیمپریالیستەکان و پارسەنگی هێزەکانیان رێك بکەوێ و جارێکی دیکەش ئینگلیزی و فەرانسەیی‌یەکان مەسەلەی کوردیان "لەبیر چۆوە"، هەروەك لە لۆزان لەبیریان چووبوو. ئیمپریالیزمی بریتانیاو فەڕانسەو شەریکە تازەکەیان ئیمپریالیزمی ئەمریکا، گەیشتبوونە ئەو نەتیجەیە کە کوردەکانی مەڵبەندی مووسڵ نابێ لەژێر فەرمانی تورکەکان دا بن[٤٠]. چونکە لەو وەختەدا مستەفا کەمال لە تورکیا لەسەر کار بوو، (ساڵی ١٩٢٥) و لەوانەبوو دەرهێنانی نەوت بکەوێتە مەترسی‌یەوە. بۆیە بریتانیای گەورەو فەڕانسەو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەر لەگەڵ ئیمتیازی نەوتیان چنگ کەوت، کاریان بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی یەکگرتووی کورد نەماو لەنێوان خۆیان دا رێك کەوتن کە کورد نابێ دەوڵەتێکی وەها دابمەزرێنێ. دیارە ئێران و تورکیاش کە کوردیان تێدا نیشتەجێیە، بەرهەڵستیی پێکهاتنی دەوڵەتێکی ئەوتۆیان دەکرد.

بەڵام بریتانیا نەی‌دەویست مەسەلەی کورد لە عیراق بە یەکجاری ببڕێتەوەو دیارە سیاسەتێکی ئیمپریالیستییش نەی‌دەتوانی فکری سەربەخۆیی تەواو بۆ دانیشتووانی مەڵبەندێکی گرنگی وەك مەڵبەندی مووسڵ پەسند بکا[٤١]. لەلایەکی تریشەوە هەڵوێستی دوژمنانەی کوردەکان بەرامبەر بە حکوومەتی تازەی عیراق شتێکی خراپ نەبوو، چونکە هەمیشە وریاکردنەوەیەك بوو بۆ فەیسەڵ و دەوروبەرەکەی کە... ئەگەر کاروباری عیراق بەکەیفی بریتانیا نەچێتەپێش، بریتانیا بۆ سەربەخۆیی کورد رووی خۆش نیشان دەدا[٤٢].

بەڕاستی هارولد نیکولسۆنی ئینگلیزی باشی هەڵوێستی بریتانیا بەرامبەر مەسەلەی کورد باس کردوە، کە دەڵێ:

"ئەو رۆژەی ئێمە بە کوردەکانمان دەگوت وەرن ببنە دەوڵەت، هیچ خۆیان بۆ ماندوو نەکرد، کەچی لەنەکاو ساڵی ١٩٢٢ چاردە بەندەکەیان لێ‌داوا کردین. بەڵام بەڕاستی ئیتر درەنگ ببوو".

یانی ئەگەر بە زمانی ئادەمیزاد لێکی بدەینەوە، قسەکەی وا دەگەیەنێ: کورد تەنیا ئەوکاتە "پێویستە"

---

[٤٠] **وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەڵوێستی بریتانیای پەسند کرد، کە نیو میلیۆن کوردی مووسڵ نابێ لە ژێر فەرمانی تورکەکان دا بن و نابێ دەوڵەتێکی سەربەخۆش دابمەزرێنن".** (أ. برووکس): "نەوت و سیاسەتی دەرەوە" بە زمانی چیکی، پراگ، ١٩٥٠، ل ٨٠.

[٤١] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[٤٢] هەر ئەو سەرچاوەیە.

www.zmziran.com

ببێ بە دەوڵەت کە لەندەن پێی خۆش بێ، دەنا گوناهێکی هێندە گەورەیان کردوە، بۆ لێبووردن نابێ.

بزانین هەڵوێستی تورکیا چ بوو؟ تورکیا ئاخرەکەی بە خەتی بروکسێل رازی بوو، کە بەپێی بریارێکی کۆمیسۆنی کۆمەڵی نەتەوەکان ، کە ساڵی ١٩٢٤ لە بروکسێل دەری کردبوو، سنووری جنووبیی تورکیای دیاری کردبوو، بەڵام بەو شەرتە سەدی دەی بەشەکانی شیرکەتی نەوتی تورکیای بدرێتێ[٤٣] و رێگاش نەدرێ ئەو ئاسۆرییانەی لە جەنگەی شەڕدا لە تورکیا رۆیشتوون، بگەڕێنەوە تورکیا.

"لەبەر دڵی تورکەکان پەیمانەکە هیچ باسێکی کوردستان و سەربەخۆیی کوردستانیشی نەکرد"[٤٤].

تەنیا بەرهەمی خەباتی گەلی کورد لە عیراق ئەوەبوو، کە زمانی کوردی لە قوتابخانە سەرەتاییەکان دا بوو بە زمانی خوێندن، ئەویش تەنیا لە مەڵبەندی سولەیمانیدا[٤٥] . بەڵام کوردەکان نەچوونە ژێر باری ئەو وەزعە. لە ژووئەنی ١٩٣٠ دا بەگوێرەی پەیمانی نێوان عیراق و بریتانیا ماوەی باڵ بەسەرداکێشانی بریتانیا لە عیراق تەواو بوو و عیراق بوو بە دەوڵەتێکی بەرواڵەت سەربەخۆ. بڕیاریش وابوو لە هاوینی ١٩٣٠ دا هەڵبژاردن بکرێ، بۆئەوەی پارلەمان لە سێپتامبر دا کۆ بێتەوەو پەیمانەکە پەسند بکا.

خەڵکی سولەیمانی لە هەڵبژاردن دا بەشدار نەبوون و لە شەشی سێپتامبری ١٩٣٠ دا خۆپێشاندانێکی گەورە رێك خرا، کە لەنێوان پۆلیس و خەڵکەکەدا بوو بە شەڕو ٤٥ کەسی تێدا کوژراو نیزیکەی ٢٠٠ کەس بریندار بوون. بەم جۆرە رۆژی ٦ی سێپتامبر لەمێژووی گەلی کورددا وەك رۆژی خەبات دژی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستی تۆمار کراو بوو بە نیشانەی دەست پێکردنی قۆناخێکی نوێ لە خەباتی دژاری دواڕۆژدا. شێخ مەحموود کە تا ئەوکاتە چاوەڕوانی پێشهاتەکان بوو، سەرلەنوێ تاوی دایەوە چەك. خەباتی چەکدار ئەمجارە تا مارسی ١٩٣١ درێژەی کێشاو شێخ مەحموود هێندێك بەرهەمی باشی لێ وەدەست هێنان. شێخ مەحموود تەنانەت هەوڵی رزگارکردنی کەرکووکیشی دا، بەڵام سەرەنجام لەبەر خەیانەتی دەرەبەگە کوردەکان ناچار بوو دەست لە خەبات هەڵبگرێ.

---

[٤٣] پاشان لەو بڕیارەش هاتە خوارێ بەو شەرتەی حکوومەتی عیراق نیو میلیۆن لیرە بدا بە حکوومەتی تورکیا.

[٤٤] گ. لینچیفسکی: "رۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە کاروباری جیهانیدا" چاپی فارسی تاران، ١٩٥٨، ل١٣٧.

[٤٥] بەگوێرەی قانوونێك کە ٢٣ی مانگی مای ١٩٣١ دەرچوو، زمانی کوردی لە هەموو کوردستانی عیراق بوو بە زمانی رەسمی. (عەلی سەیدو گۆرانی): "لە عومانەوە تا ئامێدی"، بەزمانی عەرەبی، ل١١٤.

ساڵی ١٩٣٢ له چیاکانی بارزان له بەشی شیمالی کوردستانی عیراق ڕاپەڕینێکی دیکه بەسەرۆکایەتیی شێخ ئەحمەد تەقیەوە. براچووکەی شێخ ئەحمەد مستەفا بارزانی لەو ڕاپەڕینەدا بۆ یەکەم جار نەخشێکی گرنگی یاری کرد. ئەو ڕاپەڕینه لەلایەن هێزی هەوایی پادشایەتیی بریتانیاوه سەرکوت کرا. بەتایبەتی پاش ئەوەی هەموو گوندەکانی بارزان بۆمباران کران و ١٣٦٥ خانوو سووتان.

ساڵی ١٩٤٣ ڕاپەڕینێکی دیکه به سەرکردایەتیی مستەفا بارزانی، که تازه لەشوێنی دوورخرانەوەی خۆی له سولەیمانی ڕای کردبوو، له بارزان هەڵگیرسا. ئەو ڕاپەڕینه زوو پەرەی گرت و حکوومەتی عیراق ماوەیەکی زۆر لەگەڵ بارزانی کەوته وتوویژ، جارێك بەڵێن و پەیمانی پێ دەداو جارێك هەڕەشەو گوڕەشەی لێدەکرد. بەڵام وتوویژەکه هیچ بەرهەمێکی لەباری نەبوو و له بەهاری ساڵی ١٩٤٥ دا شۆڕشگێرەکان ناچار بوون خەباتی چەکدارانه دەست پێ بکەنەوە. ئەمجاره زۆر کەس له ئەفسەره کوردەکانی سوپای عیراقیش چوونه نێویان و حیزبی ناسیونالیستی (هیوا)ش هاوکارییەکی پتەوی لەگەڵ شۆڕشگێرەکان کرد.

ئەو خەباته هەتا نوامبری ١٩٤٥ درێژەی کێشا. لەپاشان شۆڕشگێرانی بارزانی له سنوور ئاوا بوون و چوونه کوردستانی ئێران که لەو کاتەدا خۆی بۆ دامەزراندنی کۆمارێکی دێموکراتی له مەڵبەندی مەهاباد ئامادە دەکرد.

٣ــ کورد له ئێران

لەپاش شەڕی یەکەمی جیهانی له کوردستانی ئێرانیش چەند ڕاپەڕینێك بەرپا بوون، که له هەموویان گرنگتر ڕاپەڕینی سمکۆ له ناوچەی ورمێ لەنێوان ساڵەکانی ١٩٢٠ــ١٩٢٥ دا بوو. سمکۆ بەشێکی زۆری له کوردستانی ئێران ڕزگار کرد، و پاش دامەزراندنی پێوەندی لەگەڵ شێخ مەحموود ساڵی ١٩٢٣ بۆخۆی له سولەیمانی چاوی به شێخ مەحموود کەوت. بەڵام ئینگلیزەکان سمکۆیان بۆ شەڕی ئاسۆرییەکان هان داو سەرۆکی ئاسۆرییەکان مار شەمعوونی کوشت و دیاره ئەو کاره بوو بەهۆی کزبوونی هەڵوێستی سمکۆ.

ساڵی ١٩٢٥ ڕەزاخان بوو به فەرمانڕەواو دیکتاتۆری وڵات و سیاسەتی زۆرداری و تواندنەوەی نەتەوه زۆرلێکراوەکانی ئێرانی گرتەپێش که یەکێك لەوانه نەتەوەی کورد بوو. هەربۆیەش لەنێوبردنی سمکۆی به گرنگ زانی.

هەتا ساڵی ١٩٣٠ سمکۆ چەند شەڕێکی لەگەڵ هێزەکانی ئێران و عیراق و تورکیا کرد، که له زۆربەی ئەو شەڕانەدا سەرکەوت. بەڵام له ٢١ی ژووئەنی ١٩٣٠ دا بەناوی وتوویژ لەگەڵ نوێنەرانی هێزەکانی ئێرانەوه

بانگیان کرد بۆ شاری شنۆ و لەوێ بە ناپیاوی کوشتیان.

دوای ئەوە لە پاییزی ساڵی ١٩٣١ دا راپەرینێکی دیکە بەسەرۆکایەتیی جەوەر سولتان لە جنووب لە مەڵبەندی هەمەدان دژی زۆرداریی حکوومەتی مەرکەزی بەرپا بوو، بەڵام ئەویش وەك هەموو راپەرینەکانی دیکە بەتوندی سەرکوت کراو کار گەیشتە ئەو رادەیە کە نوێنەری کوردستان لە پارلمانی ئێران دا رایگەیاند کە شتێك بەناوی مەسەلەی کورد لە ئێران دا لەگۆڕێ نیەو گۆیا کوردەکان خۆیان بەئێرانی دەزانن و لە ئێران بەولاوە بیر لەهیچ شتێك ناکەنەوە.

لە ئێرانیش هەروەك تورکیا کوردەکان لەهەموو مافێکی نەتەوایەتی بێبەش کران و بەکارهێنانی زمانی کوردی و تەنانەت جلوبەرگی کوردییشیان لێ قەدەخە کرا. زۆر کەس لە کوردەکان هەر بەتاوانی ئەوەی کە ملیان بۆ ئەو قەدەخەو قۆرخە رانەکێشا، گیران و دوور خرانەوە. ئەم وەزعە تا شەڕی دووهەمی جیهانی درێژەی کێشا.

لەوەی تا ئێستا باسمان کرد دەردەکەوێ کە لەنیوەی دووهەمی چەرخی نۆزدەوە تا شەڕی دووهەمی جیهانی، مێژووی گەلی کورد بریتی بووە لە ریزە راپەرینێك بەمەبەستی وەدەستهێنانی ئازادی و سەربەخۆیی، و لە سەرەتای سەدەی بیستەم و لەشەڕی یەکەمی جیهانییشەوە بریتی بووە لە خەبات بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد.

٤ـ هۆی راپەرینەکانی کوردو ئامانجەکانیان

بزانین هۆی سەرەکیی ئەو راپەرینە بەربڵاوانە چ بووە کە زۆر وەخت هەموو نەتەوەی کوردیان گرتۆتەوە؟ دیارە هۆی سەرەکی زۆرداریی نەتەوایەتی بوو. چونکە لەلایەك بەرەبەرە هەستی نەتەوایەتی لە کورددا پەرەی دەگرت و لەلایەکی ترەوە رۆژبەرۆژ زۆرداریی نەتەوایەتی لەلایەن کاربەدەستانی ئەو وڵاتانەوە توندتر دەبوو. ئەو زوڵم و زۆرە نەتەوایەتی‌یە ببووە هۆی یەکگرتنی هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵی کوردەواری: جووتیاران، وردەبۆرژوازی، رووناکبیران و دەرەبەگەکان.

چەوساندنەوەی کۆمەڵانی خەڵك بەتایبەتی جووتیاران لەلایەن کاربەدەستانی حکوومەتەوەو باج و پیتاکی قورس و تەوژمی ئابووریی ژاندارمەو سوپا بۆسەر دانیشتووانی لادێ، هەمووی ئەوانە وێڕای زۆرداریی نەتەوایەتی، کۆمەڵانی بەرینی جووتیارانی لەژێر سەرکردایەتیی سەرۆك عەشیرەتەکان و پێشەواکانی ئایین و

دەرەبەگەکان دا، بۆ راپەڕین هان دەدا[٤٦].

خەباتی دژی زۆرداریی بێگانە لە کوردستان دا تا رادەیەکی زۆر لەخەباتی چینایەتی کەم کردبۆوە. ئەمجار زاڵبوونی پێوەندیی عەشیرەتگەری لەلایێ خەباتی چینایەتیی کز دەکرد. بێجگە لەوەش لەبەر ئەوە کە دەرەبەگە کوردەکان زۆر جار شێخ و پێشەوای ئایینی بوون، بەشی ئەوان لە چەوساندنەوەی جووتیاران دا زۆر دیار نەبوو و خەباتی جووتیاران زیاتر لەدژی بێگانەکان بوو. دەرەبەگ و خاوەن مڵکەکانیش پێیان وابوو بەهێزبوونی دەسەڵاتی حکوومەت لە نفووزی وان کەم دەکاتەوەو نەشیان دەویست دەسەڵاتیان لە لایێ دا کەم بێتەوە. لەبەر ئەوە بەرهەڵستیی هەموو کردەوەیەکی حکوومەتی مەرکەزییان دەکرد کە مەبەستی کۆکردنەوەی دەسەڵات لەدەست خۆیدا بێ. کەوابوو شتێکی تەبیعی بوو کە دەرەبەگەکان پشتیوانی لە جووڵانەوەی نیشتمانی و راپەڕینە چەکدارەکانی کوردستان بکەن[٤٧].

بورژوازیی تازەپێگەیشتووی کوردیش بە دابەش کردنی کوردستان پاش شەڕی یەکەمی جیهانی رازی نەبوو، چونکە نفووزی بورژوازیی کوردی کەم کردەوەو پێوەندیی لەگەڵ ناوەندە بازرگانییەکان و بەندەرە گرنگەکان دا بەرتەنگ کرد. بەم جۆرە بۆرژوازیی کورد لەلایەن تورك و عەرەبەوە وەلا نرابوو و زۆری لێدەکرا. هەربۆیەش بوو کە بورژوازی و رووناکبیرە کوردەکان پشتیوانیی ئەو راپەڕینانەیان دەکرد کە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد بەرپا دەکران.

لەپاش شۆڕشی ئۆکتۆبر، لەماوەی قەیرانی گشتیی سەرمایەدارىدا بیروباوەڕی دژی ئیمپریالیستی و لایەنگری رزگاریی گەلان تەئسیری کردە سەر کۆمەڵی کوردەواری. کوردستان کەوتۆتە نیزیك سنووری یەکیەتیی سۆڤیەتی و بەشێك لە نەتەوەی کورد، هەرچەند کەمیش بێ، لە خاکی یەکیەتیی سۆڤیەتیدا دەژی، کە بۆ یەکەم جار لە مێژووی گەلی کورددا مافی ئینسانی و نەتەوایەتیی خۆی دەست کەوتوە. هەمووی ئەوانە ببوونە هۆی بەهێزبوونی تەئسیری بیروباوەڕی شۆڕشی مەزنی سۆسیالیستی ئۆکتۆبر لە نێو گەلی کورددا.

بێ هێزیی بورژوازی و رووناکبیرەکان و نەبوونی پرولیتاریا ببوونە هۆی ئەوە کە سەرکردایەتیی

---

[٤٦] بۆئەوەی سروشتی دەرەبەگە کوردەکان بناسی، بڕوانە فەسڵی شەشەمی ئەم کتێبە.

[٤٧] **"بەهێزبوونی دەسەڵاتی دەرەبەگە کوردەکان دژی مووچەخۆرانی حکوومەت و ژاندارمەو سوپا، بۆ ئەوان لە بیروباوەڕی نەتەوایەتی گرنگتر بوو"**. ك. واسیلیف: "مەسەلەی کشتوکاڵ" بەرگی ٩و١٠، مۆسکۆ، ١٩٣١.

www.zmziran.com

ڕاپەڕینەکانی گەلی کورد بکەوێتە دەستی سەرۆك عەشیرەت و دەرەبەگ و پێشەوا ئایینییەکان. تەنانەت پاش ئەوەش کە بورژوازیی کورد ویستی خۆی بخزێنێتە نێو سەکردایەتیی جووڵانەوەی نیشتمانییەوە، هەتا شەری دووهەمی جیهانی دەرەبەگەکان سەرۆکایەتیی جوولانەوەی نیشتمانییان بۆخۆیان پاراست. هۆیەکەشی دواکەوتوویی کۆمەڵی نیوەدەرەبەگایەتیی کوردەواری بوو کە پێوەندیی عەشیرەتگەری هێشتا گرانایی خۆی هەرتێدا پاراستبوو.

"یەکێك لە کۆسپەکانی جووڵانەوەی نەتەوایەتیی کورد ئەوە بوو کە لە کاتێك دا دەبوو سەرۆکەکانی و تەنانەت ڕیزەکانیشی شارستانی و خوێندەوار بن، هێزی شەرکەری لە عەشیرەت و سەرۆك عەشیرەتەکان پێك دەهات کە ئاسۆی بیرکردنەوەیان زۆر تەسك بوو، و تەنیا تاڵان کۆکردنەوە و کزکردنی دەسەڵاتی حکوومەتیان بەلاوە گرنگ بوو"[٤٨]

سەرۆکایەتیی دەرەبەگەکان و نفووزیان لە جووڵانەوەی نیشتمانی کورددا بەرهەمێکی شوومی هەبوو. چونکە زۆرجار بە کوژرانی سەرۆکی ڕاپەڕین، ڕاپەڕینەکەش لەنێو دەچوو. زۆرجاریش سەرۆکەکان لەبەر پاشکەوتوویی و نەخوێندەواری بوونە قوربانیی نەخشە و پلانەکانی ئیمپریالیزم و فریویان خواردوە و بێئەوەی بەخۆیان بزانن، بوونە داردەستی سیاسەتی ئیمپریالیستەکان.

زۆرجاریش هەڵکەوتوە کە سەرۆکە دەرەبەگەکان کاتێك هەستیان کردوە کاروبار بە پێچەوانەی قازانجی تایبەتیی خۆیان دەچێتە پێش، پێشیان بە جووڵانەوەی نیشتمانی گرتوەو ئەگەر جووتیارەکانیش بڕیاریان دابێ درێژە بەخەبات بدەن، دەرەبەگەکان بۆ پاراستنی قازانجی تایبەتیی خۆیان لەگەڵ حکوومەتی مەرکەزی یا نۆکەرانی ئیمپریالیزم ڕێك کەوتوون.

لە هەموو ڕاپەڕینەکان دا جووتیاران هێزی سەرەکی بوون، و پێش هەموو شتێك ئەو هەموو چەوسانەوەو هەژاری و زۆرداریيە نەتەوایەتییە بۆ خەبات هانی داون. هەرچەند ئەم ڕاپەڕینانە نێوەرۆکێکی جووتیاری و بارێکی چینایەتییشیان هەبوو، بەڵام چونکە پێوەندیی عەشیرەتگەری بەهێز بوو ڕاپەڕینەکان دژی دەسەڵاتی بێگانە بوون و لەبەر ئەوە سروشتی جووڵانەوەیەکی نەتەوایەتییان بەخۆوە گرتبوو کە لەلایەن دەرەبەگەکان و سەرۆك عەشیرەتەکانەوە سەرکردایەتی دەکران.

---

(٤٨) Roosevelt، The Kurdish Republic of Mahabad، the Middle East Journal، New York، 1947، p. 268.

٥ـ کۆماری مەهاباد

ساڵی ١٩٤١ هێزی هاوپەیمانەکان، کە بەشێکیان هێزەکانی سۆڤیەتی بوون هاتنە ئێران و دیکتاتۆریی رەزاشا رووخاو ئازادییە دیموکراتی‌یەکان لە وڵات دا بووژانەوە. ساڵی ١٩٤٥ جووڵانەوەی نیشتمانی زۆر سەرکەوتنی گەورەی وەدەست هێنا. لە دیسامبری ئەو ساڵەدا لە ئازەربایجان حکوومەتێکی دیموکراتی لە ژێر رێبەرایەتیی فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان دا دامەزرا. حکوومەتی نیشتمانیی ئازەربایجان دەستی بە ئیسلاحاتی سیاسی و کۆمەڵایەتی کرد: زەویی خاوەن ملکە گەورەکان و خائینەکانی بەسەر جووتیاران دا دابەش کردو هەر بەو پێیە بەشی جووتیارانی لە بەرهەمی زەوی‌یە کرێگرتەکان زیاد کرد. هەروەها سەعاتی کاری رۆژانەی کرێکارانی کردە هەشت سەعات و زۆر ئیسلاحاتی ئیداری و کۆمەڵایەتیی تری دەست پێکرد. زمانی ئازەربایجانی کە هەتا ئەودەم قەدەخە بوو، بوو بە زمانێکی رەسمی.

لەماوەی ساڵەکانی شەڕدا هێزی هاوپەیمانەکان نەچوو بۆ بەشی شیمالی کوردستانی ئێرانەوە کە مەرکەزەکەی شاری مەهابادە. بۆیە ساڵی ١٩٤٤ پاش ئەوەی پاشماوەی هێزی پۆلیسی ئێران لە مەهاباد وەدەرنرا، خەڵك بۆخۆی حکوومەتی ئەو مەڵبەندەی گرتەدەست. لەوکاتەدا رێکخراوێکی ناسیونالیستی بەناوی (کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد) تێکۆشانی خۆی دەست پێکردبوو.

لە ١٦ی ئووتی ١٩٤٥ دا لەشاری مەهاباد هەر لەسەر بناخەی کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد حیزبی دیموکراتی کوردستان دامەزرا. ئەو حیزبە زۆر بەخێرایی بوو بە حیزبی هەموو گەل و پشتیوانیی بەشێکی زۆر لە جووتیاران و زەحمەتکێشانی شارو وردە بورژوازی و خاوەن ملکە نێونجی‌یەکان و عەشیرەتە نیشتمانپەروەرەکانی بۆلای خۆی راکێشا.

گرنگترین بەندەکانی بەرنامەی حیزبی دیموکراتی کوردستان بریتی بوون لە: بەکارهێنانی زمانی کوردی بۆ خوێندن و کردنی بەزمانێکی رەسمی لە کاروباری ئیداری‌دا، بەدەستەوەگرتنی دەسەڵاتی بەرزی ئەو مەڵبەندە، دامەزراندنی یەکیەتی و پێوەندیی برایەتی لەگەڵ گەلی ئازەربایجان و هەموو کەمایەتی‌یە نەتەوایەتی‌یەکان لەخەباتی هاوبەشیان دا، باشترکردنی وەزعی ئابووری بە کەڵك وەرگرتن لە سەرچاوە تەبیعی‌یەکانی کوردستان و پەرەپێدانی کشتوکاڵ و بازرگانی و گەشەپێدانی فەرهەنگ و لەشساخی، بۆئەوەی گەلی کورد بتوانێ بە ئازادی لە رێگای پێشکەوتن و خێروخۆشیی وڵاتەکەی دا خەبات بکا.

حیزب هیچ باسی دابەشکردنی زەوی و زاری نەکردبوو و تەنیا ئەوەندەی باس کردبوو، کە هەوڵ بدرێ بەرهەمی کشتوکاڵ بە چەشنێکی عادڵانە لەنێوان جووتیاران و خاوەن ملکەکان دا بەش بکرێ.

www.zmziran.com

له ۲۲ی ژانویه‌ی ۱۹٤٦ دا کۆمارێکی نیشتمانیی کورد، به سه‌رۆکایه‌تیی قازی محمد پێشه‌وای حیزبی دێموکراتی کوردستان دامه‌زرا، که شه‌خسییه‌تێکی کۆمه‌لایه‌تی‌و خه‌باتکه‌رێکی هه‌لکه‌وتووی گه‌لی کورد بوو.

ئه‌و حکوومه‌ته نیشتمانی‌یه که‌متر له سالێك خۆی راگرت، به‌لام هه‌ر له‌و ماوه کورته‌دا قازانجی زۆری به گه‌لی کورد گه‌یاند. زمانی کوردی بۆ یه‌که‌م جار بوو به زمانێکی ره‌سمی و مندالانی کورد به‌زمانی زگماکیی خۆیان قوتابخانه‌یان بۆ کرایه‌وه‌و کتێب و گۆڤارو رۆژنامه‌ی کوردی به چه‌شنێکی بێوێنه بلاو کرانه‌وه. بۆ یه‌که‌م جار تیئاتری کوردی دامه‌زراو ژنی کورد بۆ یه‌که‌م جار له ژیانی سیاسی و فه‌رهه‌نگیی ولات دا به‌شدار بوو. له‌به‌رئه‌وه‌ی راسته‌وخۆ پێوه‌ندی له‌گه‌ل یه‌کیه‌تیی سۆڤیه‌تی دامه‌زرابوو، بازرگانییش به‌خێرایی گه‌شه‌ی کرد. له هه‌ر شوێنێك ده‌ره‌به‌گه‌کان رایان ده‌کرد، جووتیاران ده‌بوونه خاوه‌نی راسته‌قینه‌ی زه‌وی‌یه‌کان. به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش دا ته‌نانه‌ت ئه‌وه‌نده‌ی ئازه‌ربایجانیش ئیسلاحی زه‌وی نه‌کرا. له ئه‌ساس دا ده‌ره‌به‌گ و خاوه‌ن ملکه‌کان ئیمتیازه‌کانی خۆیان له کوردستان دا پاراستبوو. مووچه‌خۆرانی کورد جێگای فارس و ئازه‌ربایجانی‌یه‌کانیان گرتبوو. له جێگای پۆلیس و ئه‌رته‌شی حکوومه‌ت، هێزی سوپایی و پێشمه‌رگه دامه‌زرابوو.

گه‌وره‌ترین ده‌سکه‌وتی حکوومه‌تی دێموکراتی کوردستان ئه‌وه‌بوو که گه‌لی کورد پاش ماوه‌یه‌کی دووردرێژ ئازادیی نه‌ته‌وایه‌تیی وه‌ده‌ست هێنابوو. له کوردستان و ئازه‌ربایجان چه‌ند بنکه‌یه‌کی شۆرشگێری دامه‌زران که بوونه پالپشتی جوولانه‌وه‌ی دێموکراتی له سه‌رتاسه‌ری ئێران دا. له ۲۳ی ئاوریلی ۱۹٤٦ دا په‌یمانێکی هاوکاری و دۆستایه‌تی له‌نێوان حکوومه‌تی دێموکراتی ئازه‌ربایجان و حکوومه‌تی میلیی کوردستان دا ئیمزا کرا.

به‌لام وه‌ك له‌پێشه‌وه گوتمان حکوومه‌تی ئه‌و دوو مه‌لبه‌نده زیاتر له سالێك نه‌ژیان و له‌پاشان کۆنه‌په‌رستیی ئێران به یارمه‌تیی راسته‌وخۆی ئیمپریالیسته‌کانی ئه‌مریکاو بریتانیا زۆر به درندایه‌تی له‌نێوی بردن له کوردستان و ئازه‌ربایجان زیاتر له ۱۵۰۰۰ ئینسانی دێموکرات کوژرا.

له دوای موحاکه‌مه‌یه‌کی رواله‌تی و نهێنی له رۆژی ۱۰ی خاکه‌لێوه‌ی ۱۳۲٦ (۳۰ مارسی ۱۹٤۷)دا پێشه‌وای گه‌لی کورد قازی محمد له‌گه‌ل سه‌یفی قازی، ئامۆزای پێشه‌واو وه‌زیری به‌رگریی کۆماری مه‌هاباد، و سه‌دری قازی برای قازی محمد و ئه‌ندامی پارلمانی ئێران ئیعدام کران. له‌پاشان ئیتر سوپای ده‌وله‌تی ئێران و ژاندارمه‌کان بۆ خه‌راپکاری به کوردستان وه‌ربوون.

به‌لام بارزانی‌یه‌کان که پشتیوانێکی گرنگی حکوومه‌تی نیشتمانیی کورد بوون چه‌کیان دانه‌ناو به

www.zmziran.com

سەرۆکایەتیی مستەفا بارزانی کە لەپێش دا فەرماندەی هێزەکانی کۆماری مەهاباد بوو، لەگەڵ هێزەکانی ئێران کەوتنە شەڕێکی سەخت و نابەرامبەرەوە. ئیمپریالیزمی ئەمریکا لەو شەڕەدا بەدانی چەك و کارناسی عەسکەری یارمەتیی هێزەکانی ئێرانی کردو تەنانەت باڵوێزی ئەمریکا ژۆرژ ئالێن بۆخۆی لەگەڵ رەزم ئارا سەرۆکی ستادی ئەرتەشی ئێران سەری لە جەبهەی شەڕی کوردستان دا[٤٩].

بارزانییەکان بەربەرەکانییەکی سەخت و ئازایانەیان کرد، تەنانەت سەرۆکی ستادی ئەرتەشی ئێران رایگەیاند سوپای تازەی ئێران تا ئێستا لەگەڵ دوژمنی هێندە بەهێز شەڕی نەکردوە. لەوکاتەدا شا فەرمانی دا کە بەهەموو هێزێکەوە لە بارزانییەکان بدرێ و لە فەرمانێك دا کە لە ٢٩ی رەشەمەی ١٣٢٦ (٢٠ی مارسی ١٩٤٧) داویەتی دەڵێ:

"بە فرۆکە تەواوی بنکەکان و رێبازی کۆچ و کۆچباری ماڵە بارزانییەکان (یانی ژن و منداڵ ـ د) و هەروەها تۆپخانەکەیان بۆمباران بکەن.

دەبێ تا ١٥ی خاکەلێوەی ١٣٢٦ (٤ی ئاوریلی ١٩٤٧) شەڕ کۆتایی بێ و کارێکی وا بکەن کە بارزانییەکان نەتوانن دەرباز بن و لەوە زیاتر ئابڕووی لەشکر نەچێ"[٥٠].

پاش ئەوەی بارزانییەکان زیانێکی گەورەیان لە ئەرتەشی ئێران دا، گەڕانەوە بۆ عیراق، کە لەوێش نووری سەعید بە ئاگرو ئاسن پێشوازیی لێکردن، ناچار پیرو پەککەوتەو ژن و منداڵیان لە مەڵبەندی بارزان بەجێهێشت و بۆخۆشیان نیزیکەی ٥٠٠ چەکدار لەژێر سەرکردایەتیی مستەفا بارزانی سەرکردەی ناوداری کورددا لە سنووری تورکیا ئاوابوون و سەرلەنوێ هاتنەوە خاکی ئێران. حکوومەتی ئێران لەشکرێکی گەورەی نیزیك بە دە هەزار سەربازی بە تۆپ و فرۆکەو هەموو چەشنە چەکێکەوە بۆ سەرکوت کردنی بارزانییەکان تەرخان کرد، بەڵام شەڕکەرە بارزانییەکان بەیارمەتی و پشتیوانیی بێدریخی گەلی کورد توانیان مەودای ٣٠٠ کیلۆمیتر بە شەڕێکی سەرکەوتووانەوە ببڕن و لەپاش شەڕێکی زۆر سەخت توانیان لە چۆمی ئاراز بپەڕنەوەو بچنە یەکیەتیی سۆڤیەتی. ئەو شەڕکەرە ئازایانە هەتا سەرکەوتنی شۆڕشی ١٩٥٨ی عیراق نەگەڕانەوە بۆ نیشتمانی خۆیان.

هەرچەند کۆماری مەهاباد زیاتر لە ساڵێك دەوامی نەکرد، بەڵام بایەخێکی مێژوویی گرنگی هەبوو.

---

[٤٩] ف. ستیپانۆف: "گۆڤاری رۆژگاری تازە"، ژمارە ٢٤، ٨ی ژووئیەی ١٩٤٩.

[٥٠] ن. پسیان: "از مهاباد خونین تا کرانەهای رود ارس" بەزمانی فارسی، تاران، ١٩٤٨، ل١٠٣.

بەخۆڕایی نیە کە أ. ڕۆزوێلت دەنووسێ:

"پەیدابوون و گووڕانی کۆماری بچووکی مەهابادو مێژووی کورت و تۆفانی و لەنێوچوونی لەناکاوی، یەکێك لە ڕووناکترین ڕووداوەکانی مێژووی تازەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستە"[٥١].

گرنگیی جووڵانەوەی ١٩٤٥ـ١٩٤٦ لەوەدایە کە یەکەمین جووڵانەوەی نیشتمانی و دێموکراتیی مێژووی گەلی کورد بوو. ئەو جووڵانەوەیە جووڵانەوەیەکی دژی ئیمپریالیستی بوو کە بۆ قازانجی گەل و لەدژی زۆرداریی نەتەوایەتی و لە پێناوی ڕزگاریی نەتەوایەتیی هەموو گەلی کورددا بەرپا کرابوو. هەر لەوکاتەدا جووڵانەوەیەکی دژی کۆنەپەرستییش بوو و بۆ بڵاوبوونەوەی دێموکراتی لە ژیانی گشتیی کۆمەڵ دا هەوڵی دەداو بۆ دابین کردنی مافی وەك یەك بۆ هەراوترین توێژەکانی گەل، وردەبورژوازی، و ڕووناکبیران، و زەحمەتکێشانی شار تێ‌دەکۆشا. هەربۆیەش هەموو کۆمەڵانی گەل تێیدا بەشدار بوون.

وەك لەپێشەوە گوتمان شۆڕشی ئۆکتۆبر چەند جووڵانەوەو ڕاپەڕینێکی ڕێك و پێکی لە هەموو کوردستان دا بەدوادا هاتن. بەڵام جووڵانەوەی ١٩٤٥ـ١٩٤٦ی مەهاباد تەنیا جووڵانەوەیەك بوو، کە ببووە بەشێك لە خەباتی دژی ئیمپریالیستی و دژی فاشیستیی گەلان. بێجگە لەوەش ئەو جووڵانەوەیە نەك هەر ببووە بەشێکی گرنگ لە خەباتی دێموکراتیی چینی کرێکاری ئێران، بەڵکوو ببوو بە بەشێك لە جووڵانەوەی دێموکراتیی نێونەتەوایەتیی پرۆلیتاریاش.

لەنێو ئەو جووڵانەوەیەدا گیانێکی نێونەتەوایەتیی بەهێز دەبینرا، کە لەگەڵ هەستی دۆستایەتی بەرامبەر نەتەوەکانی ترو ڕێزو خۆشەویستی بۆ دراوسێی مەزنی خۆی یەکیەتیی سۆڤیەتی تێکەڵاو بوو. هەموو ئەو سروشتانە ببوونە هۆی ئەوە کە نەك هەر هێزە شۆڕشگێڕەکانی ئێران، بەڵکوو هێزە نیشتمانی‌یەکانی سەرانسەری دنیاش لە جووڵانەوەی کوردستان و ئازەربایجان دیفاع بکەن.

ئەو جووڵانەوەیە لەو بارەشەوە گرنگ بوو کە توانی بۆ یەکەم جار لەمێژووی کوردستان دا حکوومەتێکی نیشتمانیی کوردی دابمەزرێنێ، کە لەماوەی کورتی تەمەنی خۆی دا بەڕوونی بۆ گەلی کوردی ئیسپات کرد تەنیا حکوومەتێك دەتوانێ خزمەتی گەل بکاو قازانجی گەل بپارێزی، کە لەنێو گەل هەڵقوڵیبێ. بۆیە گەلی کورد نەك هەر لە ئێران، بەڵکوو لە دەرەوەی ئێرانیش، تا ئەمڕۆ زۆر بەڕێزەوە یادی کۆماری مەهاباد دەکاتەوە.

---

(٥١) A. Roosvelt، The Kurdish Republic... ،p. 247.

هەر لەسەرەتای جووڵانەوەی مەهاباددا کوردەکانی بارزانیی عیراق چوونە پاڵی و هەروەها چەند نوێنەرێکی کوردستانی تورکیاو ناوچە کوردنشینەکانی سووریاش سەریان لیٚدا، بەجۆرێك کە کۆماری مەهاباد بوو بە ئاڵاهەڵگری جووڵانەوەی هەموو گەلی کوردو یەکیەتیی نەتەوەی کورد خۆی تێدا نواند، و بوو بەهۆی بەهێزبوونی گوورانی هەموو نەتەوەی کورد بەتایبەتی کوردی ئێران.

هەموو دەسکەوتەکانی جووڵانەوەی مەهاباد بەرهەمی ئەوەبوون کە حیزبی دێموکراتی کوردستان سەرکردایەتیی دەکرد. ئەو حیزبە پێشکەوتووە بەرنامەیەکی دێموکراتیی بۆخۆی دانابوو و باشترین و پێشکەوتووترین توێژەکانی گەلی کورد، بەتایبەتی وردەبورژوازی و رووناکبیرو وردە مالیکەکانی لە ریزی خۆی دا کۆ کردبۆوە. ئەو حیزبە تێگەیشتبوو کە گەلی کورد لە ئێران بەبێ یەکیەتی و هاوکاری لەگەڵ دوو نەتەوەکەی دیکەی ئێران و رێکخراوە پێشڕەوەکانیان حیزبی توودەی ئێران و فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان ناتوانێ سەرکەوێ، بۆیە، وەدیهێنانی ئەو یەکیەتیو هاوکارییەی بە یەکێك لە ئەرکە گرنگەکانی خۆی دانابوو. تا ئێستاش حیزبی دێموکراتی کوردستان پێشڕەوی گەلی کوردەو پێشکەوتووترین توێژەکانی گەلی کودر لە کوردستانی ئێرانی لە ریزی خۆی دا یەك خستوە. گیانی جووڵانەوەی مەهاباد کە بریتی بوو لە یەکیەتی و بڵاوکردنەوەی دێموکراتی لە ژوورەوە، و دۆستایەتیی یەکیەتیی سۆڤیەتی و ئۆردوگای سۆسیالیستی لە دەرەوەی وڵات بەرەبەرە بەسەر جووڵانەوەی نیشتمانیی کورد دا زاڵ بوو [٥٢]. ئەو هەستە

---

(٥٢) دەتوانین تەئسیری جووڵانەوەی مەهابادو پێشەواکەی کە بەدەستی دوژمن خنکێندرا، لەو پێشهاتەوە تێبگەین کە ویلیام دوگلاس بۆمان دەگێڕێتەوە:

"... لاوێکی کورد بەخۆی و ژنەکەیەوە بە رێگایەك دا دەڕۆیشتن کە دارو درەخت سێبەریان لێکردبوو، پیاوەکە سواری کەرێك بوو، و ژنەکەش بە سەروڕووخۆشی لە تەنیشتیەوە دەڕۆیشت. سڵاومان لێك کردو لێم پرسی:

ـ خەڵکی کوێی؟

وەڵامی دامەوە: خەڵکی جێگایەکی دوورم لە شیمال، نیزیك (خۆی)ە.

ـ لێرە چ دەکەن؟

ـ ئێمە کوردین، دەچینە زیارەت بۆ سەر گڵکۆی قازی محمد. لە دەنگی دا رق و ئامادەیی بۆ بەربەرەکانی دەردەکەوت. هەروەها، لە چاوەکانی و خەنجەرەکەی بەرپشتێنی را دیاربوو، کە هەرکەس رێگای ئەو سەفەرەی پێ بگرێ، بەگژی دا دەچێ.

www.zmziran.com

تا ئێستاش لە هەموو پارچەکانی کوردستان دا باڵی بەسەر جووڵانەوەی نیشتمانیی کورددا کێشاوە. بەم جۆرە کۆماری مەهاباد سەرەتای قۆناخێکی تازە بوو لە مێژووی خەباتی گەلی کورددا کە تا ئێستاش درێژەی هەیە.

ئیمپریالیزمی ئەمریکا کە بە پاوان کردنی چەکی ئەتۆمی پشت ئەستوور بوو، حکوومەتی کۆنەپەرستی ئێرانی هان دا کە دژی حکوومەتە دێموکراتی‌یەکانی ئازەربایجان و کوردستان شەڕ ساز بکاو ئەوە یەکەم ئاژاوەنانەوە لە سنووری سۆڤیەتی و سەرەتای سەردەمی "شەڕی سارد" بوو. یەکیەتیی سۆڤیەتی کە تازە لەچنگ شەڕی ماڵوێرانکەری جیهانی رزگار ببوو، نەی‌توانی پشتیوانی لەهێزە دێموکراتی‌یەکانی ئێران بکا. بەداخەوە لێکدانەوەیەکی ناراستیش لە وەزعی ئێران کرا، کە ئەساسەکەی دەگەڕایەوە بۆ سەر ئەو سیاسەتە چەوتەی لە سەردەمی فەردپەرستی‌دا بەڕێوە دەچوو، کە ئەمەش تەئسیرێکی خراپی لەسەر رەوتی کارەساتەکان هەبوو. دیارە چەند هۆیەکی گرنگی نێوخۆش هەبوون کە رێگایان بۆ پەلاماری دوژمن خۆش کرد. بۆنموونە نەبوونی یەکیەتیی کردەوە لە نێوان هێزە دێموکراتی‌یەکانی ئێران دا تەئسیرێکی زۆری لەو سەرکەوتنە هاسانەدا هەبوو کە کۆنەپەرستیی ئێران وەدەستی هێنا. لەنێوخۆی کوردستاینش دا حکوومەتی مەهاباد هیچ دروشمێکی وای هەڵنەگرتبوو قازانجی جووتیاران بپارێزی کە ٨٠٪ی دانیشتووانی کوردستانن. تەنانەت زەویی ئەو دەرەبەگ گەورانەش کە لە کوردستان رایان کردبوو و دوژمنایەتیی حکوومەتی دێموکراتی کوردستانیان دەکرد، بەشێوەیەکی رەسمی بەسەر جووتیاران دا دابەش نەکرا. لەو بارەشەوە کوردستان زۆر لە حکوومەتی دێموکراتی ئازەربایجان لە دواتر بوو.

سەرچاوەی ئەو سیاسەتە کشت‌وکاڵی‌یەی حکوومەتی کوردستان تەنیا سروشتی جووڵانەوەکە نەبوو، کە لە چوارچێوەی جووڵانەوەیەکی نەتەوایەتی‌و دێموکراتی رانەبردبوو، بەڵکوو هەروەها لەگەڵ تەرکیبی کۆمەڵایەتیی دامەزرێنەرانی حیزبی دێموکراتی کوردستانیش رێك دەکەوت. دەبێ پێ لەو راستی‌یە بنێین کە

پیاو هەق بڵێ: گۆڕی قازی محمد زیارەتگەیەکە، کە هەموو حەوتوویەك سەدان کورد رووی تێ‌دەکەن. ئیعدامی ئەوکوردە قارەمانە هەر ئەوی لەنێو بردوە، نەك بیروباوەڕی سەربەخۆیی کورد. راستی ئەوەیە کە بە کوشتنی ئەو، بیروباوەڕەکە بەهێزتر بووە. ئەو جووتیارە ساکارانە کە بۆ رێزگرتن لەیادی قازی محمد سەدان کیلۆمیتر رێگا دەبڕن، قازی بە پیاوێکی باش دەزانن کە ژیانی خۆی لە پێناوی وەدیهێنانی ئاواتەکانی ئەوان دا بەخت کردوە.".
W. Douglas، Strange Lands...، pp. 63__64.

بەشێکی زۆر لە خاوەن مڵکەکانی کوردستانی ئێران نەخشێکی لەباریان لە دوژمنایەتیی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستیدا هەبوو. هەروەها دەبێ ئەوەشمان لەبەرچاو بێ کە ٥٠٪ی دامەزرێنەرانی حیزب لە وردەمالیکەکان و خاوەن مڵکە ناونجییەکان و سەرۆک عەشیرەت و ئەندامانی عەشیرەتەکان پێك هاتبوو.

هۆیەکی دیکە ئەوەبوو کە بەشێکی گەورە لە خاکی کوردستانی ئێران جارێ رزگار نەکرابوو. کەوابوو حیزبی دێموکراتی کوردستان لەبەر هێندێك هۆی تاکتیکی نەیتوانی ئیسلاحاتی ئەرزیی ریشەدار بکا، ئەویش بۆ راکێشانی خاوەن مڵکە ناونجییەکان و وردەمالیکەکان و عەشیرەتەکانی کوردستانی خواروو بوو. پێویستە ئەوەشمان لەبیر نەچێ کە خەباتی چینایەتی لە لادێی کوردستان ئەو وەختە هێندەی گەشە نەکردبوو.

لەڕاستیدا حکوومەتی نیشتمانیی کوردستان تەنیا بەشی شیمالی کوردستانی ئێرانی بەدەستەوە بوو، کە تەنیا ٣٠٪ی خاکی کوردستانی ئێرانەو بەشی خوارووی کوردستان کە مەودایەکی بەرینی هەیە، هەروا لەدەستی حکوومەتی کۆنەپەرستی مەرکەزیدا مابۆوە. هەر لەبەر ئەوەش بوو کە توانی پەلامارێکی عەسکەریی خێرا بێنێتە سەر بنکەکانی حکوومەتی دێموکراتی کوردستان.

سەرەڕای ئەوانەش بڕواکردن بە بەڵێنە بێئەساسەکانی حکوومەتی ناوەندی و ئەو ڕاستییە کە زۆربەی بەڕێوەبەرەکان لێوەشاوەیی سیاسی و ڕێکخراوەییان نەبوو، بوو بە یەکێك لەهۆیەکانی رووخانی کۆماری مەهاباد.

٦ـ کورد لە سووریا

لە پاش شەڕی یەکەمی جیهانی سووریا کە بەشێك بوو لە ئیمپەراتۆریی عوسمانی کەوتە ژێر باڵی فەڕانسە، هەرچەند تا ماوەیەکی زۆر تەنانەت پاش چارەسەر کردنی مەسەلەی مووسڵیش لە ساڵی ١٩٢٥دا، کێشەی نێوان تورکیاو فەڕانسە چارەسەر نەکرا. هەروەك لەپێشەوە گوتمان فەڕانسە گەیاندبوویە ئەو جێگایە کە لەخەباتی دژی تورکیادا یارمەتیی بە حیزبی خۆیبوون دەکردو دەیەویست جووڵانەوەی نیشتمانیی کورد بۆ ئامانجەکانی خۆی بەکار بێنێ. بەڕاستی پاش تێشکانی جووڵانەوەی شێخ سەعید لە ساڵی ١٩٢٥دا، سووریا ببووە پەناگەی ئەو کوردانەی لە تورکیا رایان دەکردو بۆ لای برا کوردەکانی سووریا دەچوون. بەڵام ناکۆکیی نێوان تورکیاو فەڕانسە لەسەر دراوو سنوور، لە دوایەدا چارەسەر کراو ساڵی ١٩٢٥ لە ئەنکەرە پەیمانێکیان بەست، بەپێی ئەو پەیمانە تورکیا بەشێك لە ناوچەی کوردی بۆ سووریا بەجێ

هێشت.

زۆربەی کوردەکانی سووریا لە مەڵبەندی سنووری سووریاو عیراق و تورکیا نیشتەجێن و هەروەك لەپێشەوە گوتمان وەزعی ئابووری و کۆمەڵایەتیی ئەوانیش لەگەڵ کوردی وڵاتەکانی دیکە جیاوازیی نیە.

لەپێش دەست پێکردنی شەڕی دووهەمی جیهانی و لەدوای شەڕیش کوردەکانی سووریا چاپەمەنیی کوردییان هەبوو، بەڵام لە ساڵەکانی پاش شەڕدا وەزعیان زۆر گۆڕا. دیارە هیچ باش بوونێکی بنەڕەتی بەسەر وەزعی کورددا نەهاتوە، بەڵام هەتا هێزە دێموکراتییەکان سەرکەوتنی زیاتریان بەدەست دەهێنا، و هەتا دێموکراتی لە وڵات دا زیاتر بڵاو دەبۆوە، ئاسۆی دابین بوونی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد رووناکتر دەبوو. لەلایەکی تریشەوە هەروەختێکی کۆنەپەرستی پەلامارێکی هێزە دێموکراتییەکانی دابێ، بەدوای ئەودا پێلامارێکی ئەو رێکخراوە کوردیانەشی داوە کە داوای مافی نەتەوایەتیی کورد لە سووریادا دەکەن. ئەمڕۆش کاربەدەستانی سووریا سیاسەتێکی دژی ئیمپرسالیستییان رەچاو کردوە، کوردەکانی سووریا هەروەك پێشوو لە هەموو مافێکی نەتەوایەتی بێبەشن. سەرەڕای ئەوەش کاربەدەستانی سووریا شتێکیان بەناوی سەرژمێری کردوەو دەیانەوێ نیزیکەی ١٠٠ هەزار کورد لە تابعیەتی سووریا بێبەش بکەن. ئەوانە بەپێی قانوونی ئیسلاحی زەوی هەقیان نیە زەوی بکڕن و مافی کارکردن و خوێندنیشیان نیە. ئەو کوردانە بۆ جێبەجێ بوونی بەناو "پشتێنەی عەرەبی" لە مەڵبەندی جزیرە (کە نەوتیشی تێدا دەرکەوتوە) لە شوێنەکانی خۆیان دەردەکرێن و بۆ شوێنێکی دوور، لە سەحرا دوور دەخرێنەوە.

٧ـ کورد لە یەکیەتیی سۆڤیەتی

ساڵی ١٨١٣ لەپاش پەیمانی گولستان لەنێوان ئێران و رووسیادا، هێندێك مەڵبەندی کوردستان کەوتنە بەر خاکی رووسیا. کوردەکان لە ویلایەتی ئەلیزابیت پول دەژیان، و پاشان بەپێی پەیمانی ١٨٢٨ی تورکمەنچای، بەشێك لە کوردەکانی ویلایەتی ئێرەوان، و لەدوایی دا کوردەکانی قارس و ئەردەهانیش کەوتنە بەر رووسیا.

لەپاش شۆرشی ئۆکتۆبر، بەپێی پەیمانی نێوان رووسیای سۆڤیەتی و تورکیا لە ٢١ی مارسی ١٩٢١ دا، مەڵبەندی قارس و ئەردەهان درانەوە بە تورکیاو لە یەکیەتیی سۆڤیەتی زیاتر لە چەند هەزار کوردێك نەمانەوە کە زۆربەیان لە کۆماری ئەرمەنستانی سۆڤیەتی لە مەڵبەندی تالین و ئالاگوز دەژیان و ژمارەیان لەپاش شەڕی دووهەمی جیهانی دەگەیشتە ٢٦٠٠٠ کەس.

هەرچەند کوردەکانی یەکیەتیی سۆڤیەتی ژمارەیان کەمە، بەڵام دیسانیش بە نەتەوە دانراون و قوتابخانەو چاپەمەنیی خۆیان هەیە. پایەی ژیانیشیان لە پایەی ژیانی کوردی وڵاتەکانی دراوسێ بەرزترە. کوردەکانی یەکیەتیی سۆڤیەتی نووسەرو شاعیرو زاناو هونەرمەندی خۆیان هەیەو بۆ یەکەم جار ئازادیی راستەقینەو مافی نەتەوایەتیی خۆیان دەست کەوتوەو لە دروست کردنی کۆمەڵی نوێی سۆڤیەتی‌دا چالاکانە بەشداری دەکەن.

www.zmziran.com

بەشی دووهەم

ئابووریی کوردستان

فەسڵی چوارەم

ئاوڕێکی گشتی بۆ سەر ئابووریی کوردستان

١ـ چەند دیمەنێکی گشتیی باری ئابووری:

کوردستان وڵاتێکی وەرزێرییە کە پێوەندییەکی دەرەبەگایەتیی بەهێزی تێدا هەیەو تا ئێستاش لە بەشێکی زۆری کوردستان دا لە لادێ پێوەندییەکانی عەشیرەتگەری ماون. لەگەڵ ئەوەش دا لەماوەی نێوان دوو شەڕی گەورەی جیهانیدا و بەتایبەتی پاش شەڕی دووهەمی جیهانی سەرمایەداری و پێوەندییەکانی سەرمایەدارییش لە کوردستان پێگەیشتوون و بوونە هۆی پەیدا بوونی شارو ناوەندی بازرگانی و سەنعەتی[1].

نەوتی کوردستان مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستییەکانی نەوتی بۆلای خۆی راکێشاوەو بەرهەمهێنانی نەوت لە کوردستان دەست پێکراوەو سەنعەتێکی گەورەی نەوتی تێدا دامەزراوە کە تەنیا سەنعەتی قورسی کوردستانە. بەشێوەیەکی سەرەکی لە کەرکووك نەوت دەردەهێنرێ، کە لەدەست مۆنۆپۆلی شیرکەتی نەوتی عیراق دایە*. لە کرماشان لە کوردستانی ئێران و لە سیێرت لە کوردستانی تورکیاو لە خانەقین لەکوردستانی عیراق حکوومەت بۆخۆی نەوت بەرهەم دێنێ و لە دەستی مۆنۆپۆلەکانی بێگانەدا نیە.

سەیر ئەوەیە، بێئەوەی لە سەنعەت دا بۆرژوازیی نیشتمانیی کورد پەیدا بووبێ، پرۆلیتاریای سەنعاتگەری کورد پەیدا بووە. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئەو راستییەی باسمان کرد، کە بەرهەم هێنانی نەوت یا لەژێر دەستی شیرکەتە ئیمپریالیستییەکان دایە، یان راستەوخۆ سەر بە دەوڵەتە.

---

[1] ژمارەی دانیشتووانی شارەکانی کوردستان لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە سێ چەندانە زیاد بووە، بۆنموونە ژمارەی دانیشتووانی کرماشان ٥٠٠٠٠ کەس بووەو ئێستا بۆتە ١٥٠٠٠٠ کەس ـ د.

* بڕوانە پەراوێزی لاپەڕەی (١٩).

سەنعاتەکانی دیکە کە یەکێك لەوانە دەرهێنانی کانگاکانەو هەروەها سەنعەتی سووکەڵەش کە تەنیا کەلوپەلی نێومالٌ و بەردەست بەرهەم دێنن، ئەوەندە پێش نەکەوتوون کە بەرچاو بن. سەنعەتە خۆماڵی و فۆلکلۆرییەکانیش بێجگە لە تەونی مافووره، هیچیان بایەخێکی ئەوتۆیان نیە. بۆیە، کوردستان لەگەڵ ئەو هەموو سامانە تەبیعییە کە هەیەتی، تائێستاش لەباری ئابووریيەوە یەکێك لە هەژارترین ناوچەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاستە.

تا ئێستاش وەرزێری لقی سەرەکیی ئابووریی نەتەوایەتیی کوردستانەو ئاژەڵدارییش گرنگترین لایەنی بەرهەمهێنانی وەرزێرییە. سەدی ٦٤ی داهاتی نەتەوایەتی لە کشتوکاڵ بەدەست دێ و سەدی بیست و شەشیش لە سەنعەتە، کە لەوەش سەدی بیستی هی نەوتە[٢] و تەنیا سەدی دەی داهاتی نەتەوایەتی لە بەشەکانی دیکەی ئابووریی نەتەوایەتی وەك سەنعەتی بیناو خانوو دروست کردن و بارو گواستنەوەو بازرگانی پەیدا دەبێ.

لەبەشی وەرزێریدا بەرهەمی کشتوکاڵ ٣٠٪ و بەرهەمی ئاژەڵ ٣٤٪ی داهاتی نەتەوایەتی پێك دێنن. ئاژەڵداری لە هەموو ناوچەکانی کوردستان دا هەیەو هەرچەندە پێوەندییەکانی سەرمایەداری لەتورکیا زیاتر لە ئێران و عیراق پەرەیان ئەستاندوە، لەکوردستانی تورکیا وەزعەکە هیچ نەگۆڕاوە. چونکە تا ئێستاش ئاژەڵداری بەشی سەرەکیی بەرهەمهێنانە.

"داهاتی سەرەکی لە ئەنەدۆڵی رۆژهەڵات (واتە کوردستان - د.) لە ئاژەڵ و رۆن و خوری پەیدا دەبێ"[٣].

هەم دانیشتووانی نیوەکۆچەر کە تەنیا رێگای بەرێچوونیان ئاژەڵدارییەو هەم ئەو جووتیارانەی کە وێڕای ئاژەڵداری کشتوکاڵیش دەکەن، لە بەخێوکردنی ئاژەڵ دا زۆر وەستاو کارامەن. پێویستە بگوترێ کە رۆژ بە رۆژ ژمارەی کۆچەرییەکان کەم دەبێتەوەو ئێستا لە کوردستان بە دەگمەن نەبێ نەماون. لەمەڵبەندی ئاژەڵداری نیوەکۆچەرییەکان دا کشتوکاڵ زۆر کەمە. چونکە خاکەکە بەشی زۆری لەوەڕگەو لێرەوارەو لەو

---

[٢] ئێمە لە بەرهەمی نەوت ئەو بەشەمان لەبەرچاو گرتوە، کە لە ولات دا دەمێنێتەوە، نەك هەموو بەرهەمی نەوت، چونکە بەشی زۆری دەچێتە ولاتە ئیمپریالیستییەکان - د.

[٣] ب. دارکوت: "جوغرافیای تورکیا" چاپی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٩، ل١٠٢.

شوێنانه كه شوانەكان لەوەڕگەیان چنگ ناكەوێ، گەڵای دارەكان دەرخواردی مەڕو بزن دەدەن[٤].

لەو مەڵبەندانە كە وێڕای ئاژەڵداری كشتوكاڵیشیان لێ دەكرێ، بەرهەمی كشتوكاڵ لە پلەی دووهەم دایەو لەچاو بەرهەمی ئاژەڵ هەر شتێكە بۆ پڕ كردنەوەی پێداویستییەكانی نێوخۆ یارمەتی دەدا. بەرهەمی كشتوكاڵ تەنیا لە نەرمان و پێدەشتەكان نرخێكی گرنگی هەیە، كە بێجگە لە پێداویستیی ناوچەكە بەشێكیش لە بەرهەم بۆ دەرەوە دەنێردرێ. شێوەی بەرهەم هێنان زۆر سەرەتاییەو لە لادێ دا پێوەندییەكی بەهێزی دەرەبەگایەتی لە كاردایە. چنكە زۆربەی زەوییەكان ملكی دەرەبەگە دەوڵەمەندەكانن❖ .

وەسیلەی هاتوچۆش لە كوردستان زۆر ناتەواوە. لەزستان دا زۆربەی شارەكان پێوەندییان لێك دەبڕێ و بەفر ڕێگاكان دەبەستێ. بێجگە لەوەش زۆربەی ڕێگاكان بەرتەنگ و ناهەموارن. ڕێگای ئاسنیش لە كوردستان كەمە، لەكوردستانی ئێران ڕێگای ئاسن هەر نیەو لە شوێنەكانی دیكەش ڕێگا ئاسنەكان كەم و زۆر ئەهمییەتی ستراتیژیكیان هەیە. لە گۆلی وان و ورمێش دا چەشنە هاتووچۆیەكی دەریایی هەیە، بەڵام وەسیلەی هاتوچۆیەكە زۆر كۆن و لەكاركەوتوون. لەپێش شەڕی یەكەمی جیهانیدا چەند كەشتییەكی رووسی لە گۆلی ورمێدا كاریان دەكرد. هاتوچۆی هەواییش تەنیا بۆ مەبەستی عەسكەری هەیە.

رەنجبەرانی شارو جووتیارانی كوردستان كە سەدی هەشتای دانیشتووانن، لە سێ لاوە دەچەوسێنەوە: لەلایەن ئیمپریالیستەكانی ئینگلیزو ئەمریكاو چینە فەرمانڕەواكانی توركیاو ئێران و عیراق و پاشان لەلایەن دەرەبەگە كوردەكانەوە. ئەوە رووكاری گشتیی كۆمەڵی كوردەواریی ئێستایە.

سروشتێكی تایبەتیی ئابووریی كوردستان ئەوەیە كە یەكگرتوو نیەو لەنێوان چوار وڵات دا دابەش بووە، كەوابوو، سنووره سیاسییەكانی ئەو وڵاتانە تەنیا خاكی كوردستانیان دابەش نەكردوە، بەڵكوو ئابوورییەكەشیان لێك دابڕیوەو بەم جۆرە هەر پارچەیەكی كوردستان لەباری ئابوورییەوە لە پارچەكانی دیكە جیا بۆتەوەو هەر بەشەی پشتی بە ئابووریی ئەو وڵاتەوە داوە كە خراوەتە سەری. لەگەڵ ئەوەشدا سنووره شاخاوییەكانی كوردستان مل بۆ هیچ دەسەڵاتێك ڕاناكێشن و لەو ناوچانەدا بازرگانی بەشێوەی

---

[٤] مەڕو بزن بەجۆرێك فێری خواردنی گەڵای داربەڕوو بوون، كە هیچ نیازیان بە تفاقی دیكە نیە:
1945. p. 85.، Paris،F. Balsan; Les Surprises du Kurdistan

❖ ئەم وەزعە پاش فرۆشتنی ملكی دەرەبەگە گەورەكان بە جووتیاران تا رادەیەكی زۆر گۆڕاوە ـ د.

قاچاخ بەتایبەتی لەنێوان کوردستانی ئێران و عیراق دا زۆرەو تەنانەت تەئسیرێکی ئابووریی بەرچاویشی هەیە.

ئەگەر ئابووریی ئەو وڵاتانەی کوردستانیان لە نێودا دابەش کراوە، بەئابووریی وڵاتانی دیکەو بەتایبەتی وڵاتە ئیمپریالیستی‌یەکانەوە بەستراوە، ئابووریی کوردستانیش بە ئابووریی ئەم وڵاتانەوە بەستراوە. ئەمەش بۆمان دەردەخا کە هەڵدانی ئابووری بۆچی تا ئەو رادەیە نارێکەو وەك یەك نایەتەوە. کوردستان لە هەمووی ئەو وڵاتانەدا مەڵبەندێکی دوورەدەستە. ئەگەر ئەو وڵاتانەی کوردستانیان لەنێودا دابەش کراوە خۆیان لەباری ئابووری‌یەوە بە وڵاتی پاشکەوتوو دانراون، بێجگە لە کوردستانی عیراق، مەڵبەندە کوردنشینەکان لە هەرکام لەو وڵاتانەدا ناوچەی پاشکەوتووی ئەم وڵاتانەن.

بەم جۆرە دیمەنێکی گشتیی باری ئابووریی کوردستانمان نیشان دا. دیارە لەم باسەدا جێگای ئەوە نیە کە باری ئابووریی هەرکام لە بەشەکانی کوردستان بەدرێژی باس بکرێو لەراستییش دا لەباری رادەی گەشەکردنی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌یەوە جیاوازی‌یەکی زۆریان نیە. لەبەر ئەوە بەدرێژی باری ئابووریی کوردستانی ئێران باس دەکەین و هەرچی لەمەودوا باس دەکرێ، بەشێوەیەکی گشتی لەبارەی کوردستانی عیراق و تورکیاشەوە راستە. کەوابوو، ئەنجامە گشتی‌یەکانی باسەکەمان نەك هەر کوردستانی ئێران، بەڵکوو هەموو بەشەکانی تری کوردستانیش دەگرنەوە. بێگومان ئەو رێگایەی ئێمە هەڵمان بژاردوە، هێندێ لایەنی خراپیشی هەیە، چونکە لەگەڵ ئەوەدا دیمەنە گشتی‌یەکان یەکن، هەرکام لە بەشەکانی کوردستان هێندێك هەلومەرجی ئابووریی تایبەتی خۆشیان هەیە وەك هەلومەرجی جیاواز لە هێندێك نوختەی تایبەتی‌دا کە بەشێوەیەکی سەرەکی پێوەندی‌یان بە ئابووریی وڵاتێکەوە هەیە کە ئەو بەشەی کوردستانی تێدا هەڵکەوتوە. بەڵام ئەو جیاوازی‌یانە کە ئێمە دەمانەوێ لەمەودوا دەستیان لەسەر دابنێین، کار ناکەنە سەر رووکاری گشتیی باری ئابووریی کوردستان.

٢ـ هێندێ زانراو لە کوردستانی ئێران:

ژمارەی دانیشتووانی کوردستانی ئێران دەگاتە ٣/٥ میلیۆن کەس، یانی ١٧٪ی هەموو دانیشتووانی ئێران*. وەك لەپێشەوەش گوتمان پێوانەی کوردستان ٧/٥٪ی پێوانەی هەموو ئێرانە، ئەمەش مانای

* بڕوانە پەراوێزی لاپەڕەی (٢٧).

ئەوەیە کە نیسبەتی دانیشتووانی کوردستان ٢٨ کەس لە کیلۆمیتری چوارگۆشەیەدا، کە زیاتر لە دوو چەندانەی نیسبەتی دانیشتووانی ئێرانە کە دەگاتە دوازدە کەس لە کیلۆمیتری چوارگۆشەدا. لەگەڵ ئەوەش دا وەزعی ئابووری زۆر نارێکە، چونکە تەنیا ٤٪ی پرۆژە سەنعەتی‌یەکان و ٤/٥٪ی هەموو کرێکارانی سەنعەتیی ئێران لە کوردستان دان[٥].

کوردستانی ئێران لەباری وەرزێری‌یەوە مەڵبەندێکی گرنگە، چونکە ٢٠٪ی هەموو بەرهەمی وەرزێریی ئێران لە کوردستان بەدەست دێ[٦].

سەدی هەشتاوپێنجی دانیشتووانی کوردستان یانی سێ میلیۆن کەس لە لادێ دەژین و بەگوێرەی سەرژمێریی ساڵی ١٩٥٨ لەوانە تەنیا ٣٢٪یان کاری بەرهەم داریان دەکرد[٧].

سەدی پازدەی دانیشتووانی کوردستان یانی نیزیکەی ٥٠٠٠٠٠ کەس لە شارەکان دەژین، لەوانەش سەدی ٣٠ کەمتر واتە نیزیکەی ١٥٠٠٠٠ کەسیان لە سەنعەت و کارە بەرهەم دارەکانی دیکەدا کار دەکەن[٨].

ئەگەر ئەو راستی‌یەش لەبەرچاو بگرین کە ئامرازی بەرهەم هێنان چ لە کشتوکاڵ و چ لە سەنعەت دا یەکجار سەرەتایین، بەهاسانی تێدەگەین کە بۆچی داهاتی نەتەوایەتی لە کوردستانی ئێران دا ئەوەندە نزمە. بەپێی لێکدانەوەی ئێمە داهاتی نێونجیی سەرانە لە ساڵ دا دەگاتە ٨٠ دولار. لە کوردستانی ئێرانیش وەك پارچەکانی دیکەی کوردستان ٨٠٪ی داهاتی نەتەوایەتی لە بەرهەمی وەرزێری پەیدا دەبێ و ١٠٪ی لە

---

[٥] "ئێرانی ئێستا"، ل ١٤٠. ئەوە تەنیا مەڵبەندی هەمەدان دەگرێتەوە، نەك ئەو بەشەی کوردستان کە کەوتۆتە شیمالی مەهاباد. خۆ ئەگەر هاوتایی ئابووریی ئەو دوو مەڵبەندە لەبەرچاو بگرین دەتوانین ئەو ئەژمارەی سەرەوە بەتەواو دابنێین ـ د.

[٦] نیسبەتی بەرهەمی وەرزێریی کوردستانی تورکیا لەگەڵ هەموو تورکیا سەدی پازدەیە و لەکاتێك دا کوردستانی ئێران رادەیەکی زۆر دانەوێڵە بۆ مەڵبەندەکانی تری ئێران دەنێرێ، کوردستانی تورکیا بێجگە لە ئاژەڵ هیچ شتێك بۆ دەرەوەی کوردستان بەرێ ناکا. لە کوردستانی عیراق وەزعەکە کەمێك باشترە، چونکە بەرهەمی هێندێك بەروبووی زۆر گرنگ لەچاو بەرهەمی تێکڕایی عیراق زۆرە، بۆنموونە کوردستانی عیراق ٥٠٪ی گەنم و ٣٠٪ی جۆی عیراق بەرهەم دێنێ. بەرهەمی توتنیش هەمووی لە کوردستانە، کە ساڵی ١٩٥٨ لە ٥٠٠٠ تۆن تێپەڕیوە ـ د.

[٧] رۆژنامەکانی ئێران ساڵی ١٩٥٩.

[٨] هەر ئەو سەرچاوەیە.

سەنعەتی نەوت و سەنعەتەکانی تر[9].

لە کوردستانی ئێرانیش دا بەرهەمی ئاژەڵداری بەشی هەرە گرنگی بەرهەمی وەرزێرییە. چونکە ٤٥٪ی داهاتی نەتەوایەتی لێ پێك دێ و بەرهەمی کشتوکاڵ تەنیا ٣٥٪ی داهاتی نەتەوایەتی پێك دێنێ.

لە بازرگانیی دەرەوەش دا، بەرهەمی وەرزێری بەشی زۆرتری دەرچووی کوردستانە. لە بەرهەمەکانی تر تەنیا بەشێکی کەم نەوتی خاو لە کوردستانی ئێرانەوە بۆ دەرەوە دەنێردرێ.

زۆربەی بەرهەم لە ئاژەڵداری پەیدا دەبێ و لە هەمووی گرنگتر رۆن و خوری و پێست و ئاژەڵە. بەم جۆرە کوردستانی ئێران تا ئێستاش نەك هەر بۆ بازاڕی جیهانی، بەڵکوو بۆ نێوخۆی ئێرانیش مەڵبەندێکی بەرهەم هێنەری بەرهەمەکانی وەرزێری و کەرەستەی خاوە.

٣ـ پایەی بەرهەمی کشتوکاڵ:

لە هەموو پێوانەی کوردستانی ئێران، کە دەگاتە ١٢٤٠٠٠ کیلۆمیتری چوارگۆشە، پێنج میلیۆن هێکتار کێڵگەیە کە دەبێتە ٤٠٪ی هەموو خاکەکە. نیزیکەی چوار میلیۆن هێکتاریش واتە ٣٢٪ی هەموو خاکەکەی لێرەوارەو ئەوەکەی تری کوێستان و لەوەڕگەیە. بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا تەنیا ٢٤٪ی کێڵگەکان، یانی ١٢٠٠٠٠٠ هێکتار دەکێڵرێ، کە ٩/٦٪ی هەموو پێوانەی کوردستانی ئێرانە[10].

دیارە پایەی تێکنیکی کشتوکاڵیش نزمە. چونکە ئامرازە سەرەکی‌یەکان چەندین سەدەیە نەگۆڕاون و زەوی هەر بە نیروئامووری دەوری کۆن دەکێڵرێ کە بەزۆری گاجووت و لە هێندێك شوێن ئەسپ و هێستر رایدەکێشن. جووتە گایەك بە درێژایی ساڵ نیزیکەی ٣ـ٤ هێکتار زەوی دەکێڵێ.

کووتی شیمیایی تەنیا بۆ هێندێك شیناوەرد لە گوندەکانی دەوروبەری شارەکان دا بەکار دەبرێ و بێجگە لەوە بۆ بەرهەمە سەرەکی‌یەکان وەك گەنم و جۆو دانەوێڵەو برنج بەکار ناهێنرێ.

تێکنیکی نوێ لە چوارچێوەیەکی تەسك دا نەبێ بەکار ناهێنرێ. لە هەموو کوردستان زیاتر لە دەیان تەراکتور نیە، کە ئەوەش بەزۆری لە مەڵبەندی کرماشانە. پێویستە بگوترێ کە بەکارهێنانی مەکینە

---

[9] بەرهەمی سەرانەی نەوت لە کوردستانی ئێران دەگاتە ٢/٠ تۆن کە ئەوەش لەچاو هی هەموو ئێران کە دەگاتە هەشت تۆن نیسبەتێکی زۆر نزمە. (چاپی کوردی)

[10] ئامارەکانی کوردستانی ئێرانمان لە زۆر سەرچاوەی ئێرانی و هەروەها لە سەرژمێری کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکان وەرگرتوە ـ د.

کشتوکاڵییەکان و بەتایبەتی تەراکتۆر زیاتر دەبێتە هۆی برسیەتی و هەژاریی جووتیارەکان، چونکە تەنیا خاوەن ملك دەتوانێ تەراکتۆر بکڕێ، ئەویش لە جێگاو ڕێگای جووتیارەکان دا کاری پێدەکاو جووتیارەکان ناچار دەبن بۆ پەیدا کردنی کار گوندەکە بەجێ بهێڵن. ئەوەش بێجگە لە زۆربوونی هۆردووی بێکاران بەرهەمێکی نیە. لە هێندێك حاڵەتی تردا جووتیارەکان ناچار دەبن وەك کرێکارێکی وەرزێری بە هەقدەستێکی کەم کار بۆ ئاغا بکەن، یان زەویيە باشەکان بۆ ئاغا دەست لێ هەڵگرن تا بە تەراکتۆر بیان کێڵێ و ئەوانیش زەویيە هەرە خەراپەکان (کەس نەکێڵ و بەردەڕەق) بکێڵن و ملکانەیەکی زۆر بدەن بە ئاغا. بەم جۆرە تەراکتۆر لەدەستی ئاغا دا دەبێتە هۆی چەوساندنەوەی جووتیارو لە راستیدا مەکینە دەبێتە خەنیمی سەرسەختی جووتیاران. ئەوەش بەڵگەیەکی دیکەیە بۆ ئەو راستیيە کە میکانیزە کردنی کشتوکاڵ بەبێ سەنعەتی کردنی وڵات کەندو کۆسپی زۆر دێتە پێش. ئێستا لە کرماشان کە ئاغاکان کشتوکاڵیان میکانیزە کردوە جووتیارەکان دەردەکرێن و ناچار دەبن پەنا بۆ شارەکان بەرن[11]. سەرەڕای ئەوەش بەرهەمداریی کاری کشتوکاڵی لە کوردستان دا تا ئێستاش زۆر کەمە.

بەرهەمی کشتوکاڵ لە کوردستانی ئێران بەپێی هێکتار حیساب ناکرێ، بەڵکوو لەسەر بنەتۆوی حیساب دەکەن. بۆنموونە بەپێی ڕێژەوی زەویيەکە، لەسەد کیلۆ تۆو ٤٠٠ تا ٢٠٠٠ کیلۆ بەرهەم دەست دەکەوێ. بەڵام بەرهەمی ئاسایی ١٠٠ کیلۆ تۆو لەنێوان ٥٠٠ تا ٧٠٠ کیلۆ دایە.

جەدوەلی ژمارە (٧) رادەی تێکڕایی بەرهەمی کیلۆیەك بنەتۆوی گەنم لەمەڵبەندە جیاوازەکان دا روون دەکاتەوە[12].

---

(11) ك ـ زرنگار: "آیندهء دهات و شهرهای ما" به فارسی، تاران، ١٩٥٨، ل١٧.

(12) A. Lambton، Landlord and peasant in Persia، London 1953. P. 365. وچەند سەرچاوەیەکی تر.

www.zmziran.com

جەدوەلی ژمارە (٧)		
مەڵبەند	زەوی بەراو	زەوی دێمەکار
ورمێ	٥ _ ١٥	٥ _ ٨
مەهاباد	٥ _ ١٠	٤ _ ٦
سنە	٥ _ ٦	٨
دیواندەرە	٤ _ ٦	٤ _ ٦
کرماشان	١٠ _ ٢٠	

بەرهەمی نێونجیی هێکتارێك زەوی دەگاتە ٦٠٠ تا ٨٠٠ کیلۆ[١٣].

لە کوردستانی ئێران گەنم و جۆ و پەرش و گەنمەشامی و ماش و نیسك و لووبیاو باقلە و چەڵتووك دەچێندرێ و لە چێندراوە تێکنیکیەکانیش توتن و چەوەندەری قەند و پەمۆو گوڵەبەڕۆژەو کونجی دەچێندرێ و چاندنی سەوزی و ناشتنی داری بەریش لە کوردستان زۆرە. گرنگترین بەرهەمەکانی درەخت و شیناوەرد هەنارو بادام و فندق و پستەو گوێزو سێوو ترێ و شووتیو کاڵەك و گرکەیە. لە کوردستانی جنووبی دارەلیمۆو نارنج و پرتەقاڵیش دەنێژن.

٤ـ ئاودێری:

بەپێی هێندێك ژمارەی گۆترە، ٦٠٪ی زەویە داچێندراوەکانی کوردستان کە دەگەنە ١٢٠٠٠٠٠ هێکتار بەراوەو سەدی چلەکەی تری دێمەکارە. ئەوە بۆخۆی نیشان دەدا کە لە کوردستانی ئێران ئاوێکی زۆر هەیە[١٤]، هەر لەو کاتەش دا نیشان دەدا کە گیروگرفتی ئاو زۆر گرنگە[١٥]. هەربۆیەش لە دیاریکردنی ملکانەدا

---

[١٣] گۆڤاری "تهران اکونومیست"، ١٧ـ١١ـ٦٢ و ٦ـ١٢ـ١٩٦٢ بە فارسی.

[١٤] نیسبەتی زەوییە بەراوەکانی ئێران ٢٨٪ی هەموو زەوییە کێڵگەکانەو هەرچەند کوردستان ئاویشی زۆرە، بەڵام رایەڵەی ئاودێری زۆر گەشەی نەکردوە. لە چیاکان کە ئاو زۆرە خاك نیەو لە دەشتەکانیش کە خاکی نەرمان زۆرە ئاوی تەواو نیە. بۆیە مەسەلەی کوردی دەڵێ: **"لەجێیەك ئاو هەیە زەوی نیەو لە جێیەك زەوی هەیە ئاو نیە"** ـ د.

[١٥] ئەهمییەتی ئاو لە وشەی "ئاوەدانی" دا دەردەکەوێ، کە ئاوەوە هاتوەو مەسەلێکی کوردی دەڵێ: **"ئەردی بێ ئاو نەئەردە"** ـ د.

www.zmziran.com

ئاو نەخشێکی زۆر گرنگی هەیە، چونکە ئاو بە زۆری لە دەست ئاغا دایە.

بەپێی ئایینی ئیسلام ئاو نیعمەتێکی خودایی‌یەو کڕین و فرۆشتنی لەسەر نیە، کەچی لەگەڵ ئەوەش دا لەو شوێنانەی ئاویان کەمە دەکارکردنی ئاوی کاریزو جۆگەکان قەدەخەیە[١٦].

دیارە لەو شوێنانەی ئاویان زۆرە ئەو چەشنە هەقە نیەو ناش توانێ ببێ، هۆیەکەشی ئەوەیە کە ئاو بۆ کشتوکاڵ زۆر گرنگ و بەکەڵکەو دامەزراندن و پەرەپێدانی پرۆژەکانی ئاودێرییش کاری کەسێك و دوو کەس و تەنانەت هێندێك جار کاری کۆمەڵێکی کەمیش نیە.

بەگوێرەی ڕێوشوێنی ئیسلام چۆمە گەورەکان وەك دیجلەو فورات کە ئاویان زۆرە، ملکی هەموو موسوڵمانانن و هەموویان هەقیان هەیە بێ‌ئەوەی پرس بە کەس بکەن بەندو شەقەجۆگەیان بۆ زەوی‌یەکانی خۆیان لێ هەڵبەستن. بەڵام لەبارەی ئەو ڕووبارانەوە کە ئاویان زۆر نیە، ئەو زەوی‌یانەی لە سەرەوە هەڵکەوتوون، لەو زەوی‌یانە لەپێشترن کە کەوتوونە خوارتر. لە کوردستانی ئێران ئەو دێیەی کەوتۆتە لای سەرووی ڕووبارەکە لەهەموو بارێکەوە باشترە، چونکە دانیشتووانی ئەو دێیە ئەوەندەی پێویستیان بێ دەتوانن ئاو دەکار بێنن و ئەو گوندانەی کەوتوونە خوارتر، هەر مافی ئەوەیان هەیە پاشماوەی ئاوەکە بەکار بێنن. دیارە لەو بارەیەوە داب و شوێنی کۆنی مێژووییش کارێکی زۆری کردوە. بۆ نموونە ئەگەر زەوی‌یەکانی گوندی خوارەوە لەپێش زەوی‌یەکانی گوندی سەرەوەدا کێڵرابن و بەبێ هەڵبەستنی بەندو بناوانی تازە، نەکرێ ئەو زەوی‌یانە بکێڵرێن، دێیەکانی سەرەوە هەقیان نیە ئەستێرو گۆلاو دروست بکەن و نەهێڵن ئاوەکە بڕواتە خوارو هیچ کەسیش هەقی نیە ڕێبازی جۆگەکان بگۆڕێ[١٧].

بەندی ١٥٩ی قانوونی مەدەنی دەڵێ:

"زەویی دەوروبەری ڕووبارەکان نابێ بۆ یەکەم جار بکێڵرێن، مەگەر کاتێك ئاوی زیادی هەبێ و زیان بە خاوەنی ئەو زەوی‌یانە نەگەیەنێ کە پێشتر کێڵراون"[١٨].

بەندی ١٥٨یش دەڵێ:

---

[١٦] خاوەنی ئەو هەقە ناتوانێ ئاو لە ڕێبوارو ئاژەڵ ببڕێ، بەڵام بۆ ئاوداشتن بەبێ پرسی ئەو، کەس ناتوانێ ئاو دەکار بکا ـ د.

[١٧] مەسەلێکی کوردی هەیە دەڵێ: **"ئاو بە جۆگەی خۆی دا دەڕوا" ـ د.**

[١٨] قانوونی مەدەنیی ئێران.

www.zmziran.com

"ئەو زەوییانەی لەپێش دا کێڵراون، مافی پێشکەوتنیان لەسەر ئەو زەوییانە هەیە کە دواتر کێڵراون"[١٩].

بەڵام هێندێك جار ئەو پێش و پاش خستنە کێشەی لەسەر پەیدا دەبێ و لەوکاتەدا ئەو زەوییەی لە سەرچاوە نیزیکترە پێش ئەو زەوییە دەخرێ کە کەوتۆتە رێژگەی رووبارەکەوە، هەروەك لەبەندی ١٥٦ی قانوونی مەدەنی‌دا هاتوە[٢٠].

دەکارکردنی ئاوی ئەو بەندو بناوانانە کە لە چۆمەکان هەڵبەستراون، هەقی ئەو کەسەیە کە هەڵی بەستوون. ئەگەر بەندەکە پارچە زەوییەك بگرێتەوە کە هی ئاغایەو جارێ بە ملکانەی نەداوە، جووتیارەکان بە بێگار دەگرێ و بەندەکەیان پێ هەڵدەبەستێ. ئەگەر زەوییەکەش هی جووتیارەکان بێ، بۆخۆیان بە هەرەوەز بەندەکە هەڵدەبەستن و هەموویان ئاوەکە دەکار دەکەن.

ئاوی کارێزەکان بەرۆژ یان بە سەعات بەش دەکرێ و هەرکام لە جووتیارەکان بەپێی هەلومەرجی شوێنەکە لە هەفتەدا چەند سەعات یا چەند رۆژ ئاوی بۆ دیاری دەکرێ. بەزۆری هەر ئاغا میراویان بۆ دیاری دەکاو هێندێك جاریش جووتیارەکان هەڵی دەبژێرن. گیروگرفتی ئاو لە هاوین دا و لە وشکەساڵ دا بەگشتی زۆر سەخت و دژوار دەبێ، چونکە ئەو زەوییانەی لە بناوان دوورن، نەك هەر بەشێکی کەمتریان ئاو بەر دەکەوێ، بەڵکوو ئەو بەشەی هەشیانە هەتا دەگاتە سەر کار بەشێکی زۆری دەبێتە هەڵم و بەهەوادا دەڕواو لەبەرئەوەی ئەم وەزعەش زۆر کار دەکاتە سەر بەرهەمی ساڵانە، زۆر جار ناکۆکی‌یەکی بچووك کێشەیەکی گەورەی لێ ساز دەبێ و هێندێك جار خەڵکی مەڵبەندێك لەگەڵ مەڵبەندێکی تر بەگشتی بەگژ یەکدا دەچن.

ئاغاکان کەیفیان بەو جۆرە ناکۆکی‌یانە دێ و نەبوونی ئاو دەکەنە هۆ بۆ ئەوەی زیاتر تین بۆ جووتیارەکان بێنن. چونکە لەمانگی جۆزەردان دا تەنیا حەوتوویەك بەرویوو ئاو نەدرێ، رەنجی ساڵێکی جووتیار بەخەسار دەچێ، بەو پێیە جووتیار نەك هەر بە زەوییەوە بەڵکوو بەئاویشەوە دەبەسترێتەوە. ئاغاکان و هەروەها مووچەخۆرانی دەوڵەتیش بەتایبەتی ژاندارم بۆ بێ‌هێزکردنی یەکیەتیی جووتیاران و بەگژیەکتردا کردنیان لەکێشەو هەرای ئاو کەلك وەردەگرن.

ئاودێری لە کوردستانی ئێران زیاتر لە چۆم و بەندەکانەوەیەو لەبەرئەوەی ئاو زۆرە، کەم وایە چاڵاوو

---

[١٩] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[٢٠] هەر ئەو سەرچاوەیە.

www.zmziran.com

کارێز بەکار بهێنرێ. لە هێندێك مەڵبەند، وەك مياندواو و كرماشان لەم دواييانەدا بەكارهێنانی پۆمپی میکانیکی و چالاوی ئارتیزی لە چوارچێوەیەکی تەسك دا دەستی پێکردوە. بە کەمێك هەوڵدان و خۆماندوو کردن کوردستانی ئێران ئەوەندەی ئاو بۆ دابین دەکرێ کە بەرهەمی وەك مەرەزەو شتی ئاوخوازی لێ بچێندرێ.

باسی ئاو وەك یەکێك لەو هۆیانە کە لە دیاریکردنی رادەی ملکانەدا کاریگەرن، لەمەودا دەکەین.

www.zmziran.com

فەسڵی پێنجەم

ئاوڕێکی گشتی بۆ سەر مێژووی کۆمەڵی کوردەواری

١ـ پەرەئەستاندنی مێژوویی ملکداری:

پێش ئەوەی بێینە سەر باسی لێکۆڵینەوەی پێوەندییە وەرزێرییەکانی ئەمڕۆی کوردستان، کورتەئاوڕێك وەسەر پەرەئەستاندنی ئەو پێوەندییانە دەدەینەوە.

شتێکی زۆر کەم نەبێ لە پێوەندییە وەرزێرییەکانی پێش ئیسلام نازانین. وەك لە ئیمپراتۆریی ماد لە سەدەی حەوتەمی پێش زایین دا دەبینین، کۆیلەتی بەشێوەی کلاسیکی لە کوردستان دا نەبووە، بەڵکوو وەك زۆربەی وڵاتەکانی ڕۆژهەڵات، شێوەی دەوڵەتی کۆیلەداری هەبووە، لەگەڵ دوو چەشنە ملکداری، کە بریتی بووە لە ملکداریی دەوڵەت و ملکداریی تێکڕایی. کشتوکاڵیش بەئاودێرییەوە بەند بووە، کە پێوەندییەکی زۆری بەو دوو چەشنە ملکدارییەوە هەبووە. چونکە ئەو خەرجە کە بۆ دامەزراندنی رایەڵەی ئاودێری پێویست بوو، تەنیا لە توانای دەوڵەت یا دەستەو کۆمەڵێك دا بوو. ئینگێلس دەڵێ:

"شەرتی یەکەمی وەرزێری رایەڵەی ئاودێریی دەستکردە، کە یان چەند دەستەو کۆمەڵێك، یان چەند ناوچەیەك، یان حکوومەتی ناوەندی بەڕێیەوە دەبا"[(١)].

دەوڵەت کەلکی لە ملکداری تێکڕایی وەردەگرت و بە ڕێك و پێکی باج و پیتاکی دەستاندو بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ دەستەو کۆمەڵەکان پەیمانێکی دەبەست کە بەگوێرەی ئەو پەیمانە دەستەو کۆمەڵەکان و ئەندامەکانیان دەستەبەر دەبوون زەوییەکانیان داچێنن. بەو هۆیەوە دەوڵەت ڕێگای ئەوەشی دەگرت کە ئەندامانی ئەو کۆمەڵانە زەوییەکان بەجێبهێڵن. دیارە ئەمەش مانای ئەوەیە کە ئەو جووتیارانەی بەو جۆرە بە زەوییەکانەوە بەستراونەوە لە راستیدا ئازاد نەبوون، بەڵام بەسترانەوەی کۆمەڵەکان و ئەندامەکانیان بە زەوییەوە هەر لەوکاتەدا دەبووە هۆی زێدە بەرهەمیش[(٢)].

---

(١) ف. ئینگێلس: "چەند نامەیەك لەبارەی سەرمایەوە"، بەزمانی چیکی، پراگ، ١٩٥٧، ل٥٤.

(٢) **"بەگوێرەی هێندێك بەڵگە کە دەگەڕێنەوە بۆ سەدەی یەکەمی پێش زایین و پێوەندییان بە فرۆشتنی رەزی ترێ لە کوردستانی ئێران ـ مێدیای ڕۆژئاوا ـ وە هەیە، رەزی ترێ کڕین و فرۆشتنی لەسەر بووە، بەڵام رازیبوونی**

ئەو دوو شێوە مڵکدارییە هەتا سەدەی سێهەم کە لە سەرەتای حکوومەتی ساسانییەکان دا دێمانەی ئابووری دەرەبەگایەتی دەرکەوت، لەکاردا بوون. لەپاش ئەوەش دیسان کۆمەڵەکان بەتەواوی لەنێو نەچوون و:

"ئاشکرایە کە لە رۆژگاری سەرکەوتنی ئیسلامیش دا چەشنە نەزمێکی هەرەوەزی هەر ماوە"[٣].

پەیدابوونی دەرەبەگایەتی لە کوردستان ئەو سروشتە تایبەتییەی هەیە، کە ئەو نەزمە کۆیلەتییە کە دەرەبەگایەتیی بەدوادا هاتوە، لە کوردستان بەتەواوی گەشەی نەکردبوو و ئەمە بوو بەهۆی ئەوە کە مڵکداریی تێکڕایی زیاتر پەرە بستێنێ. چونکە` بە پەیدابوونی دەرەبەگایەتی مڵکداریی تێکڕایی لەنێو نەچووە، وەك لەو وڵاتانەدا کە دەرەبەگایەتی هاتۆتە جێگای کۆیلەتیی گەشەکردووی جێگیربوو، بەڵکوو پاش ئەوەش چەند سەدە ماوەتەوەو نەزمی هەرەوەزی تا رادەیەکی زۆر لەسەر بناخەی مڵکداریی گشتی دامەزراوە.

وەسایلی ئاودێریی دەوڵەت و دەرەبەگە زلەکان لە کوردستان دا بریتی بووە لە جۆگەو بەندو بناوانەکان و ئەمە بۆتە یەکێك لەو هۆیانە کە بوونە هۆی ئەوەی زەوی لە چنگی جووتیارەکان دەرهاتوەو کارێکی وای کردوە کە دەرەبەگایەتی زیاتر گەشە بکا.

لەپێش هێرشی عەرەب دا بەرەبەرە نەزمی دەرەبەگایەتی سەقامگیر بووەو کێڵگەکان کەوتوونە دەستی ئەم کۆمەڵانەی خوارەوە: ١ـ شا، ٢ـ بنەماڵەی پاشایەتی، ٣ـ پیاوە ئایینییەکان، ٤ـ فەرماندەکانی لەشکر، ٥ـ مووچەخۆرەکان، ٦ـ ئاغایەکان کە پێیان دەگوتن ئازاد. زەحمەتکێشە چەوساوەکانیش بریتی بوون لە جووتیاران و کۆیلەکان[٤] و پیشەسازان.

دراوسێیەکان شەرتی سەرگرتنی سەودایەکە بووە. ئەودەم کڕیار دەبوو بە ئەندامێکی کۆمەڵەکەو وەك ئەوانیتر هەموو مافێکی هەبوو و بەڵێنی دەدا کە زەوییەکە بەباشی رەنێو بهێنێ ئەگەر ئەندامێك ئەرکی خۆی بەباشی بەجێ نەهێنابا بەتوندی سزا دەدرا". مێژووی جیهان، بەزمانی رووسی، بەرگی دووهەم، مۆسکۆ، ١٩٥٥، ل٤٣٣.

(٣) A. Lambton، Landlord...، p. 2.

(٤) س. ئا. ئیگازارۆف لە وتاری خۆی دا "ئاورێکی ئەتنۆگرافی بۆ سەر کوردەکانی ویلایەتی ئێرەوان"، ل١٨ دەنووسێ: **"لەنێو کورددا شوێنەواری کۆیلەتی نیە"**. بەڵام لەزۆر بەڵگەو سەرچاوەی تر دەردەکەوێ کە چەشنە دیمەنێکی کۆیلەتی هەبووەو بە یەکێك لەم دوو شێوەیە خۆی نواندوە: ١ـ ئەو کۆیلانەی لەشەڕدا بەدیل گیراون، ٢ـ

بناخەی ملکی دەرەبەگەکان زۆرتر ئەوە بوو کە پادشا بە پاداشی خزمەتێك زەویی وەك مووچە دەدا بە سەرکردەکانی سوپا، یان مووچەخۆرەکان.

"فەرمانڕەواکان لەشکری خۆیان بەوە رادەگرت و پاداشی مووچەخۆرەکانیان بەوە دەدایەوە، کە زەوییان پێدەبەخشین"[٥].

ئەوانەی لەو رێگایەوە زەوییان دەست دەکەوت، تەنیا مافی خواردنی بەرهەمی زەوییەکەیان هەبوو، ئیتر خاوەنی زەوییەکە نەبوون.

جووتیارەکان ئەو وەختە دوو جۆرە پێتاکیان دەدا: یەکەم، دەبوو نیوە یا سێ یەکێکی بەرهەمی ساڵانەیان بدەن بە دەوڵەت یا خاوەن ملك. دووهەم، هەموو ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان بیست تا پەنجا ساڵ دا بوو، سەرانە بە دەوڵەت بدەن.

ئەمە مانای ئەوەیە کە لەکاتێك دا زۆربەی زەوییەکان هی دەوڵەت بوون، دەوڵەت هەم پێتاکی دەستاندو هەم کرێی زەوییەکەو:

"لەو حاڵەدا جووتیارەکان دژی ئاغاکان رانەدەوەستان، بەڵکوو لەگەڵ دەوڵەت هەم وەك ئاغایەك و هەم وەك فەرمانڕەوایەك بەرەنگار بوون و هەروەك لە ئاسیا باوە، پێتاك و ملکانەکە وەسەریەك دەکەوتن، یان باشتر بڵێین پێتاکێك نەبوو کە لەگەڵ ئەو چەشنە ملکانەیە جیاوازیی هەبێ"[٧].

پیاوە ئایینییەکان و نەجیب زادەکان و مووچەخۆرانی دەوڵەت لەو خەرج و پێتاکە تەرخان بوون.

بەڵام جووتیارەکان هەروەك پاشماوەی کۆیلەکان گرانایییەکی دیکەشیان لەسەر شان بوو. ئەوان ناچار بوون لە پرۆژە گەورەکانی ئاودێری و دانانی پردو رێگاویان دا بەبێگار کار بکەن. بەم جۆرە جووتیارەکان لەژێر باری چەوسانەوەو کۆیلەتیدا دەیان ناڵاند. لەوەڕا دەردەکەوێ کە جووتیارەکان سەرەڕای ئەو ملکانەیە کە وەك شتوومەك دەیان دا، ملکانەیەکی دیکەشیان بەشێوەی بێگار لێدەستێندرا، بەڵام ملکانەی

کۆیلە خۆوڵاتییەکان کە لە قۆناخەکانی دوایی‌دا کڕین و فرۆشتنیان قەدەخە کرابوو. لەگەڵ ئەوەش دا لە کوردستان کۆیلەداری وەك نەزمێکی ئابووری نەبووە- د.

[٥] A. Lambton، Landlord...، p. 10.

[٧] ك. مارکس: "سەرمایە" بەزمانی چیکی، بەرگی سێهەم، پراگ، ١٩٥٦، ل٣٣٨.

www.zmziran.com

بەشتوومەك شێوەی سەرەكیی چەوسانەوەی جووتیاران بوو.

لەسەردەمی هێرشی عەرەبەكان لە سەدەی حەوتەم دا كوردستان چەشنە نەزمێكی هەرەوەزیی تێدا مابوو و لاێی كوردستان پێوەندیيەكانی عەشیرەتگەریی بۆخۆی پاراستبوو.

لە سەردەمی خەلافەتی عەبباسیيەكان دا لە سەدەی هەشتەمەوە تا سەدەی دەهەم، جووتیاری ئاسایی ملكانەی بە دەوڵەت، یانی بە خەلیفە دەدا، لەو ماوەیەدا هەموو ملكی پاشاو بنەماڵەی پاشایەتیی ساسانیيەكان و هەروەها ملكی ئەو ئاغایانە كە شەڕی عەرەبەكانیان كردبوو، ببوو بە هی خەلیفە. هەر لەوكاتەدا زەویيەكانی پیاوە ئایینیيەكان و ئاورگەكانی زەردەشتیش ببوون بە هی (بيت المال)ی ئیسلام، یانی لەراستیدا هی خەلیفە.

بەم جۆرە دەوڵەت، كە لە خەلیفەدا خۆی دەنواند، ببوو بە ملكداری هەرە گەورە. ئەو ملكدارییە تا رادەیەكی زۆر سروشتی دەرەبەگایەتیی هەبوو و لە راستیدا دەرەبەگەكان چینی فەرمانڕەوا بوون و ئەوەی دەوڵەتیش وەری دەگرت، بەسەر نەجیب زادەكان و مووچەخۆرەكان و هیتردا دابەش دەكرا.

لەپەنای ملكداریی دەوڵەت دا، هێندێك لە زەوییەكانیش لە دەستی دەرەبەگەكان دا بوون كە زۆریەیان لە نەجیب زادە عەرەبەكان بوون. ئەو عەرەبانە دوای سەركەوتن دەستیان بەسەر ئەو زەوییانەدا گرتبوو. هەروەها هێندێك دەرەبەگی خۆولاتییش مابوون كە بۆ پارێزگاریی ماڵ و ملكی خۆیان هاوكاریی عەرەبەكانیان كردبوو. دەرەبەگەكان هەقیان هەبوو زەوییەكانیان بفرۆشن، یا بەمیراتیان بەجێبهێڵن. لەو ماوەیەدا شێوەیەكی تازەی ملكداریی دەرەبەگایەتییش پەیدا بوو كە بریتی بوو لەو ملكانەی بۆ مزگەوت و قوتابخانە ئایینیيەكان و ئەو جۆرە شتانە تەرخان دەكران. زەوییە تەرخان كراوەكان نەدەبوو بفرۆشرێن و بدرێن بە كەسێكی دیكە.

لە سەدەی یازدەهەم دا اقطاع[8] وەك شێوەیەكی ملكداری پەیدا بوو. اقطاع لەپێش دا بەو جۆرە بوو كە دەوڵەت بەشێك لە زەویی بۆ هێندێك كەس دادەنا كە تا ماون، یا تا ماوەیەكی دیاریكراو كەڵكی لێ وەرگرن. ئەوە تا رادەیەك ئەو نەزمە وەبیر دێنێتەوە كە زۆر لەپێش ئیسلام دا هەبوو. دیارە دەرەبەگایەتی بە پەیدابوونی ئەو چەشنە اقطاعە بەهێز بوو و ئەو شێوە ملكدارییە اقطاعیە هەتا سەدەی دوازدەهەم دەوامی

---

[8] اقطاع وشەیەكی عەرەبیيە كە بەمانای پارچە زەوییەكە. وشەی اقطاعی عەرەبی بە مانای دەرەبەگ و اقطاعیە بەمانای دەرەبەگایەتیيە.

کردو هەر لەو کاتەش دا ئاغاکان بە هەموو ڕێگایەك دا دەستیان بەسەر پاشماوەی زەوییە ناوکۆیی (بەش نەکراو)ەکانی کۆمەڵی لادێدا گرت. بەم جۆرە لە کۆتایی سەدەی یازدەهەم دا خەڵکی لادێ کە خاوەنی زەویی بەش نەکراو بوون بە ئابووریی دەرەبەگی‌یەوە بەسترانەوە، هەر لەوکاتەدا پتەوبوونی نەزمی دەرەبەگایەتی بەرەبەرە بوو بەهۆی بێهێزیو کەم بوونی مەرکەزییەتی دەوڵەت. ئەگەر تا ئەودەم باج و پیتاك و بەرهەمی زەوی بەهۆی دەزگایەکی تایبەتی‌یەوە راستەوخۆ لە دانیشتووان و بەتایبەتی لە جووتیاران دەستێندرا، لەو دەمەوە وردە وردە ئەو دەسەڵاتە هاتە دەستی دەرەبەگە گەورەکان والی‌یەکان.

لە سەدەی دوازدەهەم و لە سەرەتای سەدەی سێزدەهەم دا، یانی لەسەردەمی حکوومەتی سەلجووقی‌یەکان دا نەزمی اقطاع هێندێك گۆڕانی بەسەردا هات. بەو جۆرە کە ئەو خاکەی دەدرا بە هێندێك کەس کە بەرهەمەکەی بخۆن و زەوی‌یەکەش هەر هی دەوڵەت بێ، بوو بە هی خۆیان و هەقی ئەوەیان هەبوو بەمیرات بیدەن بە میراتگرەکانیان. لە ئەنجامی ئەو شێوە اقطاعەدا بەرهەمی کشت‌وکاڵ نەختێك پێش کەوت، چونکە خاوەن ملکەکان وەك جاران لەوە نەدەترسان زەوی‌یەکەیان لێ‌وەربگیرێتەوەو ئیتر نیازیان بەوە نەبوو بە جارێك هێزو پێزی زەوی‌یەکە بەرن. ئێستا زیاتر هەوڵی زیادکردنی بەرهەمیان دەداو خاکەکەیان بە چەشنێکی پوخت و پاراوتر ڕەنێو دەهێنا. دیارە ئەوە بەهیچ جۆر باری گرانی دەرەبەگەکانی لەسەر شانی جووتیارە چەوساوەکان سووك نەکردو جووتیارەکان بەتەواوی بەوانەوە بەسترانەوە. جووتیار هەر ئەوەندەی لەسەر نەبوو کە سێ یەك یا نیوەی بەرهەمەکە بدا، بەڵکوو زۆر بارو ئەرکی دیکەشی لەسەر شان بوو.

دوای پەلاماری مەغوولەکان وەزعەکە کەمێك گۆڕا: خانی مەغوول و خزمەکانی بەشێکی زۆری زەوی‌یەکانیان داگیر کرد[٩]. هەروەها هێندێك دەرەبەگی تازەی مەغوولیش پەیدا بوون کە زۆر بێبەزەیی جووتیارەکانیان دەچەوساندەوە.

لەو ماوەیەدا نەزمی اقطاع گەیشتە دوا پلەی خۆی. دەرەبەگایەتی سەقامگیر بوو و جووتیاران بەتەواوی بە زەوی‌یەوە بەسترانەوە. دەتوانین خاوەن ملکە دەرەبەگەکانی ئەو سەردەمە بکەینە چوار دەستە:

١ـ نەجیب زادە لەشکری‌یەکان کە بریتی بوون لە خانەکانی مەغوول و تورك و کورد (وشەی خان بەمانای سەرەك هۆزە).

---

[٩] بەو زەوی‌یانەیان دەگوت "ئینجو" ـ د.

٢ـ دەرەبەگە خۆوڵاتی‌یەکان کە مووچەخۆر نەبوون.

٣ـ پیاوە ئایینی‌یە گەورەکان.

٤ـ مووچەخۆرانی دەوڵەت.

جووتیاران زۆر بە توندی دەچەوسێندرانەوەو هێندێ وەخت ناچار بوون ٨٠٪ی دەغڵ و دانەکەیان بە دەوڵەت یا ملکدار بدەن[١٠].

شپرزەیی باری وەرزێری لەلایەك و نزم بوونەوەی داهاتی دەوڵەت لەلایەکی ترەوە[١١] لەبڕانەوەی سەدەی سێزدەو سەرەتای سەدەی چاردەدا غازان خانی هێنایە سەر ئەوە کە چاری ئەو نالەبارییە بکاو مشوورێکی لێ‌بخوا. خەرج و باجی دەسکاری کردو رادەی بۆ دانا کە کۆکردنەوەی باجی نەغدی یانماڵی لەسەر پێودانێکی تایبەتی بڕاو وەختێکی دیاریکراوی هەبێ[١٢]، هەروەها بۆ کەمکردنەوەی چەوساندنەوەی جووتیاران لەلایەن لەشکرییانەوەو لەنێوبردن، یان کەم کردنەوەی باج و پێتاکی بازرگان و پیشەسازەکانیش مشوورێك خورا[١٣].

هەر لەو کاتەدا بەگوێرەی پلەو پایەی لەشکری‌یەکانی مەغوول، بەشێکی زۆر لە زەوی‌یەکانی دەوڵەت بەسەر ئەوان دا دابەش کرا، لێرەش دا دەوڵەت ملکداریی زەوی‌یەکانی بۆخۆی پاراستبوو و ئەوانە تەنیا مافی خواردن و بەمیرات دانی زەوی‌یەکانیان هەبوو، نەك مافی ئەوەی بیان فرۆشن. جووتیاران هەموو خەرج و باج و کرێی زەوی‌یەکانیان دەدا بە خاوەن اقطاعەکان و ئەوانیش بەشێك لە داهاتی خۆیان دەدا بە دەوڵەت.

ئەو دەسکاری‌یانەی غازان خان تا رادەیەکی زۆر بوو بە هۆی بووژانەوەی کشت‌وکاڵ و زیادبوونی بەرهەم و بەرزبوونەوەی داهاتی جووتیاران و لەبەر ئەوە داهاتی دەوڵەتیش بەرەژوور چوو، بەڵام وەك لە جەدوەلی ژمارە (٨) دەردەکەوێ دیسانیش نەگەیشتبۆ رادەی رۆژگاری پێش هێرشی مەغوولەکان.

---

[١٠] مێژووی جیهان، بەرگی سێهەم، مۆسکۆ، ١٩٥٧، ل٥٨١.

[١١] ئی. پ. پیتروشیفیسکی: "وەرزێری و پێوەندی‌یە وەرزێری‌یەکان لە ئێران لە سەدەی دوازدەو چاردەدا"، بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٠، ل٥٥.

[١٢] هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٥٨.

[١٣] هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٥٩.

www.zmziran.com

جەدوەلی ژمارە (٨)		
داهاتی ساڵانەی دەوڵەت بە دیناری ئیلخانی		
مەڵبەند	پێش هێرشی مەغوول	لەماوەی نێوان ١٣٤٠_١٣٥٠دا
دیاریەکرو دیار ربیعە[١٤] لە سەرەتای سەدەی سێزدەدا	١٠٠٠٠٠٠٠[١٥]	١٩٢٥٠٠٠
کوردستان لە سەرەتای سەدەی دوازدەدا	٢٠٠٠٠٠٠[١٦]	٢٠١٥٠٠

لە رۆژگاری مەغوولەکان دا کشتوکاڵ زۆر هاتەخوارو مەودای زەوییە داچێندراوەکان لە هێندێك شوێن هاتە سەر دەیەکی مەودای جاران[١٧]. دەسکارییەکانی غازان خانیش هەر تا رادەیەك توانی وەزعەکە باشتر بکا، هەر لەوکاتەدا بۆ جێگیربوونی پێوەندیی دەرەبەگایەتییش هێندێك هەوڵی تازە دران: بۆنموونە، رێگا نەدەدرا هیچ جووتیارێك لەشوێنی خۆی بگوێزێتەوەو ئەگەر کەسێکیش بەدزی رۆیشتبا، هەتا ٣٠ ساڵ بەدوای دا دەگەڕان و لە هەر کوێیەك گیرابایە بەزۆر دەیان هێنایەوە جێگای خۆی.

هێرشی تەیمووری لەنگ بوو بە هۆی نزم بوونەوەیەکی تازەی پلەی ئابووری. لەوکاتەدا نەزمی اقطاعییش شێوەیەکی تازەی پەیدا کرد کە بریتی بوو لە (سیۆرگاڵ) جیاوازی نێوان سیۆرگاڵ و اقطاع لەوەدا بوو کە سیورگاڵ میراتی بوو، کەسێك سیورگاڵی پێدەسپێردرا هەر لەو کاتەش دا دەبوو بە فەرمانڕەوای هەموو کاروبارێکی مەڵبەندەکە[١٨] خاوەنی سیورگاڵ وەك خاوەن اقطاع لە هەموو خەرج و باجێك تەرخان بوو و لەباری قانوونی و ئیداریەوە مەسوونییەتی هەبوو. ئەوەش بوو بەهۆی لاوازتربوونی دەسەڵاتی دەوڵەتی مەرکەزی و چوونەسەری دەسەڵاتی دەرەبەگە گەورەکان.

---

[١٤] ئەو مەڵبەندە لەبەشی جنووبی کوردستانی تورکیاو بەشی شیمالی کوردستانی عیراقی ئێستا پێك هاتوە. د.

[١٥] ح. مستوفی: "نزهة القلوب"، ل ١٢٠.

[١٦] هەر ئەو سەرچاوەیە، ل ١٢٧.

[١٧] ئی. پ. پیترووشیفسکی (هەر ئەو سەرچاوە) ل ٥٥، ٨٠.

[١٨] بەزمانی مەغوولی بەمانای "مافەکان"ە ـ د.

دەرەبەگایەتی هەروەك لە شەرەفنامەدا گوتراوە لەسەدەی شازدەدا پەرەی ئەستاند. لەلایەکی دیکەوە تا رادەیەك پیشەسازی لە وەرزێری جیا بۆوەو ئەوەش بوو بەهۆی پەرەگرتنی بازرگانیی خۆولاتی و پێوەندیيەکانی نێوبازاڕ، لەوکاتەوە بۆ هێندێك خەرج و باج دراو وەردەگیرا. بینا دروست کردنیش لەو سەردەمەڕا گەشەی کردو کۆشکی دەرەبەگ و ئەمیرەکان دروست کران. بەکورتی لەو ماوەیەدا ملکداریی دەرەبەگایەتی سەقامگیر بوو و پێوەندیی دەرەبەگایەتی بەسەر هەموو مەڵبەندەکانی کوردستان دا زاڵ بوو.

لە رۆژگاری سەفەویيەکان دا شێوەیەکی تازەی اقطاع پەیدا بوو کە پێیان دەگوت "تیول". بەگوێرەی تیول دەوڵەت هەقی ملکانەی زەویيەك یا بەشێك لەو ملکانەی دەدا بەکەسێك. زۆرجار تیول پێوەندی بە خزمەتێکی دەوڵەتەوە هەبوو و خاوەن تیول تا کاتێك ئەو خزمەتەی بە دەوڵەت کردبا تیولەکەی لەدەست دا بوو. شێوەیەکی تری تیولیش ئەوەبوو کە کابرا بەدرێژایی ژیانی خۆی هەقی تیولی هەبوو، بەڵام پاش مردنی بۆ میراتگرەکانی بەجێ نەدەما.

لە سەردەمی شاعەبباسی یەکەم لە سەدەی حەڤدەدا بۆ زیاتر کردنی بەرهەمی کشتوکاڵ هێندێك هەنگاوی تازە هاوێژران و خەرج و باج نەختێك کەم کرایەوە. بەڵام ئەو هەنگاوانەش زیاتر بوونە هۆی بەربڵاوبوونی چوارچێوەی زەویيەکانی دەوڵەت و بنەماڵەی پادشایەتی، هەروەك ژمارەو مەودای ملکی مەوقووفەی شیعەکانیش زیادی کرد. بەگشتی وەزعی ئابووریی وڵات و پلەی ژیانی جووتیاران زۆر باشتر بوو. لەو سەردەمەدا پادشا زەوی و لەوەڕگەکانی بەسەر عەشیرەتەکان دا دابەش کرد کە بەشی هەر کامێکیان بە "یورت" ناودەبرا، کە بە زمانی مەغوولی بەمانای ئەرزە.

لە کۆتایی حکوومەتی سەفەويیەکان و لە ئەنجامی پەلاماری ئەفغانیيەکان لە سەدەی هەژدەدا جارێکی تر پلەی ئابووری نزم بۆوەو هەژاری و کوێرەوەری بۆ جووتیاران بەدیاری هات. وەزعەکە وای لێهات کە ئیتر کەس دەری نەباو بوو بەهۆی بەهێزبوونی بەربەرەکانیی جووتیاران و عەشیرەتەکان. ساڵی ١٧٤٣ لە مەڵبەندی خۆی و سەلّماس کوردەکان لە دژی زیادبوونی باج و پیتاك راپەڕین[١٩].

لە سەردەمی کەریم خانی زەند دا (١٧٥٢ـ١٧٧٩) بۆ ماوەیەکی کەم وەرزێری باشتر بوو و جووتیارەکان بووژانەوە. پاشان ماوەیەکی دیکەی بەدوادا هات کە نزم بوونەوەی ئابووریی تێدا بەردەوام

---

[١٩] ئی. پ. پیترووشیفسکی: "ئاورێك بۆسەر مێژووی پێوەندیيەکانی دەرەبەگایەتی لە ئازەربایجان و ئەرمەنستان"، بەزمانی رووسی، لینینگراد، ١٩٤٩، ل٣٣٥.

www.zmziran.com

بوو، هەتا لەسەردەمی حکوومەتی قاجارییەکان لەسەرەتای سەدەی نۆزدەدا بەجارێك توند بوو. لەوکاتەدا بەرەبەرە وڵات کەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتە ئیستیعمارییەکانەوە. جەدوەلی ژمارە (٩) بۆمان دەردەخا کە چۆن نزم بوونەوەی باری ئابووری، نزم بوونی داهاتی دەوڵەتیشی لەگەڵە.

جەدوەلی ژمارە (٩)	
ساڵ	داهات بە میلیۆن فرانك[٢٠]
١٨٠٣	١٥٩
١٨١٥	٧٥
١٨٥٠	٥٧
١٨٨٩	٤٠
١٨٩٩	٤١

ئامانجی سەرەکیی تیولدارەکان لەو سەدەیەدا ئەوەبوو کە تیولەکە ببێتە ملکی خۆیان و لەداهاتوودا لێیان نەستێندرێتەوە.

دەوڵەت و پادشاش زیاتر پێویستییان بەدراو هەبوو. چونکە بەهۆی رابواردنی دەرباریەکان و سەفەرەکانی ناصرالدین شا بۆ ئورووپاوە بودجەی دەوڵەت بەجارێك تووشی ناتەواوی هاتبوو. لێرەدا پادشا هێندێك هەنگاوی بۆ باشترکردنی وەزعی خەزێنە هەڵێنایەوە، ئیمتیازێکی زۆریدا بە دەوڵەتە بێگانەکان و قەرزێکی زۆرو زەوەندی بەتایبەتی لە رووسیای تەزاری وەرگرت. ئەوەی ئێمە دەمانەوێ باسی بکەین ئەوەیە کە پادشا دەستی بە فرۆشتنی ملکەکانی دەوڵەت کردو ئەوە دەرفەتێکی باشی دا بەخاوەن تیولەکان بۆئەوەی ببنە خاوەنی زەوییەکان.

بەم جۆرە ملکداریی دەرەبەگە گەورەکان زۆر بەخێرایی پەرەی گرت و لە ئەنجامی ئەو رێبازەدا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا ئەم چەند شێوە ملکدارییە دەبینران: ملکداریی دەرەبەگەکان، ملکداریی دەوڵەت، وەقف، ملکداریی عەشیرەتەکان و ملکداریی جووتیاران. ملکی جووتیارەکانیش دوو جۆر بوو یەکیان

[٢٠] م. ب. وولونتێر: "پەرەئەستاندنی ئابووری و مەسەلەی وەرزێری لە ئێران لە سەدەی بیستەم دا"، بە زمانی رووسی، بنکەی بڵاوکردنەوەی دەوڵەتی، ١٩٢١.

www.zmziran.com

ئەوەبوو کە خاکی دێیەکە هی چەند ماڵە جووتیار بوو کە پێیان دەگوتن وردەمالیك، ئەوی تریشیان ئەوەبوو کە هەر جووتیارەی پارچە زەوییەکی خۆی هەبوو. لە کوردستان ئەم چەشنە ملکدارییە بەم شێوەیە پێك هات: ئەو زەوییانە کە لە ئەسڵ دا پادشا دابەشی کردبوون، یان دواتر لە دەوڵەت کڕابوون و ببوونە ملکی میراتی، لەنێوان میراتگرەکان دا بەش بەش دەکران و بەرەبەرە هەرچی ژمارەی میراتگرەکان زیاتر دەبوو ئەو بەشە زەوییەی کە بۆیان دەمایەوە چووکتر دەبوو. بەم جۆرە وای لیٚهات کە نەوەو نەتیژەی خاوەن ملکە گەورەکان بوون بە جووتیارێك کە هەریەکەی پارچە زەوییەکی چکۆلەیان پێ برا.

هێندێك وەخت عەشیرەتە کۆچەرییەکان لە خاکێکی "ئازاد"دا نیشتەجێ دەبوون و دەیان کردە ملکی خۆیان و ئەندامانی عەشیرەتەکە زەوییەکانیان لەنێو خۆیان دا بەش دەکردو هەرکەسە پارچە زەوییەکی هەڵدەبژاردو دەبوون بە جووتیاری سەربەخۆ.

٢ـ کوردستان وەك بەشێك لە بازاڕی جیهانی:

لەسەرەتای نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەوە هێندێك هۆی دەرەوە تەئسیریان کردۆتە سەر پێوەندییەکانی وەرزێری و گەشەکردنی وڵات. ئەوەش سەردەمی بەهێزبوونی نفووزی سیاسی و ئابووریی وڵاتە گەورەکانی بێگانەو بەتایبەتی ئیمپریالیزمی بریتانیا لە جنووب و ڕووسیای تەزاری لە شیمالەوەیە.

لەو ماوەیەداو لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە کوردستان بوو بە بەشێك لە بازاڕی جیهانی. بازرگانیی دەرەوەی ئێران بەخێرایی پەرەی ئەستاندو لەنیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەدا بوو بە دەهێندەی جاران[٢١]. لەسەدەی بیستەمیش دا لە ٣٧٠ میلیۆن قرانەوە (ساڵی ١٩٠٠) گەیشتە ١١٠٠ میلیۆن قران (ساڵی ١٩١٣)[٢٢].

پێوەندیی کوردستان بەبازاڕی جیهانییەوە تەئسیری کردە سەر هەموو بارێکی ژیانی ئابووریو کۆمەڵایەتیی کۆمەڵی کوردەواری. پێوەندییەکانی بازاڕ پەرەیان ئەستاندو شاردروست کردن بەخێراییەك دەست پیٚکرا کە وێنەی نەبینرابوو. داخوازییەکی زۆر بۆ هێندێك شتوومەکی صادر کردن پەیدا بوو، کە بریتی بوون لە بەرهەمەکانی لێڕەوارو وەرزێری وبەتایبەتی بەرهەمەکانی ئاژەڵداری وەك خوری و پێست و

---

[٢١] ل. ن. تیگرانۆف: "لەبارەی پێوەندییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی ئێرانەوە"، بەزمانی ڕووسی، تفلیس، ١٩٠٥، ل١١.

[٢٢] گۆڤاری "ڕۆژهەڵاتی شۆڕشگێر"، بەزمانی ڕووسی، ١٩٢٧، ژمارە ٣.

حەیوان و هێلکە. هەروەها لۆکەو مافوورەو بەرهەمی دارستانەکان وەك کەتیرەو مازوو. ساڵی ١٨٦٣ کوردستان بایی ٤٥٥ هەزار روبڵ خوری و بایی پێنج میلیۆن رۆبڵ[٢٣] گیای تێکنیکی و بەرهەمەکانی لێرەواری ناردۆتە دەرەوە[٢٤] هەروەها هەموو ساڵێ زیاتر لە سێ میلیۆن سەر بزن و مەڕی دەنارده ئەستەنبووڵ و حەڵەب و بەغداو تفلیس. لە سەرەتای سەدەی بیستەم دا ساڵی بیست میلیۆن هێلکە لە کوردستانەوە بۆ بەندەری سەمسوون لەسەر دەریای ڕەش دەچوو[٢٥]. بەپێی راپۆرتی کونسوولی بریتانیا کە ساڵی ١٩٠٣ ناردوویەتی لە کرماشان هەموو ساڵێ ٢٠٠٠٠ تا ٢٢٤٠٠ پارچە ورگ و ریخۆڵە فرۆشراوە[٢٦] و لە سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا لەمەڵبەندی مەهاباد ساڵێ بایی ٦٣٦ هەزار روبڵ رۆن و خوری و پێست و شتیتر بۆ رووسیا چووە[٢٧]. شتوومەکی دەرچووی کرماشان و سنەو مەهاباد ساڵێ بە سێ میلیۆن روبڵ دانراوە[٢٨]. ئەوانە هەموویان بەڵگەی پەرەگرتنی خێرای بازرگانیی دەرەوەی کوردستانن.

شەرتی بنەڕەتیی کڕین و فرۆشتنی زەوی ملکداریی جووتیاری بوو.

"خاوەن ملکیەتیی تەواو هەر ئەوە نیە کە زەوییەکە لەدەست خاوەنی دا بێ، بەڵکوو ئەوەیە کە بتوانێ بیشی فرۆشێ"[٢٩].

هێندێك لە زەوییەکان بەشێوەی کڕین و فرۆشتن لە دەست جووتیاران دەهاتنە دەرو زۆریەشیان لەلایەن خاوەن ملکە دەرەبەگەکان و بازرگانەکان و پیاوە ئایینییەکانەوە داگیر دەکران. لەنیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەوە، لەئەنجامی هاتنی سەرمایەکانی بێگانەدا بازرگانە خۆوڵاتییەکان بەرەبەرە رێگای وەکارخستنی سەرمایەکانیان لە پیشەسازیی خۆماڵیدا لێبەسترا، هەرچەند لەبەر پەرەگرتنی بازاڕەکانی دەرەوە سەرمایەکەیان زۆر خێرا زیادی کرد. ئەم وەزعە بوو بە هۆی ئەوە کە بازرگانەکان بە بەرپلاوی

---

[٢٣] أ. گ. ئاکوپوف: "لەبارەی جێگیربوونی نەتەوایەتیی کورد لە ئێران"، مۆسکۆ، ١٩٥٢، ل٢٢٥.

[٢٤] هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢٥١.

[٢٥] Foreign Office، No 62، Armenia and Kurdistan، London، 1920.

[٢٦] م. جمال زادە: "گنج شایگان"، بەزمانی فارسی، برلین، ١٩١٧.

[٢٧] ئا. گ. ئاکۆپۆف: هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢٢٧.

[٢٨] م. واسیلۆکۆفسکی: "راپۆرتێك لە سەفەری ویلایەتەکانی رۆژئاوای ئێران"، بەزمانی رووسی، تفلیس، ١٩١٣، ل٢٧٤_٢٦٨_٦٥٢.

[٢٩] ف. ئینگێلس: "سەرچاوەی خێزان"، چاپی ئینگلیزی، مۆسکۆ، ١٩٥٥، ل٣١٥.

www.zmziran.com

دەست بە زەوی کڕین بکەن و زەوی‌یە دەوڵەتی‌یەکان و زەویی خاوەن ملکە تایبەتی‌یەکان بکڕن. لەگەڵ ئەوەش دا گۆڕانی سەرمایەدارە بازرگانی‌یەکان بە ملکدار پێوەندی‌یەکانی دەرەبەگایەتیی لە وەرزێری‌دا نەگۆڕی.

پێوەندیی کوردستان بە بازاڕی جیهانی‌یەوە پەیدابوونی جیاوازیی چینایەتیی لە لادێ دا خێراتر کرد، چونکە لەلایەکەوە زەوی کەوتە ژێر دەستی تاقمێکی کەم و لەلایەکی ترەوە هەژاری و نەداری بەسەر هەزاران جووتیاردا خۆی سەپاندو یان لە لادێ بوونە شوان و گاوان و سەپان، یان بۆ پەیداکردنی کار روویان کردە شارەکان و بوونە نیوەپرۆلیتاریا.

"پەرەگرتنی بازرگانی و دراو و سوودو ملکداریی زەوی و بارمتە لەلایەك بوو بەهۆی کۆبوونەوەی سامان و دارایی لەدەستی چینێکی چکۆڵەداو لەلایەکی دیکەوە بوو بەهۆی هەژاریی کۆمەلانی خەڵك و زۆربوونی ژمارەی خاکەسارو لێقەوماوان"[٣٠].

پێویستە ئەوەش بگوترێ کە هێندێك لە جووتیارەکانی کوردستان لە ئەنجامی ئەو جیاوازی‌یە چینایەتی‌یەدا بوون بە بازرگان و خاوەن کار. بەڵام ژمارەی ئەمانە زۆر کەم بوو. لێرەدا قسەکەی لینین ڕاست دێتەوە کە دەڵێ:

"ئەگەر مەڵبەندە جیاوازەکان بەراورد بکەین دەبینین کە لە هێندێکیان دا خاوەن کار لە لادێ لەنێو جووتیارەکان دا پەیدا بووە، لەکاتێك دا لەهێندێکی تردا پرۆلیتاریای لادێ دروست بووە. بێگومان لە رووسیا وەك هەموو وڵاتێکی سەرمایەداری تەئسیری باری دووهەمی ئەو فەرق و جیاوازی‌یە لەسەر ژمارەیەکی زۆرتر لە جووتیارەکان و ژمارەیەکی زۆرتر لە مەڵبەندەکانیش، لە تەئسیری لایەنی یەکەم زیاترە"[٣١].

٣ـ پێگەیشتنی عەشیرەتە کوردەکان:

لەنێوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا عەشیرەتە کۆچەری‌یەکان سێ‌یەکێکی دانیشتووانی کوردستان بوون. بۆئەوەی بتوانین تەئسیری پێوەندیی وڵات بە بازاڕی جیهانی‌یەوە لەسەر پێگەیشتنی عەشیرەتەکان بەباشی

---

[٣٠] ف. ئینگێلس: هەر ئەو سەرچاوەیە، بەچیکی.

[٣١] و. ئی. لینین: "پەرەئەستاندنی سەرمایەداری لە رووسیا"، بە چیکی. پراگ ١٩٥٢، ل.١١٠.

لێك بدەینەوە، پێویستە بەکورتی شێوەی گشتیی پێوەندی‌یەکانی عەشیرەتگەری باس بکەین.

عەشیرەتەکان بەشێوەی هەرەوەزی خاوەنی زەوی و ئەوانەی کۆچەر بوون خاوەنی لەوەڕگە بوون، ئەو زەوی و لەوەڕگەیەیان لەلایەن پادشاوە بۆ دیاری کرابوو، یان لەکاتی نیشتەجێبوون دا دەستیان بەسەردا گرتبوو. هێندێك جاریش ڕێدەکەوت کە عەشیرەتێك زەوی لە یەکێکی تر داگیر بکا.

عەشیرەت لە کوردستان دا لە "بەرە" یا "تیرە" پێك دێ، کە ئەویش بە بنەماڵەو بنەماڵەش بە بەرەباب دابەش دەکرێ. سەرۆکی عەشیرەت مەزن یا میر یا بەگەو سەرۆکی بەرەبابیش ئاغایە. بەگ و ئاغا دەسەلاتێکی قانوونی و ئیداریی بێ‌سنووریان هەبوو، ئاغا لە هەموو کاروبارێك دا بۆخۆی بڕیاری دەدا، بەڵام ڕدێن سپی و پیاوماقووڵەکانی بەرەبابیش تەئسیریان لەسەر بڕیارەکانی ئاغا هەبوو. تاوڵی ئاغا لە هەموو تاوڵەکان گەوەتر بوو و نیشانەیەکی تایبەتیی بەسەرەوە بوو. لەپاش مردنی ئاغا کوڕە گەورەکەی لەجێگای دادەنیشت و ئەگەر کوڕی لەپاش بەجێ نەمابا، ڕدێن سپی‌یەکانی عەشیرەت سەرۆکێکی تازەیان هەڵدەبژارد. لەنێو هێندێك عەشیرەت دا داب وایە کە هەمیشە سەرۆکەکەیان هەڵدەبژێرن. بۆنموونە عەشیرەتی جوانڕۆ سەرۆکی خۆیان کە پێی دەڵێن سوڵتان لە کۆبوونەوەیەکی ئاشکرادا کە پیرەپیاوەکان پێکی دێنن، هەڵدەبژێرن و هێندێك جار ڕێ دەکەوێ کە ژنیش ببێتە سەرۆك عەشیرەت[٣٢]. سەرۆك بەسەر هەموو کاروبارێك ڕادەگا، ئەو دەبێ ئیجازەی ژن مارەکردن بدا و هتد... سەرۆك عەشیرەت زەوی و لەوەڕگەی نیە، بەڵام لە هەموو شتێك دا هەقی پێشکەوتنی هەیە (لەناو هەواڵان دا یەکەمە) هەر لەوکاتەدا هێندێك ئیمتیازی تریشی هەیە وەك ئەوە کە بەشێکی دیاریکراو لە خوری و ڕۆن و پەنیرو گۆشت[٣٣] و بەرهەمەکانی دیکەی وەرزێری وەردەگرێ. لەنێو عەشیرەت دا دەتوانین سێ دەستەی سەرەکی لێك جیا بکەینەوە. سەرۆك و خزمەکانی[٣٤] کە ئەوانە بەشی خاوەن ئیمتیازی عەشیرەتن. دستەی دووهەم کە لە هی یەکەم زۆرترن، لە خزمەتکارانی سەرۆك و بنەماڵەکەی پێك دێن کە پێیان دەڵێن نۆکەر (خوڵام) کە هەموو کارێکیان پێ‌دەکەن. دەستەی سێهەم کە لە هەمووان گرنگترن ئاپۆرای گشتیی عەشیرەتەکەیە. لێرەدا ئەو تێبینی‌یە پێویستە کە ئەو دابەشکردنە هەمیشە بەو جۆرە ڕاست دەرناچێ. لەنێو هەموو عەشیرەتێك دا

---

[٣٢] وەك (عادلەخان) کە لەپێش شەڕی یەکەمی جیهانی‌دا سەرۆکی عەشیرەتی گەورەی جاف بوو ـ د.

[٣٣] م. س. ئیوانۆف: "کورتەیەك لەمێژووی ئێران"، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٢، ل١١٩.

[٣٤] خزمایەتی لە ژیانی عەشیرەتگەری‌دا هەمیشە نەخشی سەرەکیی نیە ـ د.

بێجگە لەوانەش شێخ و مەلاو سەید هەیە. پیاوە ئایینییەکانیش ئەگەر لەگەڵ جووتیارەکان بەراورد بکرێن هێندێك جیاوازییان هەیە. لەنێو ئەندامانی عەشیرەتیش دا زۆر چەشنە فەرق و جیاوازی هەیە کە لە هەموویان گرنگتر جیاوازی بەسامان و داراییەو بەوە کە هەرکامە چەند سەر ئاژەڵی هەیە.

ئەو فەرق و جیاوازییە تەنانەت لەو جێگایانە کە تا ئێستاش ملکداریی فەردییان تێدا پەیدا دەبێ، رۆڵێکی گرنگی هەیە. چونکە لەکاتێك دا هێندێك لە ئەندامانی عەشیرەت ژمارەیەکی کەمیان ئاژەڵ هەیە، سەرۆك عەشیرەت و هێندێك کەسی تر دەتوانن ژمارەیەکی زۆر مەڕو بزن رابگرن[٣٥]. ئەو فەرق و جیاوازییە لەنێو کورددا لە سەدەی شازدەوە هەیە. "شەرەفنامە" باسی کوردی "رەش" و "سپی" دەکاو تا ئێستاش ئەو مەسەلە مەشهوورە کە ئاغا بە جووتیار دەڵێ:

"ئەز ماقوولم لێ، توو کرمانجێ سەرڕەشی"[٣٦].

ئەندامانی عەشیرەت بێجگە لەوە کە دیاری و پێشکەش دەدەن بە سەرۆك عەشیرەت، دەبێ خەرج و باجی دەوڵەتیش بدەن. عەشیرەتە کوردییەکان دوو چەشنە پیتاکیان لەسەر بوو: بێجگە لەو خەرج و باجەی خرابووە سەر ئاژەڵ و لەوەڕگەکان، عەشیرەتەکان دەبوو سەربازیش بدەن و هێندێك جار هەموو پێداویستیەکانی سەربازییشی لەگەڵدا بوو. بۆ نموونە ئەسپ و جلوبەرگی هێزی سوارەی لەشکر لەسەر عەشیرەتەکان بوو. زۆرجار عەشیرەتەکان ناچار دەکران لەماوەی خزمەتی سەربازیدا ژیانی سەربازەکانیش دابین بکەن[٣٧]. جەدوەلی ژمارە (١٠) ئەو خەرج و باجە نەغدییە نیشان دەدا کە لە عەشیرەتەکان دەستێندرا.

www.zmziran.com

---

[٣٥] **"ئاژەڵ بە چەشنێکی عالانە لەنێو کوردەکان دا بەش نەکراوە. هێندێك کەس دەبینین ژمارەیەکی یەکجار زۆریان ئاژەڵ هەیەو زۆری واش هەن تاقە بزنێکیان نیە"** (ك. ن. سمیرنوف: "سەفەرێك بە کوردستانی شیمالی دا، ساڵی ١٩٠٤، دەنگوباسی قەفقاز" بەشی حەڤدە بەزمانی رووسی.

[٣٦] ئا. ز. شەمیلوف: "لەبارەی دەرەبەگایەتی لەنێو کوردەکان دا"، بەزمانی رووسی، ئیرەوان، ١٩٣٦، ل٢٣.

[٣٧] لە شەڕی ئێران و رووسیا لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا سێیەکێکی هێزەکانی عەبباس میرزا سەربازی غەیرە لەشکری بوون، کە هەموویان کورد بوون و عەبباس میرزا خەرج و باجی لەسەر هەڵگرتبوون (ب. ئا. ئاوێریانۆف: "کوردەکان"، ل١٠) ساڵی ١٨٨٥ لە ٣٥٠٠٠ نەفەر لەشکری ئێران ٣٠٠٠٠ کەسیان کورد بوون.

جەدوەلی ژمارە (١٠)	
پووشانەی تاقەسەرێك لە بزن و مەڕ	٠/٥ تا ١ قڕان[٣٨]
پووشانەی تاقەسەرێك گوێدرێژ	١ تا ٥ قڕان
پووشانەی تاقەسەرێك رەشەوڵاخ	١ تا ٥ قڕان
پووشانەی تاقەسەرێك یەك سم	٢ تا ١٥ قڕان
پووشانەی تاقەسەرێك وشتر	٥ تا ٥٠ قڕان[٣٩]

لەسەرەتای سەدەی بیستەم دا کە عەشیرەتەکان خەرجی سەربازەکانیان دەکێشا، لەجیاتی خەرج و باجی زەوی بەم چەشنەی خوارەوە شاخانەی ئاژەڵیان دەدا:

بۆ هەر تاقە سەرێك بزن و مەڕ ٠/٧٥ هەتا ١ قڕان.

بۆ هەر تاقە سەرێك گوێدرێژو رەشەوڵاخ ١٠ قڕان.

ئاڵوگۆڕی شتوومەکیش لەنێو عەشیرەتە نیوەکۆچەرەکان و عەشیرەتە کۆچەرەکان دا بەڕادەیەکی بەرچاو گەشەی کردبوو. هۆی سەرەکییش ئەوەبوو کە:

"عەشیرەتە کۆچەرەکان بەرهەمی شیرو گۆشت و پێست و خوری و موو، و هەروەها ڕیس و کریان لە خەڵك زیاتر هەبوو، کە لەبەر ئەوەی کەرەستەی سەرەتایی زۆر بوو ڕۆژ بەرۆژ بەکارهێنانیان زیادی دەکرد. ئەمە بوو بەهۆی ئەوە کە بۆ یەکەم جار ئاڵوگۆڕی بەردەوام پەیدا ببێ"[٤٠].

وێڕای ئاژەڵداری لەنێو عەشیرەتەکان دا پیشەسازی وەك دارتاشی و ئاسنگەری و جۆڵایی و تەونی کوێن و رایەخ و تەنینی جلوبەرگیش پەرەی گرت و هەرکام لە عەشیرەتەکان بەهۆی ئەو ئاڵوگۆڕەوە توانی هەوارگەیەك لە کوێستان و جێگایەکی گەرمەسێری بەپاوان بۆخۆی دیاری بکا. عەشیرەتەکان دەیان توانی شتوومەکی خۆیان لەرێگای گەرمێن و کوێستان یا لە دەوروبەری هەوارگە بفرۆشن و پێداویستییەکانی

---

[٣٨] ئەوکاتە روبڵ ٣/٥ قران بوو.

[٣٩] ل. ف. تیگرانۆف، هەر ئەو سەرچاوە، ل٣٩.

[٤٠] ف. ئینگێڵس: "سەرچاوەی خێزان"، چاپی چیکی، ل٣٠٩.

www.zmziran.com

خۆیان بكڕن. ئاڵوگۆڕی بەدراو بەنێو كورددا زۆر بڵاو ببۆوەو وای لێ هاتبوو كە سامان و دارایی سەرۆك عەشیرەتێكی دەوڵەمەند هەر بە ژمارەی پارچە مەڕەكانی بەراورد نەدەكرا، بەڵكوو هێندێك جار بە دراوو زێڕو زێو حیساب دەكرا.

"هۆزە كۆچەرەكان بۆ یەكەم جار ئاڵوگۆڕی بەدراوییان گەشە پێدا. چونكە بەرهەمەكانیان هەمووی شتوومەكی گواستنەوە بوو كە بۆ ئاڵوگۆڕكردنی راستەوخۆ دەشیا، ئەمجار هەمیشەش لەگەڵ كۆمەڵەكانی بێگانە سەروكاریان هەبوو، كە ئەمەش یارمەتیی ئاڵوگۆڕی بەرهەم دەدا"[٤١].

پێوەندیی كوردستان بە بازاڕی جیهانییەوە گۆڕانێكی گرنگی بەسەر وەزعی نێوخۆی عەشیرەتەكان دا هێنا. چونكە داخوازی بەرهەمەكانی ئاژەڵ بوو بەهۆی گەشەكردنی پێوەندیی ئاڵوگۆڕ لەنێوان عەشیرەتەكان و دنیای دەرەوەدا و لەوەڕا جیاوازییەكی زۆر لەبارەی دارایی و سامانەوە لەنێوان ئەندامانی عەشیرەتەكان دا پەیدا بوو[٤٢]. هەر لەوكاتەدا بەشوێن لەوەڕگەدا گەڕان زیادی كرد، چونكە زیادبوونی مێگەلی زۆرو دەوڵەت داری هەستی پێویستی بە زەویی لەوەڕگەی زۆر پێك هێنابوو. ئەو مەسەلەیە وردە وردە بوو بەهۆی هەڵگیرسانی كێشەو ناكۆكی لەنێوان عەشیرەتەكان داو لەئەنجامی كەم بوونی لەوەڕگەدا سەرۆك عەشیرەتەكان دەستیان بەسەر لەوەڕگەكان دا گرت و كردیاننە هی خۆیان.

یەكێك لە ئەنجامەكانی پێگەیشتنی پێوەندییەكانی ئاڵوگۆڕو كەم بوونی لەوەڕگەكان، ئەوەبوو كە بەرەبەرە عەشیرەتەكان نیشتەجێ بوون. لەكۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستەم دا نیشتەجێبوونی عەشیرەتە كوردە كۆچەرەكان و دروست كردنی گوندەكان بەچەشنێكی كوتوپڕ پەرەی گرت. ساڵی ١٩٢٥ كۆمیسۆنی كۆمەڵی نەتەوەكان كە بۆ كوردستان ناردرابوو، لە راپۆرتی خۆیدا گوتی... ئێستا زۆربەی نیزیك بەتەواوی كوردەكان نیشتەجێ بوون[٤٣] و بەشێكی كەم نەبێ لەسەر سنووری نێوان

---

[٤١] ك. ماركس: "سەرمایە"، بەرگی یەكەم، لەندەن، ١٩٢٠، ل٦١.

[٤٢] هێندێك سەرژمێریی سەرەتایی وا دەگەیەنن كە **"لەكۆتایی سەدەی نۆزدەدا ٣٢/٥٪ی ئەندامانی عەشیرەتە كۆچەرەكان هیچ ئاژەڵ و پێتاكیان نەبووەو ١٧/٥٪یشیان هیچ چەشنە حەیوانێكیان نەبووە"**. (ئا. ئاكۆپۆڤ: "لەبارەی جێگیربوونی نەتەوەی كورد ...".

[٤٣] A. Lambton، Landlord...، p. 290.

www.zmziran.com

عیراق و ئێران کۆچەری نەماوە، بۆیە ئێستا بەهیچ جۆر ناکرێ کوردەکان بەنیوە کۆچەریش دابنێین[٤٤].

لەماوەی نێوان دوو شەڕی جیهانی دا حکوومەتی ئێران سیاسەتی بەزۆر نیشتەجێکردنی عەشیرەتە کوردەکانی گرتەبەر. ئەو سیاسەتە ئەنجامێکی زۆر خەراپی بۆ کورد هەبوو: زۆر عەشیرەت بەتەواوی لەنێو چوون: ١٠٠٠٠ کەس ئەندامانی عەشیرەتی جەلالی کە لەسەر سنووری ئێران و تورکیاو یەکیەتیی سۆڤیەتی دەژیان و بۆ نێوەڕاستی ئێران گوێزرانەوە، ساڵێ ١٩٤١ تەنیا چەند سەد کەسێکیان لێ گەڕایەوە بۆ شوێنی خۆیان و ئەوانی دیکە لەنێو چووبوون. بەشەو لە مزگەوت و تەویلەکان دا حەپسیان دەکردن و بە ڕۆژیش بەزەبری سەرنێزە کاریان پێدەکردن[٤٥]. ژەنراڵ ئەحمەد ئاغاخان بەو شێوە نیشتەجێکردنەی عەشیرەتەکانی لوڕ "ناوبانگی" دەرکردو تەنانەت نازناوی "قەسابی لوڕستان"ی وەرگرت. لەگەڵ عەشیرەتی گەڵباخییش هەر بەم جۆرە ڕەفتار کرا، ئەوانیش لە کوردستانەوە گوێزرانەوە بۆ هەمەدان و ئیسفەهان و تەنانەت بۆ یەزد لە نێوەڕاستی ئێران و حکوومەت کۆمەڵێکی تورک زمانی لەجێگاو ڕێگاکەیان دا نیشتەجێ کرد.

"لەو گوازتنەوەیەدا ئەوەندەیان ئەزیەت و ئازار دان کە چەندین مانگ یاخی بوون و پاڵیان وەچیاکان داو شەڕیان کرد"[٤٦].

دیارە ئەو شێوە نیشتەجێکردنە بەهیچ جۆر لەگەڵ پاراستنی قازانجی داهاتووی عەشیرەتە کوردەکان ڕێك نەدەکەوت، بەڵکوو ئەو گوازتنەوە بەزۆرییە تەنیا بۆ قازانجی بۆرژوازیی ئێران بوو کە پێویستیی بە بازاڕێکی "جێگرتوو" هەبوو و دەیەویست ئەوانە بە یەکجاری نیشتەجێ بن و ئەو بازاڕەی بۆ پێك بێنن. قاچاخ کردنی بازرگانیی دەرەوەی سنوورو ئاکاری حکوومەتی مەرکەزیی ئێران عەشیرەتە کوردەکانی ناچار کردبوو کە هەموو پێداویستییەکانیان لە نێوخۆی وڵات دا بکڕن. چونکە نەیان دەتوانی لە دەرەوەڕا بیان

---

[٤٤] ویلچیفسکی بە هەڵە دەڵێ: **"تەنیا لەناوچەی مەهاباد (لەنێو کوردەکانی موکری‌دا) ١٠٠ــ١٤٠ هەزار کۆچەر هەیە"**. ئو. ل. ویلچفسکی: "کوردەکانی موکری" لە کۆمەڵەو تاری ئەتنۆگرافی ئاسیای نیزیك، بەزمانی رووسی، بەرگی یەکەم، مۆسکۆ، ١٩٥٨، ل١٨٣ ـ د.

[٤٥] گەلاوێژ: "پێوەندییەکانی وەرزێری لە کوردستانی ئێرانی ئێستادا" بە ئازەربایجانی، باکۆ، ١٩٥٥، ل٦٦.

[٤٦] A. lambton، Landlord...، p. 285.

www.zmziran.com

هێنن(٤٧). خاوەن ملکە ئێرانییەکانی کوردستان و هەروەها خاوەن ملکە کوردەکانیش قازانجیان لەو نیشتەجێکردنەدا هەبوو، چونکە بەو هۆیەوە جووتیارەکانیان بە زەوییەکانەوە بەستەوە. کاربەدەستانی دەوڵەتیش زیادبوونی داهاتی دەوڵەتیان لە خەراج و باج و گومرگ دا بەلاوە گرنگ بوو و دیارە بۆ باجگرەکانیش وا هاسان تر بوو کە ئەرکەکەیان لە گوندەکان دا جێبەجێ بکەن، نەك لەچیا هەڵەمووتەکانی کوردستان دا بەدوای عەشیرەتەکان دا بگەڕێن. قاچاخ کردنی بازرگانیی دەرەوەی سنوورو بەرگری لە هاتوچۆی عەشیرەتەکان بوو بەهۆی کەم کردنەوەی قاچاخچییەتی شتوومەکی بێگانەو زیادبوونی داهاتی دەوڵەت لە گومرگ. بێجگە لەوە ناونووسیی لاوەکانیش بۆ خزمەتی سەربازی کە تازە دامەزرابوو هاسانتر بوو لەوە کە عەشیرەتەکان کۆچەر بان(٤٨).

پاش دابەش کردنی دوایی کوردستان و داخرانی سنوور بەتایبەتی لەنێوان تورکیاو ئێران دا، عەشیرەتەکان ڕێگای گەرمیان و کوێستانیان لێگیرا. چونکە پاش جێبەجێکردنی ئەو دوو هەنگاوە، عەشیرەتە نیوەکۆچەرەکان کە بنەگەی زستانیان بەر وڵاتێك کەوتبوو و هاوینەهەواریان بەر وڵاتێکی تر، یان بەجارێك سنوور پەڕاندنیان لێ قەدەخە کرابوو، یان ناچار بوون دراوێکی زۆر بدەن. لەپاش کێشانی خەتی سنوور زۆر ڕێکەوتوە کە عەشیرەتێك لەنێوان دوو یا چەند وڵات دا دابەش بووە. وەك عەشیرەتی هەرکی کە لە ئێران و تورکیاو عیراق دا بڵاو بوونەوەو عەشیرەتی شکاك کە لەنێوان ئێران و تورکیادا بەش کراون.

بەڵام هێندێ هەلومەرجی عەینی نیشتەجێبوونی عەشیرەتە کوردەکانیان ماوەیەك وەدوا خست: یەکەم بوونی هەلومەرجی لەبار بۆ ئاژەڵداری وەك لەوەڕگەی باش و ئاووهەوای سازگارو هتد... ئەو هەلومەرجە عەشیرەتەکانی هان دەدا بۆ ئەوەی بۆ ئەو شوێنانە بار بکەن کە ئاووهەوای سازگارو لەوەڕگەی باشیان هەیە. دووهەم، کەمیی زەوییە بەراوەکان و ناتەواویی ڕایەڵەی ئاودێری کە لە کوردستان دا شەرتێکی ئەساسییە بۆ کشتوکاڵ. بێجگە لەوانە هۆیەکی نائابوورییش هەبوو، ئەویش ئەوە کە دەیانەویست نەچنە

---

(٤٧) H. Moltake، Briefe uber Zustande und Begebenheiten in der Turkei aus den Jahren 1835_39 Berlin 1941، pp. 277، 279 لە کتێبی Nikitine، Les Kurdes...، p.186. وەرگیراوە.

(٤٨) عەشیرەتە کوردەکان بە سێ شتی شارستانیەتیی نوێ سەرخۆش نەبوون: خزمەتی سەربازی، خەرج و باج و گومرگ.

www.zmziran.com

ژێر باری بەندو داوی دەوڵەت و هەمیشە لە کۆچ و کۆچباردا بن. بەڵام ئەو هۆیە پاش جێگیر بوونی دەوڵەت و بەهێزبوونی ناوەندیەتی دەوڵەت بەرە بەرە کز دەبێ. لەوەی باسمان کرد دەردەکەوێ کە بۆچی لە سەرویەندی دەست پێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی دا ژمارەیەکی کەم نەبێ عەشیرەتی کۆچەر لەسەر سنووری ئێران و عیراق نەمابوو.

ئەمڕۆ عەشیرەتی کۆچەر زۆر بە هەڵکەوت هەیەو وەك لە جەدوەلی ژمارە (١١) دا دەردەکەوێ ژمارەی گوندەکان و دانیشتووانی گوندەکان لە ماوەی سەد ساڵی دواییدا زۆر خێرا چۆتە سەر.

جەدوەلی ژمارە (١١)[٤٩]				
مەڵبەند	ژمارەی گوندەکان		ژمارەی دانیشتووان[٥٠]	
	ساڵی ١٨٥١	ساڵی ١٩٥١	ساڵی ١٨٥١	ساڵی ١٩٥١
بانە	٨	١٦١	١١٢٥	١٥٠٠٠
مەریوان	١٤	١١١	١٠٤٠	١٧٨٠٠
هەورامان	٩	١٢١	٦٠٥	٩٢٥٠*

ئێستا لە کوردستانی ئێران ٧٥٠٠ دێ هەیە کە هێندێکیان چکۆلەن و ٥ تا ١٠ ماڵیان لێیە. هێندێکیشیان گەورەن و هەزار تا دوو هەزار ماڵیان لێ دەژی. گوندی نێونجیی کوردی بە تێکڕایی ٥٠ تا ١٠٠ ماڵە. ئەگەر وا دابنێین کە رادەی دانیشتووانی گوندەکانی ئێران ٣٦٨ کەسە[٥١]، دەبینین کە زۆربەی زۆری دانیشتووانی کوردستان (٢٧٦٠٠٠٠ کەس، واتە ٩٣٪) نیشتەجێن. ئەمە بەو مانایە نیە کە پێوەندییەکانی عەشیرەتگەری لەنێو چوون، بەڵکوو عەشیرەت و پێوەندییەکانی عەشیرەتگەری ئێستاش ماون، بەڵام نیشتەجێ بوونی عەشیرەتەکان لەوانەیە بەرە بەرە ئەو پێوەندییانە لەنێو بەرێ. چونکە سەرۆك عەشیرەتەکان نەك هەر دەست بەسەر لەوەڕگەکان دا دەگرن، بەڵکوو زەوییە کێڵگەکانیش داگیر دەکەن و

---

[٤٩] ع. گەلاوێژ، هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٦٨.

[٥٠] ژمارەی تێکڕایی خێزانی هەر ماڵێك بە پێنج کەس دانراوەو سەرچاوە ئەسڵییەکان تەنیا ژمارەی ماڵەکان نیشان دەدەن ـ د.

* لە ساڵی ١٩٦٧دا ژمارەی گوندەکانی بانە گەیشتۆتە ٢٠٣ کە ٢٨٠٨٠ کەسیان تێدا ژیاوەو ژمارەی گوندەکانی مەریوان و هەورامان بەیەکەوە گەیشتۆتە ٢٩٠، کە ٨٤١٧٧ کەسیان تێدا نیشتەجێ بووە ـ د.

[٥١] ژمارە ناونجییەکان بەگوێرەی لێکدانەوەی سەرچاوەی پێشوو "ئێرانی ئێستا" وەدەست هێنراون ـ د.

www.zmziran.com

دەبن بە خاوەن مڵکێکی دەرەبەگ و ئەو زەوییانەی لەلایەن دەوڵەتیشەوە دراون بە عەشیرەتەکان وردە وردە دەبن بە مڵکی تایبەتیی سەرۆك عەشیرەت.

ئەو کردەوەیە زۆر لەپێش نیوەی سەدەی نۆزدەوە دەستی پێکردوەو بناخەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئەو پێوەندییە دەرەبەگایەتی‌یەی لە چەرخی شازدەدا پەیدا بوو. بەڵام وەك دیتمان قۆناخی دواتر هێندێك سروشتی تایبەتیی تێدا هەبوون کە دەیان توانی تەئسیریان تێدا بکەن و گەشەیان پێ بدەن. لەو چەند سەدەیەدا کە عەشیرەتەکان تێیدا نیشتەجێ بوون، سێ چەشنە پێوەندیی دەرەبەگایەتی لە پەنای یەکتردا هەبوون:

١ـ شێوەی کشت‌وکاڵی کە لەنێو عەشیرەتە نیشتەجێیەکان دا باو بووە.

٢ـ شێوەی تێکەڵاو بۆ عەشیرەتە نیوە کۆچەرەکان.

٣ـ شێوەی ئاژەڵداری کە لەنێو عەشیرەتە کۆچەرەکان دا هەبووە.

ئەو سێ شێوەیە هەرسێکیان لەسەر ئابووریی تەبیعی ساخ بوونەوە کە بناخەکەی بەرهەمهێنانی پێداویستی‌یەکانی نێوماڵە. تێپەڕبوون لەشێوەی کۆچەری بۆ شێوەی نیوەکۆچەری کارەساتێکی درێژخایەن بووەو دەردەکەوێ کە شێوەی کۆچەری لە کوردستان تا رادەیەکی زۆر جێگیرو دامەزراو بووە. بەڵام ئەو شێوە ژیانەی لەنێو عەشیرەتە نیوە نیشتەجێیەکان دا هەیە، بەخێرایی دەگۆڕێتە سەر باری ژیانی عەشیرەتە نیشتەجێیەکان. چونکە شێوەی ژیانی نیوە نیشتەجێیەتی زۆر سەقامگیر نەبووە.

گۆڕانی شێوە ژیانێك بە شێوەیەکی تر بەم جۆرەیە: عەشیرەتێکی کۆچەر خاکی عەشیرەتێکی دیکە داگیر دەکا، یان دەیکڕێ و دەیکاتە بنەگەی هاوینی و زستانیی خۆی، لە کاتێك دا پێشتر بۆ ئەو دوو بنەگەیە جێگایان لە خاوەن مڵکە تایبەتی‌یەکان، یان لەدەوڵەت بەکرێ دەگرت. بەرە بەرە وای لێدێ کە بەشێك لە عەشیرەتەکە هاوینێش لە بنەگە زستانی‌یەکە دەمێنێتەوەو بەشێکیش بارەبار دەکاو بەم جۆرە عەشیرەتەکە دەبێتە نیوەنیشتەجێ. هێندێ جار عەشیرەتە نیوەنیشتەجێیەکان بەشێکیان لە بنەگەی زستانی و بەشەکەی تری لە بنەگەی هاوینی‌دا نیشتەجێ دەبن. لەو حاڵەتەدا مەڕوماڵاتی ئەو عەشیرەتانە گەرمیان و کوێستان دەکا بێئەوەی بۆخۆیان گەرمیان و کوێستان بکەن. لە هەردوو حاڵەتەکەدا تەنیا چەند کەسێك لە ئەندامانی عەشیرەتەکە خەریکی مەڕداری دەبن و لەقۆناخی دواتردا ژمارەی ئەوانەی لەگەڵ مەڕوماڵ دەگەڕێن بەرەبەرە کەم دەبێتەوە هەتا وای لێدێ چەند کەسێك ئاگاداریی مەڕوماڵاتی هەموو عەشیرەتەکە دەکەن و ئەوانی دیکە بەتەواوی نیشتەجێ دەبن. بەم جۆرە دەبن بە سێ دەستە:

www.zmziran.com

١ـ ئەو خاوەن ملکە دەرەبەگانە کە زەوی و لەوەڕگەو ئاژەڵیان هەیە.

٢ـ ئەو جووتیارانە کە نیشتەجێ بوون و زەویی خاوەن ملك دەکێڵن.

٣ـ شوانەکان.

پێوەندییەکانی عەشیرەتگەری لە قۆناخی کۆچەریدا هەتا سەدەی نۆزدەش هەر بەهێز بون، بەڵام لەقۆناخی نیوەنیشتەجێبوون دا بەرەبەرە بێهێز بوون و لەقۆناخی کشتوکاڵ دا کە بەرە بەرە پێوەندییەکانی وەرزێری دامەزران، پاشماوەیەکی کەم نەبێ لە پێوەندیی عەشیرەتگەری نەمایەوە.

٤ـ گۆڕانی تەرکیبی ئابووری:

دابەش بوونی کارو ملکداریی تایبەتی بوون بەهۆی دابەش بوونی عەشیرەت بە دوو بەشی دەوڵەمەندو هەژار، خاوەن ملکی دەرەبەگ و جووتیارو شوانی چەوساوە. ئیتر دروشمی "ئازادی و بەرامبەری و برایەتی" کە پێوەندییەکانی عەشیرەتگەریی لەسەر دامەزرابوو، بەتەواوی بێنرخ بوو و یەکیەتیی نێوان ئەرك و ماف لەبەریەك ترازا. پێوەندییەکانی عەشیرەتگەری هەڵوەشان. تا وای لێ هات کە مافەکان بوون بە هی سەرۆك عەشیرەت و دەرەبەگەکان و ئەرکەکانیش کەوتنە سەرشانی ئەندامانی عەشیرەت.

کاتێك کوردستان بوو بە بەشێك لەبازاڕی جیهانی، بەکردەوە ملکداریی عەشیرەت بەسەر ئەو زەوییانەدا کە بۆیان دیاری کرابوو هەڵوەشاو ملکداریی تایبەتی جێگای گرتەوە. تەنانەت لەو حاڵەش دا کە عەشیرەتەکە نیشتەجێ بووەو پێشتر خەریکی کشتوکاڵ بووە سەرۆك عەشیرەت بوو بە خاوەن ملکی دەرەبەگ و ئەندامانی عەشیرەت بوون بە جووتیاری فەرمانبەر.

ئەوەندە هەبوو جووتیارەکان بە عەشیرەتەکەیان پشت ئەستوور بوون و وەك جووتیاری تر کڕین و فرۆشتنیان لەسەر نەبوو، بەڵام ڕێگاشیان نەدەدرا بەئازادی لە شوێنی خۆیان بار بکەن[٥٢].

لەگەڵ دابەشکردنی کار دیاردەیەکی گرنگی دیکەش پەیدا بوو کە بریتی بوو لە جیابوونەوەی پیشەسازی لە وەرزێری. بەو جۆرە کە پیشەسازەکان لە شارەکان دا سەقامگیر بوون و بەرەبەرە بوونە دەستەیەکی گرنگ لە دانیشتووانی وڵات. لەلایەکی تریشەوە لافاوی هاتنی شتوومەکی بێگانە بوو بەهۆی

---

[٥٢] جووتیارەکانی کوردستانی ئێران هەتا شۆرشی ١٩٠٧ـ١٩١١، ئەگەر ویستبایان لە دێیەك بڕۆن دەبوو دراوێك بدەن بە ئاغا تا ڕێگای بارکردنیان بدا. لە ناوچەی گەرووس و کوردستان (واتە ناوچەی سنە ـ د) داب وابوو کە جووتیار بۆ گۆڕینی زەوییەکەی ٣٠ـ٨٠ قران بدا. (م. جمال زادە: "گنج شایگان"، بەزمانی فارسی، ل٢١).

تێکچوونی ژمارەیەك لە سەنعەتە خۆماڵییەکانی کورد، بەڵام دابەش کردنی کار یارمەتی بەهێزبوونی بازاڕی نێوخۆی کرد. لینین دەڵێ:

"پەرەگرتنی دابەش کرانی کۆمەڵایەتیی کار قۆناخی ئەساسی رەوتی پێکهاتنی بازاڕی نێوخۆی سەرمایەداریە"[٥٣].

پێوەندیی کوردستان بە بازاڕی جیهانییەوە هەروەك هەموو ئەو وڵاتانە کە لەباری ئابوورییەوە دواکەوتوون هێندێك سروشتی تایبەتیی خۆی هەیە. چونکە بازرگانی لەگەڵ بازاڕی جیهانی بەشێوەیەکی ناراستەوخۆو بەهۆی بازرگانە فارس و تورك و ئەرمەنی و رووسەکانەوە بوو. بەو جۆرە کە بازرگانە گەورەکان لە ئەستەنبوول و حەڵەب و تفلیس بەرهەمە خۆوڵاتییەکانیان لە بازرگانە بچووکە کوردەکان دەکڕی و هێندێك جار بەهۆی وەکیلی تایبەتیی خۆیانەوە راستەوخۆ لە بەرهەمهێنەرەکانیان دەکڕی و پاشان بە بازاڕی جیهانییان دەفرۆشتەوە. بازرگانە کوردەکان شتوومەکی بێگانەشیان راستەوخۆ نەدەهێنا. هەرچەند بۆرژوازیی بازرگانیی کورد زۆر خێرا پەرەی دەگرت، بەڵام دیسانیش پاڵی وە بازرگانەکانی نەتەوەی دەسەڵاتدارەوە دابوو. تا ئەمڕۆش وەزعەکە هەر بەم جۆرەیە.

پێویستە بگوترێ کە ئەو پێوەندییە دەرەبەگایەتییە بەهێزەی لە کوردستان دا هەبوو، کۆسپێك بوو لەسەر رێگای پەرەئەستاندنی بازاڕی نێوخۆیی، چونکە بەر لە هەموو شتێك شێوەی بەرهەمهێنانی تەبیعی تا رادەیەکی زۆر لە بەرهەمهێنان دا باو بوو، کە ئەوەش تەئسیرێکی خراپی بۆ گەشەکردنی بازاڕ هەیە.

"کۆمەڵ لەماوەی بەرهەمهێنانی تەبیعیدا لە چەند بنکەی ئابووریی وەك یەك پێك دێ (وەك خێزانی جووتیاری پاتریاکی (باب شایی) و کۆمەڵە گوندییە سەرەتاییەکان و ئابوورییە دەرەبەگایەتییەکان) و هەرکام لەم بنکانە چەندین جۆرەکاری ئابووری وەئەستۆ دەگرن، هەر لە دەرهێنانی کەرەستە سەرەتاییەکانەوە بگرە، تا دەگاتە شێوەکانی کۆتایی کە بەرهەمەکە ئامادەی بەکارهێنان و مەسرەف کردن دەبێ"[٥٤].

لە راستیدا تەنیا رادەیەکی کەمی هێندێك بەرهەمی سەنعەتی لە دەرەوەڕا دەهێنرا. چونکە بەشی زۆری قوماش و پێڵاو لەنێوخۆدا دروست دەکرا. ئەمجار لەبەر چەوسانەوەی زۆر، جووتیارو شوانەکان هێزی

---

[٥٣] و. ئی. لینین: "پەرەئەستاندنی سەرمایەداری"، ل٢٦.

[٥٤] هەر ئەو سەرچاوە، ل٢٥.

کرێنیشیان زۆر کەم بوو و بەشی زۆری دانیشتووان توانای ئەوەیان نەبوو شتوومەکی بێگانە بکڕن. بێجگە لەوانە شەڕی بەردرێژی نێوان رووسیای تەزاری و ئێران و رووسیای تەزاری و تورکیاو نائەمنیی رێگای کاروان و قافڵەکانیش پەرەگرتنی بازاڕی نێوخۆیی و پێوەندیی بازرگانی لەگەڵ وڵاتانی دیکەی وەدوا خست. هەر ئەوە بەسە کە رێگای هاتوچۆ بەتایبەتی شەقامەڕێ و رێگای ئاسن بەڕادەی پێویست نەبوو، بەتایبەتی لە مەڵبەندە شاخاوییەکان کە بەشی زۆری کوردستان دەگرێتەوەو زۆربەی دەرچووە خۆماڵییە لەمێژینەکانی کوردستانیش لەوان دایە. کەوابوو سەیر نیە کە رادەی تێکڕایی بازرگانی لە ناوچەی کرماشان و سنەو مەهاباد کە ژمارەی دانیشتووانیان دەگاتە میلیۆنێك، بۆ هەر کەسێك، تەنیا سێ رووبڵ بووە[٥٥].

بەپێچەوانەی ئەو هەموو کەندوکۆسپەش دیسان پێوەندیی کوردستان بە بازاڕی جیهانییەوە بوو بەهۆی پەیدابوونی چینێکی تازە لە وردەبازرگان و سوودخۆرە کوردەکان، واتە بۆرژوازیی تازەپێگەیشتووی کورد. هەرچەند ئەو بۆرژوازییە بێهێزیش بوو و پاڵی بە بۆرژوازی نەتەوە فەرمانڕەواکانەوە دابوو.

ئەو گۆڕانەی باسمان کرد، وەك نیشتەجێبوونی زۆربەی عەشیرەتە کوردەکان و جیابوونەوەی پیشەسازی لە وەرزێری و پەیدابوونی شارەکان و بەرهەمهێنانی شتوومەکی زیاتر بۆ بازاڕو ئەو جیاوازییە چینایەتییە کە لە لادێ پەیدا بوو، هەموویان دیاردەیەکی تازەن کە لە سەدەی نۆزدەو بیست دا هاتوونە نێو کۆمەڵی کوردەوارییەوە. بەڵام ئەو هەموو گۆڕانە هەرچەند زۆریش گرنگە، نەیتوانیوە پێوەندیی دەرەبەگایەتی لە وەرزێریدا لە لادێی کوردستان دا لەنێو بەرێ.

شۆڕشی ١٩٠٧ـ١٩١١ نەیتوانی ئامانجەکانی خۆی وەدی بێنێ و گۆڕانەکانی دواتریش قووڵ نەبوون و نەیان توانی بناخەکانی پێوەندییەکانی وەرزێری بگۆڕن. وەزعی شۆڕشگێری و راپەڕینەکانی پاش شەڕی یەکەمی جیهانییش هیچ گۆڕانێکیان بەسەر ئەم وەزعەدا نەهێنا. بۆنموونە لە ئێران ساڵی ١٩٢٨ قانوونێك لەبارەی سەبت (تاپۆ) کردنی هەموو زەوییەکانەوە دەرچوو، لەوێدا گوتراوە:

"نرخی زەوی دەهێندەی یەك لەسێی بەرهەمی تێکڕایی سێ ساڵی دوایی زەوییە".

www.zmziran.com

---

[٥٥] م. واسیلۆفسکی، هەر ئەو سەرچاوە، ل٢٧، ٤٦٥، ٦٥٠.

یانی نرخی زەوی بە بەرهەمی دە ساڵی زەوی داندراوە[٥٦]. ئاشکرایە کە هیچ جووتیارێك نەیدەتوانی زەوی بە نرخێك بکڕێ کە بەرهەمی دەساڵی زەوییە.

بەم جۆرە پادشاو دەرەبەگ و سەرۆك عەشیرەتەکان نەك هەر بوونە خاوەنی قانوونیی ئەو زەوییانە کە لەپێش دا ملکی تایبەتیی خۆیان بوون، بەڵکوو بوونە خاوەنی قانوونیی ئەو زەوییانەش کە لە جووتیارەکانیان کڕیبوون، یان بەهەزار چەشنە فرت و فێڵ لەدەستیان دەرهێنابوون.

ئەوەندە بەس بوو کە کابرا شاهیدێکی درۆزن، یان قەباڵەیەکی بەدرۆ بە ئیمزای مەلایەك (کە دیارە بەرتیلی درابوویە) بێنێ، بۆئەوەی زەوییەکە بەڕەسمی لەسەر خۆی بنووسرێ. زۆر جار دەرەبەگەکان جووتیاری نەخوێندەواریان بەوجۆرە فریو دەدا کە قامکیان پێ بە قەباڵەیەکەوە دەنا کە تێیدا نووسرابوو ئەو زەوییە کە بەدەستمەوە هی ئاغایە. جووتیاری بەستەزمانیش قامکی پێوە دەنا بێئەوەی بزانێ چ ئیمزا دەکا. چونکە کاتی دەرچوونی قانوونەکە جووتیارەکان چیان لێ نەدەزانیو کاتێك بۆیان دەردەکەوت کە ئیتر کار لەکار ترازابوو و زەوییەکە بە ملکی ئاغا نووسرابوو. سەرۆك عەشیرەتەکانیش هەر لەم ڕێگایەوە دەستیان بەسەر ملکی عەشیرەتەکان دا گرت، ئەوانیش زەوییەکانیان بەناوی خۆیان نووسین بێئەوەی ئەندامانی عەشیرەت ئاگایان لەهیچ بێ.

بەم جۆرە ملکداریی هەرەوەزی وەك شێوەیەکی ملکداریی زەوی لەنێو چوو و ئێستا لە ملکی تێکەڵاو پاشماوەیەکی زۆر کەم و لەهێندێك ناوچەدا نەبێ، نایەتە بەرچاو. ئێستا لە کوردستان ئەم پێنج شێوە لە ملکداریی زەوی دا هەیە:

١ـ ملکداریی ئاغاکان.

٢ـ ملکداریی پادشا.

٣ـ ملکداریی دەوڵەت (خالیسە).

٤ـ ملکداریی وەقف (ئایینی).

---

[٥٦] "قوانین مصوبهء مجلس شورایملی"، بەرگی شەشەم، ل٣_٤، بەزمانی فارسی. پێویستە بگوترێ کە نرخی زەوی لە ئێران بەپێی قازانجی دەساڵەی زەوی دانراوەو تا ئێستا ئەو دابە لە کوردستان کە بانك و نەزمی دراو بەقەرزدان جێگیر نەبووە، هەر ماوەتەوە ـ د.

کرێنیشیان زۆر کەم بوو و بەشی زۆری دانیشتووان توانای ئەوەیان نەبوو شتوومەکی بێگانە بکڕن. بێجگە لەوانە شەڕی بەردرێژی نێوان رووسیای تەزاری و ئێران و رووسیای تەزاری و تورکیاو نائەمنیی رێگای کاروان و قافڵەکانیش پەرەگرتنی بازاڕی نێوخۆیی و پێوەندیی بازرگانی لەگەڵ وڵاتانی دیکەی وەدوا خست. هەر ئەوە بەسە کە رێگای هاتوچۆ بەتایبەتی شەقامەڕێ و رێگای ئاسن بەڕادەی پێویست نەبوو، بەتایبەتی لە مەڵبەندە شاخاوییەکان کە بەشی زۆری کوردستان دەگرێتەوەو زۆربەی دەرچووە خۆماڵییە لەمێژینەکانی کوردستانیش لەوان دایە. کەوابوو سەیر نیە کە رادەی تێکڕایی بازرگانی لە ناوچەی کرماشان و سنەو مەهاباد کە ژمارەی دانیشتووانیان دەگاتە میلیۆنێك، بۆ هەر کەسێك، تەنیا سێ رووبڵ بووە[٥٥].

بەپێچەوانەی ئەو هەموو کەندوکۆسپەش دیسان پێوەندیی کوردستان بە بازاڕی جیهانییەوە بوو بەهۆی پەیدابوونی چینێکی تازە لە وردەبازرگان و سوودخۆرە کوردەکان، واتە بۆرژوازیی تازەپێگەیشتووی کورد. هەرچەند ئەو بۆرژوازییە بێهێزیش بوو و پاڵی بە بۆرژوازی نەتەوە فەرمانڕەواکانەوە دابوو.

ئەو گۆڕانەی باسمان کرد، وەك نیشتەجێبوونی زۆربەی عەشیرەتە کوردەکان و جیابوونەوەی پیشەسازی لە وەرزێری و پەیدابوونی شارەکان و بەرهەمهێنانی شتوومەکی زیاتر بۆ بازاڕو ئەو جیاوازییە چینایەتییە کە لە لادێ پەیدا بوو، هەموویان دیاردەیەکی تازەن کە لە سەدەی نۆزدەو بیست دا هاتوونە نێو کۆمەڵی کوردەوارییەوە. بەڵام ئەو هەموو گۆڕانە هەرچەند زۆریش گرنگە، نەیتوانیوە پێوەندیی دەرەبەگایەتی لە وەرزێریدا لە لادێی کوردستان دا لەنێو بەرێ.

شۆڕشی ١٩٠٧ـ١٩١١ نەیتوانی ئامانجەکانی خۆی وەدی بێنێ و گۆڕانەکانی دواتریش قووڵ نەبوون و نەیان توانی بناخەکانی پێوەندییەکانی وەرزێری بگۆڕن. وەزعی شۆڕشگێری و راپەڕینەکانی پاش شەڕی یەکەمی جیهانییش هیچ گۆڕانێکیان بەسەر ئەم وەزعەدا نەهێنا. بۆنموونە لە ئێران ساڵی ١٩٢٨ قانوونێك لەبارەی سەبت (تاپۆ) کردنی هەموو زەوییەکانەوە دەرچوو، لەوێدا گوتراوە:

"نرخی زەوی دەهێندەی یەك لەسێی بەرهەمی تێکڕایی سێ ساڵی دوایی زەوییە".

---

[٥٥] م. واسیلۆفسکی، هەر ئەو سەرچاوە، ل٢٧، ٤٦٥، ٦٥٠.

www.zmziran.com

٥- ملّكداريى جووتياران[٥٧].

---

[٥٧] وەزع لە كوردستانى توركياو عيراق كەمێك فەرقى هەیە. دیارە لەوێ ملّكى پادشاى لێنیە. بەلاّم ملّكەكانى دەولّەت زۆر زیاترن. هەرچەند جووتيارانى كوردستانى توركيا لە جووتيارانى كوردستانى ئێرانیان زەوى زیاتر هەیە، بەلاّم دیسانیش ملّكداریى دەرەبەگایەتى لە كوردستانى عيراق و توركيا شێوەى سەرەكیى ملّكداریى زەوییە - د.

فەسڵی شەشەم

شێوەکانی مڵکداریی زەوی

لەبارەی دابەش بوونی زەوی لەنێوان توێژە جۆریەجۆرەکانەوە زانراوێکی کەم بەدەستەوەیە. ئەوەی لەبارەی ناوچە جیاوازەکانی کوردستانی ئێرانەوە زانراوە بەم جۆرەی خوارەوەیە:

جەدوەلی ژمارە (١٢)				
مڵکی خاوەن مڵکەکان	مڵکی دەوڵەت و پاشا	مڵکی مەوقووفە	مڵکی عەشیرەتەکان	مڵکی جووتیاران
٪٧٨ [1]	٪١٠	٪٢	٪٢	٪٨

ئەوەندەی لەسەر ئێران بەگشتی زانراوە، کە دیارە لەبارەی کوردستانیشەوە راستە، نیشان دەدا کە زیاتر لە ٦٠٪ی خێزانە جووتیارەکان نە کەم و نەزۆر زەوییان نیەو ٢٣٪شیان کەمتر لە هێکتارێکیان زەوی هەیە[2]. لەکاتێك دا ٥٦٪ی زەوییەکان لەدەست ١٪ی دانیشتووانی لادێ دایە. دەبێ ئەوەشمان لەبیر نەچێ کە زۆربەی خاوەن ملکەکان لە لادێ دانانیشن و ئەو خاوەن ملکانەی ٣٨/٨٪ی زەوییەکانیان لەدەست دایە، تەنیا ٢/٠٪ دانیشتووانی لادێ پێك دەهێنن.

١ـ ملکی خاوەن ملکەکان:

وەك لەپێشەوە گوتمان ملکی خاوەن ملکەکان دەگاتە ٧٨٪ی هەموو زەوییە بەراوەکان. ئەساسی ئەو ملکدارییە پێوەندیی دەرەبەگایەتییەو بێگومان لەکوردستان دا شێوەی سەرەکیی ملکدارییە. دەتوانین خاوەن ملکەکان بکەینە دوو دەستەی گرنگ:

---

[1] ئەنسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەتی دەڵێ ٦٦ــ٧٠٪ی زەوییەکانی کوردستانی ئێران لەدەست دەرەبەگەکان دایە.

[2] p. 61.، 1950 Tehran،Iran Today

www.zmziran.com

أ- خاوەن ملکە گەورەکان کە هەریەکە زیاتر لە دێیەکیان هەیەو هێندێك جار دەگاتە ١٠٠ دێ و زیاتریش. ئەو دەستەیە ٨٠٪ی ملکی خاوەن ملکەکانی کوردستانی ئێرانی لەدەست دایە.

ب - خاوەن ملکە نێونجی‌یەکان کە زیاتر لە یەك دێیان بەدەستەوە نیە.

لە کوردستانی ئێران نیسبەتی ملکی خاوەن ملکە گەورەکان هەم لەگەڵ خاوەن ملکە بچووکەکان و هەم لەگەڵ تێکڕایی زەوی‌یەکان، لەناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەك جیاوازیی هەیە: لەناوچەی ورمێ و سەردەشت و بانە کە جووتیارە دەوڵەمەندەکان بەشێکی زۆری زەوی‌یەکانیان لەدەست دایە، نیسبەتی زەویی خاوەن ملکەکان نزمترە. لەناوچەکانی دیکە وەك ناوچەی میاندواو و سنەو کرماشان نیسبەتەکە بەرزترەو لە هێندێك شوێن دەگاتە ٩٠٪ی هەموو خاکەکە. لە هەمووی ئەو ناوچانەدا زەویی خاوەن ملکەکان بەپیتترین خاکی ناوچەکەن و باشترین سەرچاوەی ئاویشیان لەدەست دایە.

هەموو وەختێك ئەو کەسەی تەنیا دێیەکی هەیە بە خاوەن ملکی نێونجی دانانرێ، چونکە زۆر جار دێیەکە تەنیا چەند ماڵێکەو دەیان هێکتارێك زەوی هەیە. ئەم جۆرە دێیانە لە هەموو مەڵبەندەکانی کوردستان دا زۆرن. لەو حاڵەدا پێویستە ئەو خاوەن ملکە بە وردەمالیك دابنرێ نەك بە نێونجی. هێندێك جاریش خاوەنی تەنیا دێیەك بە خاوەن ملکی گەورە حیساب دەکرێ، ئەوەش کاتێکە کە دێیەکە ٥٠٠ تا ٢٠٠٠ ماڵ بێ، یان ٥٠٠ تا ١٠٠٠ هێکتار زەویی هەبێ. ئەو جۆرە دێیانەش لە کوردستان کەم نین. کەوابوو ئەگەر بمانەوێ جیاوازیی نێوان خاوەن ملکی گەورەو نێونجی نیشان بدەین، دەبێ بڵێین خاوەن ملکی گەورە ئەوەیە کە لانی‌کەم ٣٠٠ هێکتار زەویی بەراوی هەبێ[٣].

گەورەترین خاوەن ملکەکان لە کوردستان دا کۆمەڵێکی زۆر کەمن کە هێندێك بنەماڵەی فارس و ئازەربایجانییشیان لەنێودا هەن. لە مەڵبەندی ماکۆ:

"بەشی زۆری زەوی‌یە نەرمانەکان هی چەند کەسێکی غەیرە کوردە کە لە تاران و پاریس و

---

[٣] ئەو نیسبەتە لە مەڵبەندە جیاوازەکان دا دەگۆڕێ. بۆنموونە ئەو کەسەی لە مەڵبەندێکی وادا ٢٠٠ هێکتار زەویی هەیە کە خاوەن ملکە دەوڵەمەندەکان هەزاران هێکتاریان لەدەست دایە، دەکرێ بەخاوەن ملکی نێونجی دابنرێ، بەڵام لە مەڵبەندێك دا کە زۆربەی زەوی‌یەکان لەدەست جووتیارە دەوڵەمەندەکان دایە، بە ملکدارێکی گەورە دەژمێردرێ ـ د.

لەندەن دادەنیشن"[٤].

لە خاوەن ملکە دەوڵەمەندەکانی کوردستانی نێوەڕاست و خواروو دەتوانین قوبادیان و ئاسەف وەزیری و سەنەندەجی و ئەمیر احتشامی و پالیزی و زەنگەنەو ئەفشار ناو بەرین، کە هەرکام لەوانە نیزیکەی ١٠٠ تا ٤٠٠ دێیان هەیە، واتە نیزیکەی ١٠٠٠٠ تا ٥٠٠٠٠ هێکتار زەوی. لەکۆتایی سەدەی نۆزدەدا تاقە دەرەبەگێك لە ٢٥٠ دێی مەڵبەندی کرماشان زیاتر لە ١٠٠ دێی بەدەستەوە بوو[٥].

دەرەبەگەکان لە کوردستانی ئێران دەسەڵاتێکی زۆریان هەیە. ئەوان جووتیارەکان بە رەعیەتی خۆیان دەزانن و دەسەڵاتی خۆیان وەك سەرۆك عەشیرەت و شێخ بەچەشنێکی ناڕەوا بەکار دێنن و زۆر بە توندی خەڵك دەچەوسێننەوە. لەبەر ئەوەش کە پێوەندیی عەشیرەتگەرییان لەنێودا هەیە، دەتوانن ئەو چەوساندنەوە توندەی ئەندامانی عەشیرەت لەژێر پەردەی "سەرپەرستیی باوکانە" و "پاراستنی قازانجی عەشیرەت" دا بشارنەوە. تا ئێستاش زۆربەی ئەندامانی عەشیرەت دەرەبەگەکان بە سەرۆك و شێخی خۆیان دەزانن و پێیان وایە دەبێ بەرئەمریان بن و رێزیان لێبگرن. خاوەن ملك مەرکەزی ئایینی وەك شێخ یا سەرۆکی تەریقەت بۆ هێدی کردنەوەی جووتیاران و دامرکاندنەوەی کێشەی چینایەتی بەکاردێنێ. پێویستە بگوترێ کە خاوەن ملکە دەرەبەگەکان پشتوپەنای سەرەکیی حکوومەتی کۆنەپەرستی مەرکەزی و ئیمپریالیزمن و بەڕێوەبردنی حکوومەتیش لەدەست خۆیان دایەو پلەو پایەی بەرزیان لە حکوومەت دا داگیر کردوە. کەوابوو شتێکی تەبیعی‌یە کە دەسەڵاتی خۆیان لەدژی گەل و بەتایبەتی لەدژی جووتیاران بەکار بهێنن.

لەگەڵ پەرەگرتنی پێوەندی‌یەکان بازاڕ دەرەبەگەکانی کوردستانی ئێران نەخشێکی دیکەشیان گرتەدەست: خاوەن ملك بووە بە سوودخۆرو تۆو و دراو بە شەرتی زۆر قورس بە جووتیارەکان بەقەرز دەدا. هێندێك جار خاوەن ملك بازرگانییش دەکاو لەو حاڵەدا بۆخۆی هەموو بەرهەمێکی ئاژەڵداری لەعەشیرەتەکەی دەکڕێ و دەی‌باتە شار. بەکورتی زۆر وەخت دەرەبەگ هەم سەرۆك عەشیرەتەو هەم شێخ و هەم بازرگانەو هەم دەسەڵاتی سیاسیی بەدەستەوەیە. هۆی ئەو هەموو دەسەڵاتەی دەرەبەگی کوردیش هەر ئەوەیە. سەرچاوەی دەسەڵاتەکە تەنیا ئەو ملکانەیە نیە کە وەری‌دەگرێ، بەڵکوو فەرمانڕەوایی سیاسی

---

[٤] دوگلاس: "وڵاتێکی دوورو گەلێکی دۆست"، ل٦٨.

[٥] p. 351.، Paris 1887، en Mesopotamie ee en perse، Au Kurdistan،H. Binder

و ئابووریيەکەیەتی بەسەر جووتیارەکان دا. بەم جۆرە دەرەبەگ ئاغای هەموو مەڵبەندەکەیەو ئاغایەتی بەسەر جووتیارە سەربەخۆیەکان و خاوەن مڵکە بچووکەکانیش دا دەکا.

"نفووزی دەرەبەگ وەك هەموو گەورەیەکی دیکە بەو مڵکانەیە نیە کە دەستی دەکەوێ، بەڵکوو بەژمارەی رەعیەتەکانیەتی، و ئەوەش بۆخۆی بەژمارەی ئەو جووتیارانەوە بەستراوە کە مڵکی خۆیان هەیە"[٦].

پێویستە باسی ئەو حاڵەتە تایبەتیيەش بکرێ کە پێوەندیی عەشیرەتگەری بۆ ئەو دەرەبەگانە کە لەنێو عەشیرەت دا سەرۆکی تایەفەو تیرەن، دەبێتە هۆی ئەوە کە دژی جووتیارەکان یەك بگرن. ئەوانە لە ئاکارو کردەوەی خۆیان دا دژی جووتیاران بەتەواوی یەکدەنگ و یەکگرتوون. بۆ وێنە دەرەبەگەکانی عەشیرەتی "گەورك" کە لە مەڵبەندی مەهاباد دەیان گوندیان بەدەستەوەیە، لەسەر ئەوە رێك کەوتبوون کە ئەگەر دەرەبەگێك جووتیارێکی دەرکرد، ئەوانی دیکە هیچیان لە دێیەکانی خۆیان دا رای نەگرن. ئەوە نیشان دەدا کە سەرۆك عەشیرەت و دەرەبەگەکان لەباری ئابووریو سیاسیيەوە دژی جووتیاران رێك دەکەون.

دەسەڵاتی دەرەبەگ بەگشتی لەسەر رێگای پەرەگرتنی کێشەی چینایەتی و پێشکەوتنی کۆمەڵی کوردەواری کۆسپێکی گەورەیە.

لەکوردستان هەر دەرەبەگەکان خاوەن مڵك نین، بەڵکوو بازرگان و سوودخۆرەکانیش هەریەکە بەرێگایەك دا توانیویانە زەوی لە جووتیارەکان داگیر بکەن یا بەنرخێکی هەرزان لەدەستیان دەربهێنن.

ئەو خاوەن مڵکانە کە هێندێکیان هەم دەرەبەگ و هەم سەرۆك عەشیرەت و هەم شێخ و هەم سوودخۆرو بازرگانن، سروشتێکی هاوبەشیان هەیە، ئەویش ئەوەیە کە بێجگە لە شێخەکان هیچیان لە لادێ دانانیشن. هێندێك لەوانە هاوین و پاییزان بۆ چاوەدێریی خەلەوخەرمان دێنە لادێ، بەڵام زۆریەیان روو لە لادێ ناکەن و هەر لە شارەکان و بەتایبەتی لە تاران، یا هێندێك جار لە وڵاتانی دەرەوە وەك ئوروپاو ئەمریکا دادەنیشن. لە پاشملەی خاوەن مڵك، موباشیرەکەی کە نوێنەری راستەوخۆیەتی، یان کوێخا کاروباری بۆ بەرێوە دەبەن.

موباشیر ئەوەندی لەدەستی بێ جووتیارەکان دەچەوسێنێتەوە. ئەو، هەر کاری بەوەیە مڵکانەیەکی

---

[٦] کارل مارکس: "سەرمایە" بەرگی هەشتەم، لەندەن، ١٩٢٠، ل٧٤١.

زیاتری دەست کەوێ. لەکاتێك دا تەنیا ئەوەندەی دەدا بە خاوەن ملك کە رادەی نێونجیی ملکانەیەو ئەوەکەی دیکە بۆخۆی پاشقول دەدا. هەربۆیە لە کوردستانی ئێران زۆر جار هەڵدەکەوێ کە موباشیر پاش ماوەیەك دەبێتە خاوەن ملك.

ئەو شێوەیەش باوە کە خاوەن ملك زەوییەکەی بۆ ماوەیەکی لە سێ ساڵەوە تا شەش ساڵ بە بازرگان و دەلاڵەکانی شار بەئیجارە دەدا. دیارە ئەوە هیچ شتێك لە پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتیی لادێ ناگۆڕێ. رادەی ئەو ملکانەیەی دەدرێ بە خاوەن ملك لە رووی بەرهەمی ساڵی پێشترەوە دیاری دەکرێ و لەسەر ئەو بناخەیە ئیجارەدار بەهەموو توانایەوە تێدەکۆشێ دراوێکی زیاتری لێ چنگ کەوێ و ئەوەندەی بۆی بکرێ جووتیاران دەکرووسێنێتەوە، بەبێ ئەوەی هیچ سەرمایەیەك وەکار بخا، یان ئامرازی تازەبابەت دەکار بێنێ.

واش هەیە خەڵکی لادێ و بەتایبەتی خاوەن ملکە نێونجییەکان و جووتیارە دەوڵەمەندەکان بۆ ماوەی ساڵێك، یانی لە بەهارەوە تا پاییز خاکەکە بەئیجارە دەگرن. لەوحاڵەدا تەنیا ئەهمییەت دەدرێتە سەر بەرهەم و زۆر جار رێدەکەوێ کەی لە ئەنجامی وشکەساڵیدا ئیجارەدار تووشی زیانێکی زۆر دەبێ.

واش رێدەکەوێ کە زەوی بە سەرمایەداری ئەوتۆ بەئیجارە دەدرێ کە زەوییەکان بەو کرێکارانە ڕەنێو دەهێنن کە لە مەڵبەندە دوورەکانەوەو بەتایبەتی لە ئازەربایجانی ئێرانەوە بۆ کرێکاری دێن. ئەم شێوەیەش لەناوچەی ورمێ و میاندواو و بەتایبەتی بۆ بەرهەمە تێکنیکییەکان بەکار دەبرێ. لەوحاڵەدا بەکارهێنانی کووتی شیمیاییو مەکینەی کشتوکاڵی نوێش باوە.

٢ـ ملکەکانی دەوڵەت (خالیسە):

ملکداریی دەوڵەت بەم چەشنەی ئێستا لەپاش شۆرشی ١٩٠٧ـ١٩١١ پەیدا بوو. لەپێش ئەوەدا پادشا سەلاحییەتی بێسنوورو سەراوردی هەبوو و زەوییەکانی دەوڵەت بەبێ لاموجومی هەمووی ملکی خۆی بوون. بناخەی زەوییە دەوڵەتییەکان لە کوردستانی ئێران ملکی ئەو کەسانەیە کە لەگەڵ حکوومەت بەشەڕ هاتوون و دەست بەسەر ملکەکانیان دا گیراوە(٧).

رەزاشا (١٩٢٥ـ١٩٤١) لە هەموو ئێران دا بەتایبەتی لە دەوروبەری کرماشان دەستی بەسەر زەوی و

---

(٧) بۆ نموونە لە تەرگەوەرو مەرگەوەڕ لە رۆژئاوای ورمێ ملکی شێخەکانی شەمزینان (کە نەوەی شێخ عبیداللەن)، دەستی بەسەردا گیراوە کە دەکاتە ١٠٠ دێی تەواو ـ د.

زاره دەوڵەتی‌یە هەرە باشەکان دا گرت. بەشێکی دیکەش لە زەوی‌یەکانی دەوڵەت سەرۆک عەشیرەتە نیشتەجێ‌یەکان و دەرەبەگە گەورەکان دەستیان بەسەردا گرتن. وەك لەپێشەوە گوتمان زەوی لەپێش دا بەشێوەی "تیول" درابوو بە عەشیرەتە کۆچەرەکان و پاشان بۆوە بە ملکی دەوڵەت. عەشیرەتەکان لە پاداشتی زەوی وەرگرتن دا سەربازیان بەدەوڵەت دەدا. کاتێك لە ساڵەکانی پاش ١٩٣٠دا سەربازیی ئیجبارییش گەیشتە کوردستانی ئێران سەرۆك عەشیرەتە نیشتەجێ‌یەکان و دەرەبەگەکان بەشێکی زۆریان زەوی‌وزار داگیر کرد[٨]. ئێستا ملکەکانی دەوڵەت دەگەنە نیزیکەی ٤٪ی هەموو زەوی‌یە کێڵگەکانی کوردستانی ئێران و زۆربەی ئەو زەوی‌یانە کەوتوونە ناوچەی مەرگەوەڕو تەرگەوەڕ (کە نیزیکەی ١٠٠ دێ دەبن)، لەمیاندواو و مەڵبەندی کرماشانیش شەش دێی دەوڵەتی هەن و هەتا ساڵی ١٩٣٣ دەوڵەت لەمەڵبەندی پشتکۆ ١٠٠ دێی تەواوی هەبوو، کە پاشان ڕەزاشا داگیری کردن. لەنیزیك نەوتی شاش چەند دێ‌یەکی دەوڵەتی هەبوون کە پاشان بوونە هی عەشیرەتی سەنجابی.

پێوەندی‌یە وەرزێری‌یەکان و ڕادەی ئەو ملکانەیەی دەوڵەت دەی‌خاتە سەر ڕەعیەتەکان، زۆر وەك وەزعی ملکە تایبەتی‌یەکان دەچێ. کاربەدەستان ملکە دەوڵەتی‌یەکان بەم جۆرەی خوارەوە ڕەنێو دەهێنن: یەکەم، نوێنەری دەوڵەت ئەرکی موباشیر وەئەستۆ دەگرێ و بەشێك لە ملکانە بەپێی داب و شوێنی مەڵبەندەکە دەدا بە حکوومەت. دووهەم دەوڵەت هەموو ساڵێ بەشە ملکانەی خۆی پێش فرۆش دەکاو هیچ بایەخێك بە ملکەکانی نادا. سێهەم، هێندێك جار دەوڵەت ملکەکانی بۆ ماوەیەکی درێژتر (٣ـ٦ساڵ) بەئیجارە دەدا، ئیتر ئیجارەدار وەك ملکی خۆی کاری لەسەر دەکاو لەبەر ئەوە هەوڵ دەدا ئەوەندەی لەدەستی بێ بەرهەم لە خاکەکە هەڵبگرێ، کە ئەوەش دەبێتە هۆی چەوساندنەوەی زیاتری جووتیارەکان. زۆر ڕێ دەکەوێ کە ئیجارەدار کوڕو نەوەی خاوەنی ئەسڵیی زەویەکە دەبێ. لەوحاڵەدا پەیمانێکی تایبەتی لەگەڵ دەوڵەت دەبەستێ. ئەو جۆرە ملکدارانە لەبەر چاکەی باب و باپیرانیان، یان لەبەر شێخەتی و پلەی ئایینی ڕێزێکی زۆریان لەلای خەڵك هەیەو زەوی‌یەکان بە دەیەکێکی ملکانەکەیان ئیجارە دەکەن. هێندێك جار ئەگەر گوێ‌لەمستی دەوڵەت بن و دەست لە ئاکاری باپیرەکانیان هەڵبگرن لە دەیەکیش کەمتریان لێ‌دەستێنن.

---

[٨] "لە کوردستان زۆر مەڵبەندی بەرین ملکی خالیسە بوون، بەڵام چەند بەشێکیان لێ فرۆشراو چەند بەشێکیش خاوەن ملکەکانی دراوسێ‌یان دەستیان بەسەردا گرتن و ئێستا چەند مەڵبەندێکی کەم نەبێ لەدەست دەوڵەت دا نەماون" A. Lambton، Landlord...، p.256.

بەڵام ئەگەر حکوومەت هەست بەوە بکا کە سەربزێویی باب و باپیرانیان تێدا ماوە، هەرگیز ڕێگەی گەڕانەوەیان نادا، نەوەکوو مەترسی‌یەك بۆ دەوڵەت پێك بهێنن. زۆربەی زەویی ئەو جۆرە کەسانە لەناوچەکانی نیزیك سنوور هەڵکەوتوون و ئەوانە لە دەرفەتێك دەگەڕێن بۆ ئەوەی تۆڵەی باب و باپیرە ئیعدام کراوەکانیان بستێننەوە. لە بەشی جنووبی کوردستانی ئێران و عیراق کە زۆر سەرچاوەی نەوتی تێدا هەڵکەوتوون، ئیمپریالیزمی بریتانیا ڕۆڵیکی خراپی یاری کرد. وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا زۆری بۆ ئێران دەهێنا کە ملکەکانی نیزیك بە سەرچاوە نەوتەکان لە بەرامبەر دراوێکی کەم دا کە هێندێك جار لە ١٪ی ملکانە کەمتر بوو، بە دەرەبەگەکانی دۆست و هاوکاری بریتانیا بە ئیجارە بدا. "قوبادیان" کە دەرەبەگێکی کوردی زل بوو و لە ئێران دا بە خزمەتکاری سیاسەتی بریتانیا دەناسرا، دەستی بەسەر زۆربەی زەوی‌یەکان دا گرت(٩).

ملکە دەوڵەتی‌یەکان بەگشتی دەبنە هۆی ئەوە کە حکوومەت تین بۆ دانیشتووانی کوردستان بێنێ و ملکدارەکان چاوترسێن بکا کە ئەگەر بیانەوێ بەرهەڵستیی دەوڵەت بکەن، ملکەکانیان داگیر دەکرێن و دەبن بە دەوڵەتی.

هەرچەند حکوومەت دەی‌توانی چەند مەزرایەکی نموونە لە زەوییە دەوڵەتی‌یەکان دا دروست بکاو ئامرازی تازەبابەتیان تێدا بخاتە کارو بیان کاتە نموونە بۆ جووتیارەکان، بەڵام قەت خۆی لەوە ماندوو نەکردوە. لە ساڵی ١٩٥٥یشەوە هەوڵی داوە ئەو زەوی‌یانە بفرۆشێ، بێ‌ئەوەی ئیمکانی ئەوەی پێك هێنابێ کە ئەو زەوی‌یانە بەسەر جووتیارە هەژارەکان دا دابەش بکرێن. لە ڕاستی‌دا دەوڵەت بەکردەوە یارمەتیی زیادبوونی زەویی ملکدارە گەورەکان دەدا.

٣ـ ملکەکانی پادشا:

ڕەزاشا پاش دەست بەسەرداگرتنی زەوی‌یەکان و زەوت کردنی هەزاران هێکتار زەوی لە خەڵك، بوو بە گەورەترین ملکداری دەرەبەگ لە کوردستان دا. ئەو زەوی‌یانەی لەساڵەکانی پاش ١٩٣٠ دا داگیری کردن، باشترین و بەپیزەوترین زەوی‌یەکانی شیمالی ئێران و کوردستان بوون.

ساڵی ١٩٤١ لەپاش ئەوەی هاوپەیمانەکان هاتنە نێو ئێرانەوە، ڕەزاشا ناچار بوو لەسەر تەخت لاکەوێ و

---

(٩) ڕۆژنامەی "رهبر" ٢٧ی ژووئەنی ١٩٤٦.

ئێران بەجێ بهێڵێ. ناڕەزایی و بێزاری لە ڕەزاشا گەیشتبۆ ڕادەیەك كە پارلمان لە ژوئەنی ١٩٤٢دا قانوونێكی پەسند كرد كە بەگوێرەی ئەو قانوونە هەموو ملكەكانی شا دەدرانەوە بە خاوەنەكانی پێشوویان. بەڵام ساڵی ١٩٤٩ حكوومەتی كۆنەپەرستی ئێران بەبیانووی دەستدرێژی بۆ سەر ژیانی شا توانی بۆ ماوەیەك جووڵانەوەی گەلی ئێران دامركێنێتەوەو ڕێكخراوە دێموكراتی‌یەكان لە وڵات دا قەدەخە بكا. ئەوە دەرفەتی دا بە شا كە سەرلەنوێ زەوی‌یەكان بستێنێتەوە. لە ١١ی ژووئیەی ١٩٤٩دا قانوونێكی تازەی دەرچوواند، كە هەموو زەوی‌یەكانی بۆ تەخت و تاجی پاشایەتی ئەستاندەوەو لەگەڵ ئەوەش دا وا دانرابوو كە داهاتەكەیان بۆ مەبەستی ئایینی‌و كۆمەڵایەتی خەرج بكرێ. لەنێوان ساڵەكانی ١٩٥١ـ١٩٥٣ دا كە جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نیشتمانی سەركەوتنی زۆر گەورەی وەدەست هێنابوو، دوكتۆر مصدق ئیدارەیەكی بۆ سەرپەرستیی ملكەكانی دەوڵەت و پادشا دانا. بەڵام دووبارە لە ئەنجامی كودیتای كۆنەپەرستانەو سەر بە ئیمپریالیزمی ٢٨ی گەلاوێژی ١٣٣٢ (١٩٥٣)دا وەگیر شا كەوتنەوە. ئەو ملكانە بریتی بوون لە ١٢٧٧ دێ كە شەشدانگ هی شا بوون[١٠] و ٧٠٦ دێ كە كەمتر لە شەشدانگیان ملكی شا بوو، ١٩٧٥ لەوەڕگەو ٢٣٨١ دەستە خانوویەرەو كارگەو دوكان و هوتێل و شتی‌تر[١١]. پێوانەی ملكەكانی شا زیاتر لە ٢/٥ میلیۆن هێكتار بوو كە ٢٣٠٣٠٠٠ كەسیان تێدا نیشتەجێ بوو. لەكاتێك دا داهاتی هەموو ئەو جووتیارانەی لەسەر زەوی‌یەكانی شا بوون ١٧٥ میلیۆن قران بوو، ملكانەی ساڵانەی پادشا دەگەیشتە ٥٥٠ میلیۆن قران[١٢].

شا لە كوردستانی ئێران زەوی و زارێكی زۆری لە مەڵبەندی پشتكۆو كرماشان هەبوو، ڕەزاشاش هەتا شەڕی دووهەمی جیهانی خاكێكی زۆری لەمەڵبەندی نەوتەڵانی نەوتی‌شاو هەروەها لەو شوێنانە هەبوو كە لوولە نەوتەكانیان بۆ پاڵاوێنەخانەی كرماشان پێدا دەڕۆیشت[١٣] ئێستا لە كوردستانی ئێران ٤٪ی زەوی‌یە

---

[١٠] لە كوردستانی ئێران هەموو دێیەك گەورە یا بچووك بە شەشدانگ دادەنرێ ـ د.

[١١] ڕۆژنامەی اطلاعات ژمارەی ١٩٥٣/٧/٢٤.

[١٢] ڕۆژنامەی اطلاعات ژمارەی ١٩٥٣/٥/١٣. بێسوود نیە بگوترێ كە داهاتی سەرانەی جووتیار لە ملكەكانی شادا بەپێی ئەو ئامارە دەگاتە ٧٥٠ قران یانی دە دۆلار لە ساڵ دا ـ د.

[١٣] **"ڕەزاشا نەی‌دەویست زەوی‌یەكانی بە شیركەتی نەوتی بریتانیاو ئێران بفرۆشێ و داوای لە شیركەت كرد كە بەساڵ لێی بەكرێ بگرێ. پاش چەند ساڵ وتوو‌ێژ پەیمانێك مۆر كرا كە بەگوێرەی ئەو، هەموو ساڵێ شیركەت ١٢٠٠٠ لیرەی دەدا (هەرچەند زەوی‌یەكە بەهەموویەوە ٦٠٠٠ لیرەی ئەستەرلینی نەدەهێنا ـ د.) ئەو پەیمانە لەجێی خۆی**

کێڵگەکان هی شایە.

لە ساڵی ١٩٥٣وە شا بڕیاری دا کە زەوییەکانی بە جووتیاران بفرۆشێ، بەڵام پڕوپاگەندەیەکی زۆری ڕەگەڵ خست کە گۆیا زەوی بەسەر جووتیاران دا دابەش دەکرێ. لەکاتێك دا هەر جووتیارێك ئەویش زیاتر لە جووتیارە دەوڵەمەندەکان ٥ تا ٢٠ هێکتاری زەوی وەردەگرت و دەبوو تا ماوەی ٢٥ ساڵ ساڵی ٤٦٠ تا ٢٠٠٠ قران بدا[١٤] و لەسەریەك نرخی هەر هێکتارێك زەوی دەگەیشتە ٣٠٠٠ قران. تا ئێستا شا نیزیکەی ٢٥٠٠٠٠ هێکتار، یانی ١٠٪ی زەوییەکانی فرۆشتوەو لە بەرامبەردا نیزیکەی دە میلیۆن دۆلاری دەست دەکەوێ[١٥].

شا لەو دراوەی لە فرۆشتنی ئەو زەوییانەو زەوییەکانی دیکەی وەدەست دەخا، بەشێکی لە بانکەکانی سویس و ئەمریکا دادەنێ و بەشەکەی تری لەهێندێك لقی بەسوودی سەنعەت دا وەکار دەخا. بەم جۆرە شا تەنیا دەسەڵاتی سیاسیی لەدەست دا نیە، بەڵکوو بۆتە بنکەیەکی ئابووریی زۆردار کە دەستی بەسەر هەموو لقەکانی ئابووریی وڵات دا دا دەڕوا. کەوابوو سەیر نیە کە شا سەرکردایەتیی تاقمی دەرەبەگی فەرمانڕەوا بکا کە یەکێك لە پێگەکانی ئیمپریالیزمی ئەمریکاو ئینگلیزە.

٤ـ زەوییە مەوقووفەکان:

لەپێشەوە گوتمان کە زەوییە مەوقووفەکان لەجێدا ئەو زەوییانەن کە دەقەبەڵ مزگەوت و قوتابخانەو پیاوە ئایینییەکان کراون و ئەو زەوییانە کڕین و فرۆشتنیان لەسەر نیەو هەرگیز دەستاودەستیان پێناکرێ. لەپاشان پیاوە ئایینییەکان بەشێکی زۆریان لە زەویی جووتیارەکان داگیر کردو بە مەوقووفەیان دانان. هەر ئێستا دوو جۆر زەویی مەوقووفە هەیە:

مایەوە تا ساڵی ١٩٤١ کە شیرکەت هەڵی وەشاندەوەو زەوییەکەی کڕی. نرخەکەشی حکوومەت دیاریی کرد". م. فاتح: "٥٠ سال از نفت ایران" بەزمانی فارسی، تاران، ١٩٥٦، ل٣٠٨.

خۆش ئەوەیە ڕەزاشا کە لە ساڵەکانی پاش ١٩٣٠دا بەو سەرسەختییە بۆ چەند هەزار لیرەیەکی خۆی بەربەرەکانیی شیرکەتی نەوتی دەکرد، بۆ میلیۆنەها لیرە ماڵی میللەت کە شیرکەت لە نەوتی ئێران وەدەستی دەکەوت مڕەی لێنەهات. شیرکەتێك کە لە ڕاستیدا دەوڵەتێك بوو لەنێو دەوڵەت دا ـ د.

[١٤] ڕۆژنامەی اطلاعات ژمارەی ١٩٥٧/١١/٢٤.

[١٥] ج. ارسنجانی وەزیری کشتوکاڵ ساڵی ١٩٦١ بە هەواڵنووسی ڕۆژنامەی فەرانسەیی لۆمۆندی گوت: دابەشکردنی زەوییەکانی شا بەسەر جووتیاران دا هەڵەیە، چونکە ئەو جووتیارانە کە هیچ ئامرازێکی کشتوکاڵیان نیە، ناچار بوون زەوییەکانیان بە دەرەبەگەکان بفرۆشنەوە. لۆمۆند، ١٩٦١/٥/٢٤.

www.zmziran.com

١ـ ئەو زەوییە کشتوکاڵییانە کە کراونەتە وەقف بۆئەوەی داهاتەکەیان لە مەبەستی ئایینی و کۆمەڵایەتی خەرج بکرێ، وەك دروست کردنی قوتابخانەو مزگەوت و لێدانی کارێزو شتی لەو بابەتە. سەرپەرستیی ئەو جۆرە زەوییانە لەدەست پیاوە ئایینییە گەورەکان دایە.

٢ـ ئەو زەوییە کشتوکاڵییانە کە بە پیاوە ئایینییەکان سپێردراون، بەو شەرتە پاش مردنی خاوەن وەقف داهاتەکەیان بۆ نەوەو نەتیژەکەی بێ. لێرەدا مەبەستی خاوەن وەقفەکە هەر ئەوەیە کە زەوییەکە نەفرۆشرێ و بۆ نەوەو نەتیژەکەی بمێنێتەوە، یان ئەوەیە کە داهاتەکەیان بەجۆرێکی رەواو عادڵانە لەنێودا بەش بکرێ.

دیارە لە کوردستانی ئێران شێخەکان دەتوانن بەزۆر چەشنە فروفێڵ زەوییە مەوقووفەکان داگیر بکەن. ئێستا وەزعێکی وا پێك هاتوە کە زۆربەی زەوییە مەوقووفەکان بوونە ملکی شێخەکان و لە هەموو کوردستانی ئێران دا شتێکی کەم نەبێ لە زەوییە مەوقووفەکان نەخراوەتە ژێر چاوەدێریی وەزارەتی فەرهەنگ. ئەویش بریتییە لە چەند دێیەك کە هەتا شۆرشی ١٩٠٧ لەژێر دەسەڵاتی پیاوە ئایینییەکان دا بوون. شێخەکان لە هەموو ناوچەیەکی کوردستان دا زەویوزارێکی بەرین و بەریلاویان هەیە، هەر ئێستا شێخەکانی نەهری سەدان دێیان لەمەڵبەندەکانی نیزیك سنووری ئێران وعیراق و تورکیا بەدەستەوەیەو شێخەکانی تەوێڵەو بیارە نیزیکەی ٤٠٠ دێیان لە مەڵبەندی سولەیمانی لەسەر سنووری عیراق و ئێران لەدەست دایە.

بنەماڵەی شێخی بورهان لەمەڵبەندی میاندواو ٥٠ـ٦٠ دێیان داگیر کردوە کە لەپێش دا مەوقووفە بوون. پەیڕەوانی هەر تەریقەتێك خانەقایەکی تایبەتیی خۆیان هەیە، کە بە کۆمەگ و یارمەتیی مریدو دەروێشەکانی ئەو تەریقەتە بەخێو دەکرێ. ئەو خانەقایانەلە زۆر جێگا بۆنموونە لە شاری مەهاباد دەیان کاروانسەراو دوکانیان هەیە. یەکێك لە دابە کۆنەکانی کوردستان ئەوەیە کە دەوڵەمەندەکان ئاش و رەزو باغات و دوکان دەکەنە وەقف.

ماوەی ٣٠٠ ساڵە زەوییە وەقفەکانی مەڵبەندی ماهیدەشت و کرماشان بەدەست سەیدەکانی شیعەی عیراقەوەن. بەم جۆرە ملکە مەوقووفەکان لەراستیدا بوونە ملکی تایبەتیی پیاوە ئایینییەکان، ئەوەش وەك لەپێشەوە گوتمان لە ساڵی ١٩٢٨وە کە دەست بە سەبت کردنی ئەو ملکانە کراوە دەستی پێکردوەو تا ئێستاش هەر درێژەی هەیە.

زەوییە مەوقووفەکان لە مالیات و خەرج و باجیش تەرخانن، چونکە وا دانراوە کە داهاتەکەیان بۆ

کاروباری گشتی و کۆمەڵایەتی خەرج دەکرێ. لەگەڵ ئەوەش دا شێخە گەورەکان ئەو فێڵە بۆ تەرخان کردنی زەوییەکانی خۆیان لە مالیات بەکار دێنن و دەرەبەگە گەورەکانیش هەر بەو جۆرە رەفتار دەکەن. بەلام ئەو جووتیارەی لەسەر زەویی مەوقووفە کار دەکاو رەنج دەکێشێ، عەینی ئەو چەوسانەوەیە دەبینێ کە جووتیاری زەویی دەرەبەگەکان دەیچێژێ. سەرەرای ئەوەی جووتیارەکان بۆ ئەوەی پاداشی ئایینی وەربگرن زیاتریش خۆ ماندوو دەکەن و زەحمەت دەکێشن. لەکاتی هەوڵ و تەقەلای جووتیاران دا بۆ باشتربوونی وەزعی ژیانی خۆیان بەناوی ئایین و قازانجی گشتی هەولی بێدەنگ کردنیان دەدرێ.

٥ـ زەویی جووتیاران:

لە کوردستانی ئێران تەنیا ٨٪ی زەوییە کێڵگەکان لەدەست جووتیاران دایە کە دەگاتە ٩٦٠٠٠ هێکتارو جووتیارە خاوەن زەوییەکانیش نیزیکەی ١٠٪ی دانیشتووانی لادێی کوردستان پێك دێنن. لێرەدا بەپێویست دەزانین هێندێك سروشتی تایبەتیی ئەو چەشنە ملکدارییە باس بکەین.

پێش هەموو شت زۆربەی ئەو جووتیارانە لە هێکتارێکەوە تا سێ هێکتاریان زەوی هەیە کە دەکاتە جێجووتێك و تەنیا بەشێکی کەم لە جووتیاران ٥ـ٢٠ هێکتاریان زەوی هەیە کە ئەوانەش جووتیارە دەوڵەمەندەکانن[١٦].

لە هێندێك مەڵبەند وەك ورمێ و تا رادەیەکیش میاندواوو سەقز جووتیارەکان زەویی نەرمان و کێڵگەیان نیەو تەنیا رەزو باغاتیان هەیە.

ئەو زەوییانەی لەدەستی جووتیارە نێونجییەکان دان زۆربەیان دێمەکارو رەقەن و دوورەدێن و زۆر خراپ و کەم رێژەون.

بەشی زۆری زەویی دەوروبەری شارەکان هی ئەو جووتیارە دەوڵەمەندانەن کە یان لەشار دادەنیشن و کاسبی دەکەن، یان مووچەخۆری دەوڵەتن. ئەم وەزعە لە زۆربەی مەڵبەندە نیزیك شارەکانی نێوەراستی کوردستان دا بەرچاو دەکەوێ.

جووتیارە نێونجییەکان کەندوکۆسپیان زۆر دێتە سەر رێگا، لە نۆرەئاودا کە هەقی خۆیانە، سەرچەوتییان لەگەڵ دەکرێ. لەدابین کردنی ئامرازی کشتوکاڵ دا دەست کورتن. زۆر وا هەیە جووتیارێك

---

[١٦] بروانە سەرەتای فەسلی هەشتەمی ئەم کتێبە.

زەویی هەیەو ئاژەڵ و پاتاڵی نیەو ئەگەر لینگە گایەکی پیر بوو یان مرد، بەجارێك پەکی دەکەوێ. جووتەگایەك لە مەهاباد ٦٠٠٠ تا ٨٠٠٠ قرانی دەوێ. جووتی کەڵانیش ٨٠٠٠ تا ١٢٠٠٠ قران. بۆئەوەی جووتیار بتوانێ لینگە گایەك یا کەڵێك بکڕێ، دەبێ تۆنێك دوو تۆن گەنم بفرۆشێ بەو حیسابە کە کیلۆی گەنم بدا بە سێ قران. لەکاتێك دا ئەوە سێیەك یا نیوەی داهاتێکە کە جووتیار لە سێ هێکتار زەوی دەستی دەکەوێ، ئەویش بەو شەرتە باش ڕەنێو بێ و ساڵی خۆش بێ. خۆ ئەگەر فەتاو وشکەساڵی بەسەردا بێ کە لە کوردستان زۆر ڕێ دەکەوێ جووتیاری نێونجی بەجارێك تووشی هەژاری و نەداری دەبێ و بێجگە لەوەی زەوییەکەی بفرۆشێ و لە ملکی ملکدارە گەورەکان دا نیوەکاری و سێیەك بەری بکا، یا ببێتە کرێکاری وەرزێری ڕێگایەکی بۆ نامێنێتەوە، مەگەر ئەوە کە روو بکاتە شارەکان و ژیانێکی نەمر نەژی بۆخۆی دابین بکا. لەو ساڵانەی دواییدا ئەو مەسەلەیە بەتەواوی پەرەی ئەستاندوەو خاوەن ملك و سوودخۆرەکان لە ئەنجامی دەست کورتی و نەداریی جووتیارە نێونجییەکان دا کە نەیان توانیوە قەرزەکانیان بدەنەوە، دەستیان بەسەر زەوییەکانیان دا گرتوە.

فەسڵی حەوتەم

شێوەکانی مڵکانەی زەوی

لەپێشەوە باسمان کرد، کە زۆربەی زەوییەکانی کوردستانی ئێران (٧٠٪) لەدەست خاوەن مڵکە گەورەکان دایە. بەڵام ئەوە بەو مانایە نیە کە بەرهەمی گەورە لە کشتوکاڵ دا هەبێ. چونکە لەبەرئەوەی تا ئێستاش پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتی و عەشیرەتگەری لە گۆڕێ دا ماون، بەرهەمی کشتوکاڵ هەر لەسەر ورده بەرهەم ساخ بۆتەوە. هۆیەکەشی ئەوەیە کە ئامرازی هەرە گرنگی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی واتە زەوی، هی ئەو کەسانەیە کە کاری لەسەر ناکەن و ئەو جووتیارانەی لە زەوییەکەدا کار دەکەن، نە کەم و نە زۆر زەویی خۆیان نیە. ئەمە سروشتی پێوەندییە کشتوکاڵییەکانی کوردستانی ئێرانە.

خاوەن مڵکە گەورەکان زەویی بە مڵکانە دەدەن بە جووتیارو ئەوەی زۆرتر بۆ ئەوان گرنگە، وەدەستهێنانی مڵکانەی زیاترە. بەشی زۆری ئەو خاوەن مڵکانە لەشار دەژین و هیچ گوێ نادەنە باری بەرهەمهێنان، واتە هیچ دراو لە زەوییەکانیان خەرج ناکەن و جووتیار ناچارە بۆخۆی جووت و ئامرازی جووت کردن دابین بکا. زۆربەی زەوییەکان بەم چەشنە ڕەنێو دەهێنرێن.

جووتیار مڵکانەی بە شتوومەك دەدا بە خاوەن مڵك و چەندین سەدەیە ئەو شێوە چەوساندنەوەیە لە کوردستان باوە. جۆرێکی تری مڵکانە ئەوەیە کە جووتیار کار بۆ خاوەن مڵك دەکا. ئەو شێوەیەش زۆر دەبینرێ، بەڵام لە کوردستان بەو شێوە کلاسیکە نیە کە جووتیار لە هەفتەدا چەند ڕۆژ لە زەوییەکەی خۆیدا کار بکاو ئەوەکەی تری لە زەویی دەرەبەگ دا خەریکی کار بێ. چونکە وا هەیە لە کوردستان جووتیار کاری کشتوکاڵی بۆ خاوەن مڵك ناکا، بەڵکوو وێڕای مڵکانەی بە شتوومەك هێندێ کاروباری دیکە بۆ ئاغا بەجێ دەگەیەنێ:

"هەرچەند مڵکانەی بە شتوومەك لە هەموو شێوەکانی مڵکانە زیاتر بڵاو بۆتەوە، بەڵام دیسان تا ڕادەیەك پاشماوەی شێوەی کۆن، یانی مڵکانەی بەکار یا بێگاریشی لەگەڵە، جا خاوەن مڵك

www.zmziran.com

دەوڵەت بێ، یان یەکێکی تر مەسەلەکە هەروەك خۆیەتی"[1].

بەکورتی ملکانەی بەشتوومەك لە کوردستان شێوەی سەرەکیی ملکانەیەو ئەوە لەگەڵ پێوەندییە وەرزێرییەکانی ئێستای کوردستانیش رێك دەکەوێ، کە تازە لە پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتییەوە تێدەپەڕێ بۆ پێوەندییەکانی سەرمایەداری:

"پەیدابوونی شێوەی ملکانەی بەشتوومەك لە شکڵی پتەوی خۆی دا پێویستیی بە ئابووری تەبیعی هەیە، هەرچەند پاشماوەی لەپاش پەیدابوونی شێوەکانی پێشکەوتووی بەرهەمهێنان و پێوەندییەکانی بەرهەمهێنانیش هەر دەمێنێ"[2].

ملکانەی بە شتوومەك دەبێتە هۆی قووڵتربوونی جیاوازیی چینایەتی لە لادێ و:

"جیاوازی لە وەزعی ئابووریی بەرهەمهێنەران دا راستەوخۆ زیاتر دەکا"[3].

هۆیەکەشی ئەوەیەکە ملکانەی بەشتوومەك:

"لەچاو ملکانەی بەکار، مەودا زیاتر بە بەرهەمهێنەران دەدا بۆئەوەی کاتیان بۆ زێدەکار زیاتر بێ، کە بەرهەمەکەی هی خۆیانە، وەك بەرهەمی ئەو کارە کە پێداویستییەکانی هەرە پێویستیان دابین دەکا"[4].

وەك لەمەودوا باسی دەکەین لە کوردستان وەزعەکە جۆرێکی ترە. چونکە جووتیار زۆر ئەرکی گرانی لەسەر شانن کە دەبێ بەشێوەی ملکانەی بەکار جێبەجێیان بکاو دەرفەتی ئەوەی نابێ زێدەکار بۆخۆی بکا. کەوابوو ملکانەی بەکار لەپەنای ملکانەی بەشتوومەك دا کۆسپێکە لەسەر رێگای زیادبوونی بەرهەمی وەرزێری و جووتیاران لە هەژاری و نەداری‌دا رادەگرێ. هەر لەوکاتەدا بۆ پێگەیشتنی بازاڕی نێوخۆیی و پێوەندییەکانی بەرهەمهێنان بە گشتی تەئسیرێکی خراپی هەیە.

تا ئێستا لە کوردستان دا بێجگە لەو مەڵبەندانە کە گیا تێکنیکییەکان (وەك چەوەندەری قەندو توتن) بەرهەم دێنن، شێوەی ملکانەی بەدراو پێ‌نەگەیشتوە بەڵام سەرەڕای هێندێ کەندوکۆسپ بەرەو ئەو رێبازە

---

[1] ك. مارکس: "سەرمایە"، بەزمانی ئینگلیزی، بەرگی سێهەم، مۆسکۆ، ١٩٥٩، ل٧٧٥.

[2] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[3] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[4] هەر ئەو سەرچاوەیە.

www.zmziran.com

دەڕوا کە ملکانەی بەدراو پەرە بستێنێ و ملکانەی بەکار کەم بێتەوە. هەربۆیە ئێمە لەپێش دا ملکانەی بەشتوومەك باس دەکەین و پاش ئەو، ملکانەی بەدراو و دوایە ملکانەی بەکار. دیارە ئەوە بەپێچەوانەی بەشوێن یەکداهاتنی ئەو سێ شێوە ملکانەیەیە[5].

١ـ ملکانەی بەشتوومەك، نەزمی شەریکەبەشی:

ملکانەی بە شتوومەك لە کوردستانی ئێران دا بەگوێرەی نەزمی شەریکەبەشی وەردەگیرێ. پێویستە بگوترێ کە نەزمی شەریکەبەشی نەزمێکی دەرەبەگایەتی‌یە، نەك سەرمایەداری و نەزمەکە بەتەواوی لەسەر دابەشکردنی راستەوخۆی بەرهەم لەنێوان جووتیارو خاوەن ملك دا ساخ بۆتەوە، کە خاوەن ملك ئاغایەتی دەکاو جووتیاریش بە ئامرازی خۆی زەوی‌یەکە ڕەنێو دێنێ. جووتیش هێندێ جار هی ئاغایەو هێندێ جار هی جووتیارە:

"کەوابوو لەلایەکەوە جووتیار ئەو سەرمایەیەی نیە کە بۆ کارپێکردنی سەرمایەداری تەواو پێویستەو لەلایەکی تریشەوە ئەو بەشەی خاوەن ملك وەری دەگرێ ناکرێ بە ملکانەیەکی پاك کردە دابنرێ"[6].

هۆیەکەشی ئەوەیە کە لێرەدا تەنیا زەوی وەك ئامرازی سەرەکیی بەرهەمهێنان گرنگ نیە، کە خاوەن ملك دەیدا، بەڵکوو هێندێك ئامرازی دیکەی بەرهەمهێنانیش گرنگن کە هی جووتیارن:

"ئەو جووتیارەی بەپێی نەزمی شەریکەبەشی کشتوکاڵ دەکا، چ بۆخۆی کار بکاو چ کرێگرتەی بۆ بگرێ، بەشێك لە بەرهەمەکەی لەبەر ئەوە پێ نابڕێ کە وەك کرێکارێك کاری کردوە، بەڵکوو لەبەر ئەوەیە کە هێندێك لە ئامرازی بەرهەمهێنان سەرمایەی تایبەتیی خۆیەتی. لەلایەکی تریشەوە ئەو بەشەی بەخاوەن ملك دەبڕێ، هەمووی هی ئەوە نیە کە زەویی هەیە،

---

[5] لە کوردستانی تورکیا پێوەندیی سەرمایەداری لە بەرهەمهێنان داو ملکانەی سەرمایەداری زۆر بە بەربڵاوی هەیەو هەر بۆیە ملکانەی بەکار لە چوارچێوەیەکی تەنگەبەردا ماوە. لە کوردستانی عیراقیش شێوەکانی ملکانەی زەوی تا رادەیەکی زۆر وەك هی کوردستانی ئێرانن و تا ئێستاش شێوەی سەرەکیی ملکانە لە کوردستانی تورکیاو کوردستانی عیراقیش هەروەك کوردستانی ئێران هەر ملکانەی بەشتوومەك و بەپێی نەزمی شەریکەبەشی‌یە.

[6] ك. مارکس: "سەرمایە"، بەرگی سێهەم، ل٧٨٣.

بەڵکوو بەشێکی لەبەر ئەوەیە کە سەرمایەی خۆی وەجووتیار داوە"[٧].

واتە نەخشی سوودخۆری هەیە. بەڵام نەزمی شەریکەبەشی پێش هەموو شتێك پێویستیی بەوە هەیە کە جووتیار ئامرازی بەرهەمهێنانی هەبێ "تەنانەت ئەگەر زۆر خراپیش بن"[٨] پاشان دەبێ ئەو جووتیارە هەژار بێ‌و ناچار بێ زەویی خاوەن ملك بکێڵێ:

"... دەبێ جووتیار زۆر بێ‌پەناو ناچار بێ تا ئەو کۆیلەتی‌یە قبووڵ بکا"[٩].

خاوەن ملك یا نوێنەرەکەی بەپێی ئەوەی کە وەرزێر چەند جووتی هەیە، یا چەند سەر خێزانە، زەوی بە ملکانە دەدا. لەکوردستان جێ‌جووتێك ٣ـ٥ هێکتار زەوی‌یە، بەڵام لە مەڵبەندی بۆکان دەگاتە ٥ـ٧ هێکتار بەراو و ٨ـ١٠ هێکتار دێمەکار[١٠]. لەبەشی جنوویی کوردستانی ئێران جێ‌جووت بە زەوی‌یەك دەڵێن کە ٩٠٠ـ١٥٠٠ کیلۆگرام گەنمی لێ پەیدا بێ[١١]. کەوابوو پێوانەکەی لەنێوان ٢/٥ـ١٠ هێکتار دایە. لە بەشەکانی شیمالی و جنوویی کوردستانی ئێران زەویی دێمەکار بە ئیجارە نادرێ. ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە دێمەکار زۆرەو پاشان دێمەکارەکان کەوتوونە سەر تەپۆلکەو کێوەکان و ڕەنێوهێنانیان زۆر دژوارە. هەروەها ئیجارەدارەکانیش زۆر بایەخیان پێ نادەن، چونکە بەردەڵانن و بەرهەمی باش نادەن:

"وەرزێرێك کە زەوی ئیجارە دەکا هەقی هەیە بەدرێژایی ژیانی بیکێڵێ و دەتوانێ ئەو هەقە بە میراتیش بەجێ بهێڵێ"[١٢].

لە دوو حاڵ دا ئەو هەقە لە ئیجارەدار دەستێندرێتەوە: ١ـ ئەگەر دەرکەوت زەوی‌یەکەی پێ ڕەنێو نایە. وەك ئەوەی نەتوانێ جووت پەیدا بکا. لەو حاڵەدا زەوی‌یەکەی لێ‌وەردەگیرێتەوەو دەدرێ بە کەسێکی دیکە. ٢ـ ئەگەر کەسێکی دیکە ئامادە بوو زەوی‌یەکە بکێڵێ بە جۆرێك کە قازانجی خاوەن ملکی زیاتر تێدا

---

[٧] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[٨] لینین: "دانراوەکان"، بەزمانی چیکی، بەرگی ١٥، ل٨١.

[٩] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[١٠] ع. گەلاوێژ: "پێوەندی‌یەکانی کشتوکاڵی..."، ل٩٣.

[١١] p. 368.، Landlord،A. Lambton

[١٢] ئەگەر ئیجارەدار مردو کوڕی لەپاش بەجێ نەما کچەکەی هەقی کێڵانی زەوی‌یەکەی نیە. بەڵام لەنێو عەشیرەتەکان دا کە پێوەندیی عەشیرەتگەری بەهێزە، ئەو خێزانە زەوی‌یەکە بۆخۆی رادەگرێ و هەقی کێڵانی زەوی‌یەکە بۆ مێردی کچەکە دەبێ ـ د.

بێ. ئەم کارەساتە زیاتر لەسەر زەوییە بەپیت و بەرپێژەوەکان دێتەپێش، چونکە ئیجارەدارێك کە جووتەگای باشتری هەیەو خێزاندارترەو بەتایبەتی پیاوی کاریی زیاترن، باشتر دەتوانێ زەوییەکە ڕەنێو بێنێ. دیارە خاوەن ملکیش لە یەکی وا دەگەڕێ. لە ئەنجام دا زەوییە باشەکان هەموو دەکەونە دەستی جووتیارە دەولەمەندەکان. زەوییەکانی دەورویەری ئاوەدانی کە بە پەینی حەیوانی میز دەکرێن بەرپێژەوترن، خاوەن ملك بۆخۆی یا نوێنەرەکەی دەیان کێڵێ و بەکرێکاری وەرزێری ڕەنێویان دێنێ. لەم دواییانەدا هێندێك خاوەن ملکی مەڵبەندی کرماشان و میاندواو فێر بوون تەراکتۆر بەکار دێنن، کە بەکرێکاری کشتوکالی کاریان پێدەکەن و بەم جۆرە هەموو زەوییەکان لە ئیجارەدارەکان دەستێننەوەو ناچاریان دەکەن بچنە دێیەکی دیکە، یا روو بکەنە شارەکان.

لە کوردستانی ئێران زەوی کە بە ملکانە دەدرێ خانوویەکیشی لەگەڵەو کاتێك لەو حاڵەتانەی سەرەوەدا جووتیار زەوییەکەی لێ وەرگیرایەوە، خانووەکەشی لێ دەستێندرێتەوەو دەبێ چۆڵی بکا بۆ ئەو کەسەی دێتە سەر زەوییەکە.

خاوەن ملك و جووتیار قەرارو مەدارێکی سەرزارەکی دادەنێن. ئەو چەشنە قەرارو مەدارە کە قانوونی مەدەنیی ئێرانیش دانی پێدا دەنێ، پێوەندیی بە دوو شتەوە هەیە: یەکیان ئەوەیە کە هەر لایەك بۆ ڕەنێو هێنانی زەوی چی دادەنێ. ئەوی دیکە چەشنی بەشکردنی بەرهەمە. هەم لە کوردستانی ئێران و هەم لە ئێران و لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەگشتی چەند هۆیەك تەئسیریان لە بەشکردنی بەرهەم دا هەیە. دیارە هۆیەکان ئابووری رۆڵی هەرە گرنگیان هەیە، بەڵام ئەو هۆیانەش کە پێوەندییان بە هەلومەرجی تایبەتیی مەڵبەندە جیاوازەکانەوە هەیە وەك داب و شوێنی نەتەوایەتی و هتد... هەریەکە نەخشی خۆیان هەیە. تەنیا بە لێکۆڵینەوەی وردی یەك یەکی ئەو هۆیانە دەتوانین مەسەلەی ئەساسیی پێوەندییە وەرزێرییەکانی کوردستانی ئێران روون بکەینەوە. ئەویش بریتییە لە مەسەلەی ملکانەی بەشتوومەك کە شێوەی سەرەکیی چەوساندنەوەی میلیۆنەها جووتیاری بێزەوییە.

ئێمە لە "پێنج هۆی" ئەساسی دەکۆڵینەوە کە بریتین لە زەوی، ئاو، جووت، تۆو، کار. دەبێ لەپێش دا ئەوەش بڵێین کە مەبەستی ئێمە ئەوە نیە وەك زۆریەی نووسەرە ئێرانی و بێگانەکان بایەخێکی بێئەملاو ئەولا بدەین بەو پێنج هۆیە کە لە نەزمی شەریکەبەشیدا نەخشێکی دیاریان هەیە. بەڵام بە هەڵەش دەزانین کە بایەخی ئەوانە کەم بکەینەوە، یا لەبیریان بەرینەوە. چونکە هیچ گومانی تێدا نیە کە لە کوردستانی ئێران ئەساسی دابەشکردنی بەرهەم لەسەر ئەو پێنج هۆیە دانراوە، واتە بەرهەم بەپێی ئەو چەند هۆیە بەش

www.zmziran.com

دەکرێ و هەرکەسە بەگوێرەی ئەو هۆیانە کە لە کاروباری کشتوکاڵ دا وەکاری خستوون، بەشی خۆی لە بەرهەم وەردەگرێ.

شتێکی روونە کە زەوی بە یەکێك لەو پێنج هۆیە دادەنرێ و بەپێی ئەو باسەی لەبارەی ئاودێرییەوە کرا، دەردەکەوێ کە ئاویش بۆ زەوییە بەراوەکان ئەوەندەی زەوی گرنگە. دیارە ئەو بایەخە بۆ کاریش دەبێ دابنێین کە لە بەرهەم هێنان دا بەشی هەرە گرنگی ئیجارەدارە. خۆ دیارە جووتیش بە یەکێك لەو هۆیانە دەژمێردرێ، بەتایبەتی ئەگەر هەژاری و نەداریی جووتیارەکان لەبەرچاو بگرین کە جووت سامانی سەرەکی‌یانە. پێویستە ئەوەش بگوترێ کە ئامرازی کشتوکاڵیش هەر لەگەڵ جووت حیسابن، دیارە بۆ جووتیارێکی هەژار ئەو ئامرازانەش زۆر گرنگن. چونکە هەرچەندە لەچاو تێکنیکی تازە لە رادەبەدەر سەرەتایین، بەڵام تەنیا وەسیلەی زەوی کێڵانی جووتیارن.

دانانی تۆو بە یەکێك لەو پێنج هۆ ئەساسی‌یە زیاتر پێویستیی بە روونکردنەوە هەیە. وەك لەمەودوا دەبینین ناکرێ بەتایبەتی لە بەرهەمە تێکنیکی‌یەکان دا وەك هۆیەکانی دیکە بە گرنگی دابنێین. بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا پێویستە ئەهمییەتی تۆو لە کوردستانی ئێران دا باس بکەین، چونکە بەرهەمی زەوی بەگوێرەی پێوانەکەی حیساب ناکرێ، بەڵکوو بەگوێرەی بنەتۆو حیساب دەکرێ. زەوی تێکڕا ٥ـ٧ هێندەی بنەتۆو بەرهەمی هەیە. بەم جۆرە ئەگەر بەرهەمی هێکتارێك زەوی ٨٤٠ کیلۆ گەنم بێ، بەرهەمی سێ هێکتار ٢٥٢٠ کیلۆیە کە لەوە ٣٦٠ـ٥٠٤ کیلۆ بنەتۆوە، واتە یەك لەسەر پێنج یان یەك لەسەر حەوتی تەواوی بەرهەمەکە. گەنم بە زۆری لە پاییزێدا دەچێندرێ. وا دابنێین کە جووتیارێك دوو سێ‌یەکی بەرهەم وەردەگرێ واتە ١٦٨٠ کیلۆ. ئەگەر ئەو جووتیارە پێنج یەك یا حەوت یەکی بەرهەمەکەی بۆ بنەتۆوی ساڵی داهاتووی دابنێ، دەبێ دەست لە ٢٠٪ تا ٣٠٪ی بەشەکەی خۆی هەڵبگرێ. کەوابوو هەرگیز ناتوانێ بنەتۆوەکەی دابین بکا، چونکە گەنمەکەی هەر بەشی نانی شەش مانگی دەکاو بۆئەوەی لەماوەکەی تردا برسی نەبێ دەبێ بۆ بەرێچوونی خۆی قەرز بکا. بێجگە لەوە لە کوردستانی ئێران جۆرە گەنمێك هەیە بەهاران دەکرێ (بەهاروو) واتە راست لەو کاتەدا کە جووتیار زەوەری لێ بڕاوەو نانی خۆشی نیە. وەك لەمەودواش دەبینین ئەگەر زەوی‌یەکەی باش و بەرێژەو بێ خاوەن ملك تۆوی دەداتێ و ئەگەر خراپ بێ نای‌دا.

لێرەدا گرنگ بوونی تۆو دەردەکەوێ کە زۆر وەخت دێتە ریزی چوار هۆیەکەی تر، جاری واش هەیە لە هەمووان گرنگترە. ئێستا دێینە سەر باسی چەشنی دابەشکردنی بەرهەم لەنێوان خاوەن ملك و جووتیار لە ناوچە جیاوازەکانی کوردستانی ئێران دا. بۆ بەرهەمە گرنگەکان واتە گەنم و جۆ چەند ئەساسێك هەیە کە

خاوەن ملك و جووتیار لەسەریان ڕێك دەكەون. باسی ڕادەی ملكانەی بەرهەمەكانی دیكەو بەرهەمە تێكنیكیەكان بەجیا دەكەین.

نیوەكاری:

خاوەن ملك زەویی بەراو دەدا بە جووتیارو تۆویشی لەگەڵ دەداتێ و كاریش سەرتاسەر لەئەستۆی جووتیارە. لێرەدا بەگوێرەی ئەو ئەسڵەی باسمان كرد، خاوەن ملك سێ بەشی بەرهەمی لە بەرامبەر زەوی و ئاو و بنەتۆودا پێ دەبڕێ و دوو بەشیش لەجیاتی كارو جووت بۆ جووتیار دەمێنێتەوە. بۆ نموونە لە گوندی سەرووكانی لە ناوچەی لاجان خاوەن ملك ٢٠٪ی بەرهەمەكە هەڵدەگرێ و پاشان ئەوەكەی تری لەنێوێڕا لەگەڵ جووتیار بەش دەكا. لە پەسوێ كە تەنیا دە كیلۆمیتر لەوێ دوورە، خاوەن ملك نیوەی بنەتۆو دەداو دیسانیش پاش ئەوەی ٢٠٪ی لێ هەڵگرت، لەنێوێ ڕا بەشی دەكا، ئەمەش مانای ئەوەیە كە ملكانە لەم گوندەدا زیاترە. هۆیەكەشی ئەوەیە كە خاكی پەسوێ لە هی سەرووكانی بەرپێژەوترە، بێجگە لەوەش گوندەكە هی سەرۆك عەشیرەتی مامەشە كە گەورەترین دەرەبەگی ئەو مەڵبەندەیە.

لەناوچەی سنەش لە مەڵبەندەكانی نیزیك شار خاوەن ملك نیوەی بەرهەم دەستێنێ. لە گوندی كوكێ و قاسملوو لە ناوچەی ورمێ خاوەن ملك نیوەی بنەتۆو دەداو نیوەی بەرهەمیش دەستێنێ. ئەگەر خاوەن ملك لەم مەڵبەندەدا هەموو بنەتۆوەكە بدا دوو بەشی بەرهەم وەردەگرێ. نیوەكاری زیاتر لە زەوییە بەراوو بەرپێژەوەكان دا هەیە.

سێیەك بەری:

لێرەدا زەوی و ئاوو جووت و تۆو لەسەر خاوەن ملكەو كاریش لەسەر جووتیارەو لەسەر خەرمان بەرهەمەكە دەكرێتە سێ بەش، دوو بەشی بۆ خاوەن ملك و بەشێك بۆ جووتیار. ئەو داب و شوێنە لە گوندی چیانە لە مەڵبەندی سندووس هەیە. جووتیار لێرەدا تەنیا كرێكارێكی كشتوكاڵیە كە بۆخۆی خاوەنی هیچ شتێك نیەو لە زەویی خاوەن ملك دا ڕەنج دەكێشێ و منداڵ و خێزانەكەشی یارمەتیی دەدەن. ئەو دابە بەشێوەیەكی كەم لە هەموو مەڵبەندەكان دا هەیە، بەڵام لەو جێیانە كە جووتبەندە زۆرە ئەم شێوەیە كەمە. بەكارهێنانی ئەو شێوەیە بە مەیلی خاوەن ملكەوە بەستراوەتەوەو لە زەویی خاوەن ملكە گەورەكان دا كەمتر دەبینرێ. پێویستە بگوترێ كە ئەو شێوە ملكانەی بە شتوومەكە هەمیشەو تەنانەت لە یەك ئاواییش دا لەگەڵ شێوەكانی تردا دەبینرێ.

سێکوت:

خاوەن ملك لێرەدا ئاو و زەویی لەسەرەو سێیەکێکی بەرهەم وەردەگرێ. وەك لە زیندەشت لە مەڵبەندی سەڵماس باوە[١٣]. لەمەڵبەندی مەهاباد هێندێ وەخت تەنیا ٣٠٪ی بەرهەم وەردەگرێ نەك سێیەك هەروەك لە ملکی عەشیرەتی قەرەپەپاخ لە مەڵبەندی سندووس باوە. هۆی نزم بوونی بەشی خاوەن ملك لێرەدا بەهێزیی پێوەندییەکانی عەشیرەتگەرییە، چونکە قەرەپەپاخەکان لەبەرئەوەی تەنیا عەشیرەتی شیعەی ئازەربایجانین لەو مەڵبەندەو چواردەوریان عەشیرەتی کوردی سوننین، هەستی پشتگیریی یەکتریان لەنێودا زۆرە. لەجنوویی کوردستان واتە لە مەڵبەندی کرماشان جووتیار یەك لەسەر سێی بەرهەم وەردەگرێ و کاریش هەمووی لەسەر ئەوە[١٤].

دەو دوو:

خاوەن ملك لێرەدا ئاوو زەوی دەداو ٢٠٪ی بەرهەم وەردەگرێ. ئەو جۆرە دابەشکردنە لەناوچەی سنەو لە مەڵبەندە شیمالییەکان بەزۆری هەیە، هەروەك گوندی سەرووکانی لە مەڵبەندی لاجان کە تازە باسمان کرد. بەڵام لەو ساڵانەدا کە ئاویش نیە، خاوەن ملك پێنج یەکی خۆی هەر دەستێنێ. بەرهەمی دێمەکاریش لە کوردستان هەر بەو جۆرە بەش دەکرێ. بۆنموونە لە دەشتەبێڵ لەناوچەی ورمێ خاوەن ملك پێنج یەکی بەرهەم دەستێنێ، بەڵام کشتوکاڵ لەو مەڵبەندە لە پلەی دووهەم دایەو ئاژەڵداری لە پلەی یەکەم دا.

وا هەیە خاوەن ملك لە پێنج یەکیش کەمتر وەردەگرێ وەك لە ژاوەرۆ لە نیزیك سنە کە تەنیا دوو لەسەر پازدە وەردەگرێ واتە کەمتر لە پێنج یەکیش، چونکە خاکەکەی بەردەڵانەو رێژەوی زۆر نیە[١٥].

بەم جۆرە نەزمی دەودوو زیاتر لەو مەڵبەندانەدا کە خاکەکەیان بەرێژەوەو لەو شوێنانە کە ئاژەڵدارییان تێدا هەیە باوە. لەزۆریەی ئەو مەڵبەندانەدا بەرهەم لە ٥ـ٦ هێندەی بنەتۆو تێناپەرێ.

---

(١٣) دوگلاس. ل ٧.

(١٤) لە زەویی دێمەکار خاوەن ملك سێیەك وەردەگرێ و جووتیار دوویەش، بەڵام لە زەویی بەراو خاوەن ملك لەجیاتی ئاوو زەوی دوو لەسەر پێنج دەستێنێ و جووتیاریش سێ لەسەر پێنج لەجیاتی کارو بنەتۆو و جووت وەردەگرێ. م. دانشور: "دیدنیها و شنیدنیهای ایران"، بەزمانی فارسی، بەرگی٢، ١٩٥٠، ل٢٣١.

(١٥) Lambton ،A. Lanlord، p. 310.

www.zmziran.com

برنج:

له برنج چاندن دا خاوەن ملك زەوی و ئاوو تۆوی لەسەرەو بەرهەمیش بەنیوەیی بەش دەکرێ. بەڵام لەهێندێك شوێن وەك نەلۆس لەمەڵبەندی لاجان خاوەن ملك ۲۰٪ی بەرهەمەکە بۆخۆی هەڵدەگرێ و پاشان ئەوەکەی دیکە لەگەڵ جووتیار بەش دەکا. له برنج چاندن دا کە پێویستی بە ئاوو کار کەمترە، ئەو پێنج هۆیەی باسمان کردن حیسابێکی وردتریان لەسەر دەکرێ، بۆیە بەکەمی ڕێ دەکەوێ وەك لە قەسری شیرین کە جووتیار دوو لەسەر سێی بەرهەم وەربگرێ. لەم حاڵەدا هەموو خەرجی کشتوکاڵ بە بنەتۆویشەوە لەسەر جووتیارە.

ئەم شێوە بەرهەم دابەشکردنە لە هەموو ناوچەکانی کوردستانی ئێران بەتایبەتی لەمەڵبەندە شیمالی‌یەکان دا باوە. بەپێی ئەو ئەسڵەی باسمان کرد دەبوو خاوەن ملك لەجیاتی ئاوو زەوی دوو لەسەر پێنج واتە شەش لەسەر پازدەی بەرهەم وەربگرێ. نەك یەك لەسەر سێ واتە پێنج لەسەر پازدە. هۆی نزم بوونەوەی بەشی خاوەن ملك بە ڕادەی یەك لەسەر پازدە ئەوەیە کە هێزی کار کەم دەست دەکەوێ، چونکە زۆربەی دانیشتووانی کوردستانی شیمالی خەریکی ئاژەڵدارین و ژمارەیەکی کەم نەبێ بە کشتوکاڵەوە خەریك نابن. هەروەها لە جنووبیش لە مەڵبەندی کرماشان هێزی کار کەم دەست دەکەوێ.

بەرهەمە تێکنیکی‌یەکان:

أ- چەوەندەری قەند:

لە کوردستانی ئێران لە دەورویەری ورمێ لە شیمال و لە میاندواو لەنێوەڕاست و دەورویەری شاەئاباد لە جنووب چەوەندەری قەند دەچێندرێ و بەرهەمێکی گرنگی لێ هەڵدەگیرێ. خاوەن ملك لێرەدا زەوی و ئاوی لەسەرەو بەرهەمەکەش بەنیوەیی بەش دەکرێ. تۆویش بایەخێکی وای نیەو زیاتر کارخانەی قەند دەیدا. بەڵام لەو مەڵبەندانە کە تا ئێستا پێوەندیی دەرەبەگایەتی‌یان تێدا بەهێزە، جووتیار سوودێکی کەم نەبێ چنگی ناکەوێ. چونکە خاوەن ملك بەتەنیا خۆی پەیمانی چاندنی چەوەندەر لەگەڵ کارخانەی قەند دەبەستێ و قانوونی مەدەنی ئێران ئەو هەقە بە جووتیار نادا کە بۆخۆی پەیمان ببەستێ. خاوەن ملك یارمەتی‌یەك لە کارخانە وەردەگرێ کە بەشی جووتیاری لێ نادا. پاشان کارخانە بۆ هەر تۆنێك چەوەندەر ۷۸۰ قران (نیزیکەی دە دۆلار) و ٦ کیلۆ قەند دەدا کە جووتیار لەوەشیان شتێکی کەمی پێ دەبڕێ و ئەویش کەوتۆتە بەر ئینسافی خاوەن ملك.

لەبەرئەوەی چەوەندەر قازانجی بۆ خاوەن ملکەکان زۆرە، لەهێندێك دێ دا جووتیارەکان ناچار دەکەن تەنانەت لەباتی بەرهەمەکانیتر چەوەندەریان بۆ بکەن. لە خەلیفەلیان لە ناوچەی سندووس لەکاتێك دا جووتیارەکان زۆر کاری بەپەلەی کشتوکاڵی دیکەیان هەیە، ئاغا دەستیان پێ لێ هەڵدەگرێ و بە ژن و منداڵەوە بژاری چەوەندەریان پێدەکا.

لە مەڵبەندی میاندواو ئەو خاوەن ملکانەی تەراکتۆریان هەیە، زەویی جووتیارەکان بە تەراکتوری خۆیان دەکێڵن و کرێیان لێدەستێنن. کارخانەی قەند هێکتارێك زەوی بە تەراکتۆر بە ٧٨٠ قران دەکێڵێ کە دەکاتە نرخی تۆنێك چەوەندەر.

ب ـ تووتن:

تووتن لەکشت مەڵبەندەکانی کوردستانی ئێران دەکرێ. رێك کەوتنی خاوەن ملك و جووتیار بۆ بەشکردنی بەرهەمی تووتن لەسەر یەکێك لەم دوو بناخەیەیە: یەکیان ئەوەیە کە بەرهەمەکە بەنیوەیی بەش دەکەن و زەوی و ئاو لەسەر خاوەن ملکە ـ تۆویش لێرەدا بایەخی کەمە ـ، جووتیاریش جووت و کاری لەسەرە. ئەو شێوەیە بۆنموونە لە گوندی پەسوێ لە مەڵبەندی لاجان باوە. تووتن پاش لێکرانەوە کارێکی زۆری دەمێنێ کە بریتییە لە پێوەکردن و وشك کردن و خاوێن کردنەوەو داگرتن. هەروەك لە چەوەندەری قەنددا خاوەن ملك لەگەڵ کاربەدەستانی حکوومەت رێك دەکەوێ و پارمەتییەکە بۆخۆی وەردەگرێ و جووتیار چاولەدەستی ئاغایە، لە تووتنیش دا لەبەر ئەوەی دەوڵەتی ئێران کرینی تووتنی بۆخۆی پاوان کردوە، کرین و فرۆشتنی قەدەخەیە. کەوابوو، تووتنەوانییش بۆ جووتیار رەنج و کوێرەوەرییەکی زۆری هەیەو قازانجێکی کەمی لی دەست دەکەوێ[١٦]. هەربۆیەش خاوەن ملك بەزۆری جووتیارەکان ناچار دەکا تووتنی بۆ بکەن، وەك لە پەسوێی لاجان باوە، ئەگەر جووتیارێکیش ئامادە نەبێ تووتن بکا، ناچاری دەکەن دراوی بەرهەمی تووتنەکە بدا بەخاوەن ملك. ئەو شێوە بەرهەم بەشکردنەش لە مەڵبەندی شنۆیە باوە کە باشترین تووتنی ئێرانی لێ بەرهەم دێ.

لەچاندنی تووتن دا زۆرجار ملکانەی بەکار "بیگار"یش دەخرێتە سەر ملکانەی بەشتوومەك، وەك ئەوە

---

(١٦) سەرۆك عەشیرەت بۆخۆی دراوی تووتن وەردەگرێ و هیچی نادا بە جووتیار. "ئێرانی ئێستا"، بەزمانی رووسی.

www.zmziran.com

کە: خاوەن مڵك جووتیاری ناچار دەکا کە ئەگەر بۆخۆی گەنم و جۆ دەکا، جێتووتنێکیش بۆ ئەو بکێڵێ، بیئەوەی هیچی لەبەرامبەر ئەو بێگارەدا پێ ببڕێ. کارەکانی تریش کرێکاری کشتوکاڵی دەیکا کە نیوەی بەرهەمی تووتنەکە وەردەگرێ. ئەو دابە لە نەلۆس لە مەڵبەندی شنۆ و لەچیانە لە مەڵبەندی سندووس هەیە.

لەمەڵبەندی ورمێ کە تووتنێکی زۆری لێ دەکرێ، بەرهەمەکە دەکرێتە سێ بەش: بەشێکی خاوەن مڵك و بەشێکی ئەو جووتیارە کە زەوییەکە دەکێڵێ و بەشێکی کرێکاری کشتوکاڵی کە تووتنەکە ڕەنێو ئێنێ.

مڵکانەی تووتن لە هی دانەوێڵە پترەو بۆیە ئەو جووتیارەی تووتن دەکا، هەروەك ئەوەی چەوەندەری قەند دەکا، زیاتر دەچەوسێتەوە. لێرەدا پێویستە سروشتێکی تایبەتی مڵکانەی تووتن باس بکەین، ئەویش ئەوەیە کە هەرچەند شێوەی مڵکانەی بەشتوومەکەو دەکەوێتە بەر نەزمی شەریکەبەشی، بەڵام لێرەدا بەرهەمەکە لەنێوان خاوەن مڵك و جووتیاردا بەش ناکرێ، بەڵکوو دەدرێ بەدەوڵەت کە لەجیاتی تووتنەکە دراو دەدا. کەوابوو، لەڕاستیدا خاوەن مڵك مڵکانەی نەغدی وەردەگرێ و ئەوە خۆی قۆناخی تێپەڕیوونە لەمڵکانەی بەشتوومەکەوە بۆ مڵکانەی بەدراوو تەئسیری چاندنی بەرهەمە تێکنیکیەکان لەسەر پێوەندییەکانی وەرزێری و جیاوازی پەیدا بوون لەنێو جووتیاران دا نیشان دەدا. هەرچۆنێك بێ ئێمە هەر ئێستا دەبینین لە کوردستان لەکاتی چاندنی چەوەندەری قەندو تووتن دا مڵکانەی بەدراو دەدرێ.

ج ـ لۆکە:

بەزۆری پەمۆ لەجنووبی کوردستان دەکرێ و بەرهەمەکەی دەکرێتە سێ بەش کە دوو بەشی بۆ جووتیارو بەشێك بۆ خاوەن مڵکە، مەگەر لەکاتێك دا کە مڵکانەی زەوییەکە دراو بێ.

باخی میوە:

لە هێندێك جێگا داری بەری هەمووی هی خاوەن مڵکە، هەروەك لە "هەرسین و کەنگاوەر" لە نیزیك کرماشان باوە[17]. ئەگەر دارەکان هی جووتیاریش بن، وەك لە مەڵبەندی مەهاباد باوە، دەبێ مڵکانەی زەوییەکە بدا بەخاوەن مڵك کە بریتییە لە سەدی بیستی بەرهەم. وا هەیە خاوەن مڵك باخی میوە بەکرێ دەداتە باخەوان. لە حەسەن ئاوای سنە باخەوان سێیەکێکی بەرهەم وەردەگرێ و دوو بەشی هی خاوەن

---

(17) A. Lambton، Landlord...، p. 324.

ملکە[١٨]. لەمەڵبەندی پشتکۆش داری بێبەر وەك بی و سپیدار بە سێیەك بەش دەکرێ، دوو بەشی جووتیارو بەشێکی خاوەن ملك[١٩].

لەهێندێك مەڵبەنددا جووتیار هیچ هەقێکی لە دارودرەخت دا نیە، تەنانەت ئەگەر بەدەستی خۆشی نێژرابێ. هەر لەبەر ئەوەشە کە لە کوردستان لێڕەواری دەستنێژ کەمە. لێڕەواری تەبیعییش ـ کە لە کوردستان زۆرە- هەموو کەس دەتوانێ بە ئازادی بۆ سووتاندن یان خواردنی میوەکەی کەلکی لێ وەربگرێ[٢٠].

لەهێندێك مەڵبەندی تر دا جووتیار هەقێکی دیاریکراوی لەو دارویاخاتەدا هەیە کە بۆخۆی ناشتوویەتی، بەڵام ناتوانێ لە خاوەن ملك بەولاوە بەکەسی بفرۆشێ و هەر کاتێك ویستی لەو دێیە بڕوا،دەبێ یان دەست لەهەقی خۆی هەڵبگرێ، یان بەنرخێکی کەم بەخاوەن ملکی بفرۆشێ. ئەمەش مانای ئەوەیە کە جووتیار بەهۆی ئەو هەقەوە بە گوندەکەوە بەستراوەتەوەو لەراستیدا ئازادیی ماڵ بارکردنی نیە.

لەناوچەی ورمێ جووتیار لەناشتنی داری بێبەر کە بەشی زۆری "سپیدار"ە، نیوەی بەرهەمی پێ دەبڕێ. هەربۆیەش زۆربەی لێڕەوارە دەستنێژەکان لەو مەڵبەندەیە.

لەشیمالی کوردستان تەڕەکاری وەك خەیارو ترۆزی و شووتی و کاڵەك و سەوزی بەنیوەیی بەش دەکرێ و بەڵام لە جنووبی کوردستان بۆ وێنە ساڵی ١٩٤٩ بەرهەمەکە دەکرا بە سێبەش، دوو بەشی بۆ خاوەن ملك و بەشێکی بۆ بێستانەوان[٢١].

هۆیەکانی تری بەش کردنی بەرهەم:

لەپێشەوە گوتمان کە شێوەی سەرەکیی ملکانەی بەشتوومەك لەکوردستانی ئێران نەزمی شەریکەبەشییەو گرنگ بوونی پێنج هۆیەکەشمان لەهەموو شێوەکانی بەشکردنی بەرهەمم دا روون کردەوە، بەڵام بێجگە لەوانەش هێندێك هۆی دیکە هەن، کە تەئسیریان لەسەر چەشنی بەشکردنی بەرهەم هەیە.

---

[١٨] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[١٩] هەر ئەو سەرچاوەیە.

[٢٠] لەمەڵبەندی مەریوان ١٤ چەشنە بەر لەداری مازوو دەکەنەوە. رزم آرا: "جغرافیای نظامی کردستان"، تاران، ل٣٥.

[٢١] Landlord،A. Lambton، p.324

www.zmziran.com

یەکەمیان ڕێژەوی زەوییە، چونکە هەرچی زەوی باشتر بێ و بەرهەمی زۆرتر لێ دەست کەوێ، بەشی خاوەن ملك زیاترە. بەڵام لەو مەڵبەندانەدا کە خاکەکەیان باش نیەو جووتیار بە ڕەنج و کوێرەوەرییەکی زۆر نەبێ ناتوانێ بەرهەمێکی زۆر پەیدا بکا، خاوەن ملك ناچارە بەبەشێکی کەمتر رازی بێ.

هۆیەکی تر کەمی و زۆریی کرێکاری کشتوکاڵییە، چونکە هەر ئەندازە ژمارەی کرێکارانی کشتوکاڵی لەچاو زەوییە بەراوەکان زیاتر بێ، بەشی خاوەن ملك دەچێتە سەرو هەرچی کەمتر بێ، دێتەخوار. ئەمجار لەو شوێنانەش کە زۆربەی دانیشتووان خەریکی ئاژەڵدارین، بەشی خاوەن ملك لە بەرهەمی کشتوکاڵ کەمترە.

لەپێشەوە گرنگ بوونی رایەڵەی ئاودێریمان باس کرد. جا خاوەن ملك کاتێك دەتوانێ ئاو بە یەکێك لەو پێنج هۆیە دابنێ، کە دەستەبەر بێ ساڵانی وشکەساڵیش زەوییەکە بێئاو نەبێ، ئەگەرنا، ناتوانێ ئەو بایەخە بۆ ئاو دابنێ کە بیهێنێتە ریزی هۆیەکانی تر. کاتێك زەوییەکە بەڕێژەو بێ و رایەڵەی ئاودێریی باشیشی هەبێ و هێزی کاریش زۆر بێ، خاوەن ملك هەوڵ دەدا بۆخۆی بنەتۆوەکەش بداو ئەگەر نیوەتۆو بدا نیوەی بەرهەم وەردەگرێ و ئەگەر هەموو بنەتۆوەکە بۆخۆی بیدا سێ لەسەر پێنجی بەرهەمی دەست دەکەوێ. دیارە حیسبای خاوەن ملك راستەو لەسەر تاقیکردنەوە دانراوە. ئێمە بۆنموونە خاوەن ملكێك لەبەرچاو دەگرین کە دوو پارچە زەوی هەیە: ئا ـ ب ـ کە یەکەمیان یەك بەچوار دەبرێ و دووهەمیان چونکە بەڕێژەوترە، یەك بەدە:

پارچەی (ئا)	تۆو	بەرهەم	بەشی خاوەن ملك	بەشی جووتیار	ملکانە
خاوەن ملك بنەتۆو بدا (کیلۆ)	١٥٠	٦٠٠	٣٦٠ سێ لەسەر پێنج	٢٤٠ دوو لەسەر پێنج	٢١٠
جووتیار بنەتۆو بدا (کیلۆ)	١٥٠	٦٠٠	٢٠٠ یەك لەسەر سێ	٤٠٠ دوو لەسەر سێ	٢٠٠

ئەوە نیشان دەدا کە خاوەن ملك ئەگەر بۆ زەوییەکی خراپ بنەتۆو بدا، تەنیا دە کیلۆی زیاتر دەست دەکەوێ. خۆ ئەگەر حیسابی ئەوەش بکەین کە زۆر چەشنە فەتای تەبیعییش هەڕەشە لە بەرهەم دەکەن، باشتر بۆمان دەردەکەوێ کە بۆچی خاوەن ملك حەز ناکا بنەتۆوی ئەو چەشنە زەوییانە بدا. بێجگە لەوەش خاوەن ملك ١٥٠ کیلۆ گەنمی بۆ دەمێنێتەوە بۆ بەهارێ کە جووتیار برسی و نەدارەو دەتوانێ ئەو ١٥٠ کیلۆ گەنمەی بە قەرزی سەر خەرمان بداتێ بە ٢٠٠ کیلۆ، یان زیاتر. کەوابوو، خاوەن ملك ئەگەر بنەتۆوەکە نەدا،

لەوێ ٢٠٠ کیلۆ ملکانەی زەوی وەردەگرێ و لێرەش ٥٠ کیلۆ سوودی قەرزەکە، لەکاتێك دا ئەگەر بنەتۆوەکە خۆی بیدا تەنیا ٢١٠ کیلۆی بەناوی ملکانە دەست دەکەوێ.

بەڵام لە پارچە زەوی (ب) دا کە ڕێژەوی پترە، وەزعەکە زۆر جیاوازیی هەیە.

پارچەی (ب)	تۆو	بەرهەم	بەشی خاوەن ملك	بەشی جووتیار	ملکانە
خاوەن ملك بنەتۆو بدا (کیلۆ)	١٥٠	١٥٠٠	٩٠٠ سێ لەسەر پێنج	٦٠٠ دوو لەسەر پێنج	٧٥٠
جووتیار بنەتۆو بدا (کیلۆ	١٥٠	١٥٠٠	٥٠٠ یەك لەسەر سێ	١٠٠٠ دوو لەسەر سێ	٥٠٠

ئەم حیسابە بۆمان دەردەخا کە بۆچی خاوەن ملك پێی خۆشە بنەتۆوی زەوییە باشەکان لەسەر خۆی بێ، چونکە بەشی ئەو ٢٥٠ کیلۆ فەرق دەکا، یانی ئەگەر بنەتۆوەکە بۆخۆی بیدا، سەدی پەنجا لەوەی زیاتر دەست دەکەوێ کە بنەتۆوەکەی نەدا.

لەمەوپێش باسی ئەوەشمان کرد کە دووریی زەوییەکە لەشارو بازاڕ بەشێوەیەکی گشتی تەئسیر دەکاتە سەر چەشنی دابەشکردنی بەرهەم لەنێوان جووتیارو خاوەن ملك دا. یانی هەتا زەوییەکە لەشار دوور بێ، بەشی خاوەن ملك کەمترەو هەتا نیزیك تر بێ، زیاترە. کەوابوو، لەچوارچێوەی نەزمی شەریکەبەشیدا خاوەن ملکە بێجگە لە ملکانەی ئەسڵی چەند چەشنە ملکانەیەکی تریش بەگوێرەی هەلومەرجی زەوییەکە وەردەگرێ.

لە بەرهەمە تێکنیکیەکان دا وەك تووتن و چەوەندەری قەند خاوەن ملك دەتوانێ بەزۆر چەشنە فێڵ و تەڵەکە بەشی خۆی زیاتر بکا، وەك لەپێشەوە گوتمان ئەو جووتیارانەی تووتن و چەوەندەر دەکەن، بەتوندترین شێوە دەچەوسێنەوە. هێندێك جار بەشی جووتیار لەبەرهەمی دانەوێڵەش لەو بەشە دەبەسترێ کە لە بەرهەمە تێکنیکیەکان دەستی دەکەوێ. بۆ وێنە خاوەن ملك بەڵێن دەدا لە زەویی بەراویش هەر سێیەکێکی لێ بستێنێ، بەو شەرتە جووتیار تووتنی بۆ بکا کە دوو بەشی بە خاوەن ملك دەبڕێ.

بێجگە لەوانەش پێویستە داب و شوێنی ناوچەکان و پێوەندییەکانی عەشیرەتگەریو..هتد لە بەشکردنی بەرهەم لەسەر بنچینەی شەریکەبەشیدا لەبەرچاو بگرین. ئەم داب و شوێنانە زیاتر قازانجی خاوەن ملك دەپارێزن. بەڵام هێندێك جاریش ڕێدەکەوێ خزمەتی قازانجی جووتیارەکان بکەن، بەتایبەتی لەوکاتەدا کە ئەساسی "بەرابەری" لەگۆڕێدا مابێ. لەهێندێك لەو مەڵبەندانە کە جووتیارەکان زەویی خۆیان هەیە وەك (بانە) لە سنووری عێراق داب وایە کە ١٠٪ی بەرهەمی خۆیان بدەن بە "خان"، ئەو دابە لە

www.zmziran.com

مەڵبەندە دوورکەوتووەکان دا نەبیٚ نابینریٚ. لەهێندێك شوێنی دیکە جووتیار هەرچەند خاوەنی زەویی خۆیەتی، ناچار دەکریٚ شتێك بدا بە ئاغادیٚ، بەڵام ئەوە ئیتر وەك بەشێك لە بەرهەم نیە.

هەر لەگەڵ دروێنە پێگەیشتن نوێنەری خاوەن ملك بۆخۆی بەسەر ڕا دەگا[٢٢] کاتێك خەرمانیش سوور بوو، بەرهەم لەپێش چاوی خەڵك بە بەشداریی جووتیارو نوێنەری خاوەن ملك بەش دەکریٚ. لە هێندێك مەڵبەند وەك سندووس و مەهاباد بۆ چاوەدێری بەشکردنی بەرهەم "سەرکار" دیاری دەکریٚ.

بەپێی ڕێککەوتنی جووتیارو خاوەن ملك و بەپێی ڕادەی ملکانە بەرهەمەکە دەکرێتە دوو یا سیٚ بەشی وەك یەك و پشکی لیٚ داوێن، بەڵام هێندێك جار خاوەن ملك یا نوێنەرەکەی دەکرێن بە سەرپشك. زۆر وا هەیە ڕۆژی خەرمان هەڵگرتن جووتیار دەبیٚ میوانداری‌یەکی باش بۆ خاوەن ملك و نوێنەرەکەی و ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی ئاوایی بکا کە بەشداری خەرمان هەڵگرتنەکە بوون.

٢ـ ملکانەی بەدراو:

لەپێش دا گوتمان کە ملکانەی بەدراو لە کوردستانی ئێران تا ئێستا بەتەواوی پەرەی نەگرتوە، بەڵام زۆر بەتوندی دەچێتەپێش و بەرەبەرە جێگای ملکانەی بەشتوومەك دەگرێتەوە.

ملکانەی بەدراو لەسەر شێوەی سەرمایەداری ساخ نەبۆتەوە کە لەوی‌دا سیٚ چینی جیاوازی خاوەن ملك و سەرمایەدارو کرێکار لە کشت‌وکاڵ‌دا کار دەکەن. بەڵکوو ئەو ملکانە بەدراوە:

"... ملکانەیەکی زەوی‌یە کە بناخەکەی تەنیا گۆڕانێکە کە بەسەر ملکانەی بەشتوومەك دا دیٚ، هەروەك ئەو شێوەیە گۆڕانێکە کە بەسەر ملکانەی بەکاردا دیٚ"[٢٣].

ئەم ملکانەیە کە وەرزێر پاش فرۆشتنی بەرهەم بەدراو دەیدا بەخاوەن ملك، تایبەتی سەردەمی تێکچوونی دەرەبەگی و پێکهاتنی پێوەندی‌یەکانی سەرمایەداری‌یە. لەبارەی ئەو ملکانە بەدراوەوە کە لە کوردستانی ئێران دا باوە، پێویستە ئەم سروشتانەی خوارەوە باس بکەین: یەکەم، ملکانەی بەدراو وێڕای

---

[٢٢] ڕێگای چاوەدێری زۆر شتێکی ساکارە. نوێنەری خاوەن ملك مۆرێکی گەورە لەدار دروست دەکا کە پێی دەڵێن (شەقڵ). ئەو مۆرە ٣٠ سانتیمیتر درێژو ٢٠ سانتیمیتر پانەو نیشانەی خاوەن ملکی لیٚ هەڵقەندراوە. هەموو جاریٚ کە خەرمانەکە کۆ دەبێتەوە نوێنەری خاوەن ملك سووری خەرمانەکە بەو شەقڵە مۆر دەکا. تا بەیانی ئەگەر ئەو مۆرە تێك بچیٚ نیشانەی ئەوەیە جووتیار دزیی کردوەو هەرچەند نوێنەری ئاغا دایبنیٚ، دەبیٚ بیبژێریٚ ـ د.

[٢٣] ك. مارکس: "سەرمایە"، بەرگی سێهەم، ل٧٧٧.

ملکانەی بەشتوومەك و ملکانەی بەکار لەگۆڕێ دایەو زیاتر وەك تەکمیلی ئەوەکانی ترە. دووهەم، ئەو شێوەیە لە بەرهەمە سەرەکییەکان دا وەك دانەوێڵە نابینرێ کە تا ئێستاش نەزمی شەریکەبەشی وەك شێوەی ملکانەی بەشتوومەك شێوەی هەرە گرنگی ملکانەیە. ملکانەی بەدراو زیاتر لە بەرهەمە تێکنیکییەکان و بێستانەوانیدا هەیەو زۆر وا هەیە لە ئاژەڵدارییش دا دەبینرێ.

لەپێشەوە دیتمان کە ملکانەی دوو بەرهەمی گرنگی تێکنیکی وەك تووتن و چەوەندەری قەند بەو جۆرە دەدرێ کە بەرهەمەکە بەگوێرەی نەزمی شەریکەبەشی بەش دەکرێ، بەڵام خاوەن ملکیش و جووتیاریش بەشی خۆیان بەدراو وەردەگرن. دیارە ئەوە ملکانەی بەشتوومەك نیە، بەڵام هەر لەوکاتەدا نەش بۆتە ملکانەی بەدراوی راستەقینە. چونکە ئەو پێوەندییانە کە مافەکانی نێوان جووتیارو خاوەن ملك دیاری دەکەن، نەگۆڕاون:

"ملکانەی بەدراو ئەو پێوەندییە لەمێژینانە کە لەنێوان رەعیەت و خاوەن ملك دا هەبوون و مافەکانیانی دیاری دەکرد، دەگۆڕێ و دەبن بە پێوەندییەکی دراویی تەواو کە بەگوێرەی قانوون لەسەری رێك دەکەون و ئەودەم جووتیار تەنیا ئیجارەداری زەوییەکەیە"[٢٤].

هەریۆییەش بەقۆناخی تێپەڕبوون لەملکانەی بەشتوومەکەوە بۆ ملکانەی بەدراو دەژمێردرێ. بۆ چاندنی پەمۆ ملکانەی بەدراو وەردەگیرێ و بۆ هەر پارچە زەوییەك کە بگاتە ١٠٠٠ میتری چوارگۆشە ملکانە دەگاتە ١٠٠٠ قڕان[٢٥].

ملکانەی بەدراو هەروەها لەبێستانەوانی و بەرهەمی میوەدا باوە، وەك لە نەلۆس کە خاوەن ملك ساڵێ ١٠٠٠٠٠ قڕان ملکانەی رەزەکانی وەردەگرێ. لەدەورووبەری میاندواو داری بەری هی جووتیارەکانەو لە ساڵی ١٩٤٥ دا بۆ هەر ١٠٠ میتری چوارگۆشە قڕانێکیان داوە[٢٦]، لە ورمێش کە باخداری زۆرە، چەشنە داب‌وشوێنێکی وا لەگۆڕێ دایە.

ملکانەی بەدراو لەلادێ لە خانووش دەستێندرێ، هەرچەند جووتیارەکان بۆخۆیان خانوو دروست دەکەن و خاوەن ملك لەدارو کاریتە بەولاوە هیچیان ناداتێ، بەڵام دیسانیش خانووەکە سەرتاسەری ملکی

---

[٢٤] ك. مارکس: "سەرمایە"، بەرگی سێهەم، ل٧٧٨_٧٧٩.

[٢٥] زانراوەکانی سەر پەمۆ هی خوزستانن کە لە جنووبی ئێرانەو دراوسێی کوردستانی ئێرانە.

[٢٦] A. Lambton، Landlord، p. 324.

خاوەن ملکە، لەوەڕا دەردەکەوێ کە جووتیارەکان بۆچی کەمتر گوێ دەدەنە رێکوپێکیی خانووەکانیان و لە ئەنجام دا وەزعی جێگاو رێگاو خانووبەرە لەلادێی کوردستان بۆچی هێندە لەدوایە. لە مەڵبەندی مەهاباد لە هەر خانوویەك ٥٠ تا ٣٠٠ قڕان دەستێنن و لە هێندێك شوێنیتر جوتبەندە هیچ نادا، بەڵام رەشاییەکان ساڵی ٢٠ تا ١٢٠ قڕان دەدەن. لە مەڵبەندی مەنگوڕان لە نیزیك مەهاباد جووتبەندەکان کرێ خانوو نادەن، بەڵام ئەوانەی خەریکی ئاژەڵدارین و تەنیا زستانان دێنەوە نێو دێ، دەبێ ساڵی ٣٠ تا ٧٠ قڕان بدەن. رەنگە ملکانەی خانوو زۆر کەم بێتە بەرچاو، بەڵام نابێ لەبیرمان بچێ کە خانووەکە بۆ خاوەن ملك لەدارو کۆڵەکە بەولاوە هیچی تێنەچووەو ئەمجار زۆربەیماڵەکان تەنیا ژوورێکیان هەیەو پاشان ئەو جووتیارەی لە دێ دا نیشتەجێیە دەبێ هەموو چەشنە بێگارێك بۆ خاوەن ملك بکا. لەلایەکی تریشەوە کرێکاری کشتوکاڵی لەبەرئەوەی پلەی ژیانی یەکجار نزمە، زۆر بەزەحمەت دەتوانێ ٥٠ قرانەکەش دابین بکا.

ملکانەی دوکانەکانی لادێ زۆر گرانە، لە پەسوێ ساڵی دەگاتە ١٥٠٠٠ قڕان و لە قەڵاتان دەگاتە ١٠٠٠٠ قڕان و لە خەلیفەلیان ٢٠٠٠٠ قڕان. خاوەن ملکەکان سەدان دوکانیان لە بۆکان و سندووس هەیە. چەند ساڵ لەمەوبەر ژمارەی دانیشتووانی بۆکان تەنیا ٣٠٠٠ کەس بوو، بەڵام ٣٠٠ دوکانی لێ بوو کە ئەوانیش و خانووەکانیش هەموویان ملکی دەرەبەگەکانی تایەفەی ئیلخانی بوون. لەسندووسیش وەزعەکە هەر بەو جۆرەیە. ژمارەی دانیشتووانی سندووسیش تەنیا ٥٠٠٠ کەسە، بەڵام بە سەدان دوکانی تێدایە. خاوەن ملك رێگا نادا هیچ کەس شتوومەکی فرۆشتن لەسەرێەك بکێشێ، بەڵکوو دەبێ شتوومەکی فرۆشتن هەمووی لە مەیدانێکی تایبەتی قەپان بکرێ کە خاوەن ملك ساڵێ ٢٣٠٠٠ قڕانی لێ دەست دەکەوێ.

خاوەن ملکەکان ئیجارەیەکی زۆریش لەو قاوەخانانە دەستێنن کە لەسەر کاروانەڕێیەکان چای دەفرۆشن: بۆنموونە ئاغای دێبۆکر لەنیزیك مەهاباد لە دوو قاوەخانەی وا ساڵێ زیاتر لە ٧٠٠٠ قڕان وەردەگرێ.

بەربڵاوترین شێوەی ملکانەی بەدراو مەختەیە، کە لە دێبۆکر هەر جووتبەندەیەك دەبێ ساڵی ٥٠٠ تا ١٠٠٠ قڕان بدا. لەهێندێك مەڵبەند مەختە لە جووت دەستێندرێ واتە کەسێك دوو جووتی هەبێ، دەبێ دوو مەختە بدا، ملکانەی بەدراو لێرەدا سەرەڕای ملکانەی بەشتوومەك وەردەگیرێ. ساڵی ١٩٤٥ لە کەنگاوەر لەناوچەی پشتکۆ مەختە گەیشتۆتە سێ کیلۆ رۆن و سێ مریشك و ٢٠٠ قڕان و لە حەسەن ئاوای نیزیك سنە گەیشتۆتە ١/٥ کیلۆ رۆن و چوار مریشك و ١٠٠ قڕان.

زۆر جار ملکانەی لەوەڕگەکانیش بەدراو وەردەگرن، ئەویش هێندێك جار رادەیەکی دیاریکراوەو هێندێك

جار بەپێی زۆرو کەمیی ئاژەڵ، واتە شاخانە دەستێنن کە ساڵێ لە ٥ قرانەوە تا ٢٠ قرانە، ئەو ملکانەیەش زۆربەی وەخت سەرەڕای ملکانەی بەشتوومەکە. شاخانە بەگوێرەی پێداویستیی دەرەبەگ و خاوەن ملکەکان دیاری دەکرێ[٢٧]. ئەگەر دەرەبەگ چووە پایتەخت یا دەرەوەی وڵات ملکانەکە بەپێی ژمارەی ئاژەڵ، یا بەپێی سامان و دارایی وەرزێر داوا دەکا. لە مەڵبەندی سەقز ملکانەی لەوەڕگەکان بۆ هەر ماڵێك دەگاتە ١٥٠ تا ٢٠٠ قران.

وەك لەپێشەوە گوتمان ملکانەی بەدراو نیشانەی لەنێوچوونی دەرەبەگایەتی و پێگەیشتنی پێوەندییەکانی سەرمایەدارییە. لەکوردستانی ئێران پرۆسەی لەنێوچوونی دەرەبەگی گرنگتربوونی ملکانەی بەدراوی لە وەرزێریدا دەگەڵە. پەرەئەستاندنی پێوەندییەکانی بازاڕ رۆڵی ملکانەی بەدراو زیاتر دەکەن. بەڵام ئەم پێوەندییانە خۆشیان بە پەرەئەستاندنی ملکانەی بەدراو توندتر گەشە دەکەن و ئەم ملکانەیەش رێگا بۆ ملکانەی سەرمایەداری خۆش دەکا.

٣ـ ملکانەی بەکارو کۆیلەتیی جووتیار

لە هەموو شوێنێکی کوردستان ملکانەی بەکار دەبینرێ و شێوەی هەرە بەربڵاوی ئەو ملکانەیەش بێگارە. جووتیارەکان دەبێ هەموو چەشنە کاروبارێکی کشتوکاڵ و قوڕەکاری و هتد بۆ خاوەن ملك بکەن.

رادەی بێگار لە مەڵبەندە جۆربەجۆرەکان دا جیاوازیی هەیە، لە هێندێك جێگا حەوت رۆژەو لە هێندێکی تر دەگاتە دوو مانگ، خاوەن ملك لە هەر وەختێك دا بیهەوێ دەتوانێ بێگار دەنگ بداو هەرچی پێوەندیی دەرەبەگایەتی بەهێزتر بێ نۆرەبێگار زۆرترو بەردرێژترە. بۆیە لەو شوێنانەی پێوەندیی ئاڵوگۆڕیان تێدا پەیدا بووە، بەتایبەتی لەنیزیك شارەکان بێگار یان بەتەواوی هەڵگیراوە، یان زۆر کەم بۆتەوە.

لە حەسەن ئاوا بێگار لەسەر جووت دادەنرێ و بریتییە لە حەوت رۆژەکاری جووتیارو چوار رۆژە کاری گوێدرێژێك لە ساڵدا. بێجگە لەوەش جووتیار دەبێ دوو رۆژ کار لە باخی خاوەن ملك دا بکا[٢٨]. لەو مەڵبەندانە کە ئاژەڵدارییان تێدا باوە، جووتیارەکان دەبێ تفاقی تەواو بۆ ئاژەڵ و پاتاڵی دەرەبەگ دابخەن،

---

(٢٧) لە پشتکۆی لوڕستان "... بزن و مەڕ بە دووشاخ دادەنرێ و گوێدرێژ بە سێ شاخ و یەك سم بە چوارشاخ" لامبتۆن، ٢٩٠.

(٢٨) Lambton ،A. Lanlord ،p. 331.

هەروەك لە سەرووكانی لە مەڵبەندی لاجان دەبینرێ. لەو دێیە ئەگەر جووتیار حازر بێ تووتن بكا كە قازانجی خاوەن ملكی زۆر تێدایە، بێگاری زۆر كەم پێ دەكەن و ئەگەر شەتڵ لەسەر خاوەن ملك بێ (كە ئەودەم بەشی لە تووتنەكە پترە)، ئەوە جووتیار بەیەكجاری بێگاری لەسەر لادەچێ. لە پەسوێ خاوەن ملك دەیان هێكتار لە باشترین زەوییەكانی دەكاتە تووتن و بەبێگار ڕەنێوی دێنێ. لەهێندێك مەڵبەندی دیكە وەك ورمێ جووتیارێكی تووتن بكا، سێ یەكێكی بەرهەمی كشتوكاڵ لەباتی ئەوە وەردەگرێ. لە پەسوێ خاوەن ملك جووتبەندەكان ناچار دەكا كە جێتووتنەكانی بەجووتی خۆیان بۆ بكێڵن، پاشان بەكرێكاری كشتوكاڵی ڕەنێویان دێنێ كە بەشێك لە بەرهەمەكەیان پێ دەبڕێ. سەرەڕای ئەوانەش خاوەن ملك هەقی هەیە لە هاوین دا هەر جووتبەندەی ٤٠ ڕۆژ بێگاری پێبكا.

لەنەلۆس لە مەڵبەندی شنۆ جووتبەندە ناچارە بێجگە لەزەویی خۆی ٣ـ٥ هێكتار زەوی بە بێگار بكێڵێ كە پاشان ڕەشاییەكان ڕەنێوی دێنن[٢٩]. بێجگە لەوەش هەموو خزمەتێكی زەویی خاوەن ملك لەسەر جووتیارەكانە. لە هەموو دێیەكانی كوردستانی ئێران دا خاوەن ملك هەركاتێك كەیفی لێبێ دەتوانێ جووتیارەكان بەرێتە بێگار.

"... لە مەڵبەندی سەقز جووتبەندە ئەوەشی لەسەرە كە چەند ڕۆژ بەخۆی و گوێدرێژێكەوە كاری خاوەن ملك بكاو هەر كاتێكیش خاوەن ملك داوا بكا، دەبێ لەزەویی ئەودا كار بكا. بەم جۆرە هەركات خاوەن ملك ویستی زەوییەكەی بكێڵێ، یا گەنمەكەی بدروێتەوە، یا هەر كارێكی دیكەی كشتوكاڵی بكا، جووتیارەكان لەسەر كاروكاسبی خۆیان هەڵدەپچڕێ و دەیان باتە بێگارو لە نان بەولاوە هیچ كرێیەكیان ناداتێ"[٣٠].

لەهێندێك مەڵبەندی مەهابادو سندووس دا چەشنە بێگارێك هەیە پێی دەڵێن بەندەوانی، لە خەلیفەلیان (مەڵبەندی سندووس) هەموو جووتبەندەیەك دەبێ بۆ ماوەی چوار مانگ پیاوێك بگرێ بۆ بەندەوانی و ٨٨٠ كیلۆ گەنمی بداتێ. بەندەوان هەموو كارێك بۆ خاوەن ملك دەكا، لە قوڕەكارییەوە بگرە تا پاكردنەوەی كارێزو هتد. ژمارەی بەندەوانەكان لەگوندی قومقەڵا دەگاتە ٦٠ تا ٨٠ كەس. بەڵام ئەگەر جووتیار سێیەك بەری بكا، بەندەوانیی لەسەر هەڵدەگیرێ. هێندێك مەڵبەند بێجگە لە بەندەوانی چەند چەشنە بێگاری

---

(٢٩) زۆر جار جووتیارەكان دەبێ ئەو زەوییەی بۆ مەلا دانراوە بەخۆڕایی بكێڵن ـ د.

(٣٠) Lambton .A، Lanlord، p. 331.

دیکەشیان هەیە.

لەنێو عەشیرەتە نیوەکۆچەرییەکان دا بێگار یان هەر نیە، یان تەنیا هێندێك کاروباری ساکارو هاسانە، لەو مەڵبەندانەش کە خەڵکەکەیان هەر خەریکی ئاژەڵدارین وەك دەشتەبێڵ بێگار هەر نیە. ئاژەڵدارانی مەڵبەندی مەنگوڕ لەناوچەی مەهابادیش هیچ چەشنە بێگارێکیان لەسەر نیە.

زۆر وەخت جووتیارەکان بۆ زۆر چەشنە کاری خاوەن ملك و دەوڵەت بەبێگار دەگیرێن، هەروەك هەزاران جووتیار بۆ دروست کردنی شەقامە دەوڵەتییەکان بە بێگار گیراون. لەم دواییانەدا کە خاوەن ملکەکانیش ترۆمبیلیان کڕیوە جووتیاران ناچار کراون ڕێگا بۆ ئەو ترۆمبێلانەش دروست بکەن. لە پەسوێ ١٨ کیلۆمیتر ڕێگایان بە جووتیاران دروست کردوەو لە نەلۆس ١٥ کیلۆمیتر ڕێگایان بۆ ترۆمبێلی خاوەن ملك پێ لێداون.

ئەو خاوەن ملکانەی لەشار دادەنیشن خانووی خۆشیان و خزمەکانیشیان بەبێگار دروست دەکەن. ئەگەر بمانەوێ بە کورتی چەشنەکانی کاری بێگاری دەست نیشان بکەین، ئەو لیستەی خوارەوەمان دێتە دەست کە هێشتاش ناتەواوە:

١ـ دروست کردنی خانوو و ڕێگا بۆ دەوڵەت و خاوەن ملك.

٢ـ پاك کردنەوەی کارێزەکان و هەموو کاروبارێکی ئاودێری.

٣ـ گواستنەوەی بەشە بەرهەمی خاوەن ملك بۆ هەرکوێیەك بڵێ.

٤ـ کێڵانی چەند پارچە زەوییەك بێجگە لەوەی جووتیار بۆخۆی ڕەنێوی دێنێ.

٥ـ کۆکردنەوەو کێشانی تفاقی زستانی مەڕوماڵاتی خاوەن ملك.

٦ـ ڕەنێوهێنانی نیزیکەی هێکتارێك زەویی خاوەن ملك.

٧ـ دەبێ هەموو جووتبەندەیەك سێ چوار مانگ بەندەوانێك نان بدا بۆ کاروباری خاوەن ملك.

٨ـ بەخێوکردنی چەند سەر ئاژەڵ بۆ خاوەن ملك.

٩ـ ئامادەکردنی وڵاخی باری بۆ گواستنەوە هەرکاتێك خاوەن ملك بیهەوێ.

١٠ـ کەسێك وڵاخی سواریی هەبێ هەرکات خاوەن ملك داوا بکا دەبێ ویی بدا.

١١ـ کۆکردنەوەو هێنانەوەی ئاوردووی زستان بۆ خاوەن ملك، وەك دار کە جاری وا هەیە چەند کیلۆمیتر لە دێ دوورە، یا تەپاڵە کە لە ڕیخی ئاژەڵ دروست دەکرێ.

ئەو لیستە نیشان دەدا کە بێگار وەك گرنگترین پاشماوەی پێوەندیی دەرەبەگایەتی تا ئێستاش لە کوردستان دا ماوەو کۆسپێکی ڕێگای پێشکەوتنی وڵاتەکەیە. کەوابوو لەنەزمی ملکانەی بەشتوومەك دا

www.zmziran.com

زێدەوەخت زۆر کەمەو جووتیارانی کوردستانی ئێران لەبەر بێگاری زۆر وەختی ئەوەیان نیە زێدەکار بۆخۆیان بکەن.

ئەو هەلومەرجانەی باسمان کردن دەبنە هۆی نزم بوونی بەرهەمی کشتوکاڵ و بەسترانەوەی جووتیار بە خاوەن ملك و تا رادەیەك لەجێی خۆ وەستانی پێوەندییەکانی وەرزێری، کە ئەوەش دەبێتە کۆسپی پەیدابوونی جیاوازی لەنێو چینی جووتیاردا، نەزمی بێگاریش سەرەڕای ئەو هەموو چەوسانەوەیە یارمەتیی خەباتی چینایەتی لەلادێدا دەدا.

جووتیارەکان هەروەك کۆیلەکان دەبێ ئەم پێتاکە زیادییانە بەشتوومەك یان بەدراو بدەن بە خاوەن ملك:

١- "مەڕانە" کە بریتییە لە دە قران یا رادەیەك رۆنی کەرە بۆ سەرێك مەڕو بزن.

٢- "فرووجانە" کە ساڵی ٥ تا ١٠ مریشکە.

٣- "هێلکانە" ژمارەیەك هێلکەیە کە بەگوێرەی فەسڵ دەگۆڕێ.

٤- "تەپاڵانە" ٢٠٠ تا ٥٠٠ تەپاڵەیە.

٥- "رۆنانە" ٢ تا ١٦ کیلۆ رۆنی کەرەیە. مەڕدارەکان دەبێ خوری و پەنیرو شتی تریش بدەن.

٦- "گوریسانە" کرێی گوریسە کە دەگاتە ٥٠ قران.

٧- "میوانانە" کاتێك ئاغا یا نوێنەرەکەی میوانیان هەبێ، کە لە کوردستانیش یەکجار زۆرە، جووتیار دەبێ میوانانە بدا کە یان دراوە، یان شتێکی دیکە. هەروەها دەبێ لە دامەزراندنی میوانەکان و بەخێوکردنی وڵاخی میوانەکانیش دا بەشدار بێ، بەڵام خواردنی میوانەکان لەسەر خاوەن ملکە.

٨- "جێژنانە" هەموو جێژنێك بەتایبەتی رەمەزان و قوربان جووتیارەکان دەبێ دیارییەك بەناوی جێژنانە بۆ خاوەن ملك بەرن.

٩- "سەرخۆشانە" کاتێك کەسێکی خاوەن ملك بمرێ، دەبێ دیارییەك بەناوی سەرخۆشانە بدەن.

١٠- "سوورانە" بۆئەوەی جووتیارێك بتوانێ ژن بۆ کوڕو برازاو خوشکەزای خۆی بێنێ، دەبێ دیارییەکی بەنرخ بەناوی سوورانە بۆ ئاغا بەرێ. لەو مەڵبەندانە کە ئاژەڵدارییان تێدا هەیە ئەو دیارییە کاوڕو تەنەکە رۆن و بەران و تەنانەت ئەسپیش دەبێ و لە شوێنەکانی دیکەش دراو.

١١- "جەریمە" ئەگەر جووتیارێك جوابەجەنگیی ئاغا بکا، یان زیانی جووتیارێکی دیکە بکا، ئاغا شتێکی بەناوی جەریمە لـێدەستێنێ.

www.zmziran.com

١٢ـ ئەگەر جووتیارێك مردو میراتگری نەبوو، خاوەن ملك میراتەكەی دەگرێ، وا هەیە میراتگری شەرعییشی هەیە، بەڵام ئاغا بەشێك لە میراتەكەی هەر دەستێنێ.

١٣ـ ڕێ دەكەوێ جووتیار لەسەر بێئەمرییەكی بچووكی خاوەن ملك ساف لە تاڵان دەكرێ.

١٤ـ "بێگارانە"، ئەگەر جووتیارێك حازر نەبێ بێگار بكا، دەبێ بێگارانە بداو بەو حاڵە بێگارەكەشی هەر پێ‌دەكەن.

بێجگە لەو ئەركانە كە خاوەن ملك دەیان خاتە سەر شانی جووتیاران، هێندێك ئەركی تریشیان لە بەرامبەر ئاواییدا لەسەر شانە.

پێش هەموو شتێك دەبێ باسی ئەو شتانە بكەین كە جووتیار دەیان دا بەپیاوە ئایینییەكان:

١ـ مەلا لە هەموو جووتبەندەیەك ١٦٠ـ٢٤٠ كیلۆ گەنم و لە ڕەشایی ٥٠ـ٨٠ كیلۆ گەنم بەرات وەردەگرێ. ئەگەر مەلا بیهەوێ بۆخۆی كاسبی بكا، پارچە زەوییەكی دەدرێتێ كە ملكانەی لێ ناستێندرێ و جووتیارەكانیش بە ئامرازی خۆیان بۆی دەكێڵن.

لە ڕەمەزان دا مەلا "سەرفترە" وەردەگرێ كە بۆ هەر سەرێكی خێزان دوو كیلۆ گەنمەو ئەگەر كەسێكیش گەنمی نەبێ بیدا، دراوی دوو كیلۆ گەنمەكە دەدا.

لەجێژنی قوربان دا كە جووتیارەكان قوربانی دەكەن پێستی حەیوانەكە دەدرێ بە مەلا.

٢ـ ئەوانەی مریدو دەروێشی شێخەكانن پێویستە ساڵێ جارێك دیاری بۆ ماڵی شێخ بەرن كە بەگوێرەی دەست ڕۆیشتن فەرق دەكا.

٣ـ لەزۆربەی دێیەكانی كوردستان مزگەوت هەیە كە خزمەت و بەخێوكردنی لەسەر جووتیارەكانە. هەموو جووتبەندەیەك دەبێ بەگوێرەی داب‌وشوێنی مەڵبەندەكە ساڵێ ١٦ـ٣٠ كیلۆ گەنم بدا بە مجێور [٣٠].

مزگەوت ڕاگرتن فەقێ ڕاگرتنیشی لەگەڵە، لە هەر مزگەوتێك دا ٥ـ١٥ فەقێ هەیە كە مەلا دەرسیان پێ دەڵێ‌و جووتیارەكان بەخێویان دەكەن.

جووتیارەكان هێندێك ئەركی دیكەشیان لەسەرە كە ساڵیانە دەبێ بەجێیان بگەیەنن:

---

[٣٠] لە ڕۆژانی هەینی‌دا مجێور بە ماڵانەوە دەگەڕێ و نان و چێشت وەردەگرێ و ڕۆژانی جێژن هەموو كەس دەبێ بەشێك لە چێشتەكەی خۆی لە دەفری مجێور بكا. لە كوردی‌دا بۆ شتی تێكەڵ دەڵێن: **"دەڵێی چێشتی مجێورە"** ـ د.

١ـ ٨٠ـ٣٢٠ کیلۆ گەنم دەدەن بە "دەبان"، کە نوێنەری ڕەسمیی دەوڵەتەو زیاتر خزمەتی قازانجی خاوەن ملك دەکا. هەربۆیەش خاوەن ملك بۆخۆی پێتاکەکەی بۆ دەستێنێ.

٢ـ ٥٠ـ١٦٠ کیلۆ گەنم دەدەن بە "کوێخا" کە جەکەمێکی خۆولاتییەو لەراستیدا ناردەستێکە بۆ ئەو خاوەن ملکەی دایدەنێ. بەراتی کوێخا لە مەڵبەندەکانی کوردستان دا فەرق دەکا.

٣ـ ١٦ـ٨٠ کیلۆ گەنم دەدەن بە "گزیر" کە بەرپرسی ڕاگرتنی داب‌وشوێن و نیزام و ڕێك‌وپێك کردن و خاوێن کردنەوەی کارێزەکان و ئەو چەشنە کاروبارە هەرەوەزییانەیە. ئەویش بەزۆری لە کوردستان دا دەبێتە چاوەدێریکەری خاوەن ملك لەسەر جووتیاران.

٤ـ لە هەر پارچە زەوییەك دەبێ ٢٠ کیلۆ گەنم بدەن بە "سەرکار" کە بەسەر خەلەو خەرمان و بەشکردنی بەرهەم ڕادەگا. لەهێندێك جێگا سەرکار نیە، کوێخا جێگای دەگرێتەوەو پاداشێکیش وەردەگرێ. بەڵام ئەگەر سەرکار دیاری کرا چ بۆخۆی ئەرکەکەی بەجێ بێنێ و چ کوێخا یا یەکێکی تر، خاوەن ملك ٢٠ کیلۆ گەنمەکە لە هەموو پارچە زەوییەك وەردەگرێ.

٥ـ شەرتەشوان، کە بۆ بزن و مەڕ دوو کیلۆ گەنم و بۆ ڕەشەوڵاخ چوار کیلۆو بۆ یەکسم ١٦ کیلۆیەو دەدرێ بە شوان و گاوان.

ئەمانە ئەو کارانە بوون کە جووتیارانی کوردستانی ئێران بەگوێرەی داب‌وشوێنی وڵات دەبێ جێبەجێیان بکەن. زۆربەی ئەو ئەرکانە لە هەموو مەڵبەندەکان دا هەن، بەڵام هێندێکیان هەر لە هێندێك ناوچەدا دەبینرێن. دیارە لەو شوێنانەی پێوەندی دەرەبەگایەتییان تێدا بەهێزە مەودایان زیاترەو ڕادەکەشیان پترە وەك لە مەڵبەندی لاجان. لەو جێگایانەش کە پێوەندی دەرەبەگایەتی بێهێزەو لەو شوێنانە کە خەریکە پێوەندی سەرمایەداری پەرە بستێنێ، چوارچێوەیەکی تەسکتریان هەیە. بەڵام لەگەڵ ئەوەش ئەو ئەرکانە بەگشتی لایەنێکی گرنگی پێوەندییەکانی وەرزێری کوردستانی ئێرانن.

لە گوندەکانی کوردستان دا دیاردەیەکی دیکەش هەیە کە پێوەندیی بەو نەزمە دەرەبەگایەتییەوە هەیە کە لە پێوەندییەکانی کشت‌وکاڵدا لە گۆڕێ دایە. مەسەلێکی کوردی دەڵێ "ئەگەر خاوەن ملك دێیەکی هەیە، ڕەعیەت سەد دێی هەیە" یانی ڕەعیەت دەتوانێ بە ئازادی لە دێیەکەوە بار بکا بۆ دێیەکیتر. لەو بارەیەوە زاراوەی "خۆش نشین" بەکار دەبرێ، کە مەبەست ئەوەیە جووتیار دەتوانێ بەکەیفی خۆی

جێگایەك بۆ دانیشتن هەڵبژێرێ و بەخۆشی تێیدا بژی. بەڵام دەبێ ئەو زاراوەیەش[٣٢] و مەسەلەکەی پێشەوەش لەو بارەیەوە چاو لێبکەین کە ئاواتی جووتیارن، نەك ئەوە کە گۆیا بەڕاستی وایە.

جووتیاران بەکردەوە لە بارکردن دا ئازادیی تەواویان نیە. بزانین چ شتێك دەبێ بەکۆسپی ئەوەی جووتیارەکان بەئازادی بار بکەن. لەو مەڵبەندانەدا کە پێوەندیی عەشیرەتگەرییان تێدا بەهێزە جووتیار ناتوانێ ئەرکی سەرشانی خۆی لەبەرامبەر عەشیرەت و دێیەکەیدا وەلابنێ و بێجگە لەوەش لە دڵی نابێتەوە لەو دێیە بار بکا کە پشتاوپشتی لەوێ بڕاوەتەوە.

ئەمجار هێندێك هۆی ئابوورییش لەوەدا تەئسیریان هەیە. جووتیار چەند پشتە لە دێیەك دەژی و هەقی داچاندنی زەویو بەکارهێنانی ئاوی هەیەو بەشێکی لەو دارو درەخت و رەزو باخەدا هەیە کە بۆخۆی ناشتوویەتی. ئەگەر لەو دێیەش بار بکا هەموو ئەو هەقانەی دەفەوتێن و لە دێیەکی تریش زەحمەتە ئەو هەقانەی چنگ کەون.

پاشان زۆربەی وەخت جووتیار بە خاوەن ملك قەرزدارەو لەبەرئەوەی ناتوانێ قەرزەکەی بداتەوە، ناچارە لە دێیەکەی وەمێنێ و ئەوەش رێگایەکە کە هەمیشە خاوەن ملك بۆ زیاتر چەوساندنەوەی جووتیار کەلکی لێ وەردەگرێ.

هێندێك هۆی نائابوورییش لەو بارەیەوە تەئسیر دەکەن: وەك ئەو زەبرو زەنگە کە خاوەن ملك[٣٣] و ژاندارمەو قانوونەکانی دەوڵەت و هتد بەکاری دێنن، کە هەموویان ئازادیی جووتیار کەم دەکەنەوەو زیاتر ناچاری دەکەن بەزەوییەوە ببەسترێتەوە.

بەهار باشترین فەسڵە بۆ ماڵ بارکردنی جووتیار، چونکە تفاق و ئاوردووی زستانی خۆی تەواو کردوەو لە جێگای تازەشی بەهاسانی دەتوانێ پەیدایان بکا. بەڵام خاوەن ملك قازانجی خۆی لەوەدا دەبینێ کە جووتیار پاییزێ بڕواو بۆیە دەیەوێ پاییزێ دەری بکا تا تفاق و ئاوردووەکەی بەجێ بمێنێ، کە ناش توانێ لەدێیەکەی دیکە دابینیان بکا. هەربۆیەش جووتیار دەچێتە ژێر هەموو شەرتێکی خاوەن ملك، هەر ئەوەندە

---

[٣٢] شەمیلۆف پێی وایە ئەو زاراوەیە مانایەکی تری هەیە کە لە وشەی "ژین" وەرگیراوەو ئەسڵەکەی "خۆش نەژین"ە. (شەمیلۆف، ل٣٩). هەرچەند ئەو مانایە لەدەقی زاراوەکە دوورە، بەڵام لەراستی نیزیکترە ـ د.

[٣٣] لەپێشەوە گوتمان خاوەن ملکەکان لە دژی جووتیاران هاوکاریی یەکتر دەکەن و ئەگەر وەرزێرێك لە دێیەك باری کرد، خاوەن ملکی ئەو مەڵبەندە لە دێی خۆیان رای ناگرن ـ د.

www.zmziran.com

٥- ملّکانەی سەرمایەداری

ئەم شێوە ملکانەیە تازە لە کوردستانی ئێران خەریکە گەشە دەکا. لەگەڵ ئەوەدا تەنانەت لەو جێگایانەی هەشە، سروشتێکی زۆر تایبەتیی هەیە، چونکە خاوەن ملکی گەورە هەر لەوکاتەدا سەرمایەداریشە. ملکانەی سەرمایەداری زیاتر لەبارەی پیشەسازی‌یەوە دەبینرێ، بەو جۆرە کە خاوەن ملك تەراکتۆرو مەکینە کشتوکاڵی‌یەکانی دیکە دەکڕێ و بەرەبەرە جووتیارەکان لەدێ دەردەکا، یان دەیان کاتە کرێکاری کرێگرتەی وەرزێری، هەروەك ئێستا لە مەڵبەندی میاندواوو کرماشان دا دەبینین. لەم دواییانەدا نەزمی کشتوکاڵی گەورەش لە هێندێك ناوچەی ئێران دا وەدی هاتوە، بەڵام تا ئێستا نەگەیوەتە کوردستانی ئێران.

لەبەرئەوەی پێوەندیی سەرمایەداری کەمتر گەشەی کردوەو سەرمایەدارو بازرگانەکان کەمتر سەرمایەی خۆیان لە کشتوکاڵ دا وەکار دەخەن، تا ئێستاش خاوەن ملك و سەرمایەدار لە کوردستانی ئێران لە یەك کەس دا خۆ دەنوێنن. سەرمایەدارەکان ئەگەر بیانەوێ سەرمایەی خۆیان لە کشتوکاڵ دا وەکار بخەن بەهۆی پێوەندیی دەرەبەگایەتیی لادێوە تووشی کەندوکۆسپێکی بێ‌ئەژمار دەبن. بێجگە لەو هۆیانەش سەرمایەدارە غەیرە کوردەکان، کوردستان بە مەڵبەندێکی سنووری و دوورەمەرکەز دەزانن و هەست بە مەترسی دەکەن، چونکە ئاڵۆزیی زۆر تێدایەو دەزگا ئیداری‌یەکان زۆر دەستیان ناڕوا.

هەڵدەکەوێ خاوەن ملك یەکێك لە دێیەکانی بەشێوەی سەرمایەداری بەڕێوە دەباو تەراکتۆرو کرێکاری کشتوکاڵیی تێدا وەکار دەخا، بەڵام هەر لەوکاتەدا لە دێیەکی تر ملکانەی بەشتوومەك وەردەگرێ و بەپێی نەزمی دەرەبەگایەتی جووتیارەکان بۆ خزمەتی خۆی بەبێگار دەگرێ. واش هەیە خاوەن ملك ئەو دوو شێوەیە لە تاقە دێیەك دا بەکار دێنێ، یانی بۆ زەوی‌یە باش و بەپیژەوەکان کرێکاری کشتوکاڵی دەگرێ، بەڵام لە زەوی‌یەکانی دیکەدا ملکانەی دەرەبەگایەتی وەردەگرێو مەکینە کشتوکاڵی‌یەکان دەکاتە هۆی تین بۆ هێنانی جووتبەندەکان و ناچاریان دەکا چۆنێکی ئەو پێی خۆشە زەوی‌یەکەی بۆ ڕەنێو بێنن. ئەگەر وا نەبێ وەزعی کۆمەلایەتیی جووتبەندەکان دەکەوێتە مەترسی‌یەوەو دەبێ یان دێیەکەی بۆ بەجێ بهێڵن، یان ببن بە کرێکاری وەرزێری. بۆیە جووتیارەکان بەچاوی دوژمنایەتی تەماشای تەراکتۆر دەکەن، هەروەك کرێکاران لەسەرەتای پەیدابوونی سەرمایەداری‌دا تەماشای مەکینەکانیان دەکرد. لێرەدا ئەو ڕێبازە دەرکەوتێکی تریشی هەیە: کاتێك جووتیار کە تا دوێنێ بەپێی نەزمی شەریکەبەشی زەویی دەکێڵاو هەموو جۆرە بێگارێکیشیان پێ‌دەکرد، ئەمڕۆ دەبێتە کرێکاری کرێگرتە، ئیتر بەیەکجاری نیرەکە لەسەرشانی خۆی

www.zmziran.com

به پاییزێ دەری نەکا.لە بەهاریش دا جووتیارەکان هەوڵ دەدەن ئەگەر بۆیان بگونجێ بەشەو ڕابکەن و خاوەن ملکەکانیش بۆ بەرگری لە هەڵاتنی جووتیاران شەوانی بەهار کێشک دادەنێن.

ئەو بەرگرییە لە ماڵ بارکردنی جووتیارەکان دەبێتە کۆسپ لەسەر ڕێگای پێشکەوتنی دێهاتی کوردەواری چونکە هێزی کار ناتوانێ بە ئازادی هاتوچۆ بکا.

پێوەندیی دەرەبەگایەتی کۆسپێکە لەسەر ڕێگای پێشکەوتنی بازرگانی و لە زۆربەی گوندەکانی کوردستان بەبێ ئیجازەی خاوەن ملك هیچ کەس ناتوانێ خەریکی بازرگانی بێ. تەنانەت میوەفرۆشی غەوارەش ناتوانێ بچێتە دێ، بەتایبەتی ئەگەر خاوەن ملك بۆخۆی باخی هەبێ.

لەهێندێك شوێنی تر وەك پەسوێی لاجان جووتیار ناتوانێ مریشك و هێلکەش بە ئاغا نەبێ بەکەسی دیکە بفرۆشێ. خاوەن ملك دوکانەکانی دێ بە نرخێکی زۆر گران بەکرێ دەدا، بەڵام زۆر وایە ئیجارەداریش قازانج دەکا، چونکە لەو زیاتر هیچ کەس هەقی کڕین و فرۆشتنی نیە. ئەو داب و شوێنانە هەموویان لە پەرەئەستاندنی ئاڵوگۆڕ بەگشتی و پێگەیشتنی پێوەندییەکانی ئاڵوگۆڕ کردن بەتایبەتی بەرگری دەکەن و هەر لەوکاتەدا کۆسپی سەر ڕێگای پەیدابوونی پێوەندییەکانی سەرمایەداریی تازە لەلادێی کوردستانن.

زۆرجار کچەکوردێك بەبێ ئیجازەی خاوەن ملك ناتوانێ مێرد بکا، بەتایبەتی ئەگەر بیهەوێ مێرد بەکەسێك بکا کە خەڵکی دێیەکی دیکەیە، یان لە عەشیرەتێکی ترە، خاوەن ملك دەتوانێ پێشگیریی لێبکا، یان داوای دراوێکی وای لێبکا کە کەس و کاری کچەکە پێیان نەدرێ و مێردکردنی کچەکە سەر نەگرێ.

٤ـ ملکانەی ئاژەڵداری

لەپێشەوە باسمان کرد کە ئاژەڵداری لە کوردستانی ئێران زۆر گرنگەو ٤٠٪ی داهاتی نەتەوایەتی پێك دێنێ. لەو مەڵبەندانەدا کە بەرهەمی ئاژەڵیان هەیە، هێندێك دیاردەی تازە لە پێوەندییە وەرزێرییەکان دا دەبینین. زۆربەی ئاژەڵی کوردستان مەڕو بزنەو تەنیا ئەرمەنیو ئاسۆرییەکان بەراز بەخێو دەکەن.

ئەو پارچە مەڕە گەورانەی لە هەموو ناوچەکانی کوردستان دەبینرێن، هەموویان هی خاوەن ملکە گەورەکان و دەرەبەگ و سەرۆك عەشیرەتەکانن و هۆیەکەشی ئەوەیە کە لەوەڕگەی باشیان هەیە: زۆر خاوەن ملکی گەورە دەبینین کە ١٠٠٠ تا ٢٠٠٠٠ سەر مەڕو بزن بەخێو دەکەن.

سەرژمێرییەکانی کوردستانی ئێران نیشان دەدەن کە ٦٠٪ی دانیشتووانی لادێ شەش میلیۆن سەر

www.zmziran.com

مەڕو بزنیان هەیەو لەبەر ئەوە کە کوردستان بەهەموویەوە دە میلیۆن سەری لێیە، مانای ئەوەیە ٦٠٪ی هی ئەوانە. لەکاتێك دا زۆریەی خێزانەکانی لادێ ٥ تا ١٠ سەر ئاژەڵیان هەیە، هەر خاوەن ملکەی زیاتر لە ١٠٠٠ سەری هەیە.

"لە مەڵبەندی سەقز... هەرچەند ئاوو هەواکەی باشە، زۆریەی جووتیارەکان لە چەند سەرێك زیاتر ئاژەڵیان نیە"[٣٤].

دیارە لە مەڵبەندەکانی دیکەش هەر وایە.

نەوعی ئاژەڵی جووتیاریش لەگەڵ هی خاوەن ملك لێك جیایە. چونکە جووتیارێکی نەدار کە ژیانی ماڵ و منداڵی خۆی بەچاکی پێ دابین ناکرێ، ناتوانێ جسنە ئاژەڵی باشیش پەروەردە بکا. بەچاو پێداخشاندنێك لە هەموو دێیەك بە هاسانی دەتوانین ئاژەڵی خاوەن ملك و جووتیارەکان لێك جیا بکەینەوە، بەتایبەتی لەئاژەڵی شاخداردا. ئەمە راست بوونی نەزەرەکەی لینین نیشان دەدا کە دەڵێ:

"ئاشکرایە کە جووتیارێکی نیوەنەدار کە زەوییەکی بێکەلکی بەدەستەوەیەو لەهەموو بارێکەوە لەزنجیری کۆیلەتی دایە، ناتوانێ جسنەئاژەڵێکی کەمێك باش بەخێو بکا. چونکە کاتێك وەرزێر برسی بوو، کە بۆیەش نابێ بە وەرزێری دابنێین، بێگومان ئاژەڵەکەشی برسی دەبێ."[٣٥]

مەڕی عەشیرەتە نیشتەجێ و نیوەنیشتەجێیەکان شوانی بۆ دەگیرێ کە هەرکەسە بەگوێرەی زۆروکەمیی ئاژەڵەکەی شەرتەشوانی دەداتێ. بێجێ نیە کە بگوترێ شوانی لە کوردستان کارێکی زۆر گران و پڕ مەسئوولییەتە، چونکە چیاکانی زۆر سەختن و دڕندەشیان زۆرە.

شوانێك ٢٠٠ تا ٥٠٠ سەر مەڕو بزن بەخێو دەکاو ساڵی ١٠ تا ١٤ سەر ئاژەڵی دەدەنێ[٣٦]. لە مەڵبەندی سندووس شوانێك ساڵێ ٣٠٠٠ تا ٥٠٠٠ قڕان دراوو شەکە مێیەك و دوو خوری و نان و بەرگ وەردەگرێ.

لەبەرئەوەی لەوەڕگە نیە، زۆرجار خاوەن ملك خانوو نادا بە مەڕداری گەورە هێندێك جار جووتیارەکانیش کە ئاژەڵیان هەیە ناچارن خەرجێکی زۆر بدەن بە خاوەن ملك، هەربۆیەش ئاژەڵێکی کەم

---

(٣٤) A. Lambton، Lanlord...، p. 358.

(٣٥) لینین: "دانراوەکان"، بەزمانی چیکی، بەرگی ١٥، ل١١١.

(٣٦) A. Lambton لە لاپەڕی ٣٥٨ دا دەڵێ: **"بەگشتی وا دیارە ئیجارەی لەوەڕگەکان جووتیاران ناچار دەکا کەمتر ئاژەڵ رابگرن".**

نەبێ نیانەو لەبەر ئەوەشە کە پلەی ئاژەڵداری وەك هەموو کاروبارێکی وەرزێری لە کوردستان زۆر نزمە.

بەکورتی دەتوانین بڵێین هەم لەوەڕگەکان و هەم مێگەلە مەڕەکان زۆربەیان هی خاوەن ملکەکانن و لەوەڕگەکان کەمیان هی دەوڵەتن، کە ئەویش پووشانەیەکی زۆر لە ئاژەڵداران دەستێنێ.

لەنێو عەشیرەتە نیوەکۆچەرەکان دا کە مەڕو ماڵاتیان زۆرە، پێوەندییەکی هەرەوەزیی تایبەتی هەیە کە پێی دەڵێن (هۆبە)و لەبەر ئەوەی هێندێك لە ڕۆژهەڵاتناسەکان ئەو دیاردەیەیان زۆر بەگرنگ داناوە، بەپێویست دەزانین هێندێك لەسەر بنچینەکانی ئەو دیاردەیە بدوێین[٣٧].

لەکۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستەم دا کە عەشیرەت و پێوەندیی عەشیرەتگەری و ژیانی کۆچەرایەتی پێی نایە قۆناخی هەڵوەشان و لەبەریەك چوون، هۆبە پەیدا بوو و بوو بە پێوەندییەکی گرنگ لەنێوان ئاژەڵداران دا. هۆبە لە کۆبوونەوەی ژمارەیەك لە ئاژەڵدارانی دێیەك یا چەند دێ پێك دێ، کە بەهاران بۆ ئاژەڵ لەوەڕاندن دەچنە کوێستان و هاوینێ لە کوێستان دەمێننەوەو پاییزێ وێکڕا دەگەڕێنەوەو هەرکەسە دەچێتەوە دێیەکەی خۆی و هۆبە هەڵدەوەشێ. لەکاتی هۆبەو هەواردا هەموو گیروگرفتەکان دەچنەوە بەر دەستی گەورەترین ڕدێن سپیی ئەو هۆبەنشینانە کە پێی دەڵێن (سەرهۆبە) یا (سەرخێڵ). دیارە هاوکاریی نێوان هۆبەنشینەکان تەنیا لەچوارچێوەی مەڕ لەوەڕاندن دایەو کارەکانی دیکە وەك مەڕدۆشین و پەنیر دروست کردن و خوری بڕینەوەو هتد... هەرکەسە هی خۆی دەکا.

ئەندامەتیی هۆبە بەدڵخوازەو بۆ هەموو مەڕدارێك ئازادەو هۆبە پێوەندیی بە سەرتیرەو عەشیرەتەوە نیە. چونکە پێوەندیی عەشیرەتگەری شەرتێکی پێویستی ئەندامەتیی هۆبە نیە. پاشان وەك باسمان کرد هۆبە تەنیا ڕێکخراوێکی کاتییەو پێوەندیی نێوان ئەندامەکانیشی هەر شتێکی کاتییە. چونکە ماوەکەی تەنیا ٦ تا ٨ مانگە، یانی لە هەوەڵی بەهارەوە تا پاییز.

ئەساسی پەیدابوونی هۆبە ئەوەیە کە جووتیاری ئاسایی کە ئەوپەڕەکەی بیست سەر ئاژەڵی هەیە، ناتوانێ بەتەنێ لەوەڕگە بەئیجارە بگرێ. چونکە لەوەڕگەکان بۆ سەدان سەرو تەنانەت بۆ هەزاران سەر مەڕو بزن بە ئیجارە دەدرێن. بۆیە جووتیار ناچارە ڕەگەڵ خێڵ (جۆڵ) بکەوێ و پاشان چەند خێڵ وێك دەکەون و هۆبەیەك پێك دێنن. هۆیەکی تریشی ئەوەیە کە جووتیار ناتوانێ بەتەنیا ئەو ئاژەڵە کەمەی خۆی بەرێتە کێوو دەچێتە پاڵ هۆبە کە ١٥ـ٢٠ تاوڵ یا زیاتری تێدا کۆدەبێتەوە.

---

(٣٧) بڕوانە نیکیتین: "کوردەکان"، ل ١٤٩، ١٥١.

سەرهۆبە هەموو ئەندامەکان وەك یەك تەماشا دەکاو لەهەموو ئەندامێك بەپێی ژمارەی ئاژەڵەکەی خەرج دەستێنێ. ئەگەر زۆربەی هۆبەکە لە عەشیرەتێك بێ، سەرۆکی ئەو عەشیرەتە دەبێتە سەرهۆبەو ئەگەرنا، دەوڵەمەندترین ئەندامی هۆبە دەبێتە سەرهۆبە. یانی سەرهۆبە تەنیا ڕدێن سپی نیە، بەڵکوو هێندێ ئیمتیازی تایبەتیی هەیە: وەك ئەوە کە ئەندامانی هۆیە بۆ خزمەتی مەڕو ماڵاتی خۆی بەبێگار دەگرێ و هۆبەنشینەکان بەگوێرەی دەست ڕۆیشتن خەرج دەدەن و لەکاتی میوانداریدا دیاریی بۆ دەبەن. هەموو ئەندامانی هۆبە دەبێ ئاژەڵ و ڕۆن و خوری و شتیتر لە ڕێگای سەرهۆبەوە بفرۆشن کە لەوەش داهاتێکی زۆری چنگ دەکەوێ. سەرهۆبە لەگەڵ بازرگانێك ڕێك دەکەوێ و هەموو بەرهەمی هۆبەکەی لەسەریەك پێ دەفرۆشێ. ئەو جۆرە سەودایانە سەر لە سەدان هەزارو هێندێك جار سەر لە میلیۆنەها سەودا دەدەن. دیارە بازرگانیش لەجیاتی ئەم دەلالّیە دەم شیرینییەکی باش دەدا بە سەرۆك[٣٨]. بەم جۆرە سەرۆك لە مەڕی خۆی و هی خەلکی هۆبە قازانجێکی بێژماری چنگ دەکەوێ و زۆر وا هەیە پێی دەبێتە میلۆنێر[٣٩].

لەوەڕا تێدەگەین کە پێوەندییەکی وەك یەك لەنێو ئەندامانی هۆبەدا نیەو بەپێچەوانەی ئەو شکڵە هەرەوەزییە ڕواڵەتییە، پڕە لەجیاوازیی چینایەتیو لێك جیایی سامان و دارایی. لە هۆبەدا سێ دەستە دەبینرێن: سەرهۆبەو خزمەکانی، مەڕدارەکان و ئاژەڵدارە بچووکەکان. بەم جۆرە، لەهۆبەدا بەشێوەیەکی نوێ پاشماوەی عەشیرەتە کۆچەرەکانمان دێتە بەرچاو.

لەگەڵ ئەوەش دا دەتوانین بڵێین هۆبە شێوەیەکی هاریکارییە لە بەرهەم هێنانی ئاژەڵداریداو بەپێچەوانەی هێندێ لایەنی خەراپ وەك شێوەیەکی چەوسانەوەی ئەندامە ئاساییەکان لەلایەن سەرهۆبەوە، دەکرێ ببێتە دامەزراوێکی هاریکاریی ڕاستەقینە کە بتوانێ نەك هەر لە گەشەپێدانی ئاژەڵداری، بەڵکوو لەپەرەپێدانی بەرهەمی گەورەی ئاژەڵدارییش دا ڕۆڵێکی گرنگ یاری بکا. دیارە ئەم کارە پێویستیی بەوە هەیە کە دەسەلات بێتە دەستی هێزە دێموکراتییەکان و بەشێکی ئابووریی پێشکەوتووی دەوڵەتی پێك بێ کە دەسەلاتی بەسەر هەموو ئابووریی ولات دا بڕوا.

---

[٣٨] لە مەڵبەندی دەشتەبێل کە عەشیرەتی هەرکیی لێدەژین، سەرۆك لەباتی ئەم دەلالّیە ٨ــ١٠ تۆن برنج لە بازرگان وەردەگرێ ـ د.

[٣٩] سەرۆك عەشیرەتی هەرکی کە سەرهۆبەی هۆبەیەکی گەورە لەسەر سنووری ئێران و عیراقە، بەگەورەترین دەوڵەمەندی ئەو مەڵبەندە دەژمێردرێ و دەڵێن باری چەند هێستری لیرە هەیە- د.

لادەبا. ئەمجار ئەو کرێیە کە ئەمڕۆ خۆی و خێزانەکەی وەریدەگرن لەنرخی ئەو بەرهەمە زیاترە کە بەگوێرەی نەزمی شەریکەبەشی دەستی دەکەوت. هۆیەکەشی ئەوەیە کە لەئەنجامی بەکارهێنانی مەکینەدا بەرهەمداری کار چۆتە سەرێ. هەروەها خاوەن ملکیش تەنیا ملکانەی زەویی چنگ ناکەوێ، بەڵکوو ئەو قازانجەشی پێ دەبڕێ کە سەرمایەدارێك لەکاری خۆی دەستی دەکەوێ.

بەڵام پێویستە لەبیرمان بێ کە کرێکاری کشتوکاڵی زۆر بەتوندی دەچەوسێتەوە، چونکە ماوەی ٧ـ٨ مانگ لەمارسەوە تا ئۆکتۆبر، لەبەیانییەوە تا ئێوارە کار دەکا. یانی لەبەهارو هاوین دا لە سەعات چوار یا پێنجەوە تا حەوت و هەشتی ئێوارەو بەکورتی رۆژی ١٤ـ١٦ سەعات کار دەکا. خاوەن ملکەکان زۆرجار لەجیاتی کرێکاری کشتوکاڵی ژن و منداڵ بەکرێ دەگرن، چونکە کرێیەکی یەکجار کەمیان دەدەنێ. لەبارەی منداڵانەوە لینین راستی گوتوە کە دەڵێ:

"زۆر وایە تەنیا بۆ نان و بەرگی خۆیان رەنج دەکێشن و هیچی تر."[٤٠].

لە مەڵبەندی ورمێ و میاندواو کرێگرتە زۆر دەگرن، لەڕاستیدا لەوێ هەموو کارەکان ئەوان دەیان کەن و کرێیەکی تا رادەیەك باشیش وەردەگرن کە رۆژی دەگاتە ٥٠ـ٦٠ قران. بۆ ئەو کارانە کە پێویستییان بە لێزانی و کارامەیی هەیە وەك ترێگوشین و دۆشاو کوڵاندنەوە، وا هەیە رۆژانە دەگاتە ٨٠ـ١٠٠ قران، بەڵام تەنیا لەبەهاردا کاتی رەزکێڵان و لەپاییزدا کاتی بەرهەم هەڵگرتن کار هەیەو هیچی تر. لەو دوو مەڵبەندەدا کە بەدەوڵەمەندترین مەڵبەند دەژمێردرێن کرێکار کەمەو لەناوچەکانی دیکەوە کرێگرتەیان بۆ دێ و پاش تەواو بوونی کار بەدراوێکی کەمەوە دەگەڕێنەوە دێیەکەی خۆیان، بەڵام ئەو دراوە کەمەش بۆ ئەوان زۆرە. ئەو راستییەمان باشتر لەمەسەلەی کەتیرەکەرانەوە بۆ دەردەکەوێ[٤١] کە لەشوێنی زۆر دوورەوەو بەزۆری لە کرمانەوە دێن کە ٢٠٠٠ کیلۆمیتر لە کوردستان دوورە. ئەو کرێکارانە لەلایەن شیرکەتە بازرگانییەکانەوە بەکرێ دەگیرێن و کرێیەکی کەم و بەشێك لەبەرهەم وەردەگرن. دیارە ئەوانە لە مەڵبەندەکانی خۆیان هیچ کارێکیان چنگ ناکەوێ، دەنا ٢٠٠٠ کیلۆمیتر وەدوای کار نەدەکەوتن.

ئەو بەدوای کاردا گەڕانەی لەو مەڵبەندانە بۆتە باو، بارێکی پێشکەوتنی کشتوکاڵیش دەگەیەنێ:

---

(٤٠) لینین: "دانراوەکان"، بەرگی سێهەم، ل ٢٢٧.

(٤١) لەوانەیە ئێران تەنیا وڵاتێك بێ کە کەتیرە بۆ دەرەوە بنێرێ، گوێنی لە ناوەڕاستی کوردستان وەك سنەو (لە مەڵبەندە شیمالییەکان وەك مەهاباد دەڕوێ). ئەو مادەیە لە تەنین و سەنعەتە کیمیاییەکان دا بەکار دەبرێ.

"... چونکە: ١ـ ئەوانە دەچنە مەڵبەندێك کە کرێیەکی زیاتریان چنگ دەکەوێ وەك کرێگرتەیەك حاڵیان باشترە. ٢ـ وەدوای کارکەوتن شێوەکانی زۆرداریی بەکرێگرتن و کرێ کاری کردن تێك دەدا". [٤٢]

---

[٤٢] لینین: "دانراوەکان"، بەرگی سێهەم، ل ٢٤٢.

www.zmziran.com

فەسڵی هەشتەم

پێکهاتنی کۆمەڵایەتی و پایەی ژیانی خەڵکی لادێ

١ـ پێکهاتنی کۆمەڵایەتیی لادێی کوردستان

بەیارمەتیی لێکۆڵینەوەکانی پێشوومان دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی تەرکیبی کۆمەڵایەتیی دانیشتووانی لادێی کوردستان دەربخەین. باشترین ڕێگا بۆ لێك هەڵاواردنی توێژە جیاوازەکان ئەوەیە کە بەپێی ملکداریی ئامرازی بەرهەمهێنان واتە لەپێش دا بەگوێرەی مەودای زەوی و ژمارەی ئاژەڵ و بەتایبەتی جووت و ئامرازی کشتوکاڵ و ژمارەی کرێکارانی کرێگرتە دابەشیان بکەین.

ئەگەر ئەم پێوانەیە لەمەڵبەندێك دا بەکار بهێنین کە بەرهەمی کشتوکاڵی بەشی سەرەکیی بەرهەمهێنانی وەرزێرییە، ئەم دەستەو توێژانەی خوارەوەی تێدا بەدی دەکەین:

١ـ خاوەن ملکە گەورەکان.

٢ـ خاوەن ملکە نێونجییەکان.

٣ـ وەرزێرە دەوڵەمەندەکان (وردەمالیکەکان).

٤ـ وەرزێرە نێونجییەکان.

٥ـ وەرزێرە بێزەوییەکان.

٦ـ کرێکارە کشتوکاڵییەکان.

٧ـ هێندێ توێژی دیکە.

١ـ خاوەن ملکە گەورەکان

٦٤٪ی زەوییە کشتوکاڵییەکان لەدەست ئەوانە دایەو بەتێکڕایی هەر یەکێك لەوانە ٣٠٠ هێکتار زەویی هەیە کە باشترین زەوییەکانی مەڵبەندی خۆیانن. خاوەن ملکە گەورەکان تەنیا ٣/٠٪ی دانیشتووانی لادێ پێك دێنن و بە خاووخێزانەوە ژمارەیان دەگاتە ١٠٠٠٠کەس. ئەوانە دەستەیەکی بچووکن کە هەموو هەوڵ و تەقەلایان بۆ پاراستنی پێوەندییە وەرزێرییەکانی ئێستایەو دەبنە کۆسپی پێشکەوتنی کۆمەڵی کوردەواری

www.zmziran.com

بەگشتی. خاوەن ملکە گەورەکان لەلادێ ناژین و زۆربەیان زیاتر لە دێیەك ملکیان هەیە.[1]

٢ـ خاوەن ملکە نێونجی‌یەکان

ئەوانە ١٤٪ی زەوییە کشتوکاڵی‌یەکانی کوردستانیان لەدەست دایەو کەمتر لە ٦/٠٪ی دانیشتووان، واتە ٢٠٠٠٠ کەسن. ئەو خاوەن ملکانە لەلادێ دەژین و سەرپەرستیی زەویوزارەکەیان دەکەن، بەڵام راستەوخۆ کاری کشتوکاڵی ناکەن. ئەوانە یا دێیەکی تەواو، یا بەشێك لە دێیەکی گەورەیان هەیەو پێوانەی زەوییەکانیان لەنێوان ٣٠ـ٥٠ هێکتار دایە.

٣ـ وردە مالیکەکان[2]

ئەوانەش ٦٪ی زەوییە کێڵگەکانیان بەدەستەوەیەو ٥/١٪ی دانیشتووانی لادێ پێك دێنن. پێوانەی زەویی وردە مالیکەکان لەنێوان ٥ـ٢٠ هێکتار دایە کە بەگوێرەی نەرمی شەریکەبەشی دەیدەن بە جووتیارەکان یان بۆخۆیان بەکرێکاری کشتوکاڵی ڕەنێوی دێنن.

٤ـ وەرزێرە نێونجی‌یەکان

وەرزێرە نێونجی‌یەکان هەریەکەی پارچە زەوییەکی چکۆڵەیان هەیە کە بۆخۆیان ڕەنێوی دێنن و ئامرازی خۆشیان هەیە. ئەوانە کار بۆ خاوەن ملکەکان ناکەن و زەویی لەخۆ زیادیشیان نیە بەملکانەی بدەن. زۆرتری وەرزێرە نێونجی‌یەکان دەتوانن ژیانی خاووخێزانەکەیان دابین بکەن. ئەم دەستەیە لە کوردستانی ئێران کەمن و ٣٪ی دانیشتووانی لادێ، واتە ٩٠٠٠٠ کەسن کە ٢٪ی کێڵگەکانیان لەدەست دایە.

٥ـ وەرزێرە بێ‌زەوی‌یەکان

ئەوانە زۆرترین ژمارەو گرنگترین دەستەی وەرزێرەکانن. ژمارەی ئەوانە دەگاتە ٢١٦٠٠٠٠ کەس و ٧٢٪ی دانیشتووانی لادێیان لێ پێك دێ. دەتوانین ئەوانە بە دوو دەستەی لێك جیا دابەش بکەین: یەکەم،

---

[1] بڕوانە دووهەم بەشی فەسڵی شەشەم: ملکی خاوەن ملکەکان.

[2] ئێستا پێیان دەڵێن "کولاك"، بەڵام بەکارهێنانی کولاك بۆ ئەوانە هەڵەیەو ناکرێ لە کوردستان ئەو وردەمالیکانە بە بۆرژوازیی لادێ یا کولاك دابنرێن ـ د.

www.zmziran.com

(نیزیکەی ٤٢٪یان)[٣] ئەوانەن کە جووت و ئامرازی کشتوکاڵ و ٥تا١٠ سەر ئاژەڵیان هەیەو هەریەکەی ١ـ٣ هێکتار زەوی دادەچێنن. دەستەی دووهەم ٣٠٪ی[٤] دانیشتووانی لادێن و هەریەکەی نیزیکەی هێکتارێك زەوی بە ملکانە دادەچێنن. ئەگەر جووتیشیان نەبوو، یان بە پاچ زەوییەکە دەکێڵن، یان بە جووت و ئامرازی خاوەن ملك، یان خاوەن ملك جووتیارەکانی دەستەی یەکەم بەبێگار دەگرێ و زەوییەکەیان بۆ دەکێڵێ و پاشان بەرهەمەکە بەگوێرەی نەزمی شەریکەبەشی دابەش دەکەن.

٦ـ کرێکارە کشتوکاڵی‌یەکان

کرێکاری کشتوکاڵی نە زەویی هەیەو نە جووت و ئامرازی کشتوکاڵ و تەنیا دووسێ سەر ئاژەڵی وردەی هەیە بۆ دمەدۆی منداڵەکانی. کرێکارە کشتوکاڵی‌یەکان ١٠٪ی دانیشتووانی لادێن و ژمارەیان دەگاتە ٣٠٠٠٠ کەس، ئەوانە بەکرێیەکی کەم کار دەکەن (کە زۆرتر دراوە)و هەژارترین توێژی دانیشتووانی لادێی کوردستانن.

٧ـ هێندێك توێژی دیکە

ئەوانە زەوی‌یان نیە، هێندێکیان چەرچی و بازرگان و پیشەسازن و هێندێك پیاوی ئایینی و مامۆستان و هتد... و تێکڕا ٥٪ی دانیشتووانی لادێن و ژمارەیان ٧٥٠٠٠ کەسە.

جەدوەلی خوارەوە بەڕوونی توێژە جیاوازەکانی لادێی کوردستان و نیسبەتی ئەساسیی پێك هاتنی دانیشتووان نیشان دەدا. گرنگترین شتێك کە بۆمان دەردەکەوێ ئەوەیە کە ٨٢٪ی ڕەنجبەرانی لادێی کوردستان بستێکیان زەوی نیە، لەکاتێك دا ٧٨٪ی زەوییە کشتوکاڵی‌یەکان هی دەستەیەکی بچووکە کە تەنیا ١٪ی دانیشتووانن. دەتوانین ئەمە بە گرنگترین نەتیجەیەك دابنێین کە لەم جەدوەلە وەردەگیرێ. دیارە ئەم نەتیجە وەرگرتنە هیچ لەو ڕاستی‌یە ناگۆڕێ کە ڕەنگە ژمارەکان بەتەواوی ڕاست نەبن.

---

[٣] لەکتێبی ویلچیفسکی: "کوردەکانی موکری"دا ئەژمارەی ٤٥٪ بۆ مەڵبەندی کوردستانی نێوەڕاست دانراوە. کۆمەڵە ئەتنۆگرافی ئاسیای نێوەڕاست، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٨، ل١٩٢.

[٤] هەر ئەو سەرچاوەیە.

جەدوەلی ژمارە (١٣)

تەرکیبی کۆمەڵایەتیی گوندنشینەکان بەپێی مڵکداریی زەوی[٥]

دەستە	ئەندامان[٦]	نیسبەتی لەگەڵ دانیشتووان	نیسبەتی ئەو زەوییە کێڵگەییەی لەدەستی دایە	پێوانەی ئەو زەوییەی وەبەر ماڵێک دەکەوێ (بەهێکتار)	هەموو پێوانەی ئەو زەوییەی لەدەست ئەم دەستەیە دایە
خاوەن مڵکە گەورەکان	١٠٠٠٠	٪٠/٣	٪٦٤	زیاتر لە ٣٠٠	٧٦٨٠٠٠
خاوەن مڵکە نێونجییەکان	٢٠٠٠٠	٪٠/٦	٪١٤	٣٠_٥٠	١٦٨٠٠٠
وردە مالیکەکان	٤٥٠٠٠	٪١/٥	٪٦	٥_٢٠	٧٢٠٠٠
وەرزێرە نێونجییەکان	٩٠٠٠٠	٪٣	٪٢	١_٣	٢٤٠٠٠
وەرزێرە بێزەوییەکان	٢١٦٠٠٠٠	٪٧٢	—	—	—
کرێکارە کشتوکاڵییەکان	٣٠٠٠٠٠	٪١٠	—	—	—

کەسب و کاری سەرەکیی ٪١٠ی دانیشتووانی لادێ بەخێوکردنی ئاژەڵ و لەپێش دا مەڕو بزنە. لەو مەڵبەندانە کە ئاژەڵداری لایەنی گرنگی بەرهەمهێنانی وەرزێرییە، دەتوانین ئەم چەند دەستەیەی خوارەوە لێک هەڵاوێرین:

١ـ خاوەن مەڕو لەوەڕگە گەورەکان.

٢ـ مەڕدارە نێونجییەکان.

[٥] ئەو ئەژمارانەمان لەزۆر سەرچاوە وەرگرتوە ـ د.

[٦] لەسەر ئەو حیسابە کە ژمارەی تێکڕایی خێزانی ماڵێک لە کوردستانی ئێران پێنج کەسە.

www.zmziran.com

٣ـ ئاژەڵداره بچووکەکان.

ژمارەی ئاژەڵ لە کوردستانی ئێران دەگاتە ١٠٠٠٠٠٠ سەر، کە ٢٠٠٠٠٠ سەری رەشەوڵاخەو ئەوەکەی تر (٨٠٠٠٠٠سەر) مەڕو بزنە. جەدوەلی ژمارە (١٤) جیاوازیی نێوان ئاژەڵدارەکان بەپێی ژمارەی ئاژەڵی هەر دەستەیەك (بێجگە لە رەشەوڵاخ) نیشان دەدا.[٧]

جەدوەلی ژمارە (١٤)					
دەستە	ژمارەکەی	نیسبەتی لەگەڵ دانیشتووان	نیسبەتی ئەو ئاژەڵەی هەیەتی	ژمارەی ئاژەڵەکەی	ژمارەی ئاژەڵی هەر خێزانێك
مەڕدارە گەورەکان	٢٠٠٠٠	٪٠/٦	٪٦٠	٦٠٠٠٠٠	زیاتر لە ١٠٠٠
مەڕدارە نێونجییەکان	١٢٠٠٠٠	٪٤	٪١٨	١٨٠٠٠٠	نیزیکەی ٧٥
ئاژەڵدارە بچووکەکان	١٥٠٠٠٠	٪٥	٪٢	٢٠٠٠٠	٥ ـ ١٠

ئەم جەدوەلە بەڕوونی نیشان دەدا کە ٪٦٠ی مەڕو بزنی کوردستان هی دەستەیەکە کە لە ٪١ی دانیشتووانی لادێ کەمترەو تەنیا ٪٦ی ئاژەڵدارانە. ئاژەڵدارە بچووکەکان و شوانەکانیش کە زیاتر لە ٪٥٠ی ئاژەڵدارانن تەنیا ٪٢ی ئاژەڵیان هەیە. لەکاتێك دا لە دەستەی یەکەم هەر تاقە کەسێك ٣٠٠ سەر ئاژەڵی پێ دەبڕێ، لەدەستەی سێهەم هەرکەسە تەنیا یەك سەری بەر دەکەوێ.

دیارە لە ئاژەڵدارییش دا وەزعەکە هەروەك کشتوکاڵ وایە. لەکاتێك دا دەستەیەکی کەم چەندین مێگەلی گەورەیان هەیە، زۆربەی ئاژەڵدارە بچووکەکان لەچەند سەرێکی کەم زیاتر شك نابەن. لەنێو مەڕدارەکانیش

[٧] لەبارەی لەوەڕگەکانەوە ئەژمارەی باوەڕپێکراومان لەدەست دا نیەو زۆربەی لەوەڕگەکان ملکی مەڕدارە گەورەکان و ملکدارە گەورەکانن. بۆیە ئەژمارەکان لێرەدا بەگۆترە دانراون. لەم دواییانەدا حکوومەت کەوتۆتە هەوڵ و تەقەلا بۆ میللی کردنی لەوەڕگەکان.

دا دەستەیەکی گەورە مەڕداری نێونجی هەن کە بەتێکڕایی ماڵێ ٧٥ سەر ئاژەڵیان هەیە. مانەوەی ئەو دەستە گەورەیە بە دوو شتەوە بەندە: یەکیان ئەوەیە کە پێوەندیی عەشیرەتگەری وەك لەپێشەوە گوتمان تا ئێستاش لەنێو ئاژەڵدارە نیوە نیشتەجێیەکان دا بەهێزەو تا ئێستاش لە هێندێك شوێن لەوەڕگەکان ملکی هەموو عەشیرەتەکەن. دووهەمیان ئەوەیە کە ئاژەڵداری لەچیاکانی کوردستان دا هاسانەو خەرجی کەمە. بێجگە لەوانە پێوەندیی نێوهۆبەش کە لەنێو ئاژەڵداران دا هەیە، یارمەتیی ئەم دیاردەیە دەدا.

٢ـ وەزعی وەرزێران

بەپێی لێکدانەوەی تایبەتیی ئێمە[٨] خاوەن ملکە گەورەکان نیزیکەی ٢٠٪ی داهاتی نەتەوایەتی وەردەگرن و داهاتی سەرانەی ئەو دەستەیە لەساڵدا دەگاتە ٥٦٠٠ دۆلار. مەڕدارە گەورەکانیش کە نیزیکەی ٢٤٪ی داهاتی نەتەوایەتی وەردەگرن، داهاتی سەرانەیان دەگاتە ٣٣٠٠ دۆلار. خاوەن ملکە نێونجییەکانیش نیزیکەی ٥٪ی داهاتی نەتەوایەتییان پێدەبڕێ، یانی زیاتر لە ٥٠٠ دۆلار داهاتی سەرانە. رادەی تێکڕایی داهاتی وردەمالیکەکان لەساڵ دا ١٢٠ دۆلارەو داهاتی ساڵانەی جووتیاری نێونجیش دەگاتە ٦٠ دۆلارو داهاتی ساڵانەی مەڕدارە نێونجییەکانیش لە ١٦٠ دۆلار تێدەپەڕێ.

ئەوەی بۆ ئێمە لەهەموو شتێك گرنگترە باری ژیانی جووتیارە بێزەوییەکان و کرێکارە کشتوکاڵییەکانە کە ئەو دوو دەستەیە ٨٢٪ی دانیشتووانی لادێ پێك دێنن.

ئەو دوو دەستەیە لە هەژاریو نەدارییەکی جەرگبڕدا دەژین، چونکە ئەو کۆمەڵە رەنجبەرە لانیییە بێجگە لەو چەوسانەوە توندەی دەیچێژن، لە ئەنجامی خەراجی ناراستەوخۆدا چەوسانەوەیەکی ناراستەوخۆش دەچێژن. دەوڵەت تووتن و چەوەندەری قەندی بۆخۆی پاوان کردوە کە پاش گەنم گرنگترین بەرهەمی وڵاتن. بۆنموونە کاربەدەستانی حکوومەت بەپێی چاکی و خراپی تووتن، بەچوار دەرەجە دەیکڕن:

دەرەجە یەك کیلۆی ٤٨ قڕان و دەرەجە دوو کیلۆی ٥ـ١٦ قڕان و نرخی نێونجی کە حکوومەت بە کیلۆیەك تووتنی دەدا ٢٠ قڕانە. لەکاتێك دا هەر ئەو تووتنە کیلۆی بە ٢٠٠ تا ٤٥٠ قڕان بە دەرەوە

---

[٨] لە ئەندازە دانانی داهاتی نەتەوایەتیدا شێوەی بەرهەم هێنانمان لەبەرچاو گرتوەو بۆ دانانی خەرجی مادییش ئەو گۆترەکارییانەمان گرتۆتە بەرچاو کە بۆ هەموو ئێران کراون، هەروەها بۆ دیاریکردنی بەشی هەر دەستەیەك لە داهاتی نەتەوایەتییش شێوەی بەرهەم هێنانمان لەپێش چاو گرتوە ـ د.

دەفرۆشێتەوە. لەشاری ورمێ حکوومەت کیلۆی تووتن بە ٢٧ قڕان دەکڕێ و بە ٤٥٠ قڕانی دەداتەوە.[٩]

لە سیگار دروست کردنیش دا وەزعەکە هەر بەم جۆرەیە. چونکە کیلۆیەك تووتن ٨٠٠ سیگاری لێ دروست دەکرێ. ئەگەر سەدی سەدی نرخی تووتنەکەشی بۆ خەرج بخەینە سەر، ٨٠٠ سیگارەکە بە ٤٠ قڕان تەواو دەبێ. لەکاتێك دا لە هەرزانتر جۆری (کە سیگاری شنۆیەو لە تووتنی شنۆ دروست دەکرێ) ٢٠ی بە دەقڕانە یانی ٨٠٠ سیگارەکە دەکاتە ٤٠٠ قڕان. کەوابوو حکوومەت لە کیلۆیەك تووتن ٣٦٠ قڕانی دەست دەکەوێ کە دەتوانین ٨٠ قڕانی بە قازانج بۆ دەوڵەت حیساب بکەین. بەڵام حکوومەت بەپێی ئەو نەزمە لە کیلۆیەك تووتن ٢٨٠ قڕان قازانجی پاك کردە وەردەگرێ، کە لەرێگای خەراجی ناراستەوخۆی سیگارەوە لەگیرفانی زەحمەتکێشان کەم دەبێتەوە.

رادەی نێونجیی بەرهەمی تووتن لەئێران دا ١٤٠٠٠ تۆنە[١٠] کە کوردستانی ئێران ٢٥٪ واتە ٣٥٠٠ تۆنی بەرهەم دێنێ. ئەو داهاتە زیادییەی دەوڵەت تەنیا لە تووتنی زەوییەکانی کوردستان وەریدەگرێ دەکاتە ٩٨٠ میلیۆن قڕان، ئەوەش لە بەیاننامەی دەوڵەت دەردەکەوێ کە دەڵێ ساڵی ١٩٥٨ داهاتی سەنعەتی تووتن و سیگار فرۆشتن گەیشتۆتە ٢٢٥٠ میلیۆن قڕان.[١١]

دەوڵەت لەکڕینی چەوەندەری قەندیش دا هەر ئەو شێوەیە بەکار دێنێ. بۆ هەر تۆنێك چەوەندەری قەند ٧٨٠ قڕان و شەش کیلۆ قەند دەدا کە تێکڕا دەکاتە ٩٠٠ قڕان. چەوەندەری قەندیش بەچەشنێکی نێونجی ١٥٪ی دەبێتە قەندو بەو پێیە هەر تۆنێك چەوەندەر ١٥٠ کیلۆ قەندی لێ پەیدا دەبێ کە دەوڵەت بە ٣٠٠٠ قڕانی دەفرۆشێتەوە. بەو حیسابە کە گرانترین خەرجی دەکارهێنانی تۆنێك چەوەندەر ٣٠٠ قڕانە، دەردەکەوێ کە دەوڵەت لە هەر تۆنێك چەوەندەری قەند ١٥٠٠ قڕان قازانج دەکا.

ساڵی ١٩٥٨ ئێران ٧٣٠٠٠٠ تۆن چەوەندەری قەندی بەرهەم هێناوە،[١٢] ئەوەش نیشان دەدا کە حکوومەت زیاتر لە ١٠٠٠ میلیۆن قڕانی قازانج کردوە. لەوەش ڕا کە کوردستانی ئێران ٢٠٪ی چەوەندەری

---

[٩] "ئێرانی ئێستا"، ل ١٦٤.

[١٠] Economic Developments in the Middle East، U.N. New York 1958-1959 1965. P.55.

[١١] بڵاوکراوەی بانکی میللیی ئێران، ١٩٥٩.

[١٢] Economic Developments... p. 54.

ئێران بەرهەم دێنێ، دەردەکەوێ کە کوردستان ساڵی ٢٠٠ میلیۆن قڕان داهات بە حکوومەت دەدا.[١٣]

ئەو نموونانەمان بۆ ئەوە هێنایەوە تا ئەو شێوە ئاکارانە روون بکەینەوە کە چینە فەرمانڕەواکانی ئێران بۆ چەوساندنەوەی ناڕاستەوخۆی جووتیارانی کورد بەکاریان دێنن.

أ ـ سوود

خاوەن مڵك و بازرگانەکان لە هەموو ناوچەکانی کوردستانی ئێران بۆ رووتاندنەوەی وەرزێران چەندین شێوەی سوودخواردن بەکاردێنن، کە لەهەموو شێوەکان بەربڵاوتر "سەلەم"ە. بەپێی ئەو شێوەیە وەرزێر داهاتی وەرزی داهاتووی بە سەلەم بە بازرگانی شار دەفرۆشێ. هۆیەکەشی ئەوەیە کە داهاتی وەرزێر ئەوەندە نیە ساڵی پێ بەرێتە سەر. بازرگان نرخی بەرهەمەکەی بە شتوومەك دەداتێ و بەو جۆرە وەرزێر بە بازرگانەوە دەبەسترێتەوەو ناچارە هەموو پێداویستی‌یەکانی لە دوکانی ئەو بکڕێ. دیارە بازرگان بەرهەمی ساڵی داهاتوو بەنرخێکی هەرزان لە وەرزێر دەکڕێ و هەر لەوکاتەدا شتوومەکیش، بەتایبەتی شتوومەکە سەنعەتی‌یەکانی بەنرخێکی گران پێ‌دەفرۆشێ.

ئەم شێوە سوودخواردنە لەناوچەکانی شیمالی کوردستانی ئێران و بەتایبەتی لە مەهاباد زۆر بەربڵاوە. لەمەهاباد کە ژمارەی دانیشتووانی لە ٢٠٠٠٠ کەس تێ‌دەپەڕێ، دوو هەزار دوکان هەیە،[١٤] یانی تێکڕا بۆ هەر دە کەس دوکانێك. ئەگەر حیسابی ئەوەش بکەین کە ژمارەی خێزانی هەر ماڵێك پێنج کەسە، دەردەکەوێ کە ١٠٠٠٠ کەس، واتە ٥٠٪ی دانیشتووانی شارەکە دوکاندارو خێزانە دوکاندارن. دیارە ئەوە دیاردەیەکی زۆر سەرنج راکێشەو هەلومەرجی تایبەتیی مەهاباد پێکی هێناوە، چونکە بۆتە ناوەندی مەڵبەندێکی فرەوان کە ژمارەی دانیشتووانی نیزیکەی ٢٠٠٠٠٠کەسە، مەهاباد هەروەها پێوەندی‌یەکی بازرگانیی توندیشی بەشێوەی قاچاخ لەگەڵ عیراق هەیە.

هۆیەکی دیکەی پەیدابوونی ئەو دیاردە سەرنج راکێشە سوودخواردنە. چونکە بۆرژوازیی بازرگانیی کورد بەگوێرەی سەلەم سوود وەردەگرێ، کە نەك هەر دەبێتە هۆی هەژاری و چارەڕەشیی وەرزێران، بەڵکوو تەئسیرێکی تێکدەرانە دەکاتە سەر گەشەکردنی ئامرازی بەرهەمهێنانیش. چونکە بازرگانەکان هەموو

---

[١٣] قازانجی پاك کردەی حکوومەت ساڵی ١٩٥٩ زیاتر لە ٣٠٠ میلیۆن قڕان بووە. (بڵاوکراوەی بانکی میللیی ئێران، ساڵی ١٩٥٩).

[١٤] بڕوانە باسی مەهاباد لە: "فرهنگ جغرافیائی ایران"، بەزمانی فارسی، بەرگی چوارەم، تاران، ١٩٤٩ـ١٩٥٣.

www.zmziran.com

سەرمایەکانیان لەو شێوە سوودخواردنەدا وەکار دەخەن کە قازانجێکی زۆر باشیان لێ‌دەست دەکەوێ و هیچ گوێ نادەنە دامەزراندنی پرۆژە سەنعەتی‌یەکان کە ژمارەیان لە مەهاباد زۆر کەمە.

شێوەیەکی دیکەی سوودخواردن کە زۆریش بەربڵاوە، ئەوەیە کە خاوەن مڵك لە زستان و بەهاران دا گەنم بە قەرز بە جووتیارەکان دەفرۆشێ و لەسەر خەرمان دراوەکەیان لێ وەردەگرێ. لەبەرئەوەش کە ئیسلام سوودخواردنی حەرام کردوە، سەودایەکە هەمووی بەشێوەی کڕین و فرۆشتنەو قازانجێکی زۆریشی بۆ خاوەن مڵك تێدایە. لەبەهاردا خاوەن مڵك ٣٠٠ کیلۆ گەنم بە جووتیار دەفرۆشێ کە لەوکاتەدا کیلۆی بە چوار قرانەو بەوپێ‌یە جووتیار ١٢٠٠ قرانی پێ قەرزدار دەبێ. لەسەر خەرمانیش گەنم دێتە سەر سێ قران و بەو پێ‌یە جووتیار بۆ دانەوەی ئەو ١٢٠٠ قرانە دەبێ ٤٠٠ کیلۆ گەنم واتە ١٠٠ کیلۆ زیاتر لە قەرزەکە بدا بە خاوەن مڵك.

ب - پایەی ژیانی وەرزێران

هەموو لایەك پێ لەوە دەنێن کە داهاتی وەرزێری کوردستانی ئێران تەنانەت بەشی لانی‌کەمی پێداویستی‌یەکانی ژیان ناکا. وەك هەمەدانی دەڵێ:

"جووتیاری کورد لە هەژاری‌یەکی جەرگبڕدا دەژی". [١٥]

پرۆفسۆر بەهرامی دەڵێ:

"جووتیار لە کوردستان هیچ شتێکی نیە". [١٦]

---

[١٥] أ. س. همدانی: "جغرافیای کردستان"، بەزمانی فارسی، ل٧٣.

[١٦] ت. بهرامی: "جغرافیای کشاورزی ایران" بەزمانی فارسی، ل٥١٧.

بەڵام ویلیام دوگلاس قازی دادگای بەرزی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆ بەشی جنووبی کوردستان ئەو نموونـەی خوارەوەمان نیشان دەدا:

"عبدالله زەویی نیەو کشتوکاڵیش ناکاو شەش سەر ڕەشەوڵاخ و ١٥ سەر مەڕی هەیەو خاوەنی دە سەر خێزانە. بەڵام ئیمانی کە ئەویش زەویی نیەو کشتوکاڵیش ناکا، پێنج سەر پانێرو بیست سەر مەڕی هەیەو تەنیا دوو سەر خێزانە. حوسێنیش زەویی نیە، بەڵام زەوی‌یەکی بۆ گەنم لە بازرگانێکی خوڕەم ئاباد بەملکانە وەرگرتوەو سەدی بیستی بەرهەمەکەی پێ‌دەبڕێ کەساڵی ڕابردوو هەمووی بایی ٣٠٠ لیرەی ستێرلین بووە چوار سەر ڕەشەوڵاخ و ٣٠ سەر مەڕی هەیەو خاوەنی پێنج سەر خێزانە... تەقییش زەویی نیەو کشتوکاڵیش ناکا، دوو مانگاو بیست سەر مەڕی هەیەو چوار سەر خێزانە".

دەرمانیان بۆ بکڕێو هەقی دوکتۆریان بۆ بدا. جا ئێستا پایەی ژیانی کرێکاری کشتوکاڵی و جووتیارێك کە لەساڵدا زیاتر لە ١٥ دۆلار پەیدا ناکا، دەبێ چۆن بێ![٢٠]

جێگاو ڕێگاو خانووبەرەی وەرزێرەکان شپرزەترین دیمەنی هەژاریو ئێش و ئازاری گەلی کورد نیشان دەدا، زۆربەی خێزانەکانی لادێ تەنیا هۆدەیەکیان هەیە. هـ. بیندر کە لە سەدەی رابردوودا هاتۆتە کوردستان دەنووسێ:

"دوو هۆدەم لەو هۆدانە پێوا، یەکیان ٣/٥ درێژو ٣ میتر پان و دوو میتر بەرز بوو کە لەوێ پیاوێك بەخۆی و ژنەکەی و کچەکەی و خزمێکی و دوو منداڵ و جووتەگایەك و دوو گوێدرێژو چوار سەر مەڕەوە دەژیا."[٢١]

بەداخەوە لەوکاتەوە تا ئێستا گۆڕانێکی زۆر بەسەر ئەم وەزعەدا نەهاتوە.

لێکدانەوەی وەزعی وەرزێران زۆر بەڕوونی ئەو فەرق و جیاوازییە نیشان دەدا کە لەنێوان دانیشتووانی لادێدا هەیە، دەبینین ١٪ی دانیشتووان ٤٤٪ی داهاتی نەتەوایەتی وەردەگرێ، بەڵام ٨٧٪ی دانیشتووان داهاتەکەیان بەشی سادەترین پێداویستییەکانی ڕۆژانەیان ناکا. رادەی تێکڕایی داهاتی خێزانێکی خاوەن ملکە گەورەکان ٥٦٠٠ دۆلارە، واتە ٣٠٠ هێندەی داهاتی کرێکاری کشتوکاڵی یا ئاژەڵداری بچووك کە دەگاتە ١٥ دۆلار. ئەوەیە وەزعی ئێستای کوردستانی ئێران.

٣ـ بەرهەمهێنانی وەرزێری و سیاسەتی وەرزێری

کشتوکاڵ لە کوردستانی ئێران لەسەر وردەبەرهەم دامەزراوە، بەڵام زەوییە کێڵگەکان و تەنانەت زەوییە بەراوەکانیش تا ئێستا بەتەواوی بەهرەیان لێ وەرنەگیراوە، لەساڵ دا تەنیا سێ لەسەر چواری زەوییە بەراوەکان دادەچێندرێ کە پێوانەیان دەگاتە ١٢٠٠٠٠٠ هێکتار. دەبێ ئەو زەوییەی ئەم ساڵ دەکرێ بەگەنم، ساڵی داهاتوو دانەچێندرێ، یان بکرێ بە شیناوەرد، چونکە کووت ناکرێن و شێوەکانی کشتوکاڵ زۆر سەرەتایین و ئەگەر زەوییەك دوو ساڵ لەسەر یەك بکرێتە گەنم، یان هەر هیچی لێ‌پەیدا نابێ، یان بەرهەمێکی یەکجار کەمی دەبێ. لەبەر ئەوە داهاتی ساڵانەی زەوی زۆر نزمە.

---

[٢٠] داهاتی کرێکاری کشتوکاڵی دەگاتە ٨٠ پوت گەنم (هەر پوت ١٦ کیلۆیە)، یانی نیزیکەی ٣٥ دۆلار. (ویلچیفسکی: "کوردەکانی موکری" ل١٩٢)

[٢١] Henri Binder، Au Kurdistan، en Mesopoyamie et en Parse، Paris 1887، p. 35.

جەدوەلی ژمارە (١٥)[٢٢]				
بەرهەمی هێکتارێك زەوی لە بەرهەمەکانی کشتوکاڵ بە کەنتاڵ (١٠٠ کیلۆ)				
وڵات	گەنم	جۆ	چەوەندەری قەند	تووتن[٢٣]
بێلژیك	٣٦/٧	٣٤/١	٤١٩	—
فەرانسە	٢٢/٨	٢٠/٢	٢٨٧	١٩/٥
کانادا	١٤/١	١٣/٧	٢٥٦	١٦/٤
ئەمریکا	١٣/٤	١٤/٨	٣٦٧	١٦/٤
تورکیا[٢٤]	١١/٥	١٣	١٦٠	٧
کوردستانی ئێران[٢٥]	٧	٥	١١٣	٤/٣

ئەو جەدوەلە بەباشی دەردەخا کە بەرهەمداریی کاری کشتوکاڵی لە کوردستان نەك هەر لەچاو وڵاتە سەرمایەدارییە پێشکەوتووەکان، بەڵکوو لەچاو تورکیاش کە دراوسێی نیزیکی کوردستانە، زۆر نزمە. ئێمە لەپێشەوە روونمان کردەوە کە هۆی بنەڕەتیی ئەم وەزعە ئەو پێوەندییە وەرزێرییانەن کە ئێستا لە کوردستان دا لەگۆڕێ دان و ئەو پێوەندییانە بوونە کۆسپی گەشەکردنی هێزەکانی بەرهەم هێنەر لە کشتوکاڵدا.

شێوەی کشتوکاڵ یەکجار زۆر سەرەتایییەو لەراستیدا چەندین سەدەیە نەگۆڕاوە. کێڵانی زەوی هەر بە نیرو ئامووری کۆنە کە گاجووت رایدەکێشێ و تەنیا ١٠ـ١٢ سانتیمیتر زەوی هەڵدەدرێ.[٢٦] کوتانی بەرهەمیش کارێکی زۆری دەوێ. لە کوردستان بۆ ئەم کارە دو رێگا هەیە، یەکیان "جەنجەڕ" و ئەوی تریان

---

[٢٢] بەپێی: "وەزعی چیکۆسلۆاکی لە ئابووریی جیهانیدا"، بەزمانی چیکی، پراگ، ل٦٩.

[٢٣] "بەڵگەکانی گەشەکردنی ئابووری لەدەرەوە"، بەزمانی چیکی، پراگ، ١٩٥٨، ل٥٤٣.

[٢٤] بەپێی Economic Develoments in the Middle East 1958__1959 ئەو زانراوانەی لەبارەی ئێرانەوە لەوێدا هاتوون، ئێمە کردوومانن بە ئەساس بۆ ئەژمارەکانی خۆمان لەبارەی کوردستانی ئێرانەوە.

[٢٥] بەپێی: "مجله اقتصادی ایران"، نوامبرو دیسامبری ١٩٦٢.

[٢٦] ویلچیفسکی: "کوردەکانی موکری"، بەزمانی رووسی، ل١٨٨.

www.zmziran.com

"گێره". جەنجەڕ عارەبانەیەکی چکۆڵەی دارە کە چەند پارچە ئاسنی تیژ لە تایەکانی قایم کراوەو جووتێك گا یان یەکسم رایدەکێشێو بۆئەوەی گرانایی زۆر بێ، پیاوێك لەسەری دادەنیشێو حەیوانەکان بەسەر کلۆشەکەدا دەگێڕێ و وردی دەکا. لەکاتی ئاساییدا کوتانی کلۆشی هێکتارێك (٨٠٠ـ١٠٠٠ کیلۆ) حەوتوویەکی تەواو دەخایەنێ.

گێرەش ئەوەیە کە چەند سەر پاتاڵ ٥ـ١٠ سەر یا زیاتر تێك دەخەن و کۆڵەکەیەك لەنێوەڕاستی جۆخینەکەدا دەچەقێنن کە پێی دەڵێن دارینە، سەرێکی گێرەکە لەو کۆڵەکە دەخەن و بەدەوری جۆخینەکەدا لێیان دەخوڕن تا کلۆشەکە ورد دەبێ. (وا هەیە گایەك فێر دەکەن کە بێئەوەی دارینەی بۆ بچەقێنن، بۆخۆی لەنێوەڕاستی جۆخینەکەدا دەچەقێ و گاگێرەکە بەدەوریدا دەسووڕێ، کە پێی دەڵێن گابنە). ئەو ڕێگایە لەوەکەی پێشتریش سەرەتاییترەو وەختێکی زیاتری دەوێ. مەسەلێکی کوردییە، دەڵێ:

"هەتا گێرە هەڵدێ، خوێنت دەبێ بەئاو".

شەن کردن لەوەش سەرەتاییترە، چونکە جووتیار تەنیا بەیارمەتیی بای هاوین کاو دان لێك جیا دەکاتەوە، بەو جۆرە کە خەرمانەکەی هەڵداوێو با کایەکە دەباو دانەکە دەمێنێتەوە. ڕێدەکەوێ چەند ڕۆژ با نیە، یان زۆر بەقەوەتە. لەوکاتەدا جووتیار دەبێ بەدیار خەرمانەکەیەوە دانیشێ، تا بای لەسەرەخۆی دێ، ئەو شێوە سەرەتاییانەش زیانێکی زۆر لە گەنمەکە دەدەن و دەبنە هۆی کەم بوونی بەرهەم.

کوردستانی ئێران لەباری ئاژەڵدارییەوە مەڵبەنێکی گرنگەو هەلومەرجی لەباری هەیە. دیارە زۆرتر بەخێوکردنی مەڕو بزن باوەو بەخێوکردنی پاتاڵی گەورە زیاتر لە شیوو دۆڵەکان و لەو جێگایانە کە کشتوکاڵ بەشی سەرەکیی بەرهەم هێنانی وەرزێرییە، دەبینرێ. بەراز بەخێوکردنیش لەبەر هۆی ئایینی لەلای فەلان نەبێ نیەو ئەویش زۆر کەم.

ئاژەڵدارییش لە کوردستان بەشێوەیەکی سەرەتاییەو بەژیانی نیوەنیشتەجێیەتیی مەڕدارەکانەوە بەستراوە. زۆر ڕێدەکەوێ کە دەردو فەتا هەزاران سەر مەڕ دەکوژێ و چەند مێگەل لەنێو دەبا.

جەدوەلی ژمارە (١٦)	
ژمارەی مەڕو بزن لە هەر سەد هێکتار زەویی وەرزێری‌دا[٢٧]	
ولات	ژمارە بۆ سالی ٥٥ ــ ١٩٥٦
هولەند	١٨/٨
ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا	٧
ئارژانتین	٣٠/٦
تورکیا	٤٩/١
کوردستانی ئێران	١٦٠[٢٨]

بەرهەمی حەیوانی بەگشتی بەشێوەیەکی ناڕێك پەرە دەستێنیو گەشەکردنەکەی زۆر سستە، هێندێك جار زۆر بەرەژوور دەچێ و هێندێك جار زۆر دێتە خوار. بۆنموونە سالی ١٩٥٩ ئێران ١٢٠٠٠ تۆن خوریی بووە، لەکاتێك دا بەرهەمی سالی ١٩٦٠ تەنیا دەهەزار تۆن بووە.[٢٩] بەرهەمهێنان بەشێوەیەکی زۆر نائابووری و بەڕێگایەکی زۆر سەرەتایی دایە، هیچ بایەخ بە ڕێوشوێنی لەشساخی نادرێ و هەر ئەمەش بۆتە هۆی ئەوە کە کوردستان بەشێکی کەم لەو بەرهەمانە بنێرێتە دەرەوە، کە ئەویش زیاتر ڕۆنە. دەرچووی دیکەی کوردستان ئاژەل و خوری و پێست و ورگ و ریخۆلەیە.

هۆیەکی تری لەدوابوونی بەرهەمی وەرزێری نەبوونی پسپۆڕو لێزانە وەك موهەندیسی کشتوکالی و پزیشکی بەیتالی و هی تریش. حکوومەتی ئێران بۆ چارەسەرکردنی ئەم وەزعە تا ئێستا هیچ هەنگاوێکی بنەڕەتیی هەلنەهێناوە. کاربەدەستان هەرچەندە هۆی پەرەپێدانی کشتوکال و ئاژەلداری‌یان زۆر لەدەست دایە، بەلام هیچ وەخت لە پلەیەکی سەرەتاییش دا هەولی پێگەیاندنی پسپۆڕو لێزان نادەن، تا بەرهەمی وەرزێری بەرنەپێش و تا ئێستاش هەر بەشێوەی سەدەکانی نێوەڕاستە. پێویستیی پسپۆڕو لێزان لەکاتی بلاوبوونەوەی فەتاو دەردتێکەوتنی ئاژەلداو لەکاتی ئافەتی تەبیعی‌دا بەباشی دەردەکەوێ کە هەموو

---

[٢٧] "بەلگەکانی گەشەکردنی ئابووری لەدەرەوە"، پراگ، ١٩٥٨.

[٢٨] ئەو حیسابە لەسەر پێوانەی زەوی‌یە کێلگەکان کراوەو هێندێك جار لەهەر ١٠٠ هێکتار زەویی کشتوکالی‌دا زۆر لەوە زیاتریش مەڕومال بەخێو دەکرێ.

[٢٩] ڕۆژنامەی "کیهان" ژمارەی ٩ی فێوریەی ١٩٦١.

بەرهەمی ساڵ بەماوەیەکی کەم لەنێو دەچێ.

نزم بوونی پایەی بەرهەمهێنانی وەرزێری، کە بۆتە هۆی هەژارییەکی لەئەندازەبەدەری میلیۆنەها جووتیار تاوانی پێوەندییەکانی وەرزێریو نزمیی ئامرازی بەرهەمهێنان و نەبوونی پسپۆرو لێزانە.[30]

ئەو خەباتە بەردەوامەی گەلی کورد لەپێناوی ئازادی و سەربەخۆییدا کردوویەتیو پەیدابوونی بیروباوەڕی بەرزی رۆژگاری نوێ لەلایێی کوردستان بەتایبەتیو هەموو ئێران بەگشتی، جووتیاری کوردی بۆ بەریەرەکانییەکی بێوێنە هان داوە. لەپاش شەڕی دووهەمی جیهانی وەرزێرەکان بەتوندی بۆ وەدەستهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد لە خەباتی دژی ئیمپریالیستیدا بەشدار بوون و هەروەها بۆ دیفاع لە قازانجی وەرزێرانیش جووڵانەوەیەکی وەرزێریی سەربەخۆیان پێك هێناوە.[31]

لە زستانی ساڵی ١٩٥٢دا راپەڕینێکی وەرزێری لەمەڵبەندی بۆکان بەرپا بوو و زۆر بەخێرایی پەرەی ئەستاندو حکوومەتی ناچار کرد کە دەسبەجێ بۆ پارێزگاریی دەرەبەگەکان دەست بەکار بێ. لەبەشی جنووبی کوردستانی ئێرانیش چەند بزووتنەوەیەك رووی‌داو رۆژنامەکانی سەر بە حکوومەت بە هەڵەداوان نووسیان:

---

[30] یەکێك لە ئابووریزانە بۆرژواکانی ئێران لێ‌نەزانیی جووتیارە کوردەکان دەکاتە هۆی دواکەوتوویی بەرهەمهێنانی وەرزێریو پێشنیار دەکا بۆ فێرکردنی ئەوان "وەرزێری غەیرەکورد بگوێزرێنەوە بۆ گوندەکانی ورمێ و مەهاباد" ت. بهرامی: "جغرافیای اقتصادی ایران"، ل١٦٥.

[31] گەڕیدەی ئێرانی م. دانشور ساڵی ١٩٥٠ نووسیویەتی کە **"یەکێك لە دەرەبەگە دەوڵەمەندەکانی دەوروبەری کرماشان نەی‌دەوێرا بچێتە هێندێك لە دێیەکانی، چونکە چەوساندنەوەی دەرەبەگەکان پاڵی بەجووتیارەکانەوە نابوو کە بچنە نێو حیزبی توودە"**

دانشور لە وتووێژێکی خۆی لەگەڵ جووتیارەکان دا بۆمان دەگێڕێتەوە کە لێی پرسیون:

"بۆچی چوونە نێو حیزبی توودە؟"

لە وەڵام دا گوتوویانە:

"لەسەرەتای حکوومەتی رەزاشاوە دەرەبەگێك بەناوی حیاتی دەستی بەسەر هەموو زەوی و باخاتی ئێمەدا گرتبوو و هەموو رۆژێ دەی‌بردینە بێگارو خزمەتی خۆی پێ‌دەکردین... رۆژێك بیستمان حیزبێك هەیە دیفاع لە هەژارو زۆرلێکراوان دەکا. بۆیە چووینە نێو حیزبی توودە تا دیفاعمان لێ‌بکاو لەسایەی ئەو حیزبەوە زۆر لەمێژە رووکاری حیاتی‌مان نەدیوە"

م. دانشور: "دیدنها و شنیدنیهای ایران"، بەزمانی فارسی، تاران، ١٩٥٠ ل١٤و٢٤١.

"جووتیارانی کورد زەنگی دابەش کردنی زەوی لێدەدەن"[٣٢]

ئەو رۆژنامانە دەرەبەگەکانیان بانگ دەکرد کە وشیار بن:

"چونکە ئاسۆی خوێناویی شۆرش لە دوورەوە دیارە" "کوردستان بۆتە کومونیستی."[٣٣]

کاربەدەستانی ئێران بەتوندی لەگەڵ داخوازی چارەسەرکردنی گیروگرفتی وەرزێری بەرەنگار بوون. ئێستا بزانین رێگای چارەسەرێك کە بۆرژوازیی میللی دۆزیەوە چ بوو، کە لەماوەی نێوان ١٩٥١ـ١٩٥٣دا دەسەڵاتی گرتبۆ دەست؟

لەشازدەی ئۆکتۆبری ١٩٥٢دا پارلمانی ئێران قانوونی سەدی بیستی پەسند کرد، کە حکوومەتی مصدق پێشکەشی کردبوو. بەپێی ئەو قانوونە سەدی بیستی داهاتی دەرەبەگەکان دەکرا بەدوو بەش، بەشێکی دەدرایەوە بە جووتیارەکان و بەشەکەی تری بۆ پێداویستییەکانی ئاوایی خەرج دەکرا. هەر لەوکاتەدا حکوومەت دەستی کرد بە فرۆشتنی زەوییەکانی شاو دەوڵەت بە جووتیاران. ئیتر بەهیچ جۆر باسی دابەش کردنی زەویی دەرەبەگەکان یان کەم کردنەوەی سامان و دارایی ئەوان نەهاتەگۆڕێ.

بەڵام تەنانەت قانوونی سەدی بیستیش جێبەجێ نەکراو نووسەری ئەم باسە بەچاوی خۆی دیویەتی کە لە مەهاباد خاوەن ملکەکان چۆن سەرپێچییان لە جێبەجێکردنی ئەو قانوونە دەکرد. لەدوای میللی کردنی نەوت یەکێك لە خاوەن ملکە گەورەکان بە مەئموورێکی دەوڵەتی کە هاتبوو سەدی بیستی لێ بستێنێ گوتبووی:

"ئەمن وەك ئێرانییەك بەشە نەوتی خۆم دەدەم بە ئینگلیز، بەڵام ئامادە نیم لوێچێك گەنمی خۆم بدەم. بە مصدق بڵێ با لەکۆڵم بێتەوە".

لەپاش کودیتای ١٩٥٣ کە تاقمێکی کۆنەپەرست بەسەرۆکایەتیی شا هاتنە سەر کار، حکوومەت هەراو هۆریایەکی زۆری لەبارەی ئیسلاحاتی ئەرزی و بەرزکردنەوەی بەرهەمی وەرزێریو هتد...وە دەست پێکرد. شا دەستی بەفرۆشتنی زەوییەکانی خۆی کردو داوای لەخاوەن ملکەکانیش کرد کە رێگای ئەو رەچاو بکەن. بەڵام ئەنجامەکەی زۆر خەراپی هێناو زۆر زوو جووتیارەکان ئەو زەویانەیان فرۆشتەوە کە لە شایان کڕیبوون و بوونەوە بە ملکی خاوەن ملکە گەورەکان.

---

(٣٢) گۆڤاری "توفان غرب"، مای ١٩٥٢.

(٣٣) گۆڤاری (سننڈج)، مای ١٩٥٢.

www.zmziran.com

ساڵی ١٩٦٠ قانوونێك كە حكوومەت لەبارەی سنووردانان بۆ ملكداریی زەوییەوە پێشكەشی پەرلەمانی كردبوو پەسند كرا. هۆی پەسند كردنی ئەو قانوونە وەك لە پێشەكییەكەی دا دەڵێ "زیادكردنی بەرهەم و دابین كردنی عەدالەتی كۆمەڵایەتی" بوو. بەپێی ئەو قانوونە هەموو خاوەن ملكێك هەقی هەبوو ٨٠٠ هێكتار زەویی دێمەكارو ٤٠٠ هێكتار زەویی بەراو بۆخۆی بهێڵێتەوە (مادەی دووهەم). خاوەن ملك هەقی هەبوو هەموو ملكەكەی بۆ ماوەیەكی دیارنەكراو بۆخۆی بپارێزێ بەو شەرتە مەكینەی كشتوكاڵیی تێدا بخاتەكار. زەویی ئەو دێیە كە دەكەوتە بەر ئاوی خاوەن ملك هەمووی بۆخۆی دەمایەوەو خاوەن ملك ساڵێك پاش دانانی قانوونەكە هەقی هەبوو دووچەندانەی ئەوەی قانوون بۆی دانابوو (یانی ١٦٠٠ هێكتار دێمەكارو ٨٠٠ هێكتار بەراو بدا بە میراتگرەكانی. هەروەها خاوەن ملك هەقی هەبوو ئەو زەوییەی بۆخۆی دەهێڵێتەوە بە سەرپشك هەڵی بژێرێ و پاشان نرخی زەوییەكانی دیكە لە بەرهەم وەربگرێ.

دیارە ئەو قانوونە نەیدەتوانی پێوەندییەكانی دەرەبەگایەتی لەنێو بەرێ. چونكە خاوەن ملكەكان دەیان توانی ٤٠٠ هێكتار زەویی بەراو بۆخۆیان بهێڵنەوە.

چینە فەرمانڕەواكانی ئێران بە دەرەبەگەكانەوە كە دەسەڵاتێكی زۆریان لە دەزگای حكوومەتیدا هەبوو، لەژێر تەوژمی بیروڕای گشتیدا ناچار ببوون ئەو قانوونە پەسند بكەن، و مەبەستی ئەسڵیی ئەوان لەدانانی ئەو قانوونە كەم كردنەوەی وشیاریی جووتیارەكان و هەستی شۆڕشگێریی كۆمەڵان و ڕێگاخۆش كردن بۆ زیادكردنی ژمارەی بۆرژوازیی لادێو كولاك بوو؛ بۆئەوەی ببنە بنكەیەكی كۆنەپەرستانە دژی وەرزێران و دژی ئەو ڕێبازە كە بەرەو ئیسلاحاتی دێموكراتی دەڕۆیشت. فرۆشتنی زەوییەكانی شاو دەوڵەتیش هەر بەو مەبەستە بوو.

بەڵام خاوەن ملكە گەورەكان و دەرەبەگەكان ملیان بەو قانوونەش نەداو قانوونەكە هەر مەرەكەب بوو لەسەر كاغەزو كارێكی نەكردە سەر باری وەرزێری.(٣٤)

لەبەهاری ساڵی ١٩٦١دا عەلی ئەمینی "پیاوی ئیسلاحاتی شۆڕشگێرانە" بوو بە سەرۆك وەزیر. وەزیری كشتوكاڵی كابینەی ئەمینی لەوتووێژێك لەگەڵ هەواڵنووسی ڕۆژنامەی "لوموند"دا گوتی:

---

(٣٤) لەسەرەتای ساڵی ١٩٦٢دا ئەو قانوونە گۆڕا بە قانوونێكی دیكە كە ئەویش هەر زوو لە فێوریەی ١٩٦٣دا دەستكاری كرا. بەڵام جەوهەرو ئامانجی قانوونەكە هیچ نەگۆڕاو هیچ كام لە قانوونەكان زەوییەكانی شایان نەدەگرتەوە كە زیاتر لە دوو میلیۆن هێكتار لە باشترین زەوییەكانی ئێرانن.

"هەڵەکانی شا دووپاتە ناکەمەوە. شا بەشێك لە زەوییەکانی بەسەر هێندێك لە جووتیاران دا دابەش کرد کە نە تۆویان هەبوو، نە تەراکتۆرو ناچار بوون سەلەنوێ زەوییەکانیان بە دەرەبەگەکان بفرۆشنەوە. ئێمە دەمانەوێ ملکداریی گەورە بە قازانجی جووتیارەکان لەناو بەرین".

ــ "وادیارە بەڕێزتان لەبیرتان نیە کە ئاغای ئەمینی بۆخۆی خاوەن ملکێکی گەورەیە."

ــ "جا چیە؟ بۆخۆم بەرپرسی ئیسلاحاتی ئەرزیم و بەڵێنت پێدەدەم کە لەماوەی مانگێك دا جێبەجێی بکەم."[٣٥]

ڕاست پاش دوو مانگ سەرۆك وەزیر قسەی وەزیری کشتوکاڵی پەرۆ کردو لە کۆبوونەوەی خاوەن ملکە گەورەکان دا گوتی:

"من یەکێکم لەخۆتان... زۆر هەڵەیە ئێوە پێتان وابێ ئێمە زەویتان لێدەستێنین و دەستی بەسەردا دەگرین. نیازێکی وا لەگۆڕێدا نیە. ئێمە ئێستا موتاڵای ئیسلاحاتێك دەکەین کە بەهاوکاریی خاوەن ملکەکان جێبەجێ بکرێ".[٣٦]

چینە فەرمانڕەواکانی ئێران دەریان خست کە ناتوانن هیچ چەشنە گۆڕانێکی بنەڕەتی بەسەر

---

[٣٥] Le Monde، 27.5.1961

[٣٦] حیزبی توودە بۆ ئیسلاحاتێکی ئەرزیی ریشەدار لەهەموو ئێران دا خەباتی دەکردو هەمیشە لەخەباتی دژی خاوەن ملکەکان دا پشتی جووتیارانی دەگرت و هەوڵی دەدا بۆ یەکگرتنی جووتیاران و کرێکاران بۆئەوەی دروشمی **"زەوی هی ئەو کەسەیە کە دەیکێڵێ"** جێبەجێ بکرێ. حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێرانیش لەبەرنامەی ساڵی ١٩٥٦دا داوا دەکا کە:

"زەوییەکانی دەوڵەت و خاوەن ملکە گەورەکان و دوژمنانی گەل بەخۆڕایی بەسەر جووتیارە هەژارەکان و جووتیارە بێزەوییەکان دا دابەش بکرێن. بۆئەوەی بەرهەم بەچەشنێکی عادلانە لەنێوان خاوەن ملك و جووتیاران دا بەش بکرێ، دەبێ قانوونی تازە بۆ هەر ناوچەیەك دابنرێ و پێویستە حکوومەت یارمەتیی جووتیاران بدا بۆئەوەی بتوانن ئامرازی کشتوکاڵی بۆخۆیان دابین بکەن، پێویستە بۆماوەی زۆرو بە سوودی کەم قەرزیان بداتێ، پێویستە بەخێرایی هەوڵ بدرێ بۆ پرۆژەی گشتیو بەرپلاو وەك دروست کردنی سەدو هەڵکەندنی چاڵاوی ئارتیزیو دامەزراندنی رایەڵەی ئاودێری و میکانیزە کردنی کشتوکاڵ. نابێ قەرزی جووتیاران بە دەرەبەگ و خاوەن ملکە گەورەکان و دوژمنانی گەل و سووخۆران بدرێتەوە. دەبێ بێگار لە سەرتاسەری کوردستان هەڵبگیرێ".

پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتی‌دا بێنن، شێوەی جێبەجێکردنی ئیسلاحاتی ئەرزی بەچاکی ئەو ڕاستییەمان نیشان دەدا، بەگوێرەی قانوونی تازە تەنیا سێ یەکێکی ملکی خاوەن ملکەکان دابەش دەکرێ، یانی نیزیکەی ۱۵۰۰۰ دێ لە ۵۰۰۰۰ دێ. لەگەڵ ئەوەش دا هەتا نێوەڕاستی مارسی ۱۹۶۳ تەنیا ۲۰۰۰ دێ دابەش کراوە. خۆ ئەوەی پێوەندیی بە کوردستانی ئێرانیشەوە هەیە، ئیسلاحاتی ئەرزی هەر ڕووی تێنەکردوەو ئەو گوندانەی دابەش کراون، ژمارەیان لە قامکی دەستان زیاتر نیە.

سیاسەتی وەرزێریی حکوومەتی ئێران زیاتر بۆتە هۆی هەژاریو نەداریی جووتیارەکان و دەتوانین بڵێین هۆی ڕاستەوخۆی نزم بوونی بەرهەمی وەرزێرییە. بۆنموونە، ساڵی ۱۹۶۰ حکوومەتی ئێران پەیمانی کڕینی ۳۰۰۰۰۰ تۆن گەنمی لەگەڵ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەستوە، لەکاتێك دا هەتا ئەو ساڵە ئێران یەکێك لەو وڵاتانە بوو کە گەنمیان بۆ دەرەوە دەنارد. ساڵی ۱۹۵۶ وەزیری نێوخۆی ئەودەم کڕینی ۲۰۰۰ تۆن ڕۆنی لە وڵاتە یەکگرتووەکان بەوە پینە دەکرد کە:

"حکوومەت موافەقەتی لەسەر کڕینی ۲۰۰۰ تۆن ڕۆن کردوەو گومرگیشی لەسەر هەڵگرتوە، تا ئەو کەسانەی ڕۆن لە دەرەوەڕا دێنن بتوانن بەنرخێکی هەرزان بیهێننە بازاڕ... ئێستا کیلۆی ڕۆنی کرماشان لە بازاڕی تاران بە ۱۰۰ـ۱۱۰ قڕان دەفرۆشرێ. جا دەبێ ئێوە چاوەڕوانی دیتنی ئەنجامەکەی بن".

ئەو ڕێگای بەرهەڵدایی و هەرکەس هەرکەسە حکوومەت بۆ کڕینی شتوومەکی پاشەکەوتەی ئەمریکا گرتوویەتەبەرو بەرهەمی خۆوڵاتیی پێدەشکێنێ. چونکە گەنم و ڕۆن گرنگترین بەرهەمی دەرچووی کوردستانە بۆ ناوچەکانی دیکەی ئێران. لەوەڕا دەردەکەوێ کە چینەکانی فەرمانڕەوا چۆنیان گوێ لە قازانجی گەلی کورد ئاخنیوە.[37]

خاوەن ملکە گەورەکان لەکاتێك دا ۲۰٪ی داهاتی نەتەوایەتی وەردەگرن، بەپێی قانوونی ۱۹۵۸ تەنیا ۱٪ی نرخی زەوی وەك خەراج دەدەن بە دەوڵەت.[38] کەوابوو بەڕێکەوت نیە کە ئەو خەراجە لەساڵی

---

[37] دەتوانین نموونەی دیکەش لە سیاسەتی دژیگەلیی حکوومەتی ئێران نیشان بدەین، لەساڵی ۱۹۶۰دا بایی ۸/۲ میلیۆن قڕان پەنیر لە هولەندو دانمارك ڕا هاتوە. ڕۆژنامەی اطلاعات ۱۸ـ۷ـ۱۹۶۱.

[38] بڵاوکراوەی بانکی میللیی ئێران. ژووئیەی ۱۹۵۸، ل ۳٤.

١٩٥٩_١٩٦٠دا تەنیا ٣٪ی داهاتی دەوڵەت بووە.[٣٩] کە تەنیا ٥٪و ٩٪ی هەموو خەرجی راستەوخۆی ئێران بووە.

جەدوەلی ژمارە (١٧) نیشان دەدا کە پێوەندی‌یەکانی کۆنەپەرستانەی وەرزێری‌و سیاسەتی حکوومەت هۆی سستی و لەسەرەخۆیی هەڵدانی بەرهەمی وەرزێرین.

جەدوەلی ژمارە (١٧)[٤٠]

رادەی هەڵدانی بەرهەمهێنانی وەرزێری لە ئێران

(بەو حیسابە کە ماوەی نێوان ١٩٥٢_١٩٥٣_١٩٥٦_١٩٥٧ بە ١٠٠ دابنێین)[٤١]

ساڵەکان	٥٣_٥٢	٥٤_٥٣	٥٥_٥٤	٥٦_٥٥	٥٧_٥٦	٥٨_٥٧	٥٩_٥٨	٦٠_٥٩	٦١_٦٠	٦٢_٦١
بەرهەمهێنان بەگشتی	٩٠	٩٨	٩٩	١٠٤	١٠٩	١٢٢	١٢٢	١٢٥	١١٧	١٢٥
شتوومەکی خواردەمەنی	٩١	٩٨	٩٨	١٠٤	١٠٩	١٢٣	١٢٢	١٢٤	١١٣	١٢١
دانەوێڵە	٩١	٩٩	٩٥	٩٨	١١٦	١٢٠	١١٥	١٢٨	١١٠	١٢٣
سەرانەی شتوومەکی خواردەمەنی	٩٦	١٠٠	٩٨	١٠١	١٠٤	١١٥	١١٢	١١٣	١٠٠	١٠٥
سەرانەی دانەوێڵە	٩٦	١٠٢	٩٦	٩٦	١١١	١١٢	١٠٦	١١٦	٩٨	١٠٧

رادەی تێکرایی زیادکردنی بەرهەمهێنان لەو نۆ ساڵەدا ساڵی ٣/٧٪ بووە. ئەگەر خێرایی هەڵدانی دانیشتووانیش لەبەرچاو بگرین، زیادکردنی بەرهەمەکانی وەرزێری لەو ماوەیەدا بۆ شتوومەکی خواردەمەنی دەگاتە ٦/٠٪و بۆ دانەوێڵە ٨/٠٪ لە ساڵ دا. ٥٪ی بەرهەمی وەرزێرییش هەر لەجێی خۆی وەستاوە. ئەوەی سەرنج رابکێشێ نزمتر بوونی رادەی هەڵدانی بەرهەمی وەرزێرییە. چونکە لەکاتێك دا رادەی هەڵدان لە چوار ساڵەی هەوەڵدا لە ٤٪ پتر بووە، لە ساڵەکانی دواتردا لەجێی خۆی راوەستاوەو لەو ماوەیەدا تەنیا ٥/٠٪ زیادی کردوە.

---

(٣٩) هەر ئەو سەرچاوەیە ١٩٥٩_١٩٦٠، تاران.

(٤٠) Annuaire statistique 1961. N.U. New York 1962، p. 90.

(٤١) Economic Survey of Asia and the Far East، 1962، U.N. New York 1963. p.192.

فەسڵی نۆهەم

سەنعەت و بازرگانی و باری ماڵی

١ـ سەنعەت

ئەوەی لەو بارەیەوە زانراوە وا دەگەیەنێ کە تەواوی ئەو سەرمایەیەی لە ٥١٨ کارخانەو کارگای کوردستانی ئێران دا خراوەتەکار، دەگاتە ١٧٤٦٨٤٦٠٠٠ قڕان. یانی ٣٢ میلیۆن دۆلار. کە ٣/٨٪ی هەمووی ئەو سەرمایەیە پێك دێنێ کە لە پیشەسازیی ئێران دا کەوتۆتە کار.[1] ئەگەر ژمارەی ئەو کرێکارانەی لە نەوتی کرماشانیش دا کار دەکەن، بخەینە سەر ژمارەی کرێکارانی ئەو کارخانەو کارگایانە، تێکڕا ژمارەی ئەو کەسانەی لەبەرنامە سەنعەتی‌یەکان دا کار دەکەن، دەگاتە ٧٥٠٠ کەس، واتە ٠/٢٪ی هەموو دانیشتووانی کوردستانی ئێران. بۆئەوەی مەسەلەکە روونتر بێ، پێویستە ئەوەش بڵێین کە پرۆژە سەنعەتی‌یەکانی کوردستانی ئێران تەنیا ٢٪ی ئەو مۆتۆرانە بەکاردێنن کە لە ئێران دا خراونە کارو ١/٩٪ی کارەبای هەموو ئێران دەکار دەکەن.[2]

ئەگەر ئەو پیشەسازانەش کە لە کارگاکانی خۆیان دا مافوورە دەتەنن و هەروەها کوورەپەزو کارمەندانی بارو گواستنەوەو کرێکارانی پرۆژە میکانیکیو سەنعەتی‌یەکانیشیان بخەینە سەر، ئەودەم ژمارەی کرێکاران دەگاتە ٤٠٠٠٠ تا ٤٢٠٠٠ کەس، واتە ١/٢٪ی دانیشتووان.

رەنگە هەر ئەو ئاگادارییە کەمەی سەرەوە بۆ نیشاندانی باری پیشەسازیی کوردستانی ئێران بەس بێ. لەراستی‌دا تەنیا سەنعەتی نوێ سەنعەتی نەوتە کە بریتی‌یە لە دەرهێنان و پاڵاوتنی نەوت، کە هەتا ساڵی ١٩٥١ بەدەست شیرکەتی نەوتی ئینگلیزو ئێرانەوە بووەو پاش میللی کردنی نەوت شیرکەتی میلیی نەوتی ئێران گرتوویەتە دەست خۆی. بەڵام رادەی دەرهێنان و پاڵاوتنی نەوت زۆر لەسەرخۆ زیاد دەکا. هۆی سستیی دەرهێنانی نەوت لەپێش میللی کردن دا ئەوەبوو کە شیرکەتی نەوتی ئینگلیز لەبەرئەوەی نەوتی کوردستان بۆ دەرەوە نەدەچوو و تەنیا لەنێوخۆی وڵات دا بەکار دەبرا، بایەخی بەزیادکردنی بەرهەمی

---

(١) بەپێی سەرژمێریی تایبەتیی تێکۆشانی پیشەسازی و کانگاکان لە ساڵی ١٩٥٨ـ١٩٥٩دا، تاران، ١٩٦٠.

(٢) ئێرانی ئێستا، ل١٤٠.

نەوتی کوردستانی ئێران نەدەدا.

لەپاش میللی کردنی نەوتیش کۆنسۆرسیومی جیهانی جێگای شیرکەتی نەوتی ئێران و ئینگلیزی گرتەوەو بوو بە کۆسپی زیادکردنی بەرهەمی نەوتی کوردستانی ئێران کە لەدەست دەوڵەت دا بوو. ئەو نەوتەی لەنێوخۆی ئێران دا دەکار دەکرێ، ساڵێ دەگاتە سێ میلیۆن تۆن، کە دەوڵەت (ساڵی ١٩٦٠) ١٠٪ی بەرهەم هێناوەو ئەوەکەی تری لە کۆنسۆرسیۆم دەکرێ.

هەتا ساڵی ١٩٥٩ شتێکی دیکەش رۆڵی خۆی لەو سەنعەتەدا یاری کردوە، ئەویش تێکەڵبوونەوەی چاڵە نەوتەکانی کرماشان لەگەڵ هی کوردستانی عیراقە، کە لە مەڵبەندی خانەقین نەوت دەردەهێنرێ و لە پاڵوێنەخانەی وێدا دەپاڵێورێ. نەوتی خانەقین تا ساڵی ١٩٥٩ (کە میللی کرا) لەدەستی مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستی‌یەکان دا بوو و قازانجی مۆنۆپۆلەکان لەوەدا بوو کە نەهێڵن بەرهەمی نەوتی کرماشان زیاد بکا.

سەنعەتەکانی دیکەش کە قەندسازی و لۆکەپەڕەکردن و میوە وشك کردن و کوورەپەزین، زۆر کەم پێش کەوتوون.

١٧٪ی دانیشتووانی ئێران لە کوردستان دادەنیشن، کەچی بەشی کوردستان لە بەرهەمهێنانی سەنعەتی لە ٣٪ تێناپەڕێ. خۆ ئەگەر ئەوەشمان لەبەرچاو بێ کە ئێران خۆی لە ریزی وڵاتە پاشکەوتووەکان دایە، بەجوانی رادەی دواکەوتوویی ئابووریی کوردستانی ئێرانمان بۆ دەردەکەوێ.(٣)

نەخشی بەشی گشتی - دەوڵەتی

لە گەشەکردنی سەنعەتی نەوت دا دیاردەیەکی زۆر سەیر دێتە بەرچاو: لەکاتێك دا رادەی گشتیی بەرهەم هێنان زۆر خێرا چۆتە سەرێ، دەرهێنانی ئەو نەوتەی بەدەست حکوومەتەوەیە لەراستی‌دا لەجێگای خۆی راوەستاوە، یان ئەوەندە کەم چۆتە سەرێ کە بۆ باس کردن نابێ.

---

(٣) کوردستانی تورکیاش هەرچەند ژمارەی دانیشتووانی ١٩٪ی هەموو دانیشتووانی تورکیایە، ٣ـ٥٪ی هەموو بەرهەم هێنانی پیشەسازی تورکیای بەرکەوتوە، لەوەڕا دەردەکەوێ کە کوردستانی تورکیاش زۆر دواکەوتوە. لەکوردستانی عیراق وەزعەکە جیاوازە، کوردستانی عیراق بەهۆی هەلومەرجی لەباری جوغرافیایی‌و گەشەکردنی سەنعەتی نەوت لەناوچە هەرە پێشکەوتووەکانی عیراقە. بێجگە لەوەش نفووسی کوردستانی عیراق لەچاو خاکەکەی زۆرە. بەشی کوردستانی عیراق لە بەرهەمهێنانی سەنعەتی بەنەوتەوە، زیاتر لە ٥٠٪ی بەرهەمی پیشەسازیی عیراقە.

جەدوەلی ژمارە (١٨) دەرهێنانی نەوت لە ئێران (بە هەزار تۆن)		
ساڵ	بەگشتی(٤)	بەشی دەوڵەتی لە کوردستانی ئێران(٥)
١٩٥٥	١٧/٠٧٠	٢٤٠
١٩٥٦	٢٦/٤٨١	٢٢٦
١٩٥٧	٣٥/١٢٩	٢٢٠
١٩٥٨	٤٠/٢٤٣	٢٤٨
١٩٥٩	٤٥/٠٢٣	٢٥٥
١٩٦٠	٥٢/٠٦٤	٣٠٠
١٩٦١	٥٨/٨٠٠	ــــ
١٩٦٢	٦٣/٩٠٠	٤٢٠(٦)

لەو جەدوەلە دەردەکەوێ کە بەرهەمهێنانی نەوت بەگشتی لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥٥و ١٩٦٢دا ٣/٥ چەندانە بەرەژوور چووە، بەڵام زێدەبەرهەمی بەشی دەوڵەتی لە ٧٥٪ زیاتر نەبووەو ساڵی ١٩٦٢ بەرهەمی بەشی دەوڵەتی ٤٢٠٠٠ تۆن، واتە ٨./ی بەکارهێنراوی نێوخۆی ئێران و ١./ی بەرهەمی کۆنسۆرسیۆم. ❖

رادەی پاڵاوتنی نەوت زۆر لە هی دەرهێنانیش کەمتر چۆتەسەر. ساڵی ١٩٥٠ پێش میللی کردنی نەوت، پاڵوێنەخانەی ئابادان ٢٤ میلیۆن تۆن نەوت، یانی ٧٦./ی هەموو بەرهەمی ئەو ساڵەی پاڵاوتوە، بەڵام لەپاش میللی کردن مۆنۆپۆلە جیهانییەکانی نەوت خێرا چەند پاڵوێنەخانەیان لەچەند شوێنێکی دیکەی دنیاو بەتایبەتی لە ئوورووپای رۆژئاوادا دروست کرد. ئێستا بەشی زۆری نەوتی ئێران بە خاوی دەچێتە دەرەوە. ساڵی ١٩٦١ پاڵوێنەخانەی ئابادان تەنیا ١٦/٨ میلیۆن تۆن نەوتی پاڵاوتوە کە ٢٨./ی بەرهەمی

---

(٤) Economic Developments in the Middle East 1958_1959، New York، p. 72.

(٥) Middle East Economic Digest، February 1960، and February 1961، London.

(٦) Petroleum Press Service، February 1963، London.

❖ لەگەڵ ئەوە کە بەرهەمی نەوتی ئێران لەساڵی ١٩٧٠ لە ١٩٠ میلیۆن تۆن تێپەڕیبوو، بەرهەمی نەوتی کوردستانی ئێران هەر نیو میلیۆن تۆن بوو.

www.zmziran.com

سالآنه بووه.❖

ناتەبایی نێوان بەشی دەوڵەتیو مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستییەکان لەشتێکی دیکەش ڕا دەردەکەوێ. شاردراوە نیە کە حکوومەتی ئێران لەژێر تەوژمی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا دەزگاو بنیاتەکانی بەشی دەوڵەتی بە سەرمایەدارە خۆوڵاتییەکان دەفرۆشێ.[7] دیارە مۆنۆپۆلەکانیش لە وڵاتە دواکەوتووەکان دا ـ چ سیاسەتێکی نیشتمانی بگرنە پێش و چ سیاسەتێکی سەر بە ئیمپریالیستی ـ حەز لە چارەی بەشی دەوڵەتی ناکەن. هۆی ئەو بەرهەڵستییەش ئەو نەخشە گرنگەیە کە بەشی دەوڵەتی لە وڵاتەکانی پەرەئەستێن دا یاریی دەکا، چونکە پێگەیەکی ئابووری گرنگە بۆ هێزەکانی دژی ئیمپریالیستی لە وڵات دا.

هەر لەبەر ئەوەش هەمیشە بەبیانووی ئەوە کە دەوڵەت شارەزایی و کارامەیی زۆری نیە، بەتوندی بەرهەڵستیی بەشی دەوڵەتی دەکرێ. گوتمان حکوومەت خەریکە کارخانەکانی دەوڵەتی بەخەڵک دەفرۆشێ. دامەزراوی پلان دارشتن لە راپۆرتی ژمارە ١٢ی مارسی ١٩٦٠دا پێشنیاری کردوە کە دەوڵەت کارخانەکانی بفرۆشێ، بەو بیانووە کە گۆیا بەرهەمیان کەمەو قازانجیان لێ هەڵناوەرێ. ئەو راپۆرتە پاشان دەڵێ:

"رابردوو نیشانی داوە کە سەرمایە تایبەتییەکان توانای سەنعەتی کردنی وڵاتیان لە سەرمایە دەوڵەتییەکان زیاترە".[8]

بەڵام گۆڕانەکانی ئەو دواییەی ئێران هیچ شتێکی وا دەرناخەن. چونکە بەرنامەی سەنعەتیکردن بەهیچ جۆر جێبەجێ نەبووەو ئەو سەنعەتانەی تا ئێستاش هەن، بەتەواوی بە بەشی دەوڵەتییەوە راوەستاون. سەرچاوەی قازانج نەکردنی کارخانە دەوڵەتییەکان و نزم بوونی رادەی بەرهەم دەبێ لەشوێنێکی دیکەدا بدۆزینەوە: کارخانە دەوڵەتییەکان بەشێوەی سەرەکی لە سالآنی ٣٠ دا دامەزراون و لەوکاتەشەوە ئامرازەکانیان نەگۆڕاون. ئەمجار ئەو بۆرۆکراتی و بەرتیل خۆرییە کە لەدەزگای دەوڵەتیدا بڵاو بۆتەوە بۆتە هۆی نزم بوونی رادەی بەرهەم و زیانبار بوون. کەوابوو، مەسەلە ناشارەزایی و لێنەزانیی دەوڵەت نیە، بەڵکوو ناتەبایی نێوان ئەرکەکانی دەوڵەت و تەرکیبی دەزگای دەوڵەتییە. دەتوانین سەنعەتی تووتن بە نموونە بهێنینەوە، دەوڵەت لێرەدا کارگاو کارخانەیەکی بەدەستەوەیە کە تازەترین ئامرازی بەرهەم هێنانی

❖ لە ساڵی ١٩٧٠دا هەموو پاڵوێنەخانەکانی ئێران پێکەوە کەمتر لە ١٥٪ی بەرهەمی نەوتی ئێرانیان پاڵاوتوە ـ د.

[7] حکوومەت فرۆشتنی کارخانە دەوڵەتییەکانی ناو ناوە "میللی کردن" بەو بیانووە کە میللەت دەیان کرێ. د.

[8] راپۆرتی دامەزراوی پلان دارشتن، ژمارە ١٢، بەزمانی فارسی، تاران، ١٩٦٠، ل٩٣.

هەیەو قازانجی باشی لێ هەڵدەوەرێ، بەکردەوەش قازانجی پاك کردەی دەوڵەت لەساڵی ١٩٥٨دا گەیشتۆتە ٣٠ میلیۆن قڕان.

ئەو ڕاپۆرتەی باسمان کرد نیشان دەدا کە تەواوی ئەو سەرمایانەی لەلایەن سەرمایەدارەکانەوە لە سەنعەت دا وەکار خراون، ساڵی ١٩٥٨و ١٩٥٩ لەنێوان ٣٠ـ٤٠ میلیۆن دۆلاردا بوون، یانی یەك لەسەر شەست تا یەك لەسەر هەشتای داهاتی نەتەوایەتیی ساڵی ١٩٥٨. کەوابوو، کێ دەتوانێ بڵێ سەرمایە تایبەتی‌یەکان وڵات سەنعەتی دەکەن؟ تاقیکردنەوەی زۆر وڵاتان نیشان دەدا کە بەشی دەوڵەتی لە سەنعەتی کردنی ئەو وڵاتانەدا کە لەباری ئابووری‌یەوە دواکەوتوون و هەروەها ئەو وڵاتانە کە وەك ئێران سەرمایەی تایبەتی‌یان کەمە، ڕۆڵێکی زۆر گرنگی هەیە. لە وڵاتە دواکەوتووەکان دا هەر بیروباوەڕێك بەرهەڵستیی بەشی دەوڵەتی بکا، یان لەبایەخی کەم بکاتەوەو نەخشی بەشی گشتی بەکەم بگرێ، خزمەتی مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستی‌یەکان دەکا.

زۆربەی ئەو پیشەسازی‌یانەی ئێستا لەکوردستان دا هەن، هی بەشی دەوڵەتین و لەڕاستی‌دا باسی بورژوازیی سەنعەتیی خۆوڵاتی هەر لەگۆڕێ نیە. وەك لەمەودوا دەبینین بۆرژوازیی نیشتمانیی کورد لەئەساس دا بۆرژوازیی بازرگانی‌یە، بۆرژوازی‌یەکی سوودخۆر کە زیاتر بەشێوەی ناڕاستەوخۆ جووتیارەکان دەچەوسێنێتەوە. هەر لەوکاتەدا بۆرژوازیی کورد پاڵی بە بۆرژوازیی گەورەی ئێرانەوە داوەو وەك یەکێك لە لقەکانی بۆرژوازیی ئێران لەکوردستان دانیشتوە.

سروشتی سوودخۆری ئەو چینە زیاتر لە شیمال بەڕوونی دەردەکەوێ و هەتا بەرەو جنووب بڕۆین کەمتر دەبینرێ. چونکە لەوێ بۆرژوازی لەچوارچێوەیەکی بەربڵاوتردا خەریکی بازرگانی‌یە، لەکرماشان هێندێك وردە سەنعەتگەریش دەبینین. کرماشان تەنیا شاری کوردستانی ئێرانە کە ژووری بازرگانیی تێدا هەیە.

٣ـ بازرگانی و باری ماڵی

ئاڵۆزیی پێوەندی‌یە کۆمەڵایەتی‌یەکان لە بازرگانی و نیزامی ماڵیی وڵات دا بەڕوونی دەردەکەوێ. چونکە پێوەندیی بەهێزی دەرەبەگایەتی و تا ڕادەیەکیش پێوەندی‌یەکانی مەزنایەتی باوك (پاتریارکا) کۆسپێکی گەورەیان لەسەر ڕێگای پێگەیشتنی بازاڕی نێوخۆ پێك هێناوە. ناتەواویی دابەش کردنی کاریش لەنێو بەشە جۆربەجۆرەکانی ئابووریی نەتەوایەتی‌دا تەئسیرێکی خراپی هەیەو لەگۆڕێ‌دا بوونی ئابووریی تەبیعیو

پەرەنەگرتنی پێوەندییەکانی بازاڕیش بەتایبەتی لەهێندێك مەڵبەندا دوو کۆسپی تری گەشەکردنی بازاڕی نێوخۆیین. ئەمجار کەمیی ڕێگاوبان و نەبوونی ڕێگا ئاسنیش دەبنە هۆی لاوازیی پێوەندیی بازرگانی لەنێوان ناوچەکانی کوردستان داو هەموو مەڵبەندە کوردنشینەکان هەوڵ دەدەن ئەو جۆرە پێوەندییانە لەگەڵ مەڵبەندە غەیرە کوردنشینەکانی دراوسێیان و لەگەڵ پێتەخت بەهێز بکەن.[9]

پێوەندیی کوردستانی ئێران بە بازاڕی جیهانییەوەو دەرهێنانی نەوت و وەکارخستنی ژمارەیەك لەخەڵك لە دەرهێنان و دابەشینی نەوت داو پەرەگرتنی خێرای بازرگانیی دەرەوەو سەقامگیربوونی دەوڵەتی مەرکەزی هەمووی ئەوانە یارمەتیی پەرەگرتنی بازاڕی نێوخۆیی دەدەن.

الف ـ بازرگانیی دەرەوە

بازرگانیی دەرەوە بەشێوەیەکی سەرەکی لەگەڵ وڵاتە سەرمایەدارییە گەورەکانە کە بەو هۆیەوە سیاسەتی ئابووریی خۆیان بەسەر ئێران دا دەسەپێنن و دەبێتە هۆی ئەوە کە ئێران نەخشی وڵاتێکی بەرهەم هێنەری کەرەستەی خاو یاری بکا.

جەدوەلی ژمارە (١٩)

بازرگانیی دەرەوەی ئێران بە میلیۆن دۆلار[10]

ساڵ	دەرچووی جگە لەنەوت	دەرچووی نەوت	هەموو دەرچوو	بەشی نەوت لەهەموو دەرچوو	هاتوو	کەم و زیاد
١٩٥٧	١١١	٢٥٨	٣٦٩	٪٦٩	٣٢٠	٤٩ +
١٩٥٨	١٠٥	٣٠٤	٤٠٩	٪٧٤	٤٤٦	٣٧ −
١٩٥٩	١٠٢	٦٥٩	٧٦١	٪٨٦	٥٥٥	٢٠٦ +
١٩٦٠	١٠٥	٧٩٤	٨٩٩	٪٨٨	٥٧٧	٣٢٢ +

---

[9] درێژایی هەموو ڕێگا ترۆمبێلەکان دەگاتە ١٦٠٠٠ کیلۆمیتر، یانی کیلۆمیترێك ڕێگا بۆ هەر ٧٥ کیلۆمیتری چوارگۆشە. د.

[10] ڕۆژنامەی اطلاعات، ژمارەی ١ـ٨ـ١٩٦١ و Economic Developments in the Middle East، 1958_1959، New York، 1960، p. 102، 109.

www.zmziran.com

ئەم جەدوەلە نیشان دەدا کە وڵات پشتی بە دەرچووی نەوتەوە بەستوە، نەوتێك کە دەرهێنان و فرۆشتنی بەدەست ئەو مۆنۆپۆلە جیهانی‌یانەی نەوتەوەیە کە لە کۆنسۆرسیۆم دا یەکیان گرتوە. هەروەها نیشان دەدا کە ئەو ڕێبازە هەتا دێ زیاتر جێگیر دەبێ. چونکە لەساڵی ١٩٦٠ دا نەوت زیاتر لە ٨٨٪ی هەموو دەرچووی ئێران بووە، لەکاتێك دا پارسەنگی بیلانی ماڵی لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥١_١٩٥٣دا کە نەوت میللی کرابوو، بەقازانجی ئێران بووە. ڕادەی زیادی‌یەکە لەساڵی ١٩٥٢دا ١٠ میلیۆن دۆلار بووەو لەساڵی ١٩٥٣دا لە ٤٠ میلیۆن دۆلار تێ‌پەڕیوە.[١١] هەر لەوکاتەدا تەرکیبی بازرگانیی دەرەوەش زیاتر لەئێستا بەقازانجی ئێران بووە. ئەوکاتە دەوڵەت بەسەر بازرگانی‌دا زاڵ بوو و ئامرازو شتوومەکی پێویستی بۆ پەرەپێدانی ئابووری لە دەرەوەڕا دەهێنا.

پێویستە ئەوەش بگوترێ کە ڕادەی هاتووی بێ‌گومرگ کە ئەو جەدوەلەی سەرەوە نای‌گرێتەوە لەو ساڵانەی دوایی‌دا زۆر چۆتە سەرو نرخی تێکڕایی ئەو شتوومەکانە کە ساڵی ١٩٥٨ دەزگا دەوڵەتی‌یەکان و کۆنسۆرسیۆم و ئەرتەشی ئێران هێناویانە، گەیشتۆتە ١٧٢ میلیۆن دۆلار.[١٢] و ساڵی ١٩٦٠ لە سەد میلیۆن دۆلار تێ‌پەڕیوەو ساڵی ١٩٦١ گەیشتۆتە ١٣٠ میلیۆن دۆلار.[١٣]

لەوەڕا بۆمان دەردەکەوێ کە ڕادەی دەرچوونی نەوت لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥٧_١٩٦٠دا سێ‌چەندانە زیادی کردوە، کەچی ڕادەی دەرچوونی شتوومەکی تر ٦٪ هاتۆتەخوار. لەلایەکی تریشەوە ڕادەی دەرچوون زۆر خێرا زیادی کردوەو لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥٧_١٩٦٠دا ٧٧٪ چۆتەسەر.

سەدی پەنجای نەوتی ئێران دەچێتە ئورووپای ڕۆژئاواو سەدی شازدەی بۆ ڕۆژهەڵاتی دوورو سەدی شەشی بۆ ئوستورالیاو سەدی حەڤدەی بۆ ئەفریقاو سەدی شەش بۆ ئەمریکای شیمالی دەڕوا.[١٤] گەورەترین وڵاتەکانی کە شتوومەك لەئێران دەکڕن، ئەمانەی خوارەوەن:

---

[١١] ئاماری بازرگانیی دەرەوەی ئێران لەساڵی ١٩٥٨دا، تاران ل٢٦.

[١٢] ساڵی ئێرانی لە ٢١ی مارس دەست پێ‌دەکاو لە ٢٠ی مارس تەواو دەبێ.

[١٣] تهران اکونومیست، ژمارەی ٥_١_١٩٦٣.

[١٤] ڕاپۆرتێك لەبارەی کاروباری کۆنسۆرسیۆمەوە لەساڵی ١٩٥٩دا، بەزمانی فارسی، تاران، ١٩٦٠، ل١٦٠.

جەدوەلی ژمارە (٢٠)

هاتوو و دەرچووی ئێران (بێجگە لەنەوت) لەساڵی ١٩٥٨دا[١٥] (بەمیلیۆن دۆلار)

ولات	دەرچوو	هاتوو
ئاڵمانی فیدراڵ	١٢٢٣	٧٣١٤
ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا	١٠٨٠	٥٦٢٣
بریتانیا	٨٥٢	٤٩٠٧
ژاپۆن	١٤٧	٣٤٥٤
یەکیەتیی سۆڤیەتی	١٧٤٩	١٨٦٤
فەرانسە	٦٣٣	١٠٨٥
ئیتالیا	٢٧٣	١٠٣١
فۆرمۆز	١/٨	١٢٦٠
هیندوستان	١٩١	٩٦٢
چیکوسلۆواکی	٢٥٢	٦١٥

ئەڵمانی فیدراڵ لەڕادەی گشتیی بازرگانیو لەڕادەی هاتوودا لەپلەی یەکەم دایە، (٢١٪) بەڵام لەڕادەی دەرچوودا دووهەمە. یەکیەتیی سۆڤیەتی لەڕادەی بازرگانیی دەرەوەدا کەوتۆتە پلەی چوارەم، بەڵام بۆ هاتوو پلەی پێنجەمی گرتوە(٥٪). لەهەمووی گرنگتر ئەوەیە کە یەکیەتیی سۆڤیەتی لە دەرچووی ئێران پلەی یەکەمی گرتوە، واتە(٢٢٪). ژاپۆن لە ڕادەی بازرگانی‌دا پێنجەم و بۆ هاتوو چوارەمە، (١٠٪) و لە دەرچوودا سێزدەهەم(١/٨٪). خۆش ئەوەیە فۆرمۆز لەناردنی شتوومەك بۆ ئێران شەشەمین ولاّتەو بۆ کڕینی شتوومەکیش سیوپێنجەمە. چیکوسلۆواکییش لەبازرگانیی ئێران دا پلەی دەیەمی گرتوەو لە هاتوودا پلەی چاردەهەم(١/٨٪)و لە دەرچوودا هەشتەمە(٣٪).

ساڵی ١٩٥٨ هاتووی ئێران لە ولاّتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئەڵمانی ڕۆژئاواوە گەیشتۆتە ٦٦/٦٪ی

[١٥] Foreign Trade Statistics of Iran (1958_1962), Teheran. p. 4، 6، 8.

www.zmziran.com

هەموو هاتووی ئێران، بەڵام هاتووی ئێران لە یەکیەتیی سۆڤیەتی‌و وڵاتە سۆسیالیستی‌یەکانی ئورووپاوە تەنیا ٥/٩.٪ بووە.[١٦]

ئەو جەدوەلە نیشان دەدا کە وڵاتە ئیمپریالیستی‌یەکان بازرگانی‌یەکی نابەرامبەر لەگەڵ ئێران دەکەن. ساڵی ١٩٥٨ هاتووی ئێران لە ئەڵمانی رۆژئاواوە شەش هێندەی دەرچووی ئێران بۆ ئەو وڵاتە بووە، لە وڵاتە یەکگرتووەکان و بریتانیا پێنج هێندەو لە ژاپۆن بیست هێندەی دەرچوو بووەو تا ئێستاش هیچ باش بوونێك بەسەر ئەم بارەدا نەهاتوە، وەك لە رادەی بازرگانیی ساڵی ١٩٦١دا دەردەکەوێ کە هاتوو لە ئەڵمانی رۆژئاواوە حەوت هێندەی دەرچوو بووەو لە وڵاتە یەکگرتووەکانەوە دوازدە هێندەو لە بریتانیاوە نۆ هێندەو لە ژاپۆنەوە چل‌وچوار هێندەی دەرچوو بووە.[١٧] لێرەدا بایەخی بازرگانی لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤیەتی بۆ ئێران دەردەکەوێ. چونکە یەکیەتیی سۆڤیەتی دەرچووە لەمێژینەکان لەئێران دەکڕێ کە ئێران بەزەحمەت دەتوانێ بیان نێرێتە دەرەوە، بێجگە لەوەش، بازرگانی لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤیەتی پێویستی بەدراوی قورس نیە کە بۆ ئێران سەختەو لە سەوداو مامەڵە لەگەڵ وڵاتە سەرمایەدارەکانیش دا بەمەرجی بنەڕەتی دادەنرێ. لەجیاتی دەرچووە لەمێژینەکانی ئێران بازرگانە ئێرانی‌یەکان دەتوانن هەموو چەشنە بەرهەمێکی سەنعەتی‌و ئامرازی جۆربەجۆر لە یەکیەتیی سۆڤیەتی وەربگرن. ئەمجار دراوسێ‌یەتی لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤیەتی دەبێتە هۆی ئەوە کە لەچاو بازرگانی لەگەڵ وڵاتە یەکگرتووەکان و وڵاتە سەرمایەدارەکانی دیکە، بازرگانە ئێرانی‌یەکان زووتر قازانجی سەرمایەکانیان بێتە دەست. ئەو دیمەنە لەبارانەی بازرگانی لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤیەتی، لەسەردەمی کۆماری مەهابادا بەتەواوی دەرکەوتن. لەوکاتەدا یەکیەتیی سۆڤیەتی ببووە هۆیەکی گرنگی گەشەکردنی ئابووری لەبەشی شیمالی کوردستانی ئێران دا.

باسی ئەوەمان کرد کە تەنیا نەوتە ناتەواوی و لاسەنگیی بیلانی بازرگانیی ئێران پڕ دەکاتەوە، بەڵام پێویستە ئەوەش بڵێین کە بەرهەمهێنان و بەڕێکردن و قاڵ کردنەوەی نەوت لەدەستی کۆنسۆرسیۆمی ئیمپریالیستیی نەوت دایەو مانای ئەوەیە ئێران ناتوانێ بەئازادی نەوتی خۆی بفرۆشێ. چونکە شەرتەکانی سەودای نەوت کۆنسۆرسیۆم دیاری دەکا. لەلایەکی دیکەوە بەگوێرەی پەیمانێك کە تا ئێستا لەجێی خۆیەتی، ئێران ٥٠٪ی قازانجی نەوتی پێ دەبڕێ. بۆیە جێی خۆیەتی کە نەوت لە شتوومەکی دەرچووی

---

[١٦] Economic Developments، p. 5.

[١٧] تهران اکونومیست، ژمارەی ٥-١-١٩٦٣.

ئێران دەرهاوێین و نەیهێنینە نێو بودجەی بازرگانییەوە.

پێویستە ئەوەش بگوترێ کە تەرکیبی شتوومەکی دەرچووی وڵاتە ئیمپریالیستییەکان زۆر زیانی بۆ ئێران هەیە. چونکە بەشی زۆری شتوومەکی بەکارهێنانە. لەکاتێك دا لە بازرگانی لەگەڵ وڵاتە سۆسیالیستییەکان دا وەزعەکە جۆرێکی ترە. ڕۆژنامەی (اطلاعات) پێی لەوە ناوە کە بەپێی پەیمانێك کە لەم دواییانەدا بەستراوە ٨٠٪ی دەرچووی چیکوسلۆواکی بۆ ئێران مەکینەو ئامرازی بەرهەم هێنانە،[١٨] لەکاتێك دا مەکینەو ئامرازی یەدەکی تەنیا ١٥٪ی هەموو هاتووی ئێرانە[١٩] ئەوەکەی تری بەرهەمی دروستکراو و بەتایبەتی شتوومەکی لۆکس و کەرەستەی سەرەتاییە. ساڵی ١٩٦٠ ئێران بایی ١٦ میلیۆن دۆلار ترۆمبێلی لە دەرەوەڕا هێناوە کە بەشی زۆری ترۆمبێلی تایبەتی بووە. سەیر ئەوەیە ئەم دواییانە ئێران هێندێك شتوومەك لە دەرەوەڕا دێنێ، کە لەپێش دا دەی‌ناردنە دەرەوە، وەك گەنم و پەنیرو سێو و پرتەقاڵ و تەنانەت مافوورە.[٢٠] ئەوەش هۆی سیاسەتی (دەرگای ئاوەڵا)یە کە ئابووریزانە بۆرژوازییەکان بۆ ئەو وڵاتانەی لەباری ئابوورییەوە دواکەوتوون، پێشنیاری دەکەن.

سیاسەتی (دەرگای ئاوەڵا) لە بازرگانیدا کارێکی خراپ دەکاتە سەر ئابووریی وڵات. چونکە ئەو شتوومەکانەی لەنێوخۆی وڵات دا دروست دەکرێن لەو شتوومەکانە گرانتر تەواو دەبن کە لە دەرەوەڕا دێن و باج و گومرگیان لەسەر نیە، کەوابوو، نرخی شتوومەکی بێگانە لە بەرهەمە خۆوڵاتییەکان هەرزانتر دەبێ و لە ئەنجام دا بازاڕی شتوومەکی خۆوڵاتی دەشکێ.

---

[١٨] "اطلاعات" ژمارەی ٢٦-٢-١٩٦١.

[١٩] Economic Developments، p. 109.

[٢٠] ساڵی ١٩٦٠ ئێران بایی دوو میلیۆن دۆلاری مۆزو پرتەقاڵ و سێو و مەشرووباتی گازی لە دەرەوەڕا هێناوە. اطلاعات ٢٦-٧-١٩٦١.

www.zmziran.com

جەدوەلی ژمارە (٢١)				
نرخی شتوومەکی بێگانەو ئەو شتوومەکانە کە لەنێوخۆی وڵات دا دروست دەکرێن[٢١]				
	١٩٥٥	١٩٥٦	١٩٥٧	١٩٥٨
ئەو شتوومەکانەی لە وڵات دا دروست دەکرێن و دەکار دەکرێن	١٠٠	١١٧	١١٢	١١٨
شتوومەکی بێگانە	١٠٠	٩٣	٨٣	٨٢

کاتێك وڵاتێکی وەك ئێران کە بەرهەمداریی کاری چەند جار لە هی وڵاتە سەرمایەدارییە پێشکەوتووەکان کەمترە، سیاسەتی (دەرگای ئاوەڵا) بگرێتەبەر، بێجگە لە کەسادیی بازاڕی بەرهەمە خۆوڵاتییەکان و تێکچوونی پیشەسازیی نێوخۆیی دەسکەوتێکی نابێ.

ب ـ باری ماڵی

ئەم بارە شپرزەیە لە بیلانی ماڵی و باری ماڵیی وڵاتیش دا بەڕوونی دەبینرێ. هەرچەند بەرێکردنی نەوت و ئەو دراوە قورسە کە حکوومەت لەو رێگایەوە دەستی دەکەوێ بەشێك لە ناتەواویی بیلانی بازرگانیی ئێران پڕ دەکاتەوە، چەند ساڵە بیلانی بازرگانی ناتەواو دێتەوە. ئەو ناتەواوییە ساڵی ١٩٥٥ گەیشتۆتە دە میلیۆن دۆلار.[٢٢] قەرزداریی دەوڵەت بە (بانکی میللی)یش لەنێوان مارسی ١٩٥٣و ئووتی ١٩٥٩دا لە دوو چەندانە تێپەڕیوەو (لە ١٦٥ میلیۆن دۆلارەوە بۆتە ٣٦٤ میلیۆن دۆلار).[٢٣] ئەگەر داهاتی نەوت نەبێ ـ کە ساڵی زیاتر لە ٣٠٠ میلیۆن دۆلارە ـ، ئێران زۆر زیاتر بە وڵاتە ئیمپریالیستییەکان قەرزدار دەبێ، ئەو قەرزە ساڵی ١٩٦١ لە ٧٠٠ میلیۆن دۆلار تێپەڕیوە. ئێران لەساڵی ١٩٥٣وە دەستی بە قەرزوەرگرتن کردوەو لەساڵی ١٩٥٩شەوە دەستی بەدانەوەیان کردوە. ئەو قەرزانە بۆ ماوەیەکی کورت و بە سوودێکی زۆر

---

[٢١] راپۆرتی دامەزراوی پلان دارشتن، ژمارە ١٢، ساڵی ١٩٦٠، ل١٦.

[٢٢] گەشەکردنی ئابووری ...، ل ٩٠.

[٢٣] ئابووریی جیهانی و پێوەندیی نێودەوڵەتان، ژمارەی ١١، بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ساڵی ١٩٦١.

(٦ـ٧٪) دەدرێن بە ئێران و بە چەند جۆرە شەرتی سیاسیو لەشکرییەوە بەستراونەوەو لەگەڵ ئەوەش دا ئەو ئامانجانەی دەوڵەت رایگەیاندوون، نەهاتوونەدی و لەوانەش نیە بێنەدی.

ئاوسانی دراوییش ئەنجامێکی تەبیعیی ئەم بارە ئابوورییەیە، چونکە دراوی نێو بازاڕ زۆر خێرا زیادی کردوە.

جەدوەلی ژمارە (٢٢)	
ساڵ	رادەی دراوی نێو بازاڕ بە میلیۆن قران
١٩٥٣	٢٠٠٦٧
١٩٥٤	٢١٦٣٢
١٩٥٥	٢٣٠٧٨
١٩٥٦	٢٦٤٤٧
١٩٥٧	٣١٣٨٧
١٩٥٨	٣٨٩١٧
١٩٥٩	٣٧٩٤٢
١٩٦٠	٤٤٥٠٠
١٩٦١	٤١٣٠٠
١٩٦٢ [٢٤]	٤٤٣٠٠

دراوی نێو بازاڕ لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥٣ـ١٩٦٢دا لە دوو چەندانە تێپەڕیوەو بۆتەهۆی هاتنەخواری بایی دراو و کەم بوونەوەی زەخیرەی زێڕو دراوی قورس و چوونەسەری نرخی شتوومەك و گران بوونی خەرجی بەڕێچوون لە وڵات دا.

لە ئابووریی هێندێك لەو وڵاتانەدا کە لەباری ئابوورییەوە دواکەوتوون، سیاسەتی زیادکردنی دراوی نێوبازاڕ دەتوانێ تەئسیرێکی باشی هەبێ. کەوابوو، دەکرێ زیادکردنی دراوی نێو بازاڕ بە کارێکی باش

[٢٤] بڵاوکراوەی بانکی میللیی ئێران، مانگی ئووت و سێپتامبری ١٩٦٠و Monthly Bulletin of Statistics، New York.، July 1963،U.N.

دابنێین، بەڵام بەو شەرتە ئەوپەڕی سوودی لێ وەربگیرێ. ئەویش بەوە دەبێ کە لەلایەك هەمووی لە بەرهەمهێنان دا بخرێتە کارو لەلایەکی ترەوە هەرکاتێك کارێکی وا کرا کە ببێتە هۆی ئاوسانی دراوی، لانیکەمی بارتەقایی لەنێوان زێدەبەرهەم و رادەی دراوی نێو بازاڕدا بپارێزرێ. دەبێ کارێکی وا بکرێ کە ئاوسانی نەگاتە رادەیەك کە بایی دراو بێتەخوارێو خەڵك باوەڕی پێی نەمێنێ، چونکە ئەوە پاشەڕۆژێکی زۆر خراپی دەبێ. ئاوسانی دراوی دەبێتە هۆی هاتنەخواری بایی دراو لە بەرامبەر دراوی قورس داو لە مەیدانی نێونەتەوایەتییش دا جێگای پێ لێژ دەکا. هەروەها زیانی بۆ بازرگانیی دەرەوەش هەیەو زەخیرەی دراوی قورسیش قووت دەدا. کەوابوو، دەبێ حکوومەت بازرگانی بۆخۆی پاوان بکاو ئەو بازرگانییە بەجۆرێك بێ کە پاراستنی بەرهەمی خۆوڵاتیو سەنعەتیکردنی وڵات دابین بکا.

بەڵام وەزعی ئێستای ئێران زۆر جیاوازیی لەگەڵ ئەوە هەیە. چونکە ئەو دراوەی لەکاتی زیادبوونی دراوی نێوبازاڕدا هەیە، بۆ مەبەستی بێجگە لە بەرهەمهێنان، وەك مەبەستی لەشکریو سەوداو مامەڵەی زەویو کڕینی شتوومەکی لۆکسو هتد... خەرج دەکرێو دەوڵەت لەکاتێك دا بەبیانووی زیادکردنی بەرهەم پاکانە بۆ ئاوسانی دراوی دەکا، دراوەکەی بۆ مەبەستی بێجگە لە بەرهەم هێنان بەکار دێنێ.

ساڵی ١٩٥٧ دەوڵەت لە بڵاوکردنەوەی دراوی تازە حەوت میلیارد قڕانی دەست کەوت، چونکە دۆلار لە ٣٤/٦ قڕانەوە بوو بە ٧٥ قڕان. نیوەی ئەو دراوە (٣/٥ میلیارد قڕان) لە وەرزێریدا خرایەکار، بڕیار وابوو ئەو دراوە هەمووی تا بەهاری ١٩٦٢ بەرە بەرە لە وەرزێریدا بخرێتە کار. بانکی وەرزێری قەرزی هەرەزۆری دا بە خاوەن ملکە گەورەکان و نوێنەرەکانیان، کە وەك لەپێشەوە گوتمان ئەوانە هێندەی جووتیارەکان بایەخ بەزیادبوونی بەرهەمی وەرزێری نادەن. دیارە ئەم جۆرە هەنگاوانە دەبنە هۆی بڵاوبوونەوەی ئاوسانی دراو و لەجێی خۆ وەستانی بەرهەم. تەنیا ١/٠٪ی ئەو دراوە درا بە کوردستان و هەرچەندە گرانایی ئاوسان وەك ناوچەکانی دیکە دەکەوێتە سەر کوردستانیش، ئەو قەرزەی لەگەڵی کرا بیست جار لە نیسبەتی دانیشتووانی کەمتر بوو.

بڵاوبوونەوەی ئاوسان بوو بەهۆی بەرزبوونەوەیەکی بێوێنەی سوودی دراو. سوودی ئازادی دراو لەساڵدا لە کرماشان و هەموو مەڵبەندەکانی ئێران گەیشتە ٢٤ـ٣٦٪.[٢٥]

ئێستا بزانین هۆیەکەی چیە؟ لەسەرەتاوە وا دەردەکەوێ کە دەبێ بڵاوبوونەوەی ئاوسان و زۆربوونی

---

[٢٥] بڵاوکراوەی بانکی میللیی ئێران، ژمارە ٢٢٧، ٢٢٨، تاران، ١٩٦١.

دراوی نێو بازاڕ ببێتە هۆی کەم بوونەوەی سوودی دراو.

هەرچەند سوودی ئازاد ٢٤ـ٢٦٪ بوو، نرخی سوود لە بانکەکان دا سێ‌چوار جار لەوە کەمتر یانی ٦ـ٧٪ بوو. کەوابوو، هۆیەکەی ئەوەیە کە دەوڵەت دەیەوێ ناتەواویی بوودجە لەڕێگای ئەو قەرزانەوە پڕ بکاتەوە کە لە بانکی میللیی وەردەگرێ. وەك لەپێشەوە گوتمان ئەو قەرزانە تا ساڵی ١٩٥٩ گەیشتوونە ٣٦٤ میلیۆن دۆلار. زۆربەی ئەو دراوەی تازە بڵاو بۆتەوە بۆ مەبەستی عەسکەریو ئیداریو خەرجی ڕۆژانە سەرف دەکرێو لەئەنجام دا بەربڵاوبوونی ئاوسان هەر درێژەی دەبێو بانکەکانیش دراوی پێویستیان بۆ بەقەرزدان بە سەرمایەدارەکان لەدەست دا نامێنێ و ئەوانەی پێویستیان بەدراو هەیە دەبێ لە بازاڕی ئازاد وەدەستی بخەن و ئەوەش دەبێتە هۆی چوونەسەری نرخی سوودی ئازاد.

سەوداو مامەڵەی زەوییەکانیش بەتایبەتی لەدەوروبەری شارەکان تەئسیرێکی خراپی بۆ وەکارخستنی هێندێك دراوی تازە هەیە، چونکە کاتێك سەرمایەدار لە سەوداو مامەڵەی زەوی ساڵێ ٥٠ـ١٠٠٪ قازانج دەکا، کەس ئامادە نیە سەرمایەی خۆی لە کاروباری بەرهەمهێنان دا وەکار بخا. کابرا، لەبەهارێدا میتری چوارگۆشەی زەوی بە پێنج دۆلار دەکڕێ و ئاخری ساڵ بە ٨ـ١٠ دۆلارو زیاتریش دەیفرۆشێتەوە. کەوابوو، سەیر نیە کە کرێ خانوو لە هەموو خەرجێکی دیکە زیاتر دەچێتە سەر. لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥٣ـ١٩٦١دا خەرجی ژیان تێکڕا ٧٦٪ بەرەژوور چووە، بەڵام کرێ خانوو ١٢٠٪ زیادی کردوە.

بەرزبوونەوەی سوودی دراو دەبێتە کۆسپی وەسەریەك کەوتنی دراو و بەکارهێنانی بۆ بەرهەم هێنان و هەموو دراوەکان بۆ کاری بێ‌بەرهەم رادەکێشێ.

یەکێك لە هۆیەکانی ئەساسیی قەیرانی ئابووریی ئێستای ئێران پێوەندیی ئێران لەگەڵ پەیمانی دەستدرێژکەرانەی سەنتۆیە. ئێران خاوەنی لەشکرێکی ٢٠٠٠٠٠ کەسیە کە ٣٠٠٠٠ کەسی ئەفسەرو ٦٠٠٠٠ کەسی دەرەجەدارە.[٢٦] لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٣وە تا سەرەتای ساڵی ١٩٦١ موخاریجی نیزامیی ئێران گەیشتۆتە زیاتر لە ٨٦٦ میلیۆن دۆلار.[٢٧] ئەو دراوە زۆر لەو دراوە زیاترە کە ئێران لەماوەی نێوان ١٩٥٨ـ١٩٦٣دا بۆ سەنعەت و بازرگانیو هاتوچۆو بەرنامە کۆمەڵایەتیو ئیدارییەکان وەکاری خستوە.

لەبارەی بازرگانیی دەرەوەش ئەو سیاسەتە لە ڕێبازی (دەرگای ئاوەڵا)دا دەردەکەوێ. لەساڵی

---

[٢٦] ڕۆژنامەی (باختر امروز) ژمارەی ٢١ـ١٢ـ١٩٦١.

[٢٧] ئابووریی جیهانی و پێوەندیی نێو دەوڵەتان، ژمارە ١١، بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٦١.

١٩٥٣وە ئێران بۆتە بازاڕێکی ئاوەڵا بۆ هەموو وڵاتانی سەرمایەداری، لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە بگرە، تا فۆرمۆز. ئەو تیئۆرییە لەسەر تیئۆریی بەناوبانگی "خەرجی بەراوردکراو" دامەزراوە. ئەو تیئۆرییە دەڵێ هەرچی بازرگانی ئازادتر بێ، ئەوەندە زیاترو باشتر ئەسڵی "خەرجی بەراوردکراو" دێتەدیو بەپێی ئەم تیئۆرییە بازرگانیی جیهانی لەخۆڕا دەبێتە هۆی باشتربوونی دابەشکردنی جیهانیی کارو هەموو وڵاتێك دەتوانێ شتوومەکی بەرهەم هێنراوی خۆی بەشێوەیەکی باشتر بفرۆشێ کە لەو هەلومەرجەدا بە خەرجێکی کەمتر بەرهەمی هێناوە. بەڵام ئێران نەك هەر بۆتە کلکەی وڵاتەکانی ئیمپریالیستیو تەنیا کەرەستەی خاویان پێ دەفرۆشێ، بەڵکوو ناتوانێ بەرهەمە لەمێژینەکانیشی قاڵ بکاتەوە.

لەباری دابەشکردنی جیهانیی کاریشەوە وەزعی ئێران خراپتر بووە. ئەوەش بەڵگەی ئەوەیە کە هێنانەدیی تیئۆریی "خەرجی بەراوردکراو" لەپێوەندیی نێوان وڵاتانی سەرمایەدارییو ئەو وڵاتانەدا کە لەباری ئابوورییەوە دواکەوتوون، بێجگە لە بێهێزبوونی هەڵوێستی وڵاتە پاشکەوتووەکان بەرهەمێکی نیە.

لەباسی تیئۆریی "خەرجی بەراوردکراو"دا پێویستە ئەو مەسەلەیەش بگوترێ کە ئەو مۆنۆپۆلانەی بەردی دڵسۆزی بۆ ئەو تیئۆرییە لە سنگی خۆیان دەدەن، زۆر یەك لایی ئەو تیئۆرییە جێبەجێ دەکەن. چ وەزعێك دێتە پێش ئەگەر وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەئازادی نەوتی خۆیان لەسەر بناخەی ئەم تیئۆرییە بفرۆشن، ئەوە مۆنۆپۆلەکان کە نەوت بەنرخی خەلیجی مێکزیك واتە تۆنی بە ٢٣ دۆلار دەفرۆشن. لەکاتێك دا کە خەرجی بەرهەم هێنانی نەوت لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا زۆر کەمترە. ئەگەر وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ئەم نەوتە تۆنی بە ١٥ دۆلار لە بازاڕی ئورووپای ڕۆژئاوادا بفرۆشن، مۆنۆپۆلە نەوتییەکان چ دەکەن؟ ئایا ئەمە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست نیە کە نەوت بەکەمترین خەرج بەرهەم دێنێ؟ ئایا بە ڕێکەوتە کە ڕاست ئەو شتوومەکە، واتە نەوت کە وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بە کەمترین خەرج بەرهەمی دێنن، بەئازادی لە بازاڕی جیهانیدا نافرۆشرێو ڕاست هەر ئەو بەرهەمەش بەدەست مۆنۆپۆلە نێونەتەوایەتییەکانەوەیە کە بەنرخی مۆنۆپۆلی دەیفرۆشن؟

www.zmziran.com

فەسڵی دەهەم

جێگای نەوت لە ئابووریی نەتەوایەتی‌دا

١ـ نەوت لە جیهان دا

لە کوردستان هەروەك هەموو ناوچە خاوەن نەوتەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست، نەوت رۆڵێکی ئابووریی زۆر گرنگ یاری دەکا. ئەو مەسەلانە کە پێوەندی‌یان بە نەوت و ڕەنێوهێنانی نەوتەوە هەیەو لە داهاتوودا تا رادەیەکی زۆر پەرەئەستاندنی ئەو وڵاتانە لە مەیدانی ئابووری‌و سیاسی‌دا دیاری دەکەن، لە هەموو مەڵبەندەکەدا وەك یەك دەچن. کەوابوو، پێویستە ئەو مەسەلە لە هەموو بارێکەوە لەچوارچێوەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا لێك بدەینەوەو ناوەندی لێکۆڵینەوەکەمان باری ئابووریی نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و بەتایبەتی تەئسیری لەسەر داهاتووی گەشەکردنی ئەم ناوچەیە بێ.

هەتا دێ بایەخی نەوت لە ئابووریی جیهانی‌دا زیاتر دەبێ و بەرە بەرە وەك ئاوردوو جێگای خەڵووزی بەرد دەگرێتەوەو لەوە گرنگتر ئەوەیە کە وەك کەرەستەی خاو بۆ سەنعەتە شیمیایی‌یەکانیش بەکار دێ. چونکە لقێك لە شیمی‌دا کراوەتەوە بەناوی "پێترۆشیمی" کە بەگشتی لە ئابووری‌دا جێگایەکی زۆر گرنگی گرتوە. ئێستا نەوت یەکێك لەو کەرەستە خاوە هەرە گرنگانەیە کە مرۆڤ بەدوایان دا دەگەڕێ. چونکە دەرهێنان و گواستنەوەو ئەمبارکردن و پاڵاوتنی لە خەڵووزی بەرد هاسانترو کەم خەرج ترە. بۆ بەرهەمهێنانی هێزی کارەبا، تۆنێك نەوت هێندەی سێ تۆن خەڵوزی کاڵۆری تێدا هەیەو سەرەڕای ئەوەش هیچ خۆڵی نیە. بێجگە لەوەش نەوت هۆیەکی گرنگە بۆ بەرهەم هێنانی کووتی نیترۆژێن بۆ کشت‌وکاڵ. لەماوەی بیست ساڵدا نیسبەتی نەوت لە بەرهەمهێنانی کووت دا لە ١٠٪وە بۆتە ٦٠٪، لەکاتێك دا نیسبەتی خەڵووزی بەرد لە ٩٠٪وە هاتۆتە سەر ٤٠٪.

دیارە ئەهمییەتی ستراتیژیی نەوت هەر نیازی بە باسکردن نیە. چونکە لەگەڵ ئەوەی کە لەئەنجامی دۆزرانەوەو گەشەکردنی مووشەك و بەکارهێنانی چەند چەشنە سووتەمەنیی تازەدا، شەڕ شێوەیەکی تازەی بەخۆیەوە گرتوە، دیسانیش نەوت بە سووتەمەنی‌یەکی گرنگی شەڕەکانی ئەم سەردەمە دەناسرێ. پرۆژەکانی ئیمپریالیزم و پەیمانە نیزامی‌یەکانی وەك پەیمانی ئەتلانتیکی شیماڵی‌و هی‌تر، ئەو بایەخە

ستراتیژییەی نەوت دەسەلمێنن.

کەوابوو، جێی خۆیەتی کە بەرهەمهێنانی نەوت لە ساڵی ۱۹۰۰ەوە تا ۱۹٦٦، لە ۲۰ میلیۆن تۆنەوە گەیشتۆتە زیاتر لە ۱٦۰۰ میلیۆن تۆن، واتە هەشتا ئەوەندەی ساڵی ۱۹۰۰.

ئێستا چوار مەڵبەندی گرنگ بۆ دەرهێنانی نەوت هەن، کە بریتین لە: وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، مەڵبەندی دەریای کاریبی (یانی ڤێنزوێلا)، ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستو یەکیەتیی سۆڤیەتی. ساڵی ۱۹٦۱ بەرهەمی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە چوار یەکی هەموو بەرهەمی نەوتی جیهان زیاتر بووە. لەباری زێدەبەرهەمیشەوە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست هەموو دنیای سەرمایەداریی بەجێ هێشتوە، چونکە لەنێوان ساڵەکانی ۱۹۵۰ـ۱۹٦۵دا بەرهەمی نەوت لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ۳۷۰٪و لە ڤێنزوێلا ۱۸۸٪و لە وڵاتە یەکگرتووەکان تەنیا ٤٤٪ زیادی کردوە.[1]

سێ لە پێنجی هەموو زەخیرەی نەوت کە تا ئێستا لەدنیادا دۆزراوەتەوە، لە وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستە. ساڵی ۱۹٦۵ ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بە زیاتر لە ٤۰۰ میلیۆن تۆن بەرهەم وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای بەجێهێشت کە لەو ساڵەدا ۳۷۵ میلیۆن تۆنی بەرهەم هێنابوو. ئەمڕۆ ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە بەرهەم هێنانی نەوت دا پلەی یەکەمی گرتوە. لەو پازدە ساڵەی دواییدا بەرهەمی نەوتی کوردستان دە چەندانە زیادی کردوەو ساڵی ۱۹٦۵ بەرهەمی نەوتی کوردستان گەیشتۆتە ٤۵ مییۆن تۆن کە ۳٪ی بەرهەمی نەوتی هەموو دنیایە.❖

هەر ئەوەی کە باسمان کرد، بەچاکی ئەهمییەتی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بۆ ئابووریی وڵاتە سەرمایەدارییەکان و بەتایبەتی ئورووپای ڕۆژئاوا کە گەورەترین بەکارهێنەری ئەو نەوتەیە، دەردەخاو ئەو نەخشە گرنگە نیشان دەدا کە لەداهاتوودا نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە ئابووریی ئەمریکاو دنیای سەرمایەداریدا بەگشتی یاریی دەکا.

۲ـ نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و مۆنۆپۆلەکانی نەوت

لەگەڵ ئەو هەموو بایەخە کە نەوت لە ئابووریو گەشەکردنی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا هەیەتی،

---

[1] Petroleum Press Service، London September، 1962، p. 124.

❖ لە ساڵی ۱۹۷۱دا ئەو نەوتە کە لە هەموو پارچەکانی کوردستان ڕەنێو هێنراوە، نیزیکەی ٦۰ میلیۆن تۆن بووە. د.

گەلانی ئەم وڵاتانە نەوتەکەیان بەدەست خۆیانەوە نیە.[٢] چونکە ئەو سەرمایە نەتەوایەتی‌یەی لەو نەوتەدا خراوەتەکار، لە ١٪ی سەرمایە گشتی‌یەکە کەمترە. هۆیەکەشی ئەوەیە کە سەنعەتی نەوت هەمووی لەدەستی مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستی‌یەکان دایە کە لەپاش کێشەو هەرایەکی توند مۆنۆپۆلە ئەمریکایی‌یەکان وەپێش هەمووان کەوتوون. بەشی مۆنۆپۆلە ئەمریکایی‌یەکان کە ساڵی(١٩٣٧) ١٣/١٪ بووە، لەساڵی ١٩٥٧دا گەیشتۆتە ٥٩/٦٪، لەکاتێك دا بەشی مۆنۆپۆلەکانی بریتانیا لەو ماوەیەدا لە ٧٦/٨٪ ەوە هاتۆتە سەر ٣٠/٦٪.

کارتێلی جیهانیی[٣] نەوت کە لەمەودوا بە دوو پیتی (ك.ج) ناوی دەبەین، هەشت مۆنۆپۆلی نەوتی تێدا کۆبوونەوەو بەپێی ئەو ئیمتیازانە کە لەو مەڵبەندەدا وەریگرتوون، دەرهێنان و پاڵاوتن و بارکردن و فرۆشتنی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستی گرتۆتە دەست خۆی. لەو ساڵانەی دوایی‌دا هێندێك شیرکەتی نەوتی ئیتالیاو ژاپۆن و کاناداش هاتوونە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست. بەڵام ئەو ئیمتیازانەی ئەو شیرکەتانە وەریان گرتوون، جارێ بەرهەمێکی گرنگیان نەبووە، و لەگەڵ ئەوەش دا شیرکەتەکانی ژاپۆن و ئیتالیا کە ئەندامی (ك.ج) نین،[٤] هێندێك گیروگرفتی گەورە بۆ (ك.ج) دروست دەکەن.

ئێستا مۆنۆپۆلەکان لەسەر ئەوە کێشەیانە کە کامیان لەدەرهێنانی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا دەسەڵاتی زیاتر وەدەست بێنێ. بزانین ئەو هەموو بایەخ دانانە بۆ نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لەبەر چی‌یە؟

دەرهێنانی نەوتەکە خەرجی زۆر کەمە. لە خەلیجی مەکزیك دەرهێنانی بۆشکەیەك نەوت دوو دۆلاری

---

[٢] ئەم باسە پێوەندیی بەم وڵاتانەوە هەیە: ئێران، عیراق، عەرەبستانی سعوودی، کوەیت، قەتەر، مەڵبەندی بێلایەن و بەحرەین. میسرو تورکیاو ئیسرائیلیشمان لێ هەڵاواردوە، چونکە هەرسێکیان کەمتر لە ١٪ی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەرهەم دێنن.

[٣] کارتێلی جیهانی بەشێوەیەکی ڕەسمی نیە. بەڵام لەکردەوەدا ڕێککەوتنێکی نهێنی لەنێوان شیرکەتەکانی نەوت دا هەیە. ئەو ڕێککەوتنەش ڕقەبەریی نێوان ئەو شیرکەتانە لەنێو ناباو زۆرجار ڕقەبەری‌یەکی توندیان لەنێودا هەیە.

[٤] ئەندامانی کارتێلی جیهانی بریتین لە پێنج شیرکەتی ئەمریکایی: Standard Oil Company of New Jersey، Standard Oil Company of California، Soconu Vacuum Oil Company، Gulf Oil Corporation، Texas Company دەگەڵ شیرکەتی ئینگلیزیی British Petroleum Company و شیرکەتی ئینگلیزی ـ هولەندیی Royal Dutch Shell Company و شیرکەتی فەرانسەیی Compagnie Francaise des Petroles

تێ‌دەچێ، بەڵام لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست تەنیا ١٠ـ٣٥ سەنتی تێ‌دەچێ، یانی پێنج تا بیست جار کەمتر. سەرچاوەی ئەو جیاوازی‌یەش هەڵکەوتنی بیرە نەوتەکانی مەڵبەندی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستە. هەر ئەوەندە بەسە کە بگوترێ چاڵە نەوتێکی ئێران، یا سعوودی، یا کوەیت ٥٠٠ هێندەی چاڵە نەوتێکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای نەوت لێ دەردێ. چونکە بەرهەمی چاڵە نەوتێك لە کوەیت ڕۆژی نیزیکەی ٧١٠ تۆن، لە سعوودی ٨٢٠تۆن، لە عیراق ٩٤٠ تۆن و لە ئێران ١١١٥ تۆنە، لەکاتێك دا بەرهەمی ڕۆژانەی چاڵە نەوتێکی وڵاتە یەکگرتووەکان تەنیا ١٦٥ تۆنە. ئەمجار لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست هیچ چاڵاوێك وشك نیە، لەکاتێك دا ٤٠٪ی ئەو چاڵاوانەی لە وڵاتە یەکگرتووەکان لێ دەدرێن وشك و برنگن و دیارە ئەوەش خەرجی بەرهەمێنان زیاد دەکا. پاشان، سەنعەتی نەوت لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست تازەترین ئامرازی تێدا خراوەتە کارو زۆریەی کارەکانی دەرهێنان و پاڵاوتنی نەوت ئۆتوماتیکی‌یەو ئۆتومانیزاسیۆن هەروا بەردەوامە. لەبەر ئەوەش سەرەڕای زیادبوونی بەرهەم هەمیشە ژمارەی کرێکارانی سەنعەتی نەوت کەم دەبێتەوە. بڵاوبوونەوەی ئۆتومانیزاسیۆن بەمانای زیادبوونی بەرهەمداریی کارە، کە ئەوەش گەورەترین قازانجی بۆ مۆنۆپۆلەکان تێدایە. چونکە بۆ ئەوان ئەنجامە کۆمەڵایەتی‌یەکانی ئۆتومانیزاسیۆن بەتایبەتی زۆربوونی هۆردووی بێکاران گرنگ نیە. ئەوان ژمارەیەکی کەم کرێکاریان (بەداهاتێکی زۆرەوە) پێ باشترە لە ژمارەیەکی زۆر بە کرێ‌یەکی کەم. دیارە ئەو کارە هێندێك قازانجی سیاسیی هەیە، چونکە دەبێتە هۆی پەیدابوونی تاقمێك ئاریستۆکراتی بەڕواڵەت کرێکار کە لە هەل‌ومەرجی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا کارمەندە هەمیشەیی‌یەکانن. ئەو کارەش نەخشی کرێکارانی نەوت لە جووڵانەوەی چینی کرێکار، بەتایبەتی لە خەبات دژی مۆنۆپۆلەکانی بێگانەدا کەم دەکاتەوە.(٥)

هەقدەستی کرێکارانی نەوت لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەتێکڕایی هەشت یەکی هەقدەستی کرێکارانی نەوت لە وڵاتە یەکگرتووەکانەو دیارە ئەوەش زۆری قازانجی مۆنۆپۆلەکان تێدایە.(٦)

---

(٥) داهاتی مانگانەی کرێکارێکی کارامە لە سەنعەتی نەوت دا دەگاتە ٧٠ـ٨٠ دۆلار کە لە لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا لەچاو سەنعەتەکانی دیکە کرێ‌یەکی زۆرە، چونکە کرێکارێکی کارامە لەو سەنعەتانەدا مانگی ٤٠ـ٥٠ دۆلار هەقدەست وەردەگرێ.د.

(٦) هەقدەستی کرێکاران لە وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا جیاوازی‌یەکی زۆری هەیە: ئەو وڵاتانە کە پایەی ژیانیان بەرزترەو کرێکارانیان هەستی چینایەتی‌و رابردووی خەبات دژی مۆنۆپۆلەکانیان زیاترە هەقدەستێکی زیاتر لە هی کرێکارانی وڵاتێکی وەك عەرەبستانی سعوودی وەردەگرن.د.

لەبەرئەوەی بەرهەمداریی کار زۆر بەرزەو چەوساندنەوەیەکی توندیشی لەگەڵە، نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە نەوتی هەموو دنیای سەرمایەداری هەرزانتر تەواو دەبێ.

چاڵە نەوتەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە بازاڕەکانی ئورووپاش نیزیکن، کە کڕیاری سەرەکیی ئەو نەوتەن و لەبەرئەوەی زۆریەری نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە نیزیك کەنارەکانی دەریاو بەتایبەتی کەناری خەلیجی فارس دەردەهێنرێ، گواستنەوەشی هاسانترە. ئەوەی لە نیزیك کەناری دەریاش نیە، لە ڕێگای لوولە نەوتی‌یەکانەوە بەهاسانی دەگوێزرێتەوە بۆ کەناری دەریای مێدیترانە. ئەوەش دەرکەوتوە کە گواستنەوەی نەوت لەڕێگای دەریاوە لە هەموو ڕێگایەك هەرزانتر تەواو دەبێ. چونکە پاش شەڕی دووهەمی جیهانی خەرجی گواستنەوەی نەوت لەڕێگای دەریاوە، لەسەریەك حەفتاجار لە هی ڕێگای وشکی و بیست جار لە هی ڕێگای ئاسن و چوار جار لە گواستنەوە بە لوولە کەمتر بووە. ئەمجار وەك دەزانین ڕۆژهەڵاتی دوور نەوتی کەمەو ١٠٪ی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ئەو دەی‌کڕێ، کە ئەگەر مەڵبەندە نەوتەڵاتەکانی دنیای سەرمایەداری لەبەرچاو بگرین، ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست نیزیکترین مەڵبەندی نەوتەڵاتە بۆ ڕۆژهەڵاتی دوور.

مۆنۆپۆلەکانی نەوت ئیمتیازی هێندە گەورەیان لە دەرهێنانی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا چنگ کەوتوە، کە هانیان دەدا بۆئەوەی هەموو توانای خۆیان بۆ دەرهێنانی نەوت لەو مەڵبەندە وەکار بخەن. بۆنموونە قازانجی ساڵانەی مۆنۆپۆلە ئەمریکایی‌یەکان لە وڵاتە یەکگرتووەکان ٢٠٪و لە ڤێنزوێلا ٣٥٪ و لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ١٠٠٪ی ئەو سەرمایەیە کە خستوویانەتەکار.

وەك لەمەودواش دەبینین دابەش کردنی قازانج لەنێوان شیرکەتەکانی نەوت و وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا لەسەر بناخەی ٥٠ـ٥٠ تەنیا درۆو چاوبەستنەو ئەوەی دەست مۆنۆپۆلەکان دەکەوێ یەکجار لەنیوە زیاترە، چونکە تەنیا قازانجی پاك کردە کە بەرەسمی‌لە ئاماری نەتەوە یەکگرتووەکان دا هەیە، ساڵی ١٩٦١ گەیشتۆتە ١٥٠٠ میلیۆن دۆلار.

ئاسۆی گەشەکردنی سەنعەتی نەوتیش لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە هەموو دنیای سەرمایەداری ڕوونترە، چونکە زیاتر لە ٧٠٪ی ئەو زەخیرە نەوتەی تا ئێستا دۆزراوەتەوە کەوتۆتە ئەو مەڵبەندەو هەموو ساڵێکیش کانگای تازەتر دەدۆزرێنەوە، لەکاتێك دا کەندوکۆژ لە مەڵبەندەکانی دیکەی دنیای سەرمایەداری‌دا بەرهەمی زۆر کەمە.

لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥٠ـ١٩٦٥دا نیسبەتی بەشی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە بەرهەم هێنانی نەوتی جیهان

www.zmziran.com

له ٩/١٦٪وه گەیشتۆته ٢٥٪. ئەو جەدوەلەی خوارەوە کە بەرهەم هێنانی نەوتی ئەو سێ مەڵبەندە گرنگەی دنیای سەرمایەداری لە نۆ ساڵەی دواییدا نیشان دەدا، زۆر بەڕوونی گۆڕانەکانی ئەم دواییانەمان بۆ دەردەخا.

جەدوەلی ژمارە (٢٣)

بەرهەمی نەوت بە میلیۆن تۆن

ساڵ	١٩٥٧	١٩٥٨	١٩٥٩	١٩٦٠	١٩٦١	١٩٦٢	١٩٦٣	١٩٦٤	١٩٦٥
وڵاتە یەکگرتووەکان	٣٥٣	٣٣٠	٣٤٧	٣٤٥	٣٥٣/٥	٣٦١/٦	٣٧١	٣٧٦/٦	٣٨٤/٩
ڤێنزۆێلا	١٤٥/٣	١٣٨/٦	١٤٦/٥	١٥١	١٥١	١٧٠/٨	١٦٩/٢	١٧٧/٧	١٨١/٧
ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست	١٧٥	٢١٠	٢٢٦	٢٦٥	٢٧٨/٥	٣٠٥	٣٣٨/١	٣٧٧	٤١٥/٩

لەو جەدوەلەڕا جیاوازیی نێوان زێدەبەرهەمی هەرکام لەو سێ مەڵبەندە لە هەشت ساڵی ڕابردوودا بەڕوونی دەردەکەوێ. لەکاتێك دا زێدەبەرهەمی وڵاتە یەکگرتووەکان ٩٪ و هی ڤێنزۆێلا ٤٤٪ بووە، زێدە بەرهەمی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست گەیشتۆتە ١٣٧٪.*

ساڵی ١٩٥٨ زەخیرەی نەوت لە وڵاتە یەکگرتووەکان ١٢ هێندەی بەرهەمی ساڵانەو لە ڤێنزۆێلا ١٥ هێندە بووە، لەکاتێك دا ساڵی ١٩٦١ لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست زەخیرەی نەوت ٩٠ هێندەی بەرهەمی ساڵانە بووە.

٣ـ نەزمی ٥٠ـ٥٠ و جێبەجێکردنی

بەپێی چوونەسەری بایەخی نەوت لە ئابووریی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا، تێکۆشانی ئەو وڵاتانە بۆ وەدەست هێنانی بەشێکی زۆرتر لە قازانجی نەوت زیادی کردوە. زۆریەی ئەم وڵاتانە گیروگرفتی ئابووریی زۆر گەورەیان هەیە. هەروەها ناتەواوی بودجەی گشتیو نەبوونی سەرمایەی پێویست بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکانی پەرەپێدان، ئەم وڵاتانە هان دەدا بۆئەوەی بەشێکی زۆرتر لە قازانجی نەوت داوا بکەن. جووڵانەوەی دژی ئیمپریالیستیو بەتایبەتی نارەزایی لە مۆنۆپۆلەکانی نەوت لەگەڵ ئەو هۆ ئابووریيانەی سەرەوە، هەموویان پاڵ بەو حکوومەتانەوە دەنێن بۆئەوەی داوای بەشێکی عادڵانەتر لە بەرهەمی نەوت

* لە ساڵی ١٩٦٥وە هەتا ١٩٧٢ زێدەبەرهەمی نەوتی ئەمریکا ٣٨٪ و هی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ٦٤٪ بووە تەنانەت هی ڤێنزۆێلا ٨٪ هاتۆتە خوارێ.

www.zmziran.com

بکەن. حکوومەتەکانی ئەم وڵاتانە ئەوەش دەزانن کە وەزعی نێونەتەوایەتی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان ئامادەیەو وڵاتانی سۆسیالیستیو وڵاتە بێلایەنەکان و پیاوە دیموکراتەکانی وڵاتانی پێشکەوتووی سەرمایەداری پشتیوانیی‌یان لێدەکەن. هەربۆیەش دەبینین بەرامبەر بە مۆنۆپۆلەکان توندتر رادەوەستن و تەنانەت هێندێکیان هێندێك هەنگاوی بەرچاویشیان هەڵێناوەتەوە.

ئەو تێکۆشانە تا ئێستا لەسەر زیادکردنی داهاتی ئەم وڵاتانە لە نەوت ساخ بۆتەوە، ئەویش لەچوارچێوەی ئەو رێککەوتنانەدا کە لەنێوان ئەم وڵاتانەو مۆنۆپۆلەکانی نەوت دا بەستراون. وەك دەزانین ئەو رێککەوتنانە بەرەسمی لەسەر ئەساسی ٥٠ـ٥٠ بەستراون.

لەپێش دا دەبێ بڵێین کە ئەسڵی ٥٠ـ٥٠ لەپاش خەباتێکی دژوارو بەردەوام هاتۆتەدیو ئەم وڵاتانە لەپێش دا زۆر کەمتریان وەردەگرت، بۆنموونە لەسەرەتای ساڵی ١٩٠٨وە کە لەئێران دەست بە دەرهێنانی نەوت کراوە، هەتا ساڵی ١٩٥٠ کە سەنعەتی نەوت میللی کرا، شیرکەتی نەوتی ئێران و ئینگلیزی پێشوو ٣٢٦ میلیۆن تۆن نەوتی دەرهێناوە کە ئێران تەنیا ١٠٥ میلیۆن لیرەی ئیستەرلینی لێ دەست کەوتوە، لەکاتێك دا شیرکەت ٧٩٠ میلیۆن لیرە قازانجی لێ وەرگرتوە. شیرکەتی نەوت لە هەر تۆنێك دوو لیرەی قازانج دەکرد، بەڵام ئێران تەنیا بیست و شەش شلینی لێ پێ دەبرا، واتە حەوت جار کەمتر لە قازانجی شیرکەت.

لەپاش شەڕی دووهەمی جیهانی وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست خەباتێکی شێلگیریان دژی مۆنۆپۆلەکان دەست پێکردو لەساڵی ١٩٥٠دا ئەو خەباتە گەیشتە ئەوپەڕیو بە میللی کردنی سەنعەتی نەوت لە ئێران تەواو بوو. لەوکاتەدا ئێران گەورەترین وڵاتی بەرهەم هێنەری نەوتی ئەو مەڵبەندە بوو. ساڵی ١٩٥٤ جارێکی دیکە نەوتی ئێران کەوتەوە دەستی مۆنۆپۆلەکانی نەوت و ئەو جارە کۆنسۆرسیۆمی جیهانی جێگای شیرکەتی نەوتی ئێران و ئینگلیزی گرتەوە. بەڵام ئەو رووداوە بۆ یەکەم جار ئەو راستی‌یەی خستە بەرچاوی گەلانی ئەم وڵاتانە کە مۆنۆپۆلەکان چ سامانێکی زۆریان لەو وڵاتانە بە تاڵان دەبرد.

ناڕەزایی‌و بەرەبەرکانیی گەلان سەرەنجام مۆنۆپۆلەکانی ناچار کرد کە هێندێك پاشەکشە بکەن. ئەوەبوو کە دەستیان لە ئیمتیازەکانی پێشوویان هەڵگرت و ئەسڵی ٥٠ـ٥٠ لە دابەشکردنی قازانج دا هاتەگۆڕێ.

بەپێی ئەو ئەسڵە قازانج بەگوێرەی (نرخی راگەیەندراو) حیساب دەکرێ،[7] بەڵام لەپێش ساڵی ١٩٤٨دا نرخی نەوت بەگوێرەی خەرجی بەرهەم هێنان لە وڵاتە یەکگرتووەکان حیساب دەکرا. لەوکاتەش دا وڵاتە یەکگرتووەکان گەورەترین بەرهەمهێنەرو بەکارهێنەری نەوت لە جیهان دا بوو. بەڵام لەو وەختەوە لە وڵاتێکی نەوت فرۆشەوە بۆتە وڵاتێکی نەوت کڕو ئەمجار مۆنۆپۆلەکان نرخی نەوتیان بەگوێرەی خەرجی بەرهەمهێنان لە وێنزۆئێلا حیساب کرد. ئێستا خەرجی بەرهەمهێنان بۆ هەر بۆشکەیەك نەوتی خاو بەم جۆرەی خوارەوەیە:

جەدوەلی ژمارە (٢٤) خەرجی بەرهەمهێنان بۆ هەر بۆشکەیەك (بەدۆلار)[8]	
ئێران	٠/١٠
سعوودی	٠/٣٥
عیراق	٠/٢٥
کوەیت	٠/١٠
خەلیجی فارس تێکڕا	٠/٢١
دەریای کاریبی	٢/٨٥

بەتێکڕایی خەرجی بەرهەمهێنان لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دە یەکێکی خەرجی بەرهەمهێنان لە خەلیجی مەکزیك و چواریەکێکی خەرجی بەرهەمهێنان لە دەریای کاریبیە. نەوتی خاویش لە هەرکام لە مەڵبەندو وڵاتەکانی بەرهەمهێنەردا بەم جۆرەیە:[9]

---

(٧) نرخێکە کە مۆنۆپۆلەکان بۆ نەوتی دیاری دەکەن.

(٨) "ئابووریی وڵاتانی سەرمایەداری پاش شەڕی دووهەمی جیهانی"، مۆسکۆ، ١٩٥٩، ل١٠١.

(٩) ئەو جەدوەلە بەپێی Petroleum Press Service، London، 1962. ساز کراوە.

جەدوەلی ژمارە (٢٥)	
نرخی بۆشکەیەك نەوتی خاو لە ساڵی ١٩٦٢دا (بەدۆلار)	
خەلیجی فارس (بەتێکڕایی)	١/٧٢
ئێران	١/٧٣
عیراق	٢/٠٧
عەرەبستانی سعوودی	١/٨٠ [١٠]
کوەیت	١/٥٩ [١١]
دەریای کاریبی	٢/٥٢
خەلیجی مەکزیك (بەتێکڕایی)	٣/١٥ ـ ٣/٢٥ [١٢]

ئەو جەدوەلە نیشان دەدا کە فەرقی نرخەکان کەمترە لە فەرقی خەرجی بەرهەمهێنان. دەتوانین بڵێین هۆیەکەشی ئەوەیە کە ئەو خەرجانەی لە جەدوەلی ژمارە (٢٤) دا باس کراون، تا رادەیەك لەگەڵ خەرجی راستەقینەی بەرهەمهێنان لێك نیزیکن، بەڵام ئەو نرخانەی لە جەدوەلی ژمارە (٢٥) دا باس کراون، بێجگە لە هی خەلیجی مەکزیك هەموویان ئەو نرخانەن کە مۆنۆپۆلەکان وەك نرخی "راگەیەندراو" دیاریی دەکەن. لەسەر ئەساسی ئەو نرخانەش وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست پاش دەرکردنی خەرجەکانی بەرهەمهێنان بەشی خۆیان لەقازانجی نەوت وەردەگرن. دیارە هەم نرخەکان و هەم خەرجی بەرهەمهێنان مۆنۆپۆلەکان دیاری دەکەن. جێگای سەرنجە، کە شیرکەتی نەوتی عیراق خەرجی بەرهەمهێنان بۆ نەوتی کەرکووك و بەسرەو مووسڵ، تۆنی ١٣ شلین حیساب دەکا، لەکاتێك دا هەلومەرجی بەرهەمهێنان لەو سێ مەڵبەندەدا زۆر لێك جیایە. بێجگە لەوەش بەدرێژایی ماوەی دوای شەڕ خەرجی بەرهەمهێنان وەك خۆی ماوەتەوە.

هەلومەرجی وڵاتە یەککرتووەکانی ئەمریکا بۆ بەرهەمهێنانی نەوت لە هەموو شوێنەکانی دیکە خراپترەو لەبەر ئەوە، نرخی جیهانیی نەوت بەگوێرەی ئەو هەلومەرجە دیاری دەکرێ. پێویستە نەخشی کارتیلی جیهانییشمان لە دیاریکردنی نرخی نەوت دا لەبەرچاو بێ. ئەمە مانای ئەوەیە کە نرخی جیهانیی نەوت هەمیشە بەگوێرەی نرخی نەوتی وڵاتە یەککرتووەکان دیاری دەکرێ، نەك بەگوێرەی نەوتی وێنزوێلا، وەك

---

[١٠] خەستایی ٣٤ـ٣٤/٩ دەرەجە.

[١١] خەستایی ٣١ـ٣١/٩ دەرەجە.

[١٢] خەستایی ٣٥ـ٣٥/٩ دەرەجە.

قسەکەری کارتێلی جیهانی ئیدیعا دەکا.

بەو پێیە دەبێ نرخی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بۆشکەی ٣/١٥_٣/٢٥ دۆلار بێ. کە ئەوەش نیزیکەی دوو هێندەی نرخی راگەیەندراوی ئێستایەو دەتوانێ داهاتی وڵاتەکانی خاوەن نەوت تا رادەیەکی زۆر بەرێتە سەر. دیسان ئەمە وا دەگەیەنێ کە مۆنۆپۆلەکانیش زیاتر قازانجیان دەست دەکەوێ، بەڵام راستیی مەسەلەکە بەو ساکارییە نیە.

لێرەدایە کە دەسەڵات و توانای کارتێلی جیهانیی نەوت دەردەکەوێ. کارتێلی جیهانیی نەوت ساڵی ١٩٦٠، ٦١٪ی بەرهەمی نەوتی دنیای سەرمایەداریو ٩٤٪ی بەرهەمی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستی بەدەستەوە بووە. ئەمەش مانای ئەوەیە کە کارتێلی جیهانیی نەوت گەورەترین دەسەڵاتی بەسەر دەرهێنان و دابەش کردنی نەوتی دنیای سەرمایەداریدا دەڕوا. کارتێلی جیهانی بەو هەموو دەسەڵاتەوە دەتوانێ بە کەیفی خۆی یاری بە نرخی نەوت بکا. بۆ نموونە لە خەلیجی فارس نەوت وەردەگرێ، بێئەوەی کڕین و فرۆشتنێك لە گۆڕێدا بێ. سەودایەکە لە ئورووپای ڕۆژئاوا دەکرێ، کە لەوێ نەوت بەنرخی جیهانی دەفرۆشرێ. ئەو یاری پێکردنە سەرچاوەی گەورەترین قازانجێکە کە کارتێلی جیهانی بە زیانی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەستی دەکەوێ. چونکە فەرقی نێوان نرخی جیهانی و نرخی راگەیەندراو لە خەلیجی فارس، بۆ هەر بۆشکەیەك دۆلارێك، یانی بۆ هەر تۆنێك ٧/٢ دۆلارە.[١٣] ئەو فەرقە بۆ ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ساڵی ١٩٦٢ گەیشتۆتە دوو میلیارد دۆلارو بۆ دانیشتووانی کوردستانیش لە ٢٥٠ میلیۆن دۆلار تێپەڕیوە کە مۆنۆپۆلەکان لەرێگای یاریکردن بە نرخی نەوتەوە بە تاڵانیان بردوە. بۆ دەرخستنی گرانایی ئەو دراوە کە دەگاتە ١٢٥ میلیۆن دۆلار، ئەوەندە بەسە کە بڵێین ئەوە ١٢/٥٪ی داهاتی نەتەوایەتیی هەموو بەشەکان کوردستانە. بەراوردێکی نرخەکانی نەوتی خاو بۆمان دەردەخا کە نرخی راگەیەندراوی بۆشکەی نەوت لە خەلیجی فارس ٠/٥ دۆلار نزمترە، تەنانەت ئەگەر نەوتی ڤێنزۆئێلاش بە ئەساسی ئەو بەراوردە دابنێین.

---

[١٣] بۆ ساکار کردنەوە خەستایی هەرە بەرزی نەوتی ئەمریکامان لەبەرچاو گرتوەو ئەژمارەی هەرە نزممان دۆلارێك داناوە، واتە جیاوازیی نێوان نرخی نەوتی ئەمریکاو نەوتی ئێران ٣/١٥_٢/٧=١/٨ دۆلارە.

جەدوەلی ژمارە (٢٦) داهاتی نەوتی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لەنێوان ١٩٥٧_١٩٦١دا بە ملیۆن دۆلار[14]					
	١٩٥٧	١٩٥٨	١٩٥٩	١٩٦٠	١٩٦١
ئێران	٢١٣	٢٧٢	٢٦٢	٢٨٥	٢٩٠
عیراق	١٣٧	٢٢٤	٢٤٣	٢٦٧	٢٦٥
سعوودی	٣٠٣	٣٠٢	٢٩٤ [15]	٣٣٢ (١٥)	٣٤٠ (١٥)
کوەیت	٣٠٨	٣٥٤	٤٠٩ [16]	٤٠٩ (١٦)	٤٥٤ (١٦)
وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بە تێکڕایی	١٠١٦	١٢٢٤	١٢٧٤	١٣٦٠	١٤٤٠ [17]

ئەو جەدوەلە بە تێکڕایی زیادبوونی داهاتەکان نیشان دەدا، بەڵام پێویستە داهاتی هەر تۆنێك نەوتیش لەبەرچاو بگرین کە لەو ساڵانەدا بەم جۆرە بووە:

داهاتی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە هەر تۆنێك نەوتی خاو بە دۆلار					
	١٩٥٧	١٩٥٨	١٩٥٩	١٩٦٠	١٩٦١
ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست (تێکڕا)	٥/٨	٥/٨	٥/٨	٥/١	٥/١

ئەمە وادەگەیەنێ کە داهاتی تۆنێك نەوت لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ٧٠ سەنت یانی ١٢٪ هاتۆتە خوارو بەو پێیە وڵاتانی ئەو مەڵبەندە ساڵی ١٩٦١ نیزیکەی ١٩٥ ملیۆن دۆلاریان زیان پێگەیشتوە.

بێسوود نیە کە هێندێك لەو ئەژمارانەی لەجەدوەلی سەرەوەدا هاتوون وردتر تەماشا بکەین. بەرهەمی نەوت لە ئێران کە کۆنسۆرسیۆم بە سەری را دەگا، ساڵی ١٩٦١ هەشت ملیۆن تۆن چۆتە سەرێ. کەچی

---

[14] ئەم جەدوەلە بەپێی Petroleum Press Service، 1962. ل٣٢٤، گۆترەییەکانیش دانە ساز کراوە. ئامادەی کردوون.د.

[15] ئەم ئەژمارەیە مەڵبەندی بێلایەن ناگرێتەوە.

[16] ئەژمارەکە گۆترەیە.

[17] بەحرەین و قەتەریشی لەگەڵە.

www.zmziran.com

داهاتی وڵاتەکە تەنیا پێنج میلیۆن دۆلاری زیاد کردوە، ئەمە وا دەگەیەنێ کە ئێران لەجیاتی هەر تۆنێك لەو زێدە بەرهەمەی ساڵی ١٩٦١ تەنیا ٦٠ سەنتی وەرگرتوە. لەعیراق بەپێچەوانە بەرهەمەکە تەنیا یەك میلیۆن تۆن زیادی کردوە، بەڵام داهاتەکەی دوو میلیۆن دۆلار بەرەژوور چووە. ساڵی ١٩٦٠ سەرلەنوێ نرخی راگەیەندراوی نەوت هاتەخوارێو وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست ٣ـ٤٪ی داهاتی خۆیان لەدەست چوو. لێرەدا وێنزوێلاش دەگەڵ ئەم وڵاتانە کەوت و لە سێپتامبری ئەو ساڵەدا (خەرمانانی ساڵی ١٣٣٩) رێکخراوێکیان بەناوی "رێکخراوی وڵاتانی نەوت دەرچوێن" دامەزراند.[١٨] وڵاتانی ئەندامی ئەو رێکخراوە سەلماندیان کە نەوت بەشێکی گرنگە لە داهات و لەو سەرمایەیە کە ئەم وڵاتانە لە پرۆژە ئابووریەکان دا وەکاری دەخەن، هەروەك بارتەقا هاتنەوەی بوودجەی دەوڵەتیش راستەوخۆ پشتی بە بەرهەمی نەوت بەستوەو ئەویش "وەك سەرمایە دەبڕێتەوەو پێویستە بارتەقای ئەوەی لێی خەرج دەکرێ، سەرمایەیەکی دیکەی لەجێگا دابنرێ.".

ئەوەی لەبارەی نەوتی خاوەوە گوتمان، هەمووی لەبارەی بەرهەمەکانی نەوتیشەوە راستەو دەتوانین بەوەڕا بزانین مۆنۆپۆلەکان چ قازانجێکی زۆریان دەست دەکەوێ. ئەوان هەر تۆنێك نەوت لە ئورووپای رۆژئاوا بە ٢٤٠ دۆلار بەو کەسانە دەفرۆشنەوە کە نەوتەکە دەکار دەکەن، ئەو نرخە ١٦٠ هێندەی خەرجی بەرهەمهێنان لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاستە کە گوتمان خەرجی بەرهەمهێنانی هەر بۆشکە نەوتێك ٢١سەنت، واتە هەر تۆنێك ١/٥ دۆلارە.

پروپاگەندەچی‌یەکانی کارتێلی جیهانیی نەوت ئەو فەرقە بەوە پینە دەکەن کە ئەو وڵاتانەی نەوت دەکڕن، خەراجێکی زۆر دەخەنە سەر نەوت، بێ‌ئەوەی ئاشکرای بکەن کە ڕادەی ئەو خەراجە چەندە. بەڵام خۆ ئاشکرایە کە خەرجی گواستنەوەو پاڵاوتن و فرۆشتن و هەروەها گومرگیش بە هەموویانەوە ١٦٠ جار لە خەرجی بەرهەمهێنان زیاتر نین.

نوێنەری سعوودی لە رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان دا ئیسپاتی کرد کە مۆنۆپۆلەکانی نەوت لە گواستنەوەی هەر بۆشکەیەك نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست ٢٠ سەنت و لە پاڵاوتنی دۆلارێك و لە فرۆشتنی دوو دۆلار قازانج وەردەگرن، کە تێکڕا دەکاتە ٣/٢ دۆلار.

---

[١٨] ئەندامانی ئەم رێکخراوە بریتین لە: ئێران، عیراق، سعوودیو وێنزوێلا. پاشانیش لیبی و قەتەرو ئەندۆنێزی‌یان دەگەڵ کەوتوون.

لەوەی باسمان کرد دەردەکەوێ کە خەرجی بەرهەمهێنانی نەوتی خاو لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بۆ هەر تۆنێك ١/٥ دۆلارە. مۆنۆپۆلەکانی نەوت وا دەنوێنن کە پڕۆژەکانی کەندوکۆژو دۆزینەوەی نەوت خەرجێکی گرانیان تووش دەکا. با وا دابنێین کە ئەویش سێ یەکێکی خەرجی بەرهەمهێنانە، واتە نیو دۆلارو هەمووی دەکاتە دوو دۆلار. نەوتی خاوی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە بازاڕی جیهانیدا تۆنی بە ٢٣/٣ دۆلار دەفرۆشرێ، یانی هەر بۆشکەی ٣/١٥ دۆلار، سەرچاوەی ئەو هەموو قازانجەی وەدەست مۆنۆپۆلەکانیش دەکەوێ لێرەدایە.

جەدوەلی ژمارە (٢٧) قازانجی پاك کردەی مۆنۆپۆلەکانی نەوت لە هەر تۆنێك نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست (بەدۆلار)	
تێکڕای خەرجی کەندوکۆژو دەرهێنان	٢
تێکڕای داهاتی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست	٥/١
هەمووی ئەو سەرمایەی تێیدا خراوەتەکار	٧/١
نرخی فرۆشتن	٢٣/٣
قازانجی پاك کردە	١٦/٢

ئەو نەوتەی لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەرهەم هێنراوە، بەهەموویەوە لە ٣٠٠ میلیۆن تۆن تێپەڕیوەو داهاتێکی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لێیان دەست کەوتوە گەیشتۆتە ١٥٣٠ میلیۆن دۆلار، لەکاتێك دا مۆنۆپۆلەکانی نەوت تێکڕا٤٨٦٠ میلیۆن دۆلاریان قازانج لێ چنگ کەوتوە. بێجگە لەوە، ٢٠٪ی نەوتەکەش (یانی ٦٠ میلیۆن تۆن) لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەپاڵێورێو ئەگەر حیسابەکەی نوێنەری سعوودی بکەینە ئەساسی لێکدانەوەی خۆمان، یانی لە عەرەبستانی سعوودی بۆ هەر بۆشکەی نەوتی پاڵێوراو ٣/٢٠ دۆلار (تۆنی ٢٣ دۆلار)و لە وڵاتەکانی دیکەی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست نیزیکەی ٢٠ دۆلار قازانج دابنێین،[١٩] دەردەکەوێ کە مۆنۆپۆلەکان ١٢٠٠ میلیۆن دۆلاری تریش قازانجیان دەست دەکەوێ.

---

[١٩] World Petroleum Industry، New York، 1961، p. 271.

ئەو قازانجەی مۆنۆپۆلە نەوتییەکان لە ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست چنگیان دەکەوێ، ئەژمارەیەکی سەرسوڕهێنەر، واتە ٦٠٦٠ ملیۆن دۆلارە، یانی ١٥٪ زیاتر لە داهاتی نەتەوایەتیی هەموو وڵاتەکانی خاوەن نەوتی ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست. کەوابوو، بەڕێکەوت نیە کە مۆنۆپۆلە گەورەکانی نەوتی جیهان لە دە ساڵی ڕابردوودا ٥٤ ملیارد دۆلار قازانجیان چنگ کەوتوە.[٢٠]

ئەو ئەژمارانەی سەرەوە نیشان دەدەن کە ئەساسی ٥٠ـ٥٠ فروفێڵێکی داپۆشراوەو بەپێی ئەوەی لە سەرەوە باسمان کرد، نیسبەتەکە ٥٠ـ٥٠ نیە، بەڵکوو ٧٩/٨ـ٢٠/٢ لەسەد بەقازانجی مۆنۆپۆلەکانە. ئەوە نیشان دەدا کە دەکرێ داهاتی وڵاتانی بەرهەمهێنەری نەوت لە ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست دوو هێندە تا دوو هێندەو نیو زیاد بکا. دووچەندانەی داهاتی نەوتی کوردستانیش بۆ ساڵی ١٩٦٢ مانای زیادبوونی ١٨٠ ملیۆن دۆلارە.

زۆرجار مۆنۆپۆلەکانی نەوت باسی ئەوە دەکەن کە دەرهێنانی نەوت پێویستیی بە سەرمایەیەکی زۆر هەیە، بەڵام ئەو سەرمایەیەی لە ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست دا وەکار خراوە، لەهی هەموو شوێنەکانی دنیای سەرمایەداری کەمترە.

جەدوەلی ژمارە (٢٨)

تێکڕای ئەو سەرمایەیە کە لە دەساڵەی ١٩٤٩ـ١٩٥٩دا بۆ دەرهێنانی هەر تۆنێك نەوت وەکار خراوە (بەدۆلار)[٢١]

ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا	کانادا	ڤێنزوێلا	ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست	ڕۆژهەلاتی دوور	وڵاتەکانی تر
١٢/٣	٢٥/٧	٤/٢	١/١٨	٦/٤٥	١٠/٠

چەند ساڵە وڵاتانی ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست هەوڵ دەدەن لە دەرەوی کارتێلی جیهانی بۆ دەرهێنانی نەوت هێندێك ڕێککەوتنی تازە ئیمزا بکەن: ساڵی ١٩٥٧ ئێران ڕێککەوتنێکی لەگەڵ شیرکەتی نەوتی ئیتالیاو

(٢٠) هەر ئەو سەرچاوەیە.

(٢١) "قازانجی نەوت لە وڵاتانی سەرمایەداری" بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٢، ل٢٧٦.

www.zmziran.com

لەگەڵ شیرکەتی (ئەمریکان ستاندارد ئۆیل کۆمپانی ئوف ئیندیانا)و لەگەڵ شیرکەتی (سیور پیترۆلیۆم لیمتد) ئیمزا کردوە. ئەو شیرکەتانە بۆخۆیان هەقی ئیمتیازیان نیە. بەڵکوو ٥٠٪ی بەشەکانی شیرکەتێکی تێکەڵاویان هەیە. نیوەکەی تری بەشەکانیش هی شیرکەتی میللیی نەوتی ئێرانە. لێرەش دا ئەساسی ٥٠ـ٥٠ لەنێوان حکوومەتی ئێران و شیرکەتی تێکەڵاودا هەیەو لەبەرئەوەی ئێران نیوەی بەشەکان هی خۆیەتی، داهاتی ئێران دەبێتە ٧٥٪ لە قازانجی گشتیی شیرکەتی تێکەڵاو. کوەیت پەیمانێکی گرنگی لەگەڵ شیرکەتی ژاپۆنیی (عەرەبیا ـ سیکین) بەستوەو هەروەها عەرەبستانی سعوودییش پەیمانێکی لەگەڵ ئەو شیرکەتە ئیمزا کردوە. سەرمایەی ئەم دوو وڵاتە لەو شیرکەتەدا بەشدار نیە، بەڵام عەرەبستانی سعوودی ٥٠٪ و کوەیت ٥٧٪ لە قازانجی دەرهێنان و فرۆشتن و هەموو کارەکانی تری شیرکەت وەردەگرن. دیارە ئەو دوو پەیمانەش قازانجی نیشتمانیی گەلانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست ناپارێزن و بەبێ بەشداریو رازی بوون و تەنانەت بەپێچەوانەی ویستی ئەم گەلانەش بەستراون. بەڵام لەگەڵ هەمووی ئەوانەش دا ئەو پەیمانانە لەچاو ئەو هەموو ئیمتیازە کە دراوە بە کارتێلی جیهانی باشترن. ئەو پەیمانانە ئەوەندەیان بۆ ئەم وڵاتانە باشە کە دەتوانن چاوەدێریی هەموو سەودایەك بکەن، کە هەرکام لەو شیرکەتانە دەیکا. هەرچەند ئەهمییەتی ئەو پەیمانانە تا ئێستاش تەنیا سروشتێکی چۆنیەتی و قانوونیی هەیە، بەڵام دیسانیش هەنگاوێکن بۆ کەم کردنەوەی سام و شکۆی کارتێلی جیهانی. بێگومان، داهاتوو ئەهمییەتی ئەو پەیمانانە لەچاو ئەوانەی کە لەگەڵ کارتێلی جیهانی بەستراون، نیشان دەدا.

٤ـ میللی کردنی نەوت

لەپاش ریزە وتووێژێکی بێنەتیجە وڵاتانی ئەندامی ئۆپێك گەیشتنە ئەو ئەنجامە کە پێویستە هەڵوێستێکی توندتریان هەبێ. هەرچەند حکوومەتەکانی ئەم وڵاتانە تا ئێستاش مەسەلەی میللی کردنی سەنعەتی نەوتیان نەخستۆتە بەر موتاڵاو لێکۆڵینەوە، بەڵام ئەو کارە وەك چارەسەرێکی یەکجاری بەدوور نازانرێ، بەتایبەتی کە مەسەلەی میللی کردن لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا شتێکی تازە نیەو ئەمجار هەلومەرجی جیهانییش لەوانەیە یارمەتیی سەرکەوتنی میللی کردن بدا. چونکە ئەو رۆژە بەسەر چووە کە بوونی ناوگانی بریتانیا لە خەلیجی فارس بتوانێ بڕیار لەسەر هەموو شتێك بدا. لەگەڵ هەمووی ئەوانەش دا دەبێ بڵێین کە مەسەلەکە لەباری ئابووریەوە هێندە ساکار نیە.

ساڵی ١٩٦٢ رۆژهەڵاتی نێوەڕاست زیاتر لە ٢٧٠ میلیۆن تۆن نەوتی بۆ دەرەوە ناردوە. ئەگەر لە

لێکدانەوەی مەسەلەی میللی کردنی نەوت دا ئەوە لەبەرچاو بگرین کە پاش میللی کردنی نەوت دەوڵەتە ئیمپریالیستی‌یەکان نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست ناکڕن، دەبێ لەبیرمان نەچێ کە وڵاتە سۆسیالیستی‌یەکان ناتوانن ئەو نەوتە بکڕن. چونکە هەرکام لە یەکیەتیی سۆڤیەتی‌و روومانی لەو وڵاتانەن کە دەرچووی نەوتیان هەیە. شتێکی ئاشکرایە کە وڵاتەکانی تری سۆسیالیستی کە ئێستا نەوت لە یەکیەتیی سۆڤیەتی دەکڕن، ناتوانن بەشێکی گرنگ لە نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەکار بکەن.

لەلایەکی ترەوە دنیای سەرمایەداری‌و بەتایبەتی وڵاتانی ئورووپای رۆژئاوا پشتیان بە نەوتی رۆژهەڵاتەوە بەستوە. ئەهمییەتی نەوتیش لە ئابووریی ئەو وڵاتانەدا گەیشتۆتە رادەیەك کە ناتوانن نە بۆ سووتەمەنی و نە وەك کەرەستەی سەرەتایی هیچ شتێکی دیکەی لەجێگا دابنێن. ئەو وڵاتانەش بەتایبەتی ئەوانەی ئەندامی کارتێلی جیهانیی نەوت نین نەوت لە یەکیەتیی سۆڤیەتی دەکڕن. لێرەدا ئەو پرسیارە دێتەگۆڕێ کە: ئەو وڵاتانە لەبەرچی ناتوانن نەوتی میللی‌کراوی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بکڕن؟ وڵاتانی ئورووپای رۆژئاواو هەروەها هێندێك وڵاتی رۆژهەڵاتی دوور وەك ژاپۆن و ئوسترالیا پێویستی‌یەکی زۆریان بە نەوت هەیە. کەوابوو، لەهەردوو لاوە پێداویستی‌یان بە یەکتر هەیە: هەم نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە بازاڕی ئورووپای رۆژئاوا قاڵ دەبێتەوەو هەم ئابووریی وڵاتانی ئورووپای رۆژئاوا پشت بە بەرهەمهێنانی نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاستەوە دەدا.

ساڵی ١٩٥٠ کاتێك لە ئێران نەوت میللی کرا، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو هێندێك لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست هەموو پێداویستی‌یەکانی نەوتی ئورووپایان دابین کرد. دیارە ئەودەم پێداویستی‌یان بە نەوت چەند جار کەمتر لە ئێستا بووە. مۆنۆپۆلەکانی نەوت بۆ پڕکردنەوەی جێگای نەوتی ئێران بەرهەمی نەوتیان لە وڵاتەکانی تر پەرە پێ داو وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و وڵاتە یەکگرتووەکان توانیان پێداویستیی نەوتی بازاڕی ئورووپای رۆژئاواو هەموو دنیای سەرمایەداری دابین بکەن. بۆیە بەرهەمی نەوت لە ئێران هاتە سەر رادەی پێداویستیی نێوخۆی ئێران، لەکاتێك دا بەرهەمی نەوت لە وڵاتانی تری رۆژهەڵاتی نێوەڕاست زۆر خێرا بەرەژوور چوو.

بەڵام ئێستا وڵاتە یەکگرتووەکان ناتوانێ نەوت بۆ دەرەوە بنێرێ‌و بە پێچەوانە رادەیەکی زۆریش دەکڕێ، نەوتی وێنزۆئێلاش پێداویستیی ئەمریکای لاتین و ئەو نەوتە زیادی‌یەی وڵاتە یەکگرتووەکان دەیەوێ و پێداویستیی وڵاتانی ئورووپای رۆژئاوا پڕ ناکاتەوە.

لەوەڕا دەگەینە ئەو نەتیجەیە کە سەرکەوتنی میللی کردن پێویستی بە یەکگرتنی وڵاتانی ئەندامی

ئۆپێك و تێكۆشانی هاوبەشی ئەوان دژی كارتێلی جیهانیی نەوت هەیە. ئەم وڵاتانە هەر لە سەرەتاوە ئەو راستییە تێگەیشتوون و لە بەندی چوارەمی ئەو بڕیارنامەیەدا كە لە كۆبوونەوەی دامەزراندنی ئۆپێك دا دەریان كردوە دەڵێن:

"... هەموو دەوڵەتانی ئەندام بەرعۆدە دەبن كە هیچ قازانج و ئیمتیازێكی وا لە شیركەتە نەوتییەكان وەرنەگرن كە ببێتە كۆسپی سەركەوتنی بڕیارە هاوبەشییەكانی وڵاتانی ئەندامی ئەو رێكخراوە."[٢٢]

لەلایەكی دیكەوە وڵاتانی خاوەن نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەتوانن ماوەیەك بەبێ نەوتیش خۆ رابگرن، ئاشكرایە كە ئەم وڵاتانە دەتوانن لە یارمەتیی ئابووریی كاریگەری وڵاتانی سۆسیالیستییش كەڵك وەربگرن.

كەوابوو، داخوازی میللی كردنی نەوت ئیمكانی وەدیهاتنی هەیە، مەبەستمان ئەوەش نیە كە مۆنۆپۆلەكانی نەوت و تەنانەت ئەندامانی كارتێلی جیهانییش لە دەرهێنان و پاڵاوتن و گواستنەوەو فرۆشتنی نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بێبەش بكرێن. بەڵام ئەو بەشدارییە لەسەر بنچینەیەكی تازەو دادپەروەرانە دەبێ. لەپێش هەموو شتێك دا دەبێ مۆنۆپۆلە نەوتییەكان رێز لە هەقی حاكمییەتی وڵاتانی خاوەن نەوت بگرن، چونكە ئەو مۆنۆپۆلانە دەسەڵاتێكی سیاسیی گرنگیان لەدەست دایەو دەستێكی زۆریان لەئاژاوە نانەوەو كودیتا سازكردن و هەموو سیاسەتێكی دژیگەلیدا هەیەو دەست لە كاروباری تایبەتیی تەواوی ئەو مەڵبەندە وەردەدەن. بەڕێكەوت نیە كە گەلانی ئەو مەڵبەندە پێیان دەڵێن "دەوڵەتێك لەنێو دەوڵەت دا". دروشمی هێزە نیشتمانییەكانیش كە دەڵێ: "نەبوونی نەوت باشترە لە بوونی مۆنۆپۆلەكان" هەر دەربڕینی ئەو ناڕەزایەتییە ڕەوایەیە.

گرنگیی پێكهاتنی رێكخراوی وڵاتانی نەوت دەرچوێن لەوەدایە كە ئەو رێكخراوە بەرەیەكی یەكگرتووی لە وڵاتانی خاوەن نەوت پێك هێناوە كە بەو شەرتەی یەكیەتیو هاودەردییەكی بەهێزیان لەنێودا هەبێو میللی كردنی نەوت وەك هەنگاوێكی تێبینیكراو بەدوور نەزانن، دەتوانن مۆنۆپۆلەكان ناچار بكەن سەر بۆ داخوازەكانیان دابنەوێنن.

سەركەوتنی میللی كردن پێویستیی بە پشتیوانیی كۆمەڵانی خەڵك و بەتایبەتی چینی كرێكار هەیە كە

---

[٢٢] رۆژنامەی اطلاعات، ژمارەی ١٢ـ١٢ـ١٩٦٠.

قازانجی گەورەی لەمیللی کردنی سەنعەتی نەوت دا هەیە. تاقیکردنەوەی ئەم دواییەی رۆژهەلاتی نێوەڕاست بەچاکی نیشان دەدا کە هەوڵ و تەقەلای توێژە کۆنەپەرستە فەرمانڕەواکان و بۆرژوازیی نیشتمانی لەلایەك بۆ بەگژداچوونی مۆنۆپۆلەکانی نەوت و لەلایەك بۆ بەگژداچوونی گەل، ئیمکانی سەرکەوتنی نیە. خەبات دژی مۆنۆپۆلەکان بەبێ پشتیوانیی بێدریغی گەل ناتوانێ سەرکەوێ.

لە هەموو حاڵدا میللی کردنی نەوت گیروگرفتی دەرهێنان و پالاوتن و گواستنەوەو فرۆشتنی نەوتی لەگەڵ دەبێ. رۆژهەلاتی نێوەڕاست ژمارەیەکی کەم نەبێ کارناسی خۆولاتیی نیەو زۆربەی پالوێنەخانەکان و وەسیلەی گواستنەوەی نەوت و ئەمبارەکان، یان هی کارتێلی جیهانین، یان راستەوخۆ دەسەلاتی بەسەیان دا دەڕوا. لەلایەکی دیکەوە کارتێلی جیهانی بەهۆی لقەکانیەوە کە دەستیان بەسەر زۆربەی بازاڕەکان دا دەڕوا، کۆسپ و تەگەرە دەخاتە سەر رێگای فرۆشتنی نەوتی میللی کراو. بەلام بە گرتنی هەڵوێستێکی پتەو بەرامبەر بە کارتێلی جیهانی دەتوانن بەرەبەرە بەسەر ئەو کۆسپ و تەگەرانەدا سەرکەون و لەوانەیە بتوانن لە یارمەتیی ئەو مۆنۆپۆلانەش کە ئەندامی کارتێلی جیهانی نین، کەلك وەربگرن. دەتوانین ئەو یارمەتی‌یە بەنموونە بێنینەوە کە شیرکەتە ئیتالیاییو ژاپۆنی‌یەکان بەگواستنەوەی نەوتی میللی‌کراوی ئێرانیان کرد. ئیددیعای مۆنۆپۆلەکانی نەوت کە گۆیا گەلانی رۆژهەلاتی نێوەڕاست سەنعەتی نەوتیان پێ بەڕێوە ناچێ، بۆ گاڵتەپێکردن دەبێ. ئەوان بۆ گەلی میسرو کانالی سوئێزیش هەر ئەوەیان دەگوت، لەکاتێك دا ئەوە هەشت ساڵە کارناسە میسری‌یەکان هەموو کاروباری هاتوچۆی کاناڵ بەڕێوە دەبەن. بێجگە لەوەش، ئەو ولاتە ئورووپایی‌یانە کە ئەندامی کارتێلی جیهانی نین و بەتایبەتی ئەڵمانی رۆژئاواو ئیتالیا، لە کڕینی راستەوخۆی نەوتی رۆژهەلاتی نێوەڕاست پێشوازی دەکەن. ئەم دوو ولاتەش لە ئورووپای رۆژئاوادا گرنگترین کڕیاری نەوتی یەکیەتیی سۆڤیەتین. لەکاتی خۆیدا بەڕەسمییش بلاو کرایەوە کە شیرکەتەکانی ئەڵمانی فیدڕاڵ زۆریان پێخۆشە راستەوخۆ نەوت لە شیرکەتی میللیی نەوتی ئێران بکڕن.*

٥- پێوەندیی نەوت بە پێشکەوتنی ئابووری‌یەوە

لەو لێکدانەوەیەی سەرەوە دەتوانین ئەم نەتیجەیە وەربگرین: لەلایەکەوە داهاتی سەرانەی ولاتانی

---

* ئەم دێڕانە لە ساڵی ١٩٦٤دا نووسراون. سەرکەوتنی میللی کردنی نەوت لە عیراق بەجوانی دەریخست تا چ رادەیەك پێشبینیی نووسەر لەم بارەیەوە راست بووە. ـ د.

خاوەن نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لەساڵدا نیزیکەی ١٥٠ دۆلارە، کە هەشت جار لەداهاتی سەرانەی وڵاتە سەرمایەدارییە پێشکەوتووەکانی ئورووپای ڕۆژئاواو بیست جار لە هی وڵاتە یەکگرتووەکان کەمترە. کەوابوو وڵاتانی ئەو مەڵبەندە لە هەژاریو نەدارییو نەخوێندەوارییدا دەژین. لەلایەکی تریشەوە هەموو ساڵێ چەند میلیارد دۆلار لە گەلانی ئەم وڵاتانە دەدزرێ. ئەگەر بێت و قازانجی نەوت تەنانەت لەسەر ئەساسی ٥٠ـ٥٠یەکەی ئێستاش بەشێوەیەکی دادپەروەرانە دابەش بکرێ، گەورەترین گیروگرفتەکانی ئابووریی ئەم وڵاتانە ڕێگای چارەسەرکردنیان بۆ پەیدا دەبێ.

داهاتی نەوت دەتوانێ ببێتە سەرچاوەیەك بۆ دابین کردنی سەرمایە. نابێ لەبیرمان بچێ کە لەو وڵاتانەدا کە لەباری ئابوورییەوە بەجێماون، کەم بوونی سەرمایە کۆسپی هەرە گرنگی ڕێگای گەشەکردنی ئابوورییە، بەڵام نەوت دەتوانێ لە دەیەکانی داهاتوودا بەمیلیارد دۆلار داهات بۆ وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دابین بکا.

ئەو گۆترەکارییانەی لەبارەی ئاسۆی داهاتووی نەوتەوە کراون، نیشان دەدەن کە لە دە ساڵی داهاتوودا نەوت دەبێتە سەرچاوەی سەرەکیی هێزی کارەباو نەخشی گازی تەبیعییش زیاتر گرنگ دەبێ. ئەم باوەڕە بەهێزە کە نەوت و گازی تەبیعی لە ساڵی ١٩٧٠دا دو سێیەکی سەرچاوەکانی هێزی کارەبا دەبن و هەڵدانی بەرهەمی ئەو دوو کەرەستەیە لە زیادبوونی هێزی کارەباش خێراتر دەچێتەپێش، چونکە هێزی کارەبا ٥٠٪ زیاد دەکا، بەڵام ڕادەی بەرهەمی نەوت و گازی تەبیعی ٦٦٪ دەچێتە سەرێ و بەشی زۆری ئەو زێدە بەرهەمەش لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەبێ، کە دەبێتە مەڵبەندی هەرە گرنگی خاوەنی دەرچووی نەوت لە جیهانی سەرمایەداریدا.

جەدوەلی ژمارە (٢٩)

زیادبوونی نیسبەتی بەشی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست لە بەرهەمی گشتیی نەوتی جیهانی سەرمایەداری لەنێوان ساڵەکانی ١٩٦٠_١٩٧٠دا (بە ملیۆن تۆن)[٢٣]❖

	١٩٦٠	١٩٧٠	زیادبوونی بەرهەم لەو دەساڵەدا	رادەی تێکڕایی زێدە بەرهەم لە ساڵێدا
جیهانی سەرمایەداری بەگشتی	٨٨٥	١٣٧٥	٪٥٥	٪٤/٥
رۆژهەڵاتی نێوەڕاست	٢٦٥	٦٩٠	٪٢٦٠	٪١٠
نیسبەتی بەشی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست	٪٣٠	٪٥٠	——	——

بوونی ئەو هەموو سەرچاوە نەوتی‌یە زەمینە خۆش دەکا بۆئەوەی بکرێتە سەرچاوەیەکی سووتەمەنی‌و هێزی کارەبا، لەبەرئەوە، لەتوانادا هەیە کارەبایەکی هەرزان بەرهەم بهێنرێ‌و کارەبا بۆ هەموو جێگایەك بکێشرێ.

سەیر ئەوەیە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست کە ٣٠٪ی نەوت، واتە زیاتر لە ١٢٪ی سەرچاوەی هێزی کارەبای جیهانی سەرمایەداری بەرهەم دێنێ، کارەبایەکی یەکجار زۆر کەمی هەیەو مەسرەفی هێزی کارەبا لە وڵاتەکانی ئەم مەڵبەندە لە دەیەکی مەسرەفی کارەبای وڵاتە سەرمایەداری‌یە پێشکەوتووەکان تێناپەڕێ.

www.zmziran.com

---

(٢٣) ئەم جەدوەلە بەپێی World Petroleum Industry ساز کراوە، کە ساڵی ١٩٦١ لە نیویۆرك دەرچووە. بناخەی ئەو گۆترەکاریانەی لەبارەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاستەوە کراون، ئەو زیادبوونەیە کە لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥٠_١٩٦٠دا بەسەر بەرهەمی نەوت دا هاتوەو هەروەها ئاسۆی گەشەکردنی داهاتوویە بە بەراورد لەگەڵ مەڵبەندە خاوەن نەوتەکانی دیکەی دنیای سەرمایەداری ـ د.

❖ لە ساڵی ١٩٧٠دا بەرهەمی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست (بەبێ میسرو تورکیاو ئیسرائیل) گەیشتە ٦٨٥ ملیۆن تۆن. بەڵام لەبەر پەیدابوونی کانگای گرنگی نەوت لە ئەفریقا، نەوتی جیهانی سەرمایەداری زیاتر لە رادەی پێشبینی‌کراو چووە سەرو نیسبەتی بەشی رۆژهەڵات بوو بە ٣٥٪ ـ د.

له دەساڵی داهاتوودا پێویستە ئەم وەزعە گۆڕانێکی بەرچاوی بەسەردا بێ، بەچەشنێك كە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بتوانن هێزی كارەبای خۆیان لەسەر نەوت دابمەزرێنن و كارەبا بۆهەموو جێگایەك بچێو لە وەرزێڕیو سەنعەت دا وەكار بخرێ. ئەوەی پێوەندیی بە كوردستانیشەوە هەیە، كوردستان زۆر سەرچاوەی گەورەی كارەبای ئاوی هەیە كە دەتوانێ زووتر كارەبای كوردستان دابین بكا.

دەگونجێ نەوت وەك كەرەستەیەكی خاو لە سەنعەتی شیمیی بەربڵاودا بەكار بهێنرێو ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەتوانێ لەو سەنعەتە شیمی‌یەدا كە ئاسۆیەكی بەرباڵوی لە داهاتوودا هەیە، ببێتە پسپۆڕ. پێویستە ئەوەش بگوترێ كە وڵاتانی خاوەن نەوتی ئەو مەڵبەندە سەرچاوەیەكی گەورەی گازی تەبیعییشیان هەیە. لەساڵی ١٩٦١دا لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست ٦٧٠٧ ملیۆن میتری شەش گۆشە گازی تەبیعی دۆزراوەتەوە.[٢٤] ساڵی ١٩٦٠، ٢١٠٠٠ ملیۆن میتری شەش گۆشە گازی تەبیعی لەگەڵ نەوت دەرهێنراوە كە هیچ كەلكی لێ وەرنەگیراوە.[٢٥] ئەم چەشنە سەرچاوانە دەتوانن ئەوەندە یارمەتیی گەشەكردنی سەنعەتی شیمی بكەن، كە ببێتە سەرەتا بۆ سەنعەتی‌كردنی وڵات و بناخەیەك بۆ سەنعەتە بنچینەیی‌یەكان، هەروەها دەكرێ بۆ بەرهەمهێنانی ڕادەیەكی زۆر شتوومەكی دەكارهێنان وەك كەرەستەی خاو كەڵكی لێ وەربگیرێ و ببێتە هۆی گۆڕانێكی بنەڕەتی لە وەزعی ئێستای وەرزێڕیدا.

وەك لەمەوپێش گوتمان زۆربەی نەوتی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەخاوی چۆتە دەرەوە، بۆیە پەرەپێدانی سەنعەتی نەوت پاڵاوتن دەتوانێ وەزعەكە بەقازانجی وڵاتانی خاوەن نەوت بگۆڕێ، چونكە ئەودەم زۆربەی دەرچووی نەوت بەرهەمەكانی نەوت دەبن و بەشێكی زۆر لە داهاتی نەوت لەو وڵاتانەدا دەبێتە سەرمایە. گەشەپێدانی سەنعەتە شیمی‌یەكانیش یارمەتی‌یەكی زۆر دەدا بۆ پەرەپێدانی بازاڕی خۆوڵاتیو كۆكردنەوەی هەموو سەرچاوە خۆوڵاتی‌یەكان بۆ بەرەوپێش بردنی ئابووریی وڵات. بەڕێ‌كردنی نەوتیش بۆخۆی گیروگرفتی بیلانی بازرگانی چارەسەر دەكا. چونكە بەشێوەیەكی گشتی ئەو وڵاتانەی لەباری ئابووری‌یەوە پاش كەوتوون شتوومەكی دەرچوویان كەمە، بۆئەوەی بتوانن لەبەرامبەریدا پێداویستی‌یەكانی خۆیان لەدەرەوەڕا بهێنن.

لە چەند ساڵی داهاتوودا لەوانەیە بە بەڕێ‌كردنی نەوت و بەرهەمەكانی ئەو مەسەلەیە چارەسەر بكرێو

---

[٢٤] Petroleum Press Service، 1961، II، p. 406.

[٢٥] هەر ئەو سەرچاوەیە.

www.zmziran.com

ئەمجار وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست پاش ماوەیەکی کورت دەتوانن بەرهەمە شیمایی‌یەکان و هەروەها بەرهەمەکانی پیترۆشیمییش بۆ دەرەوە بنێرن.

ئەم وڵاتانە دەتوانن گیروگرفتی بیلانی ماڵی بە بەڕێکردنی نەوت چارەسەر بکەن و لەبەرامبەر نەوت دا مەکینەو ئامرازی پێویست بۆ سەنعەتی‌کردن وەربگرن.

گەشەکردنی سەنعەتی نەوت لەداهاتوودا، ئەهمییەتی بەشی دەوڵەتی لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست زیاتر دەکا. ئەو داهاتەی دەوڵەت لە نەوتی دەست دەکەوێ، بەشی دەوڵەتی دەکاتە گەورەترین سەرمایە دانەری وڵات و ئەوەش تەئسیرێکی باشی بۆ سەنعەتی‌کردنی وڵات دەبێ.

وەك لەسەرەوە گوتمان هێندێ لە دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بۆ دەرهێنانی نەوت لەڕێگای سەرمایەی نیشتمانی‌یەوە هەوڵێکی زۆر دەدەن و بێ‌گومان ئەو سەرمایە نیشتمانی‌یەی بۆ دەرهێنانی نەوت دەخرێتەکار، لەبەرئەوەی لقی سەرەکیی بەشی گشتی‌یە لەخەباتی هێزە دژی‌ئیمپریالیستی‌یەکان دا دەبێتە بنکەیەکی ئابووری بۆ دامەزراندنی سەنعەتێکی سەربەخۆی نەوت. ئەو گەشەکردنەی ئێستا نیشان دەدا کە لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا سەنعەتی نەوت دەبێتە بناخە بۆ سەنعەتی‌کردنی وڵات. بەهێزکردنی بەشی دەوڵەتی دژی سەرمایەی ئیمپریالیستیی بێگانە لەلایەك و دژی سەرمایەی تایبەتیی خۆوڵاتی لەلایەکی‌تر، دەتوانێ هەنگاوێکی گەورە بێ بۆ پێکهێنانی هەل‌ومەرجێکی باش بۆ زیاتر چوونەپێشی ئابووریی وڵات.

ئەوانە هێندێك لەو بەرهەمانەن کە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و هەروەها کوردستانیش دەستیان دەکەوێ، ئەمەش مانای ئەوەیە کە نەوت نەخشێکی گرنگی لە چارەسەرکردنی گرنگترین مەسەلەکانی پێشکەوتنی ئابووری‌دا دەبێ. دیارە سەرچاوە نەوتی‌یەکان شتێك نین کە هەتاسەر بمێننەوە، کەوابوو پێویستە لەرووی بەرنامەیەکی ئابووریی ڕاستەوە بەکار بهێنرێن. بەڵام کارتێلی جیهانیی نەوت لە بەرهەمهێنانی نەوت دا گوێ ناداتە ئابووریی نیشتمانی، هەروەك، گازی تەبیعییش بەیەکجاری لەنێو دەبا. وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەبێ بەگوێرەی پێداویستیی ئابووریی خۆیان گیروگرفتی دەرهێنانی نەوت چارەسەر بکەن و بەتەواوییش بەهرە لەگازی تەبیعی وەربگرن. ئەگەر بەو جۆرە ڕەفتار بکرێ سەرچاوە نەوتەکان لانی‌کەم دەیان ساڵ خۆ دەگرن.

هەتا ساڵی ١٩٨٠ نەوت و گازی تەبیعی بەبێ شك بەشی هەرە گەورەیان لە بەرهەمهێنانی هێزی کارەبادا دەبێ‌و وەك کەرەستەیەکی خاویش داخوازیان زۆر لەسەر دەبێ. وا چاوەڕوان دەکرێ کە تا ئەودەم مەسەلە گرنگەکانی پێشکەوتنی ئابووری چارەسەر بکرێن و پاشان دەتوانرێ بەو ڕادەیەی کە دەکار دەکرێ،

"سەرمایەیەکی دیکە" لەجێگای نەوت دابنرێ.

www.zmziran.com

فەسڵی یازدەهەم

گیروگرفتەکانی هەڵدانی ئابووری

١ـ سەربەخۆیی سیاسی و پێشکەوتنی ئابووری

کورتەی ئەو باسانەی رابردوو ئەو نەتیجەیەمان دەداتە دەست کە چارەسەرکردنی یەکجاریی مەسەلەی کورد لەباری سیاسیو نەتەوایەتی‌یەوە، بە سەرکەوتنی هێزە دێموکراتی‌یەکان و دامەزرانی رژێمی سۆسیالیستی‌یەوە بەستراوە.

دیارە، سەربەخۆیی سیاسی شەرتێکی پێویستی پێشکەوتنی ئابووری‌یە، بەڵام بەتەنیا بەس نیە. زۆرجار پاش وەدەستهێنانی سەربەخۆیی سیاسی لەنێوان هەوڵو تەقەلای وڵات بۆ گەشەکردنی سەربەخۆیی ئابووری‌و پاشماوەی بەستراوەیی ئابووری‌دا ناتەبایی پەیدا دەبێ. چونکە گەشەکردنی ئابووری لەپێش دا نەك بە قازانجی وڵاتەکە، بەڵکوو بەقازانجی میترۆپۆل بووە. ئەگەر بەوردی سەرنجی مێژووی نوێی کوردستان بدەین، ئەو راستی‌یەمان بەتەواوی بۆ دەردەکەوێ‌و هەروەها هۆی دواکەوتوویی‌و ئاڵۆزی باری ئابووریی کوردستانیشمان بۆ روون دەبێتەوە. بۆ تێ‌هەڵێنانەوەی ئەو ناتەبایی‌یانەی باسمان کردن، پێویستە بناخەیەکی ماددی‌و ئابووریی ئەوتۆ دابمەزرێ کە بتوانێ وڵات لە بەستراوەیی ئابووری رزگار بکا. دیارە مەبەستمان خۆژیوی ئابووریی تەواو نیە، بەڵکوو مەبەست ئەوەیە کە لە پلەی ئێستای گەشەکردنی هێزەکانی بەرهەمهێنەرو پێوەندی‌یە ئابووری‌یە جیهانی‌یەکان دا، هەموو وڵاتێکی دواکەوتووی ئابووری بەپێی سەرچاوەکان و توانای خۆی بگاتە پایەیەکی ئەوتۆ کە بتوانێ شوێنی شایانی خۆی لە دابەشکردنی جیهانیی کاردا پڕ بکاتەوە.

کاکڵی مەسەلەکە لەوەدایە کە بۆ پێشخستنی خێراو هەموولایەنەی هێزە بەرهەمهێنەرەکانی کوردستان پێویستە چ رێگایەك بگیرێتەپێش، تا بتوانێ لە ماوەیەکی کورتی مێژوویی‌دا لە چنگ دواکەوتوویی ئابووری رزگاری بێ.

ئەو مەسەلەیە بۆ سەدان میلیۆن کەس لە گەلانی دیکەی ئەم جیهانەش زۆر گرنگە. چونکە ئێستاش و لە داهاتووش دا زیاتر، مەسەلەی سەربەخۆیی سیاسیی گەلانی چەوساوە لەو بارەیەوە سەیر دەکرێ.

www.zmziran.com

سەدی نەوەدی دانیشتووانی کوردستان لە هەژاریو نەخوێندەواریدا دەژین. دیارە کرێکاران و جووتیارانی کوردستان هەر بەوەندە رازی نابن کە بە زمانی کوردی بخوێنن و تەنیا داوای سەربەخۆیی سیاسیی وڵاتەکەشیان ناکەن، بەڵکوو داوای دابین کردنی هەلومەرجێکی لەباری ژیانیش دەکەن. دەیانەوێ لەژێر باری چەوسانەوە رزگار بن و ژیانێکی ئینسانی بۆخۆیان دابین بکەن. زەحمەتکێشانی ئۆردۆن هەرچەند لەباری نەتەوایەتییەوە ناچەوسێنەوەو دەوڵەتێکی بەڕواڵەت سەربەخۆیان هەیە، بەڵام ژیانیان لە ژیانی زەحمەتکێشانی کوردستان ناخۆشترە.

کەوابوو وەدەستهێنانی سەربەخۆیی سیاسی هیچ کاتێك بەمانای چارەسەرکردنی دەستبەجێی گیروگرفتە ئابوورییە گرنگەکانی هەراوترین توێژەکانی گەل نیە. هەتا سەربەخۆیی سیاسی نەیەتەدەست، باری ئابووریی مەسەلەکە بەچاکی دەرناکەوێ. تەنیا ئەو دەمەیە کە وەزعی ئابووری دەبێتە تەرازوو بۆ هەڵسەنگاندنی گەشەکردنی داهاتووی وڵات.

لەنێوان پلەی پێشکەوتنی وڵاتانی پەرەئەستێن دا جیاوازییەکی زۆر هەیە. لە هێندێکیان دا وەك زۆربەی وڵاتەکانی ئورووپای لاتین، پێوەندییەکانی سەرمایەداری زیاتر لە ئاسیاو ئەفریقا گەشەیان کردوە. تەنانەت لەنێوان وڵاتانی مەڵبەندێکیش دا جیاوازی زۆرە، وەك جیاوازیی نێوان سووریاو یەمەن و نێوان تورکیاو پاکستان و هیتر. بەڵام ئەو لێکدانەوەیەی لەباری ئابووریی کوردستانەوە کردمان، لەسەر هەمووی ئەو وڵاتانە راستە. ئەویش ئەوەیە کە هێزە بەرهەمهێنەرەکانی کوردستان زۆر بە سستیو نارێکی گەشەیان کردوەو تا ئێستاش پاشماوەی پێوەندییەکانی رابردوو بەهێزە، داهاتی سەرانە زۆر نزمەو مۆنۆپۆلە سەرمایەدارییەکان دەسەڵاتیان بەسەر وڵات دا هەیە.[1]

---

[1] بەگوێرەی ئەدەبیاتی ئابووری کە لە رۆژئاوادا بڵاو بۆتەوەو هی نەتەوە یەکگرتووەکانیشی لەگەڵە، تەنیا پێوانە بۆئەوەی وڵاتێك لەباری ئابوورییەوە بە دواکەوتوو دابنرێ داهاتی سەرانەیە. ئەو پێوانەیە دەکرێ لە ئەندازەگرتنی هێزە بەرهەمهێنەرەکانیش دا بەکار بهێنرێ، بەڵام ئەوە بەتەنیا نە بەسەو نە ڕاستیشە. چونکە لە وڵاتە دواکەوتووەکان دا ناتوانێ ببێتە بەڵگەی گەشەکردنی هێزەکانی بەرهەمهێنەر. لەزۆر وڵاتی دواکەوتوودا لقێکی سەنعەت، یا دەرهێنانی کانگا، یا تەنانەت لقێکی وەرزێری سەرچاوەی سەرەکیی داهاتی نەتەوایەتییە، وەك نەوتی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست و ڤێنزوێلاو کانگا بەنرخەکانی هێندێك وڵاتی ئەفریقاو هیتر. دیارە بەرهەمداریی کار لەو لقەی سەنعەت یا وەرزێریدا زۆرە، لەکاتێك دا بەرهەمداریی کار لە لقەکانیدیکەدا ئەوەندە نزمە کە بەراورد ناکرێ. کەوابوو، رادەی داهاتی سەرانە ناتوانێ رادەی شپرزەیی باری ئابووریی وڵاتە پەرەئەستێنەکانمان بۆ دەربخاو

٢- پێوەندیی دوولایی نێوان وەرزێری و سەنعەتیکردن

وڵاتەکانی پەرەئەستێن، گیروگرفتی دژواریان لە هەڵبژاردنی ڕێبازی ئابووریی نەتەوایەتیدا دێتەپێش: ئایا بەشێوەیەکی سەرەکی پشت بە وەرزێری ببەستن، یا بەرەو گەشەپێدانی سەنعەت بڕۆن؟ ئەمجار مەسەلەکە نە لەباری تیئۆرییەوەو نە لە جێبەجێکردن دا تەنیا هەڵبژاردنی یەکێك لەو دوو ڕێبازە نیە. بەڵکوو نێوەڕۆکی مەسەلەکە لەوەدایە کە ئایا وڵاتانی پەرەئەستێن، دەبێ لەباری دابەشکردنی جیهانیی کارەوە هەر لەجێگای خۆیان بمێننەوە، ئایا پێویستە ئەم وڵاتانە بارکێشی بەرهەمی وەرزێریو کەرەستەی خاو بن، یان دەبێ جێگای خۆیان بگۆڕن و بەرەو سەنعەتیبوون بچن و ببن بە وڵاتێکی سەنعەتیی پێشکەوتوو؟.

أ- بارە باشەکانی سەنعەتی کردن

سەنعەتیکردن یانی گۆڕینی وڵاتێکی وەرزێری بە وڵاتێکی سەنعەتی، بەو مانایە کە بەشی زۆری داهاتی نەتەوایەتی لەجیاتی وەرزێری لە سەنعەت (بەتایبەتی سەنعەتی گۆڕین) پەیدا بێ. قازانجی ئەو گۆڕینەش یەکجار زۆرە: لەپێش هەموو شتێك دا ئەوەیە کە سەنعەت دەبێتە لقی هەرەگرنگی ئابووریی نەتەوایەتیو لقێکی ئەساسی کە ڕادەی گەشەکردنی بەشەکانی دیکە دیاری دەکا. چونکە بەبێ سەنعەت، دامەزراندن و پەرەپێدانی ڕایەڵەی هاتوچۆو گواستنەوە، یان دروست کردنی کەلوپەلی پێویست بۆ کاروباری لەشساخیو فەرهەنگی ئیمکانی نیە. هەروەها سەنعەت بۆ گەشەکردن و پێشکەوتنی وەرزێرییش شەرتێکی پێویستە. بێجگە لەوەش کە بەرهەمداریی کار لە سەنعەت دا زۆر زیاترە لە وەرزێریو ئەمەش بۆ وەرزێری ئەنجامێکی تەبیعییە. چونکە لەوێدا دەسکەوتە تازەکانی زانست و تێکنیك بەخێرایی جێبەجێ ناکرێن. لەوەڕا

زۆرجار هێندێك دیمەنی غەڵەتیشمان دەداتە دەست. ساڵی ١٩٦١ داهاتی سەرانە لە کوەیت ٣٠٠٠ دۆلار بووە، لەبەر ئەوە کە داهاتی نەوتی گەیشتۆتە (٩٠٠) میلیۆن دۆلارو ژمارەی دانیشتووانی وڵاتەکەش ٣٠٠٠٠٠کەس بووە. دیارە ئەو داهاتە لە هی وڵاتە یەککرتووەکانی ئەمریکاش زیاترە. لە وێنزۆئێلا داهاتی سەرانە دەگاتە ٥٠٠ دۆلار، کە ئەویش هێندەی داهاتی سەرانەی هێندێك وڵاتی ئورووپای ڕۆژئاوایە. بەڵام هەموو داهاتی نەتەوایەتیی کوەیت و زۆربەی داهاتی نەتەوایەتیی وێنزۆئێلا هی نەوتە. دەنا دەگەینە ئەو ئەنجامە کە هێزە بەرهەمهێنەرەکانی کوەیت و وڵاتە یەککرتووەکان و هی وێنزۆئێلاو ئورووپای ڕۆژئاوا بەقەد یەك پێش کەوتوون، و ئەوەش دیارە بۆ پێکەنین دەبێ - د.

www.zmziran.com

دەردەکەوێ کە ڕادەی زیادبوونی بەرهەم لە سەنعەت دا لە وەرزێری زۆر زیاترە.[٢] زیاد کردنی خێرای بەرهەمهێنانی سەنعەت بۆ گەشەکردنی داهاتووی وڵاتانی پەرەئەستێن بایەخێکی زۆرتری هەیە، چونکە مەسەلەی داهاتی سەرانە لەم وڵاتانەدا زۆر گرنگە، جا ئەگەر ئەم وڵاتانە بتوانن ئابووریی خۆیان بەڕێگایەك دا بەرن کە بەشی زۆری داهاتی نەتەوایەتی لەو بەشە بێننە دەست کە ڕادەی هەڵدانی زیاترە - واتە سەنعەت -، دەتوانن داهاتی نەتەوایەتیی خۆیان بەخێرایی بەرنەسەر. باری ڕاستەقینەی وەزعەکە لە وڵاتە دواکەوتووەکان دا لەوەڕا دەردەکەوێ کە ڕادەی زیادبوونی دانیشتووان خۆ لە ڕادەی زیادبوونی بەرهەمی وەرزێری نیزیك دەخاتەوە، (٢-٣٪). هەرچەند ڕادەی تێکڕایی هەڵدانی سەنعەت لە ڕادەی تێکڕایی هەڵدانی وەرزێریو ڕادەی زیادکردنی دانیشتووانیش پترە، بەڵام دیسان داهاتی سەرانە زۆر لەسەرەخۆ دەچێتە سەر، هۆیەکەشی ئەوەیە کە نیسبەتی سەنعەت لەداهاتی گشتیی وڵات دا زۆر نزمەو لەنێوان ٥٪ و ١٥٪ دایە.

پشت بەستن بە وەرزێری بێجگە لەوە هێندێك زیانی دیکەشی هەیە. چونکە بەپێچەوانەی بەرهەمی سەنعەتی کە ئاسۆی گەشەکردنی فرەوانەو هیچ شتێك بەری پێناگرێ، هەڵدانی وەرزێری سنوورێکی هەیەو هەروەها زەوییە کشتوکاڵییەکانیش پێوانەیان دیارە، کە ئەمەش ڕادەی هەڵدانی وەرزێری دیاری دەکا.

مەسەلەی بازاڕیش بۆ وڵاتێك کە تەنیا پشت بە وەرزێری دەبەستێ، گیروگرفتێکی گەورەیە. بازاڕی بەرهەمە وەرزێرییەکان لەبەر چەند هۆیەك ڕادەی دیاری کراوە. چونکە خواردنی ئادەمیزاد سنووری دیارەو ناتوانێ لەوە زیاتر بخوا. ڕاستە ژمارەی دانیشتووانی جیهان بەتایبەتی لە وڵاتانی پەرەئەستێن بەخێرایی زیاد دەکاو ئێستاش لە زۆربەی ناوچەکانی دنیادا گیروگرفتی کەموکووڕیی خواردەمەنی لەگۆڕێ دایە، بەڵام کاتێك مەسەلەکە لە مەودایەکی دوورو لەباری تیئۆرییەوە لێك بدەینەوە، ناچارین ئەو مەسەلەیە لەبەرچاو بگرین. ئەمجار وڵاتەکانی پەرەئەستێن پێداویستییان بەوە هەیە کە بەرهەمە وەرزێرییەکان بە وڵاتە پێشکەوتووەکان بفرۆشن بۆئەوەی بتوانن ئامرازی سەنعەتییان لێ بکڕن، بەڵام وڵاتە سەرمایەدارییە پێشکەوتووەکان بەهیچ جۆر تووشی گیروگرفتی کەموکووڕیی خواردەمەنی نین.

بێجگە لەوە ڕادەی تێکڕایی زیادبوونی مەسرەفی کەرەستەی خاو کەمتر دەچێتە سەر، واتە، بێجگە لە نەوت و هێندێك کەرەستەی خاوی دیکە، مەسرەفی کەرەستەی خاو لە بەرهەمهێنانی سەنعەتی کەمتر زیاد

---

[٢] بەشێوەیەکی گشتی ئەوە لەبارەی وڵاتە سەرمایەداریو سۆسیالیستییەکانەوە ڕاستە، بەڵام مانای ئەوە نیە کە ناگونجێ لە هێندێك وڵات دا بەرهەمی وەرزێری بۆ ماوەیەك لە بەرهەمی سەنعەت زیاتر بچێتە سەر - د.

دەكا. هۆیەكەشی ئەوەیە كە لە ئەنجامی بەرزبوونەوەی بەردەوامی بەرهەمداری كارو پێشكەوتنی تێكنیك دا رادەی ئەو كەرەستە خاوە كە واحیدی بەرهەم بەكار دێ، كەم دەبێتەوە. لەلایەكی دیكەشەوە بەكارهێنانی كەرەستەی دەستكرد (سەنتیتیك) لە دروست كردنی زۆر بەرهەمی سەنعەتیدا هەروا دێو زیاد دەكا. هەموو ئەوانەی باسمان كردن ئەوە دەگەیەنن كە وڵاتەكانی پەرەئەستێن پێویستە بۆ گەشەكردنی داهاتوویان زیاتر هەوڵی پەرەپێدانی سەنعەت بدەن. بەڵام بزانین ئایا ئەو سەنعەتیكردنە پێویستە دەسبەجێو لەسەر بناخەی سەنعەتی قورس دەست پێ بكرێ؟.

لەو بارەیەوە وەزعی وڵاتێك لەگەڵ وڵاتێكی تر جیاوازیی هەیە. لەهێندێك وڵاتی پەرەئەستێن دا ـ كە زۆریش كەمن ـ كە سەرچاوەو هەلومەرجی لەباریان هەیەو سەنعەتێكی تا رادەیەك پێشكەوتوویان دامەزراندوە، وەك برێزیل و هیند، دەتوانرێ لەسەر بناخەی سەنعەتی قورس وڵات سەنعەتی بكرێ، دیارە ئەوەش پێوەندیی بەو بەشانەی سەنعەتی قورسەوە هەیە كە پێداویستییەكانی لەو وڵاتەدا دەست دەكەون. بەڵام لە وڵاتەكانی دیكەدا كە سەنعەت هێشتا سەرەتاییەو سەرچاوەو پێداویستییەكانی ئەو رێبازە لەدەست دا نین دەبێ لەپێشەوە هەوڵی دابین كردنی پێداویستییەكانی سەنعەتیكردن بدرێ. كۆمەڵە وڵاتێكی دیكەمان هەن كە لقێكی پێشكەوتووی سەنعەتیان هەیە، وەك سەنعەتی نەوت لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست. دیارە لەو جۆرە وڵاتانەدا دەبێ سەنعەتیكردن لەسەر بناخەی پەرەپێدان و كەلك وەرگرتنی تەواو لەو جۆرە سەنعەتە دابمەزرێ. بەڵام هەمووی ئەو وڵاتانە پێویستە لەسەرەتاوە ئەهمییەتێكی زۆر بە وەرزێری بدەن، بێئەوەی لەبیریان بچێ كە سەنعەتیكردن شارێی پێشكەوتنی ئابوورییە. بەجۆرێكی روونتر بڵێین، وڵاتانی دواكەوتوو لەباری ئابوورییەوە لە پێشكەوتنی ئابووریی خۆیان دا كارێكی گرنگیان لەپێشە، ئەویش دیاری كردنی بارتەقاییە لەنێوان وەرزێریو سەنعەت دا. ئەو بارتەقاییە بەپێی هۆیەكانی ئابووریو نائابووری لە هەركام لەو وڵاتانەدا جیاوازیی هەیە. بەگشتی، هەموو وڵاتانی پەرەئەستێن پێویستە لە قۆناخی یەكەمی هەڵدانی ئابووریدا هێندێك مەسەلە چارەسەر بكەن.

یەكەم كاریان ئەوەیە كە وەرزێری لە بەرهەمهێنانی تەبیعی رزگار بكەن. بۆ ئەو مەبەستە پێویستە ئیسلاحاتێكی بنچینەیی زەوی بكری كە بتوانێ پایەی ژیانی زەحمەتكێشانی لادێ بەرێتەسەر، بێجگە لەوەش پێویستە هەلومەرجی پێویست بۆ پەرەپێدانی بازاڕی نێوخۆو زیادكردنی رادەی بەكارهێنانی بەرهەمە سەنعەتییەكان ئامادە بكرێ. پەرەپێدانی بازاڕی نێوخۆ بۆ دامەزراندنی سەنعەتێكی نیشتمانی شەرتێكی زۆر پێویستە. چونكە ئەو سەنعەتە ناتوانێ لەداهاتوویەكی نیزیك دا بچێتە مەیدانی رقەبەریی

www.zmziran.com

جیهانی‌یەوە.

ب ـ چاکردنی وەرزێری و هەڵدانی بەرهەمی وەرزێری

بەجێگەیاندنی چاك كردنی وەرزێری بە چەشنێكی بنەڕەتی، بەزۆر هەل‌ومەرجەوە بەستراوە. تاقیکردنەوەی هیندو ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و ئەفریقاو ئەمریکای لاتین نیشانی داوە کە بۆرژوازیی نیشتمانیی فەرمانڕەوا لە وڵاتە دواکەوتووەکان دا نەی‌توانیوە مەسەلەی وەرزێری بەیەکجاری چارەسەر بکا. چونکە بۆرژوازیی نیشتمانی کە لەلایەك دەیەوێ پاشماوەی پێوەندی‌یەکانی دەرەبەگایەتی لەنێو بەرێ کە کۆسپی هاتوچۆی هێزی کارەو بەرگری لە پەرەگرتنی بازاڕی نێوخۆ دەکا، لەلایەکی ترەوە ئامادە نیە بەیەکجاری چینی دەرەبەگ خاشەبڕ بکا، هەرچەند دەیەوێ لەدەسەڵات و نفووزی کەم بکاتەوە. هەرچەند بۆرژوازیی نیشتمانی بە پشتیوانیی جووتیاران هاتۆتە سەرکار، بەڵام نایەوێ هیچ هەنگاوێکی گرنگ لەدژی ملکداریی دەرەبەگایەتی هەڵێنێتەوە. چونکە لەوە دەترسێ کە میلیۆنەها جووتیاری بێزەوی‌و نەدار دەست لە کاروباری فەرمانڕەوایی‌یەکەی وەربدەن. تەنانەت هەر کاتێك جووتیاران دەست بدەنە کردەوەیەکی شۆڕشگێری، بۆرژوازیی نیشتمانی بۆ بەرەنگاربوونی ئەوان لەگەڵ دەرەبەگەکان ڕێك دەکەوێ. لەکوردستان و زۆری‌تر لە وڵاتە دواکەوتووەکان دا کۆمەڵێکی زۆر لە بۆرژوازیی نیشتمانی زەوی‌وزارێکی زۆریان لەدەست دا هەیە، کە ئەوەش نەخشێکی گرنگ یاری دەکا. بەچەشنێکی گشتی بۆرژوازیی نیشتمانی دژی هەڵوەشاندنەوەی ملکداریی تایبەتی "پیرۆز"ەو بەرهەڵستی ئەستاندنەوەی ملك لە دەرەبەگەکان دەکا، چونکە لەوە دەترسێ کە ڕۆژێك ملکداریی بۆرژوازییش بکەوێتە مەترسی‌یەوە.

بۆرژوازیی نیشتمانی لە چاك کردنی وەرزێری‌دا مەبەستی ئەوەیە کشت‌وکاڵ زیاتر بەش بەش بکاو پارچە ملکە گەورەکان لەنێوان جووتیارەکان دا دابەش بکرێن و شێوەی کاریش لەسەر بناخەی وردەبەرهەم بمێنێتەوە. چونکە جووتیارەکان مەکینەی کشت‌وکاڵی‌یان نیەو ناش توانن پرۆژەی ئاودێریی بەربڵاو دابمەزرێنن. لەپێشەوە باسمان کرد کە لە ئێران جووتیاران ماوەیەك پاش ئەوەی زەوی‌یەکانی شایان کڕی، لەبەرئەوەی ئامرازی کشت‌وکاڵی‌یان نەبوو، ناچار بوون بیان فرۆشنەوە. ئەوە بۆخۆی نیشان دەدا کە بەرهەمداریی کار هیچ زیاد ناکاو بەڵکوو لە کێڵگە بچووکەکان دا لەجێگای خۆی دەمێنێتەوە. هەر لەبەر ئەوەشە کە پایەی ژیان یا لەجێگای خۆی ڕادەوەستێ، یا زۆر لەسەرەخۆ دەچێتەسەرو هەر بۆیەشە کە گەشەکردنی بازاڕی نێوخۆیی زۆر سست و لەسەرەخۆیە.

بەڵام کاتێك دەسەڵات بکەوێتە دەستی چینی کرێکار، یا ئەو کەسانەی هەڵگری بیروباوەڕی شۆڕشگێرین، مەسەلەی وەرزێری بەجۆرێکی بنچینەیی چارەسەر دەکرێ. چونکە لەبەرئەوەی کرێکاران دۆست و هاوپەیمانی جووتیارانن زەوی دەدەنە دەستی ئەو کەسە کە دەیکێڵێو بەیەکجاری چینی دەرەبەگ و پێوەندیی دەرەبەگایەتیو ئەو چەوساندنەوە سەختە لەنێو دەبەن کە چەندین سەدە لە لادێ هەبووە. ئەودەم زەوی وەك ئامرازێکی بەرهەمهێنان دەبێتە ملکی گشتیو لە ملکی تاقە کەسێك دەردەچێو بەمجۆرە هەلومەرجی لەبار بۆ بەرهەمهێنانی سۆسیالیستیی بەرپلاو پێك دێو بەرهەمداریی کار لە وەرزێرییش دا بەچەشنێکی بەرچاو زیاد دەکا.

تاقیکردنەوەی کووبا لەو بارەیەوە زۆر بەنرخە. لەکووبا پاش چاکردنی وەرزێری، هەم بۆ ئەو کرێکارە وەرزێرییانە کە لە مەزرا گەورەکانی قامیشی شەکر (لاتی فوندیا)دا کاریان دەکردو هەم بۆ جووتیارە هەژارەکان کۆمەڵەی هەرەوەزی دامەزراو بەم جۆرە پێش سەنعەتی کردنی وڵات، وەرزێری کرا بە هەرەوەزی. هەرچەند لە کوردستان و وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست مەزرای گەورەی وەك (لاتی فوندیا) نیەو سەرمایەدارییش لە مەڵبەندە گوندنشینەکان هێندەی ئەو وەختی کووبا پێش نەکەوتوە، بەڵام دیسانیش بەشێوەیەکی گشتی دەکری ئەو شێوەیە رەچاو بکرێ.

دیارە جێبەجێکردنی ئەو کارانە پێویستیی بە هێندێك شەرتی تایبەتی هەیە: یەکەم، پێویستە دەسەڵات لەدەست هێزە دێموکراتییەکان دا بێ، بۆئەوەی پشتیوانی لە کۆمەڵە هەرەوەزییەکان بکەن. دووهەم، دەبی بەیارمەتیی وڵاتانی سۆسیالیستی مەکینەی کشتوکاڵی بۆ کۆمەڵە هەرەوەزییەکان دابین بکرێو بەرەبەرە بکرێنە کۆمەڵەیەکی هەرەوەزیی خاوەن سروشتی سۆسیالیستیو خاوەنی بەرهەمی گەورە. هێندێك هەلومەرجی دیکەش هەن کە راستەوخۆ یارمەتیی هەرەوەزی بوونی کشتوکاڵ دەکەن، وەك دامەزراندنی پرۆژەی ئاودێری کە لەبەرئەوەی پێویستیی بەکارێکی زۆر هەیە، جووتیارەکان هان دەدا بۆئەوەی یارمەتیی یەکتر بکەن.[٣] دەکرێ بەیارمەتیی حکوومەت هەر ئەوە ببێتە شێوەیەکی سەرەتایی بۆ کۆمەڵەی هەرەوەزی. نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێ کە تا ئێستاش دروشمی دابەشکردنی زەوی بەسەر جووتیاران دا نەبۆتە دروشمی کۆمەڵانی بەرینی جووتیاران، هەتا پێویست بێ لەسەرەتاوە بەناچاری زەوی بدرێ بە جووتیارە بێزەوییەکان و جا لەپاشان کۆمەڵە هەرەوەزییەکان دابمەزرێن.

---

(٤) هەر ئێستا ئەو هاوکارییە لە مەزراکان دا دەبینرێ کە پێی دەڵێن (هەرەوەز) ـ د.

www.zmziran.com

هەستی ملکداریی تایبەتی جاریٚ بەتەواوی بەسەر میٚشکی جووتیاران دا زالْ نەبووە. لەوانەیە هیٚندیٚك دابوشویٚن و پاشماوەی پیٚوەندییەکانی عەشیرەتگەری وەك ملکداریی عەشیرەت بۆ زەوییو هاوکاری لە مەیدانی ئاژەلْداریدا (هۆبە)، لە هەرەوەزی کردنی بەرهەمهیٚنان دا رۆلیٚکی گرنگیان هەبیٚ. ئەوەی باسمان کرد بەپیٚچەوانەی ملکداریی خیٚزان نیە، بەو جۆرە کە هەر خیٚزانیٚك پیٚوانەیەکی زەوی بدریٚتیٚ کە لەگەلْ ژمارەی ئەو ئەندامانەی کاری تیٚدا دەکەن ریٚك بکەویٚ. ئەو نیزامە بۆ هەلْدانی بەرهەمی وەرزیٚریو چارەسەرکردنی مەسەلەی بیٚکاری لە لادیٚ قازانجی زۆر گەورەی هەیە، بەتایبەتی لە قۆناخی یەکەم دا کە هیٚشتا پیشەسازی پیٚش نەکەوتوەو میکانیزەکردنی کشتوکالْ کاریٚکی گرانەو جاریٚ گیروگرفتی زۆر لەپیٚشە. ئەمە هەر لەبەر ئەوە نیە کە سەنعەتەکە لە سەرەتادا ناتوانیٚ مەکینەو کووت و پیٚویستییەکانی دیکەی کشتوکالْ دابین بکا، بەلکوو لەبەر ئەوەشە کە جاریٚ کادری واش کەمن کە بتوانن کشتوکالی میکانیزە بەریٚوە بەرن.

گیروگرفتیٚکی دیکە کە لە گەشەکردنی ولاتە دواکەوتووەکان دا لایەنیٚکی گرنگی گرتوە، مەسەلەی بیٚکارییە. وەك لە فەسلی هەشتەم دا گوتمان لە وەرزیٚریدا بیٚکارییەکی شاراوە هەیەو هیٚنانی تەراکتۆریٚك بۆ دیٚیەکی کوردستان بەمانای بیٚکاربوونی نیوەی دانیشتووانی ئەو دیٚیەیە. هەر ئیٚستا ئەو جووتیارانەی بۆ پەیداکردنی کار روو لە شارەکان دەکەن، گیروگرفتیان زۆر دیٚتەپیٚش و لەزۆربەی ولاتەکانی پەرەئەستیٚن دا لەشکریٚکی گەورەی بیٚکاران هەیە.

لەپیٚشەوە گوتمان کە لە قۆناخی یەکەم دا زیاتر سەرنج دەدریٚتە سەر وەرزیٚری، ئەمەش مانای ئەوەیە کە سەنعەت ئەوەندە پیٚش ناکەویٚ کە هەموو ئەو هیٚزی کارەی لەبەر وەرزیٚری دەمیٚنیٚتەوە بیخاتەکار. خۆ ناش کریٚ بەرهەمهیٚنانی وەرزیٚری هەر لەو پلەی خۆیدا بمیٚنیٚتەوە. لەو حالەدا تەنیا ریٚگا ئەوەیە کە زیاتر لە ریٚگای وەکارخستنی خەلکیٚکی زیاترو کووت کردنی زەوییەوە هەولی زیادکردنی بەرهەم بدریٚ، نەك لەریٚگای میکانیزەکردنەوە. بەم جۆرە هەلْدانی بەرهەم ئەگەر پیٚویستیی بە هیٚزی کاریٚکی پتر نەبیٚ، لانیکەم بۆ ماوەیەك بەقەد پیٚشووی هەر پیٚویستە. دیارە لەو ریٚگایەوە کریٚکارە کشتوکالییەکانیش شارەزایی زیاتر پەیدا دەکەن و ریٚگا بۆ میکانیزەکردن لە داهاتوودا خۆش دەبیٚ.

لەپیٚش هەموو شتیٚك دا پیٚویستە بەرهەمی کشتوکالی لە نەزمی تاقە بەرهەمی رزگار بکریٚ بۆئەوەی بەشیٚك لە شتوومەکی خواردەمەنیی دانیشتووان دابین بکریٚو پیٚویست نەبیٚ لە دەرەوەرا بهیٚنریٚ. پاشان ولاتەکە دەتوانیٚ چەند جۆر بەرهەمی وەرزیٚری بۆ دەرەوە بنیٚریٚو

جێگای خۆی له بازاڕی جیهانیدا پێ پتەو بکا. ئەمجار لەنێوبردنی نەزمی تاقەبەرهەمی شپرێویی وەزعی ئابووریی وڵات لەنێو دەباو ئەو وەزعە چارەسەر دەکا کە وڵات بەهۆی بەسترانەوە بە وڵاتە سەرمایەدارییەکانەوە تووشی بووە. لێرەدا مەبەست ئەوە نیە کە بەرهەمە لەمێژینەکان وەلا بنرێن، یا کەلك لەو شارەزاییو تاقیکردنەوانە وەرنەگیرێ کە لە رابردوودا هاتوونەدەست، بەڵکوو مەبەست ئەوەیە کە هێندێك بەرهەمی دیکەشیان لێ زیاد بکرێن کە لە وڵاتەکەدا هەلومەرجی لەبار بۆ بەرهەمهێنانیان هەیە. هەر لەوکاتەدا نابێ پێمان وابێ کە وەرزێری لەقۆناخی یەکەم داو تەنانەت لە قۆناخی کەمێك پێشکەوتووتریش دا بەهاسانی دەچێتەپێش. دەتوانین وا دابنێین کە ئەو وڵاتانەی لەباری ئابوورییەوە دواکەوتوون، هەموو مەکینەو ئامرازی کشتوکاڵی لە دەرەوەڕا دێنن، بەڵام بەهرە وەرگرتنی زیاتر لە کشتوکاڵ پێویستیی بە رادەیەکی زۆر کووت و کەرەستەی شیمیایی هەیە کە دەبێ لەنێوخۆی وڵات دا ساز بکرێن.

لەپێشەوە ئەهمییەتی ئاوو ئاودێریمان بۆ وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست باس کرد. بەڵام بۆ هێندێك وڵاتی دیکەش کە لەباری ئابوورییەوە دوا کەوتوون، ئاودێری بایەخێکی زۆری هەیە. بێگومان چیمەنتۆو کەرەستەی دیکەی رایەڵەی ئاودێریی بەربڵاو و دروست کردنی بەند بۆئەوەی ئاوی پێویست بۆ کشتوکاڵ دابین بکرێ، شتێکی پێویستە. کەوابوو، دەبێ پێشکەوتنی کشتوکاڵ، گەشەکردنی سەنعەتی شیمیو سەنعەتی دروست کردنیشی لەگەڵدا بێ.

ج - هێندێك گیروگرفتی سەنعەتیکردن

لە یەکەم قۆناخی سەنعەتیکردن دا دەکرێ ئەم ئەسڵانەی خوارەوە لەبەرچاو بگرین: لەبەرئەوەی سەرمایە کەمە، پێویستە زیاتر ئەو سەنعەتانە دابمەزرێنین کە پێویستییان بە سەرمایەیەکی کەمتر هەیەو زووتریش قازانجی سەرمایە وەکارخراوەکان دەدەنەوە دەست. بۆنموونە لە کوردستان کارگەی چیمەنتۆو جگەرەو شتی لەم بابەتە دابمەزرێ. ئەمجار باشتر وایە ئەو سەنعەتانە دابمەزرێن کە دەبنە هۆی بەرێکردنی شتوومەك بۆ بازاڕی جیهانی، بۆئەوەی وڵاتەکە بتوانێ مەکینەو ئامرازی پێویست بۆ سەنعەتیکردن لەجیاتیان وەربگرێ. دیارە ئەو سەنعەتانە لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێك فەرق دەکەن و بەستراونەوە بەئیمکانی قاڵ کردنەوەی بەرهەمەکانیان لەبازاڕی جیهانیدا. بۆیەدەبێ لەهەر وڵاتێك دا ئەو سەنعەتە دابمەزرێ کە هەلومەرجی لەباری هەیە. رەنگە بۆ کوردستان سەنعەتی جۆلایی (تەنین) و شیرو ئەم جۆرە شتانە باش

www.zmziran.com

بێ.

لەقۆناخی دووهەم دا دەکرێ گرانایی تەنیا بخرێتە سەر ئەو بەشانەی سەنعەت کە دەتوانن ببنە بناخە بۆ دامەزراندنی سەنعەتی دیکە، واتە دامەزراندنی ئەو سەنعەتانە کە مەکینەو ئامرازی دیکە دروست دەکەن. پێویست نیە هەر لە سەرەتاوە ئەو سەنعەتە بتوانێ ئامرازی پێویستی کارگەیەکی تەواو، یا ئیستگەی کارەبایەکی تەواو دروست بکا. لەوانەیە لەپێش دا تەنیا مەکینەی بچووك و ئامرازی ئەندازەگرتن و ئامرازی یەدەکی بەرهەم بێنێ. چونکە هیچ قانوونێك بڕیار نادا کە هەموو وڵاتان گەورەو بچووك و دەوڵەمەندو هەژار بە دامەزراندنی سەنعەتی قورس و کانگا دۆزینەوەو دروست کردنی مەکینەی گەورە وڵاتەکەیان سەنعەتی بکەن. شتی وا نە دەکرێ و نە قازانجیشی هەیە. بەڵکوو دەبێ هەر وڵاتێك تەنیا بەو بەشانەی سەنعەتی مەکینەو ئامراز دروست کردنەوە خەریك بی کە لە وڵاتەکەدا باشترین هەلومەرجی پێکهێنانیان هەیە. زۆر وێ دەچێ وڵاتێك کە هەلومەرجی لەباری بۆ سەنعەتێکی دیاریکراو نیە، هەر بە یەکجاری خۆی لێ ببوێرێ. ئەوەش ئەنجامێکی تەبیعیی هاوکاریی ئابووریی نێوان وڵاتانی مەڵبەندێکی دیاریکراوو ئەنجامی دابەشکردنی کارە لەنێوان ئەو وڵاتانەدا. ڕەنگە کوردستان و هەموو وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەگشتی ڕوو بکەنە سەنعەتی شیمی و پێترۆشیمی.

وڵاتانی پەرەئەستێن لە سەنعەتیکردنی خۆیان دا کۆسپێکی دیکەشیان دێتە پێش. ئەویش دیاریکردنی چەشنی ئەو مەکینەو دەزگایانەیە کە پێویستە لە سەنعەتە تازەکان دا بەکاریان بێنن. ئایا پێویستە مەکینەی تازەو ئۆتوماتیکی و لە بەرزترین پلەی تێکنیك دا بەکار بێنن، یان دەبێ مەکینەی نێونجیی وا بەکار بێنن کە بەرهەمدارییان کەمترە، لەسەر ئەو نوختەیە ناکۆکی بیروباوەڕ زۆرە. بەڵام لەسەریەك، ئەو نەزەرە کە دەڵێ پێویستە وڵاتانی پەرەئەستێن لەسەر بناخەی مەکینەی نێونجی و کەم بەرهەم سەنعەتی ببن، ڕایەکی ناڕاستە، چونکە بەو جۆرە هەرگیز ناتوانن وەزعی خۆیان بە بەراورد لەگەڵ وڵاتە سەرمایەدارییە پێشکەوتووەکان دا بگۆڕن. بەڵام لەلایەکی دیکەوە لە بەکارهێنانی مەکینە ئۆتوماتیکییەکانیش دا تووشی گیروگرفتی بێکاری دەبن کە لەپێشەوە باسمان کرد. چونکە کاتێك پرۆژەکان لەسەر بناخەی بەکارهێنانی مەکینەی ئۆتوماتیکی دابمەزرێن، کۆمەڵانی جووتیار کە بۆ کارکردن دەچنە شارەکان ناتوانن کار پەیدا بکەن. ڕێگای چارەسەرکردنی ئەم گیروگرفتە بەم جۆرەیە: لە قۆناخی یەکەم دا سەنعەتی تەنین و جگەرەو

هتد بە مەکینەی کەم بەرهەم دەست پێ بکرێ.[٤] بەڵام پێویستە ئەو سەنعەتانەی دەبنە بناخە بۆ سەنعەتی دیکە، باشترین مەکینەو ئامرازیان تێدا بەکار بهێنرێ. چونکە هێنانی مەکینە تازەکان بۆ وڵاتانی پەرەئەستێن لەچاو وڵاتانی پێشکەوتووی سەرمایەداری وەختێکی زیاتری دەوێ‌و بەم جۆرە هەتا ئەو مەکینەیە وەکار دەخرێ و دەست دەکا بە بەرهەمهێنان، مەکینەی تازەتر لەو دروست دەکرێن. بێجگە لەوەش ئەو مەکینانەی بەرهەمدارییان کەمە، ناتوانن ئامرازی ئەوتۆ بۆ بەشەکانی دیکە دروست بکەن، کە بەرهەمدارییان زۆر بێ.

٣ـ بەرزکردنەوەی پایەی ژیان:

مەسەلەی بەرزکردنەوەی پایەی ژیانی زەحمەتکێشان لە قۆناخی یەکەم و هەروەها لە قۆناخەکانی دواتری هەڵدانی ئابوورییش دا مەسەلەیەکی بەرچاوە. لە فەسڵی هەشتەم دا گوتمان پایەی ژیانی جووتیارانی کوردستان ئەوەندە نزمە کە جێگای باوەڕ نیە. کەوابوو پێویستە هەڵدانی ئابووری بەچەشنێکی بەرچاو ژیانی خەڵك بەرەو باشبوون بەرێ. ئەو راستی‌یەش کە سەرچاوەی پێویست بۆ سەرمایە کۆکردنەوە کەمە، نابێ ببێتە هۆی ئەوە کە داهاتی نەتەوایەتی بە زیانی بەشی مەسرەفی دابەش بکرێ. یەکێك لە دژوارترین گیروگرفتەکانی پێگەیشتنی وڵاتە پەرەئەستێنەکانیش ئەوەیە کە پێویستە باشترین رێگا بۆ دابەش کردنی داهاتی نەتەوایەتی بدۆزنەوە، بەجۆرێك کە هەمیشە تا رادەیەك بەرەوژوور چوونی سەرمایەدانان دابین بکاو هەر لەوکاتەدا بەشی مەسرەفیش هەمیشە لێی زیاد بکرێ، با ئەو زیادکردنە زۆر کەمیش بێ. ئەمجار دەبێ زیادبوونی خێرای ژمارەی دانیشتووانیشمان لەبەرچاو بێ. بەرزکردنەوەی بەردەوامی پایەی ژیانی دانیشتووانی وڵاتە پەرەئەستێنەکان لەبەر دوو شت زۆر پێویستە: یەکیان ئەوە کە رەنجبەران رۆڵی هەرە گرنگ لە بردنەپێشی وڵات دا یاری دەکەن و پێویستە بەشێکی شیاوی خۆیان لەو بایی‌یەی بەرهەمی دێنن وەربگرن. دووهەمیان ئەوە کە دابەش کردنی داهاتی نەتەوایەتی بەم جۆرە، زەحمەتکێشان زیاتر هان دەدا بۆئەوەی پێشکەوتنی وڵاتەکەیان بەگرنگ دابنێن.

وشیاری و شارەزایی و هەوڵدانی خەڵك بۆ گەیشتن بە پایەیەکی فەرهەنگی و زانستیی بەرزتر، بۆ

---

[٤] هێندێك جار لەبازاڕی جیهانی‌دا ئەو کارە وڵاتەکە تووشی هێندێك گیروگرفت دەکا. چونکە دەبێ بەرهەمەکان رقەبەریی بەرهەمی سەنعەتیی وڵاتە پێشکەوتووەکان بکەن. بەڵام دەبێ لەبیرمان بێ کە هەقدەستی کرێکار لە وڵاتە دواکەوتووەکان دا نزمەو ئەوەش لەو رقەبەری‌یەدا یارمەتی‌یان دەکا ـ د.

گەشەپێدانی هێزەکانی بەرهەمهێنەر بایەخێکی زۆری هەیەو ئەو مەسەلەیە بە روونی لە رادەی هەڵدانی بەرهەمیش دا دەردەکەوێ. ئەمجار بەرزبوونەوەی پایەی ژیان دەبێتە هۆی بەرین بوونی بازاڕی نێوخۆیی کە ئەویش گەشەکردنی سەنعەتی نیشتمانی بەرەوپێش هان دەدا. ئەوەش بۆخۆی دەتوانێ ببێتە هۆی زیاتر وەسەریەك نانی سەرمایە.

لەبارەی رێگای دابین کردنی ئەو سەرچاوانەوە کە بۆ وەسەریەك نانی سەرمایە پێویستن، دوو نەزەر هەیە: یەکیان یارمەتیی دەرەوە بە سەرچاوەی سەرەکی وەسەریەك نانی سەرمایە دادەنێو ئەوی دیکەیان سەرچاوە نێوخۆیی‌یەکان بەگرنگتر دەزانێ. دیارە یارمەتیی دەرەوەش دەتوانێ لە هەڵدانی ئابووریی وڵات دا رۆڵێکی گرنگ یاری بکا. بەگشتی دەتوانین بڵێین هەلومەرجی دەرەوەو بەتایبەتی بوونی وڵاتانی سۆسیالیستی، هۆیەکی گرنگەو نەخشی خۆی لە پێشکەوتنی وڵاتە پەرەئەستێنەکان دا یاری دەکا، کەوابوو، هەلومەرجی لەباری دەرەوەو بوونی وڵاتانی سۆسیالیستی لەسەر گەشەکردنی خێرای ئەم وڵاتانە کاریگەرن. بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا ئێستا لە زۆربەی وڵاتە پەرەئەستێنەکان دا سەرچاوە خۆوڵاتی‌یەکانی هەڵدانی ئابووری بە سەرچاوەی ئەسڵی دادەنرێن. ئەو ڕایە بەتایبەتی لەبارەی کوردستان و وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاستەوە راستە، چونکە نەوت لەو بارەیەوە نەخشی یەکەم پلەی هەیە، بەڵام ئەوە بەو مانایە نیە کە نەخشی گرنگی سەرچاوەکانی دەرەوە لە تێپەڕبوونی وڵاتە پەرەئەستێنەکان دا بۆ پێشکەوتنی پاشەڕۆژ لەبەرچاو نەگرین.

مەسەلەی پلان داڕشتن بۆ ئابووریی نیشتمانیی وڵاتە پەرەئەستێنەکان بایەخێکی روون و تایبەتیی هەیە. شارەزایی بەرنامە داڕشتنی ئابووری لە وڵاتانی سۆسیالیستی‌داو گەشەکردنی رێكوپێکی ئەم وڵاتانە ئەوەندە سەرنج راکێشە کە لە هەموو وڵاتە پەرەئەستێنەکان داو تەنانەت لەو وڵاتانەدا کە کۆنەپەرست ترین تاقمەکان لەسەر کارن، ئەهمییەتی پلان داڕشتن سەلمێندراوە. ئەو وڵاتە پەرەئەستێنانەی بەرێگای گەشەکردنی سەرمایەداری‌دا دەڕۆن، لەبەر دوو هۆی سەرەکی ناگەنە پلەی پێویستی پلان داڕشتن: یەکیان ئەوە کە پێوەندی‌یەکانی بەرهەم هێنان چ دەرەبەگایەتی بن چ سەرمایەداری، پێوەندیی چەوساندنەوەن کە ئەمە لەسەر رێگای پلان داڕشتن کۆسپێکی بەرچاوە. دووهەمیان بوونی سەرمایەی مۆنۆپۆلە بێگانەکانە، کە بەگوێرەی قازانجی خۆیان کار دەکەن و قازانجی ئەوانیش لەگەڵ قازانجی وڵاتە پەرەئەستێنەکان رێك ناکەوێ.

بۆیە ئێستا گرنگ ئەوەیە ئابووری‌یەکە بەرەو پلان داڕشتنی راستەقینە بەرین و هەلومەرجی پێویستی

بۆ ئامادە بکەین. بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کە دەوڵەت و سیاسەتی ئابووری دەوڵەت و بەشی دەوڵەتی کە قەڵای ئابووریی دەوڵەتە، دەتوانن لە هەلومەرجی پێوەندییەکانی ناسیۆنالیستیی وڵاتە پەرەئەستێنەکان دا نەخشێکی گرنگ یاری بکەن. چونکە هەرچەندی نەخشی دەوڵەت لە ئابووریی نەتەوایەتیدا بەربڵاوتر بێ، ئاسۆی پلان دارشتنیش فرەوانتر دەبێ. بەڵام سۆسیالیزم بەبێ پلان دارشتن نابێ، لەگەڵ ئەوەش دا تەنیا دەست بەسەرداگرتنی ئامرازی بەرهەمهێنان و دامەزراندنی پێوەندیی سۆسیالیستی بۆ دارشتنی پلانی ئابووری بەس نیەو بەڵکوو پێویستیی بەوە هەیە کە هێزە بەرهەمهێنەرەکان بگەنە رادەیەکی دیاریکراوی پێشکەوتن. ئەو مەسەلەیەش بۆخۆی هۆیەکی گرنگی نزم بوونی پایەی پلان دارشتن لە وڵاتە پەرەئەستێنەکان دایە.

٤ـ هەڵبژاردنی رێگای گەشەکردن

سروشتی تایبەتیی هەرەگرنگی وڵاتە پەرەئەستێنەکان ئەوەیە کە ئابوورییەکەیان تێکەڵاوە، واتە لەچەند بەشی جیاواز پێك هاتوە. یەکی تر لە سروشتە تایبەتییەکان ئەوەیە کە پایەی بەرهەمهێنان لەو چەشنە ئابوورییەدا زۆر نزمە. کەوابوو، گرنگترین مەسەلە هەڵبژاردنی رێگایەکی گەشەکردنە کە بتوانێ وڵات لە دواکەوتوویی ئابووری رزگار بکا. ئێستا باش وایە سەرنج بدەینە ئەو ئەنجامانە کە دەوڵەتە پاشکەوتووەکان پاش برانەوەی شەڕ لە هەڵبژاردنی رێگای جۆربەجۆری گەشەکردن دەستیان کەوتوە. هیندوستان بۆ وڵاتانی خاوەن ئابووریی تێکەڵاو نموونەیەکی باشە. دیارە ناتوانین چاو لەو دەسکەوتانە بقونجێنین کە هیندوستان لە گەشەپێدانی ئابووریدا دەستی کەوتوون. بەڵام با سەیرێکی ئەو گیروگرفتە سەرەکییانە بکەین کە ئەم وڵاتە لە گەشەپێدانی ئابووریی خۆیدا تووشیان بووە، ئەویش بەرزکردنەوەی پایەی هێزە بەرهەمهێنەرەکانە. لێرەدا چارەسەرکردنی مەسەلەی وەرزێریو هەروەها سەنعەتیکردن و زیادکردنی داهاتی سەرانەو لابردنی شوێنەواری مۆنۆپۆلە سەرمایەدارییەکان زۆر گرنگن.

لەهیندوستان ١٥ ساڵە بۆرژوازیی نیشتمانی دەسەڵاتی وڵاتی گرتۆتە دەست، بەڵام هێشتا نەیتوانیوە مەسەلەی وەرزێری چارەسەر بکا. ئیسلاحاتی ئەرزی بە چەشنێکی بنچینەیی نەکراوە، نە پێوەندییە وەرزێرییەکان گۆڕاون و نە باری ژیانی فەرهەنگیو کۆمەڵایەتیی مەڵبەندە گوندنشینەکان. ئەنجامی ئیسلاحاتی زەوی ئەوە بووە کە: ٨٢٪ی خێزانە جووتیارەکان ٢٧٪ی زەوییەکانیان دەست کەوتوە، لەکاتێك دا ٢/٤٣٪ی خێزانەکان ٢٨٪ی زەوییەکانیان لەدەست دایە. رادەی تێکڕایی زیادکردنی بەرهەمی

وەرزێری تەنانەت بەشی پێداویستییەکانی هەرە ئەساسیی وڵات ناکا. لەساڵەکانی دوای شەڕدا هیندوستان ناچار بووە میلیۆنەها تۆن دانەوێڵە لە دەرەوەڕا بهێنێ، کە زۆربەی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە هێناوە. لەگەڵ ئەوەش دا تا ئێستا پایەی دەکارهێنانی سەرانەی شتوومەکی خواردەمەنی لە هی ڕۆژگاری پێش شەڕ نزمترەو تا ئێستاش لەهیندوستان برسیەتی هەڕەشە لە ژیانی میلیۆنەها ئینسان دەکا.

قەوارەی گشتیی ئابووریی هیندوستانیش هیچ نەگۆڕاوە، چونکە سەنعەت تەنیا ١٦٪ی داهاتی نەتەوایەتی بەرهەم دێنێو ئەوەش مانای ئەوەیە کە هیندوستان تا ئێستاش وڵاتێکی وەرزێریی دواکەوتوویە. ڕادەی چوونەسەری بەرهەمهێنانی سەنعەتییش هیچ هیوای ئەوەی لێ ناکرێ کە لە داهاتوویەکی نیزیك دا وڵاتەکە سەنعەتی بکرێ. چونکە ڕادەی تێکڕایی چوونەسەری بەرهەمی سەنعەتی لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥١ـ١٩٦٢دا، ساڵی ٦/٦٪ بووە.[٥] بەو پێیە تەنانەت چوونەسەری داهاتی نەتەوایەتییش هومێدی ئاڵوگۆڕێکی بنچینەیی لێ ناکرێ. لەو ماوەیەی سەرەوەدا داهاتی نەتەوایەتی ٤٧٪ زیادی کردوە، بەڵام داهاتی سەرانە تەنیا ١٨٪ چۆتەسەر، چونکە ژمارەی دانیشتووان زۆر خێرا دەچێتە سەر. ڕادەی تێکڕایی زیادکردنی داهاتی سەرانە لە ساڵدا گەیشتۆتە ١/٥٪.[٦] تا ئێستاش مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستییەکان جێ‌پێیەکی بەهێزیان لەئابووریی هیندوستان دا هەیە. چونکە لەنێوان ساڵەکانی ١٩٤٨ـ١٩٥٨دا ئەو سەرمایە تایبەتییەی لە هیندوستان خراوەتەکار، لە ٥٦٠ میلیۆن دۆلارەوە گەیشتۆتە١٢٠٠ میلیۆن دۆلار. تا ئێستاش بەشی زۆری بەرهەمی چای کە دەرچووی سەرەکیی هیندوستانە، لەژێر دەسەڵاتی سەرمایەدارەکانی ئینگلیز دایە. ئەمجار سەرمایەدارە بێگانەکان بەشێکی زۆریان لەو کانگایانەدا هەیە کە خەڵووزی بەردی باش بەرهەم دێنن و هەروەها لە پاڵوێنەخانەکانی نەوت و کانگای مەنگەنیزو سەنعەتی شیمیو تووتن و جەویدا بەشیان هەیە.

ئەمە ڕێبازی ئەساسیی ئێستای ئابووریی هیندوستانە، کە زیاتر لە ١٥ ساڵە بۆرژوازی ئەم وڵاتە بەرەو سەرمایەداری دەبا. لە هێندێك وڵاتی پەرەئەستێنی دیکەش دا وەزعێکی وەك هیندوستان بەرچاو دەکەوێ. ڕادەی تێکڕایی هەڵدانی ساڵانەی وڵاتە پەرەئەستێنەکان لەساڵەکانی ١٩٥٨ـ١٩٦٣دا لە سەنعەت دا

---

[٥] Monthly Abstracts of Statistics. May 1963.

[٦] وەزعی ئابووریی دەوڵەتە سەرمایەدارییەکان، بەزمانی ڕووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٣، ل٧١.

www.zmziran.com

گەیشتۆتە ٦/٧/٧٪[٧] و لەوەرزێریدا گەیشتۆتە ٣٪. یانی بەرهەمی نەتەوایەتیی پاك كردە ساڵێ ٥٪ زیادی كردوە.[٨] ئەگەر وا دابنێین كە ئەو زیادكردنە هەر بەردەوامەو قەیرانی ئابووری كاری تێناكا، داهاتووی ئابووریی ئەو وڵاتانە كە لە پایەی ئابووریدا وەك كوردستانن، بەم شێوەیە دێتە بەرچاو. داهاتی سەرانە لەكوردستان بەگشتی لەساڵدا دەگاتە ١٠٠ دۆلار. لەبەرئەوە كە ژمارەی دانیشتووان ساڵێ زیاتر لە ٢٪ دەچێتە سەر، زیادبوونی داهاتی سەرانە ساڵێ لە ٣٪ تێناپەڕێ. ئەمەش مانای ئەوەیە كە نیزیكەی ٨٠ ساڵی دەوێ، یانی تا ساڵی ٢٠٤٠، بۆئەوەی داهاتی سەرانە لە كوردستان بگاتە ١٠٦٤ دۆلار، واتە رادەی ئێستای وڵاتە پێشكەوتووەكانی ئوورووپا.

لێرەدا تەنیا یەك نەتیجە وەردەگیرێ: ئەگەر كوردستان و وڵاتانی دیكەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست رێگای گەشەكردنی سەرمایەداری بگرنەبەر، نەك هەر لەماوەیەكی كەم دا ناتوانن داهاتی سەرانەیان بگەیەننە وڵاتە پێشكەوتووەكان، بەڵكوو لێیان وەنیزیكیش ناكەون.

بەڵام ئەگەر وڵاتە پەرەئەستێنەكان رێگای گەشەكردنی سۆسیالیستی بگرنەپێش، وەزعەكە جۆرێكیتر دەبێ. بەڵگەشمان گەشەكردنی خێرای كۆمارەكانی قەفقازو ئاسیای بچووك لە یەكیەتیی سۆڤیەتی‌یە. لە ئەرمەنستانی سۆڤیەتی ساڵی ١٩٦٠ بەرهەمی سەرانەی كارەبا گەیشتۆتە ١٤٧٨ كیلۆوات سەعات بۆ هەر تاقە كەسێك، كە لە هی ئیتالیاو ژاپۆن و دانمارك و زۆر وڵاتی سەرمایەداری پترەو ١٥ هێندەی توركیاو ٣٢ هێندەی ئێرانە. بەرهەمهێنان بەگشتی لە كۆماری تاجیكستانی سۆڤیەتی لەشەش ساڵەی ١٩٥٦ـ١٩٦١دا دووچەندانە چۆتەسەر، یانی تێكڕا ساڵێ ١٥٪ زیادی كردوە. بەم جۆرە گەشەكردنی ئەم دواییانەی هێندێك وڵاتی وەك كۆماری كورەی دێموكراتیی گەلی كە چەند ساڵ لەمەوبەر لەریزی وڵاتە پاشكەوتووەكان دا دەژمێردرا، شاهیدی راست بوونی ئەم قسەیەیە.

گەشەكردنی ئابووری لە كورەی دێموكراتی زۆر بەڕوونی سروشتە تایبەتی‌یەكانی سۆسیالیزم نیشان دەدا:

---

[٧] زیاتربوونی رادەی هەڵدانی ئەو وڵاتانە لەچاو هیندوستان دەگەڕێتەوە بۆ سەر زیادكردنی خێرای هێندێك كەرەستەی خاو بەتایبەتی نەوت ـ د.

[٨] وا دانراوە كە بەپێی بەرنامەی پێنج ساڵەی سێهەم (١٩٦١ـ١٩٦٥) لە هیندوستان زێدەبەرهەم بگاتە ٣٠٪، واتە ساڵێ ٤/٥٪ ـ د.

www.zmziran.com

رادەی هەڵدانی ساڵانەی سەنعەت لەنێوان ساڵەکانی ١٩٥٧ـ١٩٦٠دا بەتێکڕایی گەیشتۆتە ٣٦/٦٪، یانی ٣/٥ جار زیادی کردوە.[٩] لەساڵی ١٩٦٠ دا نیسبەتی سەنعەت و وەرزێری لە بەرهەمهێنان دا ٧١ و ٢٩ بووە. بەڵگەیەکی روونتر ئەوەیە کە دروست کردنی مەکینە گەیشتۆتە ٢١/٣٪ی هەموو بەرهەمی سەنعەتیو ئەم وڵاتە ٩٠٪ی ئەو مەکینانەی بەکاریان دێنێ، بۆخۆی دروست دەکا. وا چاوەڕوان دەکرێ کە رادەی بەرهەمی سەنعەتی لە بەرنامەی ٧ ساڵەی ١٩٦١ـ١٩٦٧دا بەتێکڕایی بگاتە ١٨٪ لە ساڵداو بەرهەمی ئامرازی بەرهەمهێنانیش بگاتە ٣/٢ هێندەی رادەی ئێستا. داهاتی نەتەوایەتییش ٢/٧ جار زیاد دەکا، واتە بەتێکڕایی ساڵێ ١٥/٣٪، ئەوە سێ هێندەی رادەی تێکڕایی هەڵدانی داهاتی نەتەوایەتیی ئەو وڵاتە پەرەئەستێنانەیە کە رێگای گەشەکردنی سەرمایەدارییان گرتۆتەپێش. بەڕێکەوت نیە کە کورەی دێموکراتی لە بەرهەمی سەرانەی هێندێك بەرهەم دا وەك هێزی کارەبا، وڵاتێکی سەرمایەداریی پێشکەوتووی وەك ژاپۆنی بەجێهێشتوە. کەوابوو، ئەگەر کوردستان رێگای سۆسیالیزم بگرێتەبەرو داهاتی نەتەوایەتی وەك کورەی دێموکراتی بچێتە سەرێ (١٥/٣٪)و ئەوەش لەبەرچاو بگرین کە ژمارەی دانیشتووانی ساڵێ ٢٪ زیاد بکا، پاش بیست ساڵ داهاتی سەرانەی دەگاتە ١١٦٠ دۆلارو لە پلەی ئێستای وڵاتە سەرمایەدارییە پێشکەوتووەکان تێدەپەڕێ. بێجگە لەوە، بوونی ئەو هەموو سەرچاوە نەوتە لە کوردستان و وڵاتەکانی دیکەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست، لەوانەیە ئەو پێشکەوتنە خێراتریش بکا.

---

[٩] گۆڤاری مەسەلەکانی ئاشتی و سۆسیالیزم، ژانویەی ١٩٦٢.

بەشی سێهەم
مەسەلەی کورد

فەسڵی دوازدەهەم
مەسەلەی کورد لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا

١ـ سروشتە تایبەتی‌یەکانی مەسەلەی کورد

پێش ئەوەی بێینە سەر باسی چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد، پێویستە هێندێك لە سروشتە تایبەتی‌یەکانی مەسەلەی کورد باس بکەین، کە سەرچاوەکەیان ئەو زانراوانەن کە لە بەشەکانی پێشوودا باسمان کردن.

جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نیشتمانیی گەلی کورد لەسەردەمی ئێستادا هەم لەدژی ئیمپریالیزم وەك دوژمنێکی سەرەکی‌یەو هەم لەدژی چینە فەرمانڕەواکانی ئێران و عیراق و تورکیایە.* بەڵام نەتەوە فەرمانڕەواکانی ئەم سێ وڵاتەش، واتە فارس و عەرەب و تورك ئێستا لە قۆناخی خەباتی دژی ئیمپریالیستی دان، کەوابوو گەلی کورد وێڕای جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نیشتمانیی گەلانی ئەم سێ وڵاتە بۆ ئازادیی نەتەوایەتیی خۆشی خەبات دەکا. ئەم دیاردەیە هێندێك گیروگرفتی لەگەڵە. چونکە بۆ گەلی کورد وەك نەتەوەیەکی زۆرلێکراو ناسینی دوژمنی سەرەکی، واتە ئیمپریالیزم کارێکی هاسان نیە، چونکە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لەدژی حکوومەتەکانی ئەو وڵاتانە خەبات دەکا. ئەو لێکدانەوەیەش کە گۆیا خەباتی گەلی کورد بەشێوەیەکی ڕوون دژی ئیمپریالیزم نیە، هەر لەوەڕا سەرچاوە دەگرێ کە ئەو وڵاتانەی کوردیان تێدا دەژی بەڕواڵەت سەربەخۆن و نفووزی ئیمپریالیستەکان لەوێدا بەشێوەیەکی ئیستیعماریی کۆن نیە، بەڵکوو لەپشت پەردەی حکوومەتی دەرەبەگ و بۆرژوایە بەکرێگیراوەکان دا شاردراوەتەوە، کە هەرچەند بەڕواڵەت سەربەخۆن، بەڵام لەڕاستی‌دا بوونە پێگەیەك بۆ قازانجی ئیمپریالیستەکان.

لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی‌یەوە تا ئەمڕۆ دەوڵەتە ئیمپریالیستی‌یە گەورەکان هەوڵیان داوە بۆ

---

* عیراق پاش ١١ی مارسی ١٩٧٠ وەزعێکی تازەی بەخۆیەوە گرتوە. بڕوانە "دوا قسە"ی ئەم کتێبە.

بڵاوکردنەوەی تۆوی ناکۆکی نەتەوایەتیو تێکۆشاون خۆیان بەدڵسۆزو وەکیلی قازانجی گەلی کورد نیشان بدەن و ئاڵۆزی بخەنە نێو جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانی. هەرئەوەندە بەسە کە سەرنجێکی سیاسەتی بریتانیا لە عیراق و تورکیا پاش شەڕی یەکەمی جیهانیو سیاسەتی بریتانیاو فەرانسە لە عیراق و سووریا لەنێوان دوو شەڕی گەورەی جیهانیداو هەروەها سەرنجێکی سیاسەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ئێران و عیراق پاش شەڕی دووهەمی جیهانی بدەین. پێویستە بگوترێ کە سیاسەتی تێکدەرانەی ئیمپریالیستەکان زۆر وەخت بۆتە هۆی سەرنەکەوتنی خەباتی رزگاریخوازیی گەلی کورد. تاقیکردنەوەی چەندین ساڵ خەباتی گەلی کوردو تاقیکردنەوەی خەباتی گەلانی دیکە لە سەردەمی ئێستادا زۆر دەرسی گەورەی لەو بارەیەوە فێری گەلی کورد کردوە. رەنگە کەمتر نەتەوەیەك دەست کەوێ کە ئەوەندەی گەلی کورد خوێنی رژابێو کوێرەوەریی چێشتبێ تا بتوانێ دوژمنی سەرەکیی خۆی واتە ئیمپریالیزم بناسێ.

بەشێوەیەکی سەرەکی کورد لە مەڵبەندە سنووریيەکانی چەند وڵات دا دەژی کە لە هەر کامێکیان دا بە کەمایەتی دەژمێردرێ. بەم جۆرە هێزی گەلی کورد بەشێوەیەکی دەستکرد لەت لەت کراوەو لەلایەکی تریشەوە حکوومەتەکانی ئەو وڵاتانە قازانجی خۆیان لەوەدا دەبینن کە دژی جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانیی کورد هاوکاریی یەکتر بکەن. کەوابوو، هەموو چەشنە هەوڵو تەقەلایەك بۆ رزگارکردنی یەکێك لە بەشەکانی کوردستان لەگەڵ بەربەرەکانیی چینە فەرمانڕەواکانی وڵاتەکەی خۆیو ئەو وڵاتانەدا بەرەوڕوو دەبێ کە کورد لە بەشێکی خاکەکەیان دا دەژی. ئەمجار هەرچەشنە گۆڕانێك بەسەر یەکێك لەم وڵاتانەدا بێ، تەئسیر دەکاتە سەر وڵاتەکانی دیکەو هەموو مەڵبەندی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەگشتی. پاشان، لەبەرئەوەی بەشێك لە کورد لە عیراق و سووریا دەژی، ئەو گۆڕانە بۆ وڵاتانی عەرەبی بەگشتییش گرنگە.

هەمووی ئەوانە بوونە هۆی پێکهاتنی وەزعێکی زۆر تایبەتی. نەتەوەیەکی دابەشکراو دەبینین کە بۆ وەدەستهێنانی ئازادی خەبات دەکاو سنووری چەند دەوڵەتێك هێزەکانی لێك دابڕیوەو لەکاتی گرنگ و ناسکیش دا لەگەڵ هێزی یەکگرتووی ئەو دەوڵەتانەو تەنانەت هێندێ دەوڵەتی تریش بەرەوڕوو دەبێ.

لەلایەکی ترەوە، کوردستان سامانێکی زۆری نەوتی هەیە کە مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستییەکان دەریدێنن و هەرچەشنە ئاڵوگۆڕێك لە وەزعی ئەو مەڵبەندەدا لەوانەیە تووشی بەرهەڵستیی ئەو مۆنۆپۆلانەش ببێ، کە بەشێوەیەکی تایبەتی لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا بەهۆیەکی گرنگی دیاریکردنی سیاسەتی حکوومەتەکانی

www.zmziran.com

وڵاتەکانیان، واتە ئەمریکاو بریتانیاو فەڕانسە دادەنرێن.❖

هەروەك لە فەسڵی سێهەم دا گوتمان لەشەڕی یەکەمی جیهانی‌یەوە چارەنووسی کورد بە نەوتەوە گرێ دراوە کە تا ئێستاش بۆ وڵاتە سەرمایەداری‌یەکان کەرەستەیەکی خاوی یەکجار گرنگە. بەم جۆرە کوردستان لەبەرئەوەی سەرچاوەیەکی بەنرخی نەوتە، رۆژبەرۆژ بۆ وڵاتە سەرمایەداری‌یەکان گرنگتر دەبێ. مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستی‌یەکان هەموو ساڵێ سەدان میلیۆن دۆلار لە نەوتی کوردستان قازانج دەکەن وجێگیربوونیان لە کوردستان بەکردەوە نەخشی ئەوان لە چەوساندنەوەی زەحمەتکێشانی کوردو بەتاڵان بردنی سامانی تەبیعی کوردستان دا نیشان دەدا.

رۆژهەڵاتی نێوەڕاست لەبەرئەوەی سێ قارەی ئاسیاو ئورووپاو ئەفریقا بەیەکەوە گرێ دەداو لەبەر گرنگیی باری سیاسی‌و ستراتیژی لە نەخشەو بەرنامەی ئیمپریالیستەکان دا جێگایەکی تایبەتیی گرتوە. ئەو مەڵبەندەو بەتایبەتی کوردستان کەوتۆتە نیزیك سنووری یەکیەتیی سۆڤیەتی، لەو مەڵبەندەدا چەندین پێگەی لەشکریی پەیمانە ئیمپریالیستی‌یەکان دامەزرێندراون. بێجگە لەوەش کوردستان ئالقەی پێوەندیی یەکیەتیی سۆڤیەتی‌و رۆژهەڵاتی عەرەبی‌یە. تاقیکردنەوەی ساڵەکانی دوای شەڕ نیشان دەدا کە هەر سەرکەوتنێك لە یەکێك لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا تەئسیر دەکاتە سەر هەموو ناوچەکانی ئەو مەڵبەندەو هیچ وڵاتێکی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست نیە کە نەبێتە مەیدانی گۆڕانێکی گرنگ و تەنانەت شۆڕشگێرانەش. هەرکاتێك لە دراوسێ‌یەتی یەکیەتیی سۆڤیەتی گۆڕانێکی قووڵ بەسەر وەزعی سیاسیی ئەو مەڵبەندەدا بێ، رووخانی دەسەڵاتی ئیمپریالیزمی لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا بەدواوە دەبێ. هەربۆیە ئیمپریالیستەکان دژی هەموو چەشنە گۆڕانێکی بنەڕەتی لەو مەڵبەندە رادەوەستن، بەتایبەتی ئەگەر پێوەندیی بە رزگاربوونی گەلی کوردەوە هەبێ. دیارە ناش توانین ئەم سروشتە تایبەتی‌یانە کە بەشێوەیەکی ئەساسی پێوەندی‌یان بە مەسەلەی کوردەوە هەیەو لەو وەزعە دیاریکراوە نێونەتەوایەتی‌یە جیا بکەینەوە کە مەسەلەی کوردی تێدا چارەسەر دەکرێ.

لە چارەسەر کردنی مەسەلەی کورددا وەك زۆر مەسەلەی دیکەی رۆژگاری ئێستا هۆیەکی گرنگی دیکەش کاریگەرە. لەباری مێژوویی‌یەوە بێجگە لەوە کە سەردەمی ئێمە سەردەمی رووخانی سیستمی

❖ بە میللی‌کردنی شیرکەتی نەوتی عیراق لە یەکەمی ژوئەنی ١٩٧٢ مۆنۆپۆلەکانی نەوتی بێگانە لە کوردستان خاشەبڕ بوون.

ئیستیعماریو سەردەمی رزگاریی نەتەوە چەوساوەکانە، سەردەمی تێپەڕبوون لە سەرمایەدارییەوە بۆ سۆسیالیزمیشە.

تەنیا لەبەر رووناکایی ئەو راستییانەی سەرەوەدا دەتوانین لە چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد بکۆڵینەوەو هەر چەشنە تەقەلایەك بۆ چارەسەر کردنی مەسەلەی کورد دوور لەو وەزعە گشتییە لەباری تیئۆرییەوە هەڵەیەو بەکردەوەش زیانی هەیە. لینین دەڵێ:

"لە تیئۆری مارکسیزم دا بۆ لێکۆڵینەوەی هەر مەسەلەیەکی کۆمەڵایەتی شەرتێك هەیە کە ناتوانرێ بخرێتە پشت گوێ، ئەویش دانانی ئەو مەسەلەیە لە چوارچێوەی مێژوویی خۆی دایە. ئەگەر هات و تەنیا پێوەندیی بە وڵاتێکەوە هەبوو (بۆنموونە "بەرنامەی مەسەلەی نەتەوایەتیی ئەو وڵاتە") ئەودەم لێکۆڵینەوەی ئەو سروشتە تایبەتییانە کە لەو قۆناخە مێژووییەدا ئەو وڵاتە لە وڵاتەکانی دیکە جیا دەکاتەوە، کارێکی پێویستە."[1]

٢- وەزعی ئێستای کورد

لەبەشی یەکەمی ئەم کتێبەدا هەڵوێستی حکوومەتەکانی تورکیاو ئێران و عیراق لەبارەی مەسەلەی کوردەوە باس کرا. لەمەودوا لەبەر رووناکایی رووداوە تازەکان لەو مەسەلەیە دەکۆڵینەوە.

ئەوەندەی پێوەندیی بە تورکیاوە هەیە، لە ساڵەکانی پاش شەڕدا کە رووکاری دنیا بەتەواوی گۆڕاوە، لەوێ هیچ شتێکی تازە لەچاو رۆژگاری پێش شەڕ نەهاتۆتە گۆڕێ.

"لەمەڵبەندە رۆژهەڵاتییەکان، واتە کوردستان دا رەفتارێکی زۆر درندانە بەتایبەتی لەدژی هاونیشتمانە کوردەکان رەچاو کراوە، چەند ساڵە لە نۆ ویلایەتی مەڵبەندی رۆژهەڵات دا حکوومەتی نیزامی لەسەر کارە".[2]

کودیتای نیزامیی مانگی مای ١٩٦٠یش لەو بارەیەوە هیچ گۆڕانێکی لەگەڵ خۆی نەهێنا. چونکە گورسەل سەرۆکی پێشووی حکوومەتی تورکیاش هەر بە بلوێرەکەی کۆنی لێ‌دەداو رایگەیاند کە:

"لەدنیادا هیچ نەتەوەیەکی جیاواز بەناوی نەتەوەی کورد نیە. کوردەکان نەك هەر

---

[1] لینین: "مافی گەلان لە دانانی چارەنووسی خۆیان دا" چاپی چیکی، ل٤٠٧.

[2] ئوستونگیل: "مەسەلەکانی ئاشتیو سۆسیالیزم"، ژمارە٨، ساڵی ١٩٦٠.

هاونیشتانی ئێمەن، بەڵکوو برای رەگەزیی ئێمەشن."[3]

رووداوەکانی پاش سێپتامبری ١٩٦١ و بەتایبەتی ئەو شۆڕشە کە لە هەموو کوردستانی عیراق دا هەڵگیرساوە، لە هەموو ناوچەکانی کوردستانی تورکیادا دەنگیان دایەوەو دانیشتووانی ئەو مەڵبەندەو بەتایبەتی رووناکبیران بەچەشنێکی کاریگەر لەو رووداوانەدا بەشدار بوون. لە تورکیا چەند بڵاوکراوەیەك بە رێكوپێكی دەرچوون و ژمارەیەکی زۆر لە جووتیارانی کورد چوونە پاڵ هێزە شەڕکەرەکانی کوردستانی عیراق.

حکوومەتی تورکیا لە ئووتی ١٩٦٣دا هێرشێکی بەربڵاوی دژی نیشتمانپەروەرانی کورد دەست پێکرد، بە سەدان کەس گیران و دادستان لەکاتی موحاکەمەدا بۆ ٢٥ کەس لەوانە بەو تاوانە کە هەوڵی پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردیان داوە، داوای حوکمی ئیعدامی کرد. وەك دەزانین ساڵی ١٩٢٥، واتە چل ساڵ پێشتریش شێخ سەعیدو هاوڵەکانی هەر بەو تاوانە ئیعدام کران. لە ساڵەکانی ١٩٦٥ـ١٩٦٦دا سیاسەتی نێوخۆو دەرەوەی تورکیا هێندێك گۆڕانی بەسەردا هات. لەئەنجامی رێبازێکی بەرەو دێموکراتیدا کە حکوومەت گرتبوویەبەر، هەڵبژاردنێکی تا رادەیەك ئازاد کراو حیزبی کرێکاری تورکیا (کە هەڵگری بیروباوەڕی مارکسیستییە) توانی نوێنەرانی خۆی بنێرێتە پارلمان. بەرامبەر بە مەسەلەی کوردیش کەمێك سەنگ و سووکی نیشان دراو چەند بڵاوکراوەیەك بەزمانی تورکی دەرچوون کەباسی وەزعی کوردستانی تورکیایان دەکرد.

لەپاش ساڵی ١٩٢٥ گۆڕانێکی ئەساسی بەسەر وەزعی جیهان دا هاتوە، بەڵام حکوومەتی تورکیا کە ئیدیعا دەکا لایەنگری خەباتی گەلان لەپێناوی ئازادی و سەربەخۆیی دایەو هەموو وەسیلەیەك بۆ پشتگیریی مافی کەمایەتی تورکی قبرس بەکار دێنێ، لەچوارچێوەی وڵاتی خۆیدا خۆی لە مافەکانی گەلی کورد گێل کردوە.

حکوومەتی ئێران هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بە کورد کەمێك گۆڕیوە، بەڵام ئەوەش بە هیچ جۆر نەبۆتە هۆی گۆڕانی وەزعی کوردی ئێران. بناخەی ئەو هەڵوێستە تازەیە دەگەڕێتەوە بۆ پێش شۆڕشی ژووئیەی ١٩٥٨ی عیراق کە رادیۆی قاهیرە بەرنامەیەکی بەزمانی کوردی بڵاو کردەوە بۆئەوی کوردەکان لەدژی

---

[3] رۆژنامەی "کیم"ی تورکیا، ژمارەی ٢٧ـ٤ـ١٩٦١ کە لە (Kurdish Facts) ژمارەی ٧ـ٦ـ١٩٦١، ئامستردام، وەرگیراوە.

ڕژێمی نووری سەعید هان بدا. حکوومەتی ئێران ترسێکی وای ڕێ نیشت کە هێندێك کاری ئەوتۆی کردن کە قەت لە ئێران دا نەبینرابوون. وەك ئەوەی کە لە هەموو کوردستان دا پڕوپاگەندەیەکی توندی دەست پێکردو بەدوای ئەوەدا حەوت میلیۆن دۆلاری بۆ ئاوەدان کردنەوەی ئەو مەڵبەندە تەرخان کرد.

هەوڵو تەقەلای تەبلیغاتیی ڕەسمی توندتر بوو و حەوت ئێزگەی ڕادیۆ بەزمانی کوردی کرانەوەو ڕۆژنامەیەکی هەفتەیی بەزمانی کوردی لەژێر چاوەدێریی کاربەدەستان دا لە تاران بڵاو کرایەوە. گۆڤاری بامشاد نووسی:

"وادیارە میسرییەکان بەشی کوردنشینی سووریایان قووت داوە... ئەگەر ئەوکاتەی قاهیرە سووریای قووت دەدا ئێمە وەدەنگ هاتباین، ئێستا میسرییەکان نەیان دەتوانی باسی کوردستان بکەن".[٤]

ڕۆژنامەیەکی تر زۆر بەڕاشکاوی نووسی:

"ئەگەر پێویست بێ شتێك بەناوی جووڵانەوەی کورد دەست پێبکرێ، هەقی نەتەوایەتیی ئێرانە کە دەستی پێبکا. چونکە کورد لە هەر جێگایەك بێ ئێرانییەو خوێنی ئێرانی لە دەمارەکانیدا دەجووڵێ... و دیارە هەقی ئێرانە کە ببێتە پێشڕەو و ئەو کوردانەی لە وڵاتەکانی دیکەدا بڵاو بوونەوە لەژێر ئاڵای پیرۆزی خۆیدا کۆ بکاتەوە".[٥]

وەزیری دەرەوەی ئەو سەردەمە لەمەجلیسی شوورادا ڕایگەیاند کە:

"مەسەلەی کورد کە هێندێك جار دوژمنانی ئێران باسی دەکەن، لە بنەڕەتەوە لەئێران لەگۆڕێدا نیە".[٦]

ئێستا بزانین بناخەی سیاسەتی حکوومەتی ئێران لەبارەی مەسەلەی کوردەوە چیە؟ دەتوانین بڵێین ئەو سیاسەتە بیروباوەڕی سەرۆك پێشووی ئێران (محمد علی فروغی) دەردەخا، کە ساڵی ١٩٢٧ کاتێك لە تورکیا سەفیری ئێران بوو لە نامەیەکی نهێنیدا دەریبڕیوەو دەڵێ:

"گیروگرفتی کورد لێرە زۆر لەوە گرنگترە کە ئێمە بیرمان لێ دەکردەوە. تورکەکان نەبوونی

www.zmziran.com

---

[٤] بامشاد، ژمارەی ٢٦-٦-١٩٥٨، تاران.

[٥] ڕۆژنامەی مهر ایران، ژمارەی ١-٧-١٩٥٨، تاران.

[٦] ڕۆژنامەی کیهان، ژمارەی ٣٠-٦-١٩٥٨، تاران.

یەکرەنگیی نەتەوایەتی یانی بوونی یوونانی‌یەکان و ئەرمەنی‌یەکان و سریەکان و بولغارەکان و عەرەبەکان و هی‌تر بەهۆی بنەڕەتیی بەدبەختیی خۆیان لە رابردوودا دەزانن و هەوڵ دەدەن لەژیانی تازەیان دا خۆیان لەو بەلایە رزگار بکەن و نایانەوێ لەخاکی خۆیان دا عونسوری فەساد بهێڵنەوە. ئێستا سرب و بولغارو عەرەبیان لەدەست چووەو ئەوەش بۆخۆیان بە سەرکەوتنێك دەزانن. ئەرمەنیان لە تورکیا خەلاس کردوە. یوونانی‌یەکانیش وەدەر دەنێن. لەو وەزعەدا پێیان وابوو بەئاواتی خۆیان گەیشتوون، بەلام لەناکاو سێ ساڵ لەمەوبەر تووشی گیروگرفتی شێخ سەعید بوون، ئەم ئاژاوەیە زۆر گرنگ بوو، بوونی تورکیای خستبۆ مەترسی‌یەوە، بەچەشنێك کە هەشتا هەزار سەربازیان لە کوردستان کۆکردەوەو دە میلیۆن دراویان خەرج کرد. بەلام چونکە هەڵەیان زۆر کرد گیروگرفتەکە دوایی نەهات و تورکەکانیش هەست بەوە دەکەن. رووداوی دوو مانگ لەمەوبەر برنێکی تازە بوو لەسەر دڵی تورکەکان.

لەهەموو شتێك خراپتر ئەوەیە کە ئینگلیز باسی کوردستانی سەربەخۆی هاویشتۆتە سەر زاری کوردەکان و بەو کارە دڵی دەوڵەتی تورکیای خستۆتە ترس و لەرزەوە. دیارە دەبێ ئێمەش وەك ئەوان پشتمان بلەرزێ. بەلام بەداخەوە تورکەکان لەجیاتی ئەوەی ئێمە بەهاودەردی خۆیان بزانن، بە دوژمنمان دادەنێن. لەلایەکەوە وەك رووسەکان، یا بە لاساکردنەوەی ئەوان ئێران بەکلکەی ئینگلیز دادەنێن، لەلایەکی دیکەشەوە لەو وتووێژە کە لەتاران لەگەڵ مەمدووح شەوکەت بەگ کراوە، وا تێگەیشتوون کە ئێمە دەمانەوێ ناوچەیەکی کوردنشین لەنێوان ئێران و تورکیادا بکەین بە پەرژین. پێش ئەوەی جەنابت تێلگرافم بۆ بکەی، ئەوەم لە تورکەکان بیستبوو.

بەکورتی، لەبەر ئەو هۆیانەی سەرەوە بیروباوەڕی تورکەکان ئەوە بووەو ئێستاش هەر ئەوەیە کە دەوڵەتی ئێران نایەوێ لە دابین کردنی سنووردا لەگەڵ ئەوان هاوکاری بکا. مەبەستی ئەسڵیی تورکەکان لە بەستنی پەیمان لەگەڵ ئێمە ئەوەیە کە بەیارمەتیی ئێمە خۆیان لەدەست خراپەی کوردەکان رزگار بکەن بەچەشنێك کە ئەو هەموو زەحمەتەی بۆ پێکهێنانی تورکیای تازەیان کێشاوە بەفیڕۆ نەچێ. چونکە ناتوانن کوردەکان وەك ئەرمەنی‌یەکان خەلاس بکەن و ناش توانن وەك یوونانی‌یەکان وەدەریان بنێن. کورد موسوڵمانەو خەڵکی ئاسیایەو لەگەڵ رەعیەتەکانی تری تورك هاوئایینەو بەتایبەتی ژمارەشی زۆرەو باشاری ناکرێ. جا بۆئەوەی ناچار نەبن هەمیشە لەشکرێکی زۆر لەو ناوچەیەدا رابگرن و خەرجێکی زۆر بکەن، دەیانەوێ بەیارمەتیی

ئێران ئەو بەڵایە لەکۆڵ خۆیان بکەنەوە.

ئەو ئولتیماتۆمەش کە داویانە بەدەوڵەتی ئێران لەژێر تەئسیری ئەو بیروباوەڕەدا بووە، کەچی هەرچەند مەبەستیان باشە، بەڵام شێوەی کردەوەیان خراپ هەڵبژاردوە... هەرچۆنێك بێ ئەمن لەو باوەڕەدام کە دەبێ لەسەر دابین کردنی سنوور لەگەڵ دەوڵەتی تورکیا ڕێك بکەوین. چونکە نیگەرانیی ئێمە لەوە کە گۆیا تورکەکان دەیانەوێ دەوڵەتی ئێران کوردەکان لەنێو بەرێ بێجێیەو دەوڵەتی تورکیا چاوەڕوانی شتێکی وا نیەو تەنانەت ڕەنگە لەسەر ئەوەش پێ دانەگرن کە ئێمە کوردەکان چەك بکەین. چونکە دەزانن و هەڵیان سەنگاندوە کە ئەوە کارێکی هاسان نیە.

ئەساسی داخوازی تورکەکان ئەوەیە کە دوو دەوڵەت هاوکاریی یەکتر بکەن بۆئەوە کە لەلایەکەوە کوردەکانی ئێران تورکیا تووشی ناڕەحەتی نەکەن و لەلایەکی ترەوە کوردەکانی تورکیا خاکی ئێران نەکەن بە بنکەو پەناگە دژی تورکیا. کەوابوو، چ زیانێکی هەیە کە ئێمە لەو مەبەستەدا هاوکارییان بکەین؟... بەڵام لەسەر مەسەلەی کوردستانی سەربەخۆ ئەمن لەو باوەڕەدام کە ئەو مەترسییە بۆ ئێمە ئاشکرایە. نابێ بەقسەی ئینگلیز دڵنیا بین کە دەڵێ: "بە شێخ مەحموودمان گوتوە کە کوردستانی سەربەخۆ قبووڵ ناکەین". ئەمن لێرەش لەگەڵ ئینگلیزەکان قسەم کردوەو شتم بۆ دەرکەوتوە. ناوچەی پڕ لە نەوتی کوردستان زۆر گرنگەو باوەڕ ناکەم ئینگلیزەکان ئارام دابنیشن و ڕێگا بدەن کە دەوڵەتی تورکیا خۆی کۆبکاتەوە چەند ساڵی تر بچێتە سەر مووسڵ. دیارە ئینگلیزەکان بەناوی سەربەخۆیی، کوردەکان دەکەنە داردەستی خۆیان. ئەگەر ئینگلیزەکانیش ئەم کارە نەکەن، کوردەکان خۆیان وەدوای دەکەون. چونکە مەسەلەی سەربەخۆیی تازە کەوتۆتە سەر زارو زمانان... کەوابوو ئێمە دەبێ هەرچۆنێك بێ لەفکری کوردستانی خۆمان دا بین و ئەگەر بکرێ تورکەکان بکەینە هاوکاری خۆمان، بەڵام نەك بۆ لەنێوبردن و تەفروتوناکردنی کوردەکان. چونکە ئەوە خەیاڵێکی خاوە. بەڵکوو بۆئەوەی بە ڕووخۆشی رایان کێشین بۆلای دەوڵەتی ئێران و بەشێوەی ئێرانی پەروەردەیان بکەین. ئەو کارە بۆ ئێمە هاسانترە هەتا بۆ تورکیا. چونکە کوردەکان لەباری زمان و ڕەسەنەوە ئێرانین و ئێستاش ئەو کەسانە کە دەیانەوێ هەستی نەتەوایەتی لەکوردەکان دا ببزوێنن لە شانامەو چیرۆکی جەمشیدو فەرەیدوون کەلك وەردەگرن. ئەگەر مووچەخۆرەکانی دەوڵەتی ئێران کەمێك ژیر بن و تەماعیان کەمتر بێو دەستی زۆرداری لەسەر کوردەکان هەڵبگرن و بە تێکڕایی

www.zmziran.com

تەگبیرێکی باشی بۆ بکەن، هەر نەبێ لەنێو کوردو فارس دا دوژمنایەتیو قینەبەری نامێنێو ئەگەر هات و رۆژێك خەیاڵی کوردستانی سەربەخۆ بەهێزتر بوو، ئەودەم کوردەکانی ئێران ئێمە تووشی چەرمەسەری ناکەن. بەڵام ئەگەر ئاکاری مووچەخۆرەکانی ئێران هەروەك جاران بێو ئێمەش گوێ نەدەینە کوردەکان و وازیان لێ بێنین، بەبڕوای من مەترسی نیزیکە. تورکەکان دەڵێن کە گۆیا ئینگلیزەکان لەنێو کوردەکان و ئەرمەنییەکان و نەسرانیەکان دا دۆستایەتییان ساز کردوەو لەبەهاری داهاتوودا لەناوچەی کوردستانی ئێران ئاژاوە دەنێنەوە. رەنگە ئەم قسەیە راست نەبێو بیانەوێ ئێمە بترسێنن بۆئەوەی لەگەڵیان رێك بکەوین. بەڵام ناش بێ بێخەیاڵ دابنیشین".[٧]

لەوەڕا دەردەکەوێ کە فروغی لە پیاوە سیاسییەکانی ئێستای ئێران دووربین تر بووە، چونکە هەر بەدوای شەڕی یەکەمی جیهانیدا پاشەڕۆژی مەسەلەی کوردی پێشبینی کردوە. بەڵام کاربەدەستانی ئێستای ئێران وەزعەکە ناچاری کردوون تازە بیر لە چارەسەر کردنی مەسەلەی کورد بکەنەوە. لەگەڵ ئەوەش دا سیاسەتی ئێستایان، کە لەوانەبوو ئەگەر پاش شەڕی یەکەمی جیهانی پێیدا رۆیشتبان هێندێك سەرکەوتنی تێدابێ، ئەمڕۆ ناتوانێ دەسکەوتێکی ئەوتۆی هەبێ. ئەمجار کاربەدەستانی ئێستای ئێران گیروگرفتێکی دیکەشیان لەپێشە، ئەویش ئەوەیە کە زۆر دەترسن هێزە دەستی چەپییەکان بەرەبەرە سەرکردایەتیی جووڵانەوەی نیشتمانیی کورد بگرنە دەست. بۆیە هەوڵ دەدەن یەکیەتیی جووڵانەوەکە لەنێو بەرن و هەموو ئەوانەی بیروباوەڕێکی شۆڕشگێڕانەیان هەیە لەسەرکردایەتی دوور بخەنەوە.

دەتوانین سیاسەتی کاربەدەستانی ئێستای ئێران لەوەندەدا کورت بکەینەوە کە دەیانەوێ هەموو چەشنە جووڵانەوەیەکی گەلی کورد سەرکوت بکەن و ئەگەر بۆشیان دەرکەوت کە ئەو کارەیان بۆ ناچێتە سەر، دەست باوێژنە نێو جووڵانەوەکە بۆئەوەی بتوانن راستەوخۆ تەئسیری بکەنە سەرو تەنانەت ئەگەر بۆیان بلوێ سەرکردایەتییشی بکەن و ئەگەر هیچ نەبێ هەوڵ بدەن ریزەکانی جووڵانەوە تێك بدەن و ئەو کەسانەی بەڕاستی دیفاع لە قازانجی گەلی کورد دەکەن لە سەرکردایەتی دوور بخەنەوە.

ئەگەر جیاوازیی هەلومەرجی ئێران و تورکیا لەبەرچاو نەگرین، دەبینین کە حکوومەتی ئەو دوو وڵاتە لەزۆر شت دا یەك دەگرنەوە کە لە هەموویان گرنگتر ئەوەیە هیچیان بەکردەوە دان بە بوونی کورد وەك نەتەوەیەکی سەربەخۆدا نانێن.

---

[٧] گۆڤاری یغمار، ژمارەی ٨ی ئۆکتۆبری ١٩٥٨، تاران.

www.zmnziran.com

وەنەبێ تەنیا کاربەدەستانی ئەم سێ وڵاتە خۆیان لەو راستی‌یە گێل بکەن کە کورد نەتەوەیەکی سەربەخۆیە، بەڵکوو هێندێك ئینسانی پێشکەوتووش لە وڵاتەکانی دراوسێ‌دا هێشتا لەوەدا گومانیان هەیە کە کورد نەتەوەیەکی جیاوازو سەربەخۆ بێ. بۆیە ناچارین بەکورتی ئاوڕێك وەسەر ئەو مەسەلە بدەینەوە.

٣- جێگیربوونی نەتەوایەتیی کورد

ئایا دەتوانین بڵێین کورد نەتەوەیە؟ ئایا باشتر نیە کورد بە کەمایەتی نەتەوایەتی دابنێین؟ با لەنیزیکەوە لەم دوو پرسیارە ورد بینەوە.

زۆرجار "نەتەوە" مانایەکی راست و دروستی لێ نەدراوەتەوە. بەڵام زانستی نوێ سنوورێکی راست بۆ نێوەرۆکی ئەو مانایە دەداتە دەست. نەتەوە کۆمەڵە خەڵکێکە کە لەڕەوتی مێژوودا پەیدا بووەو سەقامگیر بووە. کۆمەڵە خەڵکێك تەنیا پاش قۆناخێکی دیاریکراوی پێگەیشتن دەبێتە نەتەوە. راستی‌یەکەشی ئەوەیە کە بناخەی نەتەوەکانی سەردەمی ئێمە بە گەشەکردنی سەرمایەوە بەندەو ئەو نەتەوانە لەگەڵ گەشەکردنی سەرمایەداری‌دا سەقامگیر دەبن. دیارە ریشەی پێگەیشتنی ئەو نەتەوانە بۆ سەر شێوەکانی پێشووی کۆمەڵ لە قۆناخی کۆیلەتی‌و قۆناخی دەرەبەگایەتی‌دا دەگەڕێتەوە. لەگەڵ ئەوەش دا بۆئەوەی کۆمەڵە خەڵکێك بە نەتەوە دابنرێ، هێندێك شەرتی دیکە پێویستن کە لەهەموویان گرنگتر زمانی هاوبەش و خاکی هاوبەش و ژیانی ئابووریی هاوبەش و خوو و ڕەوشتی هاوبەشە کە لەژیانی فەرهەنگیی نەتەوەدا خۆی دەنوێنێ.

باسی ئەوەمان کرد کە کورد کۆمەڵە خەڵکێکی خاوەن مێژوویەو لە سەدەی حەوتەمەوە بەو ناوە ناسراوە. ئێستا بزانین ئەو سروشتە تایبەتی‌یانە چین کە کورد دەکەنە نەتەوەیەکی سەربەخۆ؟

وەك لەپێشەوە گوتمان زمانی کوردی زمانی هاوبەشی هەموو کوردەکانەو بوونی جیاوازی‌یەکی کەم لەنێوان شێوەکانی‌دا هیچ لەو راستی‌یە ناگۆڕێ، چونکە شێوەی جۆراوجۆر تەنانەت لە وڵاتە هەرە پێشکەوتووەکانیش دا ماوە. دیارە ئەوە کەتا ئێستا زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتوو بۆ کورد پێك نەهاتوە مەسەلەیەکی زۆر گرنگە. بەڵام ئەمە هۆی ئەوە نیە کە گۆیا زمانی کوردی هێشتا ئەوەندە پێش نەکەوتوەو لەبەر ئەوەش نیە کە گۆیا وەك هێندێك دەڵێن شێوەیەکی زمانی فارسی‌یە. چونکە هیچ رۆژهەڵاتناسێکی بەناوبانگ لەوەدا گومانی نیە کە زمانی کوردی بەڕادەی پێویست پێش کەوتوە. یەکەم کتێبی رێزمانی

www.zmziran.com

کوردی ساڵی ١٧٨٧[٨] دەرچووە. کەوابوو، نەبوونی زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو پێش هەموو شتێك دەگەڕێتەوە سەر ئەوە کە نووسینێکی یەکگرتوومان نەبووە. هەروەك لەوەپێش گوتمان کوردی بەپیتی عەرەبیو لاتینی و رووسی دەنووسرێو هۆیەکەشی ئەوەیە کە نەتەوەی کورد لەنێوان چەند وڵات دا دابەش کراوەو لە زۆربەی ئەو وڵاتانەدا خوێندن و نووسین بەزمانی کوردی قەدەخە بووە. کەوابوو، لەباری مێژوویی‌یەوە لانی‌کەمی وەخت و دەرەتان پێویستە بۆئەوەی نووسینێکی یەکگرتوو و زمانێکی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی پێك بێ. بەم جۆرە نەتیجە وەردەگرین کە نەتەوەی کورد زمانی هاوبەشی هەیە کە یەکێکە لەو سروشتانەی هەموو نەتەوەیەك لێك جیا دەکەنەوە.

هیچ کەسیش گومانی لەوەدا نیە کە کورد خاکی هاوبەشی هەیە، چونکە لەرۆژگارێکی یەکجار کۆنەوە کوردستان بەخاکی کورد ناسراوە کە هەزاران ساڵە لە کەژو کێوو پێدەشتەکانی‌دا دەژی. لەت لەت بوونی کوردستان بەهۆی سنووره سیاسی‌یەکانیش لە نێو چەند وڵاتان دا هیچ لەو راستی‌یە ناگۆڕێ.

لەبارەی ژیانی ئابووریی هاوبەشەوە ناکۆکیی بیرویاوەڕو کێشە زۆرە. راستی‌یەکەی ئەوەیە کە لەنێو کورددا نموونەی ژیانێکی ئابووری هاوبەش وەك ئەوەی لە وڵاتێکی وەك فەرانسە یا ئیتالیا هەیە، نابینرێ. لەو بارەیەوە تەنانەت لەنێوان کوردو تورکیش دا جیاوازی هەیە، چونکە تورکەکان لەو بارەیەوە لە کورد زیاتر پێش کەوتوون. هۆی ئەوەش کزیی گەشەکردنی سەرمایەدارییە لە کوردستان داو هۆیەکی تریشی ئەوەیە کە کوردستان لەت لەت کراوەو بەکردەوە هێندێك بەشی لە بەشەکانی دیکە جیا بوونەوە، هەروەك لەنێوخۆی هەرکام لەو وڵاتانەش دا کوردستان دابەش کراوە. دیارە هەمووی ئەوانە دەبنە کۆسپی پێك هاتنی ژیانێکی ئابووریی هاوبەش. بۆنموونە کوردستانی ئێران کراوەتە سێ بەش: بەشی شیمالی کە بەڕەسمی بە "ئوستانی ئازەربایجانی رۆژئاوا" ناودەبرێ، بەشی نێوەڕاست کە بەڕەسمی پێی دەڵێن "ئوستانی کوردستان"و بەشی جنووبی کە بەڕەسمی بە "ئوستانی کرماشان" دەناسرێ. ئەودەم تەنانەت تاقە رێگایەکی باشیش نیە کە بەشەکانی کوردستان بەیەکەوە گرێ بداو زستانان لەنێوان سەقزو سنەدا هاتوچۆ نامێنێ، کە ئەمەش مانای ئەوەیە بەشی جنووبی کوردستانی ئێران بەتەواوی لەبەشی شیمالی دادەبڕێ.

سەرەڕای هەمووی ئەوانەش، پێشکەوتنی پێوەندی‌یەکانی سەرمایەدارییو ئەو جیاوازی‌یەی لەنێوان

---

[٨] M. Garzoni: Grammatica Vocabolaria della Lingua Kurda، Roma 1787.

گوندنشینەکان دا پەیدا بووەو پێگەیشتنی شارەکان و بەربڵاوبوونی بازرگانیو هاتوچۆ هەموویان دەبنە هۆی سەقامگیر بوونی نەتەوەی کورد.

ئەمە وا دەگەیەنێ کە ئەگەر ناتوانین بڵێین ژیانی ئابووریی یەکگرتووی تەواو لە کوردستان دا هەیە، ناش توانین بڵێین ژیانی ئابووریی هاوبەش نیە. ئێمە لەمەوبەر گوتمان کە بەپێچەوانەی ئەو سنوورە دەستکردانە، کوردەکان پێوەندی‌یەکی ئابووریی بەربڵاویان پێکەوە هەیە، وەك کوردی ئێران و عیراق. بێجگە لەوانەش یەکیەتیی ژیانی ئابووری شتێکی نیسبی‌یەوە نەتەوەکانی دەوروبەری کوردیش (وەك فارس و تورك و عەرەب و ئازەربایجانی) هەروەك کوردن. ئەوانیش لەهێندێك جێگا یەکیەتیی ئابووری‌یان بەهێزەو لەهێندێکی‌تر لاوازە. یەکیەتیی ئابووری نەتەوەکانی قەفقازیش ناتەواو بوو و هی نەتەوەکانی ئاسیای نێوەڕاست لە رووسیا هەر شوێنەواری نەبوو، کەچی ئەوە نەبوو بە کۆسپ بۆئەوەی لەدواڕۆژدا ببن بە نەتەوەی سۆسیالیستیی سەربەخۆ.

خوو و ڕەوشتی هاوبەشی کوردەکان بەگشتی شتێکی سەلمێندراوە. هەموو رۆژهەڵاتناسەکان و ئەو کەسانە کە خۆیان بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر کورد تەرخان کردوە، لەوەدا یەکدەنگن کە کورد لەهەموو نەتەوەکانی دەوروپشتی خۆی جیایەو کوردەکان فەرهەنگی خۆیان پاراستوەو لەنێو هیچ کۆمەڵێکی رەگەزیو زمانیی دیکەدا نەتواونەوە. خەباتی بەردرێژی کورد لەپێناوی پاراستنی بوونی نەتەوایەتیی خۆی‌دا هەمیشە بۆتە هۆی جێگیربوونی خوو و ڕەوشتی هاوبەش و فەرهەنگی نەتەوایەتیی کورد.

پێویستە بگوترێ کە لەپاش شەڕی دووهەمی جیهانیو بەتایبەتی لەسەردەمی کۆماری دێموکراتی کوردستان دا هەستی نەتەوایەتی لەنێو کورددا زۆر بەهێز بووە.

بووژانەوەی نەتەوایەتیی کورد هەروا درێژەی هەبووەو لەپاش شۆڕشی ژووئیەی ساڵی ١٩٥٨ی عیراق زیاتر بەهێز بووە. ئێستا لە کوردستانی عیراق چەند رۆژنامەیەك بەزمانی کوردی دەردەچن. لەئێران و عیراق چەند ئێزگەی رادیۆ بەکوردی کراونەوە کە هەرچەند ئێزگەکانی ئێران بەرنامە بەقازانجی گەلی کورد بڵاو ناکەنەوە بەڵام دیسانیش تا رادەیەك یارمەتیی گەشەکردنی زمانی کوردیو فەرهەنگی کوردی واتە ئەدەب و مۆسیقا دەکەن.

ئەوەش گرنگە کە بگوترێ سەقامگیربوونی ئەو نەتەوانە کە لەباری ئابووری‌یەوە دواکەوتوون پێوەندی‌یەکی زۆری بەخەباتی دژی ئیمپریالیستی‌یەوە هەیەو نەتەوەی کوردیش لە کارەساتی خەباتی دژی ئیمپریالیستیو زۆرداریی نەتەوایەتی‌دا کە لەلایەن حکوومەتە مەرکەزی‌یەکانی تورکیاو ئێرانەوە تووشی

بووە، ریشە دادەکوتێ.

هاوبەشیی ئایینیش یەکێك لەو هۆیانە بووە کە پێگەیشتنی نەتەوەی کوردی وەدوا خستوە. چونکە ئیسلام وەك ئایینی هاوبەشی گەلانی موسوڵمان کراوەتە پەردەیەك بۆ داپۆشینی زوڵم و زۆری نەتەوایەتیی خەلیفەکانی بەغداو پاشان سوڵتانەکانی عوسمانی کە ئەوانیش نەخشی خەلیفەیان یاری کردوە.

بۆنموونە لەکاتی شەڕی یەکەمی جیهانی‌دا کوردەکان دەرفەتێکی باشیان بۆ ڕێ کەوت کە لەپێناوی مافی نەتەوایەتی‌و مافی دانانی چارەنووس دا خەبات بکەن. بەڵام بەناوی غەزاوە فریویان دان و زوڵم و زۆری نەتەوایەتیی تورکەکانیان بۆ ماوەیەك لەبیر بردنەوە.

ئەوە ڕاستە کە ئایین یەکێك لە دیاردەکانی نەتەوە نیە، بەڵام دەتوانین تەئسیری ئایین لەسەر سەقامگیربوونی نەتەوایەتیی کورد لەو نموونەیەی خوارەوەدا تەماشا بکەین: لەگەڵ ئەوەی ناوچەی کرماشان لەباری ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌یەوە زیاتر پێش کەوتوە، جووڵانەوەی نەتەوایەتی لەمەهاباد زۆر بەهێزترە. چونکە کوردەکانی مەهاباد سوننین و کوردی کرماشان وەك فارسەکان شیعەن. جیاوازیی مەزهەب لەمەهاباد دەبێتە هۆی ئەوە کە زوڵم و زۆری نەتەوایەتی لە مەهاباد ئاشکراتر خۆی بنوێنێ‌و ئەوەش هەستی بەرهەڵستیی کوردەکان زیاد دەکاو لەئەنجام دا دەبێتە هۆی بەهێزبوونی هەستی نەتەوایەتی.

دیارە دابەش بوونی کوردستان لەنێوان چەند وڵاتیش دا کۆسپێکی دیکەی ڕێگای سەقامگیربوونی نەتەوایەتیی کوردەو پێویستە ئەو هۆیەش بە کەم نەگرین کە تا ئێستاش ڕۆڵی خۆی لەو بارەیەوە یاری دەکا.

هۆیەکی نالەباری تریش پێوەندیی عەشیرەتگەری‌و دەرەبەگایەتی‌یە کە تا ئێستاش لەگۆڕێ‌دا ماوە، بەڵام ئەو پێوەندی‌یانە بەرەبەرە لە ئەنجامی گەشەکردنی بازاڕی نێوخۆیی‌و پەیدابوونی پێوەندی‌یەکانی سەرمایەداری لەلادێی کوردستان دا بێ‌بایەخ دەبن.

لەوەڕا نەتیجە وەردەگرین کە جێگیربوونی نەتەوایەتیی کورد بەتەواوی، لە هەل‌ومەرجی ئێستادا مومکین نیە، بەڵام ئەوە بەهیچ جۆر بەو مانایە نیە کە بتوانین حاشا لە بوونی نەتەوەی کورد بکەین کە ڕۆژ بەڕۆژ گەشە دەکاو سەقامگیر دەبێ.

کەوابوو، هیچ شەرتێکی پێویستی نەتەوە بوون نیە کە لە نەتەوەی کورددا نەبێ. بۆیە دەتوانین هەروەك باسی نەتەوەکانی تر دەکەین باسی نەتەوەی کوردیش بکەین، چونکە سێ هۆی گرنگ و بنەڕەتیی

بوونی نەتەوە کە بریتین لە زمانی هاوبەش، خاکی هاوبەش و خوو و ڕەوشتی هاوبەش بەتەواوی لە کورددا هەن و ژیانی ئابووریی هاوبەشیش زۆر وەخت بە شەرتێکی گرنگی نەتەوە دانانرێ. کەواتە دەتوانین کوردیش وەك یەکێك لە نەتەوەکانی تری ڕۆژهەلاتی نێوەڕاست دابنێین کە ئێستا بەقۆناخی پێگەیشتنی نەتەوایەتی‌دا تێدەپەڕن.

ئەوە حیزبی کومونیستی عیراق بوو کە بۆ یەکەم جار بیروباوەڕی خۆی لەبارەی سەقامگیربوونی نەتەوایەتیی کوردەوە دەربڕیو ئەو بیروباوەڕەی کردە بناخەیەکی تیئۆریکی بۆ تێکۆشانی پاشەڕۆژی خۆی.

"گەلی کورد لە عیراق بەشێکی جیانەکراوە لە نەتەوەی کورد لە هەموو بەشەکانی کوردستان دا کە لەنێوان تورکیاو ئێران و عیراق دا بەش کراوە. نەتەوەی کورد یەك نەتەوەیە کە هەموو سروشتە تایبەتی‌یەکانی نەتەوایەتیی تێدا هەن، کۆمەڵە خەڵکێکی سەقامگیرە کە لەمێژوودا دروست بووەو خاکی هاوبەش و بناخەی دامەزراندنی ئابووریی هاوبەش و خوو و ڕەوشتی هاوبەشی هەیە کە لە فەرهەنگ و ڕێوشوێن و ئامانجی نەتەوایەتیی هاوبەش بۆ ڕزگاریو یەکیەتیی نەتەوایەتی‌دا خۆی دەنوێنێ".[٩]

تێپەڕبوون لە عەشیرەت و تایەفەوە بۆ هۆز هەر لەوکاتەدا تێپەڕبوون لە کۆمۆنی سەرەتایی و کۆیلەتی‌یەوە بۆ دەرەبەگایەتی بووە. هەروەك تێپەڕبوون لە هۆزەوە بۆ نەتەوە تێپەڕینە لە دەرەبەگایەتی‌یەوە بۆ سەرمایەداری. کوردیش ئێستا بەو قۆناخەدا، یا باشتر بڵێین بە بەشی دوایی ئەم قۆناخەدا تێدەپەڕێ.

٤ــ سروشتی خەباتی ڕزگاریخوازیی گەلی کورد

خەباتی گەلی کورد لە سەردەمی ئێستادا پێش هەموو شتێك خەباتێکی دژی ئیمپریالیستی‌یە، کەوابوو، دوژمنی سەرەکیی گەلی کورد ئیمپریالیزمە. هەتا کاتێك کۆتایی بە دەسەلاتی سیاسیی ئیمپریالیزم نەهاتووەو پەیمانە لەشکری‌یەکان هەڵنەوەشاونەوە، ڕزگاریو سەربەخۆیی گەلان ناتەواوەو لەژێر مەترسی دایە. لەلایەکی ترەوە نەتەوە فەرمانڕەواکانی ئێران و عیراق و تورکیاش ئێستا لە قۆناخی دژی ئیمپریالیستی دان.

---

[٩] بەیاننامەی کۆنفرانسی دووهەمی حیزبی کومونیستی عیراق، بە زمانی عەرەبی، ژووئیەی١٩٥٦.

واتە هەموو نەتەوە رزگاریخوازەکان لە خەباتی دژی ئیمپریالیستیدا بەشدارن و لەو بارەیەوە نەتەوەی کوردیش شان بەشانی هەموو نەتەوەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست خەبات دەکا. تا ئەوکاتەی ئیمپریالیزم هەروا بەسەر کاروباری ئەو وڵاتانەدا زاڵ بێ کە کوردیان تێدا دەژی رزگاریی کوردو هیچ نەتەوەیەکی دیکە ئیمکانی نیە. کەوابوو، ئەرکی سەرەکیی هەموو نەتەوە ژێردەستەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست تێکۆشانە بۆ رزگاری لەژێر دەسەڵاتی ئیمپریالیزم. لەوەڕا دەردەکەوێ کە جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانیی کورد بەشێکە لەخەباتی رزگاریخوازیی جیهانیو پێوەندییەکی ئۆرگانیکی لەگەڵ سەدان میلیۆن ئینسان هەیە کە لەپێناوی دیموکراسیو پێشکەوتن دا لەدژی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستی خەبات دەکەن.

بەم جۆرە جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانیی کورد لەدژی کاربەدەستانی ئێران و تورکیاشە کە نوێنەری دەرەبەگ و بۆرژوا کۆمپرادۆرەکانن و هاوپەیمانی ئیمپریالیستەکانیشن. نەتەوەکانی تریش لە هەرکام لەم وڵاتانەدا لەدژی ئەو دەستەیە خەبات دەکەن. بۆنموونە هەموو نەتەوەکانی ئێران دژی حکوومەتی کۆنەپەرستی شا لە خەبات دان و لەبەر ئەوە لەگەڵ کوردی ئێران لە بەرەیەك دا راوەستاون. سەرەڕای ئەوە فارسەکان و ئازەربایجانییەکان لەخەباتی ئەمڕۆی ئێران دا ئیمکانی پشتگیریی گەلی کوردیان لە ئێران پترەو پێوەندیی ئەوانە لەگەڵ کورد ئێستا لە پێوەندیی کوردی ئێران لەگەڵ کوردی عێراق و تورکیا زیاترە، کەواتە هە گۆڕانێکی سیاسی لە ئێران دا روویدا راستەوخۆ لەسەر کوردستانی ئێران کاریگەر دەبێ. لەکاتێك دا گۆڕانی باری سیاسی عێراق یا کوردەکانی عێراق تەئسیری لەسەر کوردی ئێران ناڕاستەوخۆیە. دیارە لە گۆڕانی سیاسەتی ئابووریو فەرهەنگیو ئیدارییش دا وەزعەکە هەر بەم جۆرەیە. لێرەدا قسەکەی لینین راست دێتەوە کە دەڵێ:

"هەتا ئەوکاتەی چەند نەتەوە بەسەر یەکەوە لە وڵاتێك دا دەژین، بە میلیۆنهاو میلیاردها هەودای ئابووریو قانوونیو کۆمەڵایەتی بەیەکەوە بەستراون"(١٠)

بەجۆرێکی تر بڵێین، لەبەرئەوەی ئیمپریالیزم و کۆنەپەرستی دوژمنی هاوبەشی هەموو نەتەوەکانی وڵاتانی ژێردەستی ئیمپریالیزمن، ئەو نەتەوانەش لەدژی ئەوان یەك دەگرن. بەڵام لەلایەکی تریشەوە ئەمە بەو مانایە نیە کە کوردی ئێران ناتوانێ هیچ جۆرە پشتیوانییەك لە کوردی عێراق بکا، یا تەئسیری بکاتە

---

(١٠) V.I. Lenin: on "Cultural and National" Autonomy، works، Vol. 19، p. 502 (Czech de.)

www.zmziran.com

سەر، بەپێچەوانە لەهەر وڵاتێك دا گۆڕانێك بەسەر وەزعی کورددا بێ، کار دەکاتە سەر هەمووی ئەو وڵاتانە کە کوردیان لێ دەژی. هەر ئەندازە خەباتی رزگاریخوازیی نیشتمانیی کورد لە یەکێك لەو وڵاتانەدا بەهێز بێ، ئەوەندە زیاتر ئیمکان بۆ کوردەکان پێك دێ کە یارمەتیی براکانی خۆیان لە وڵاتەکانی دیکەدا بکەن. ئەو راستی‌یە لە سەردەمی کۆماری مەهاباد دا بە تەواوی دەرکەوت، کە کوردی ئێران توانی یارمەتی‌یەکی بەنرخ بە کوردی وڵاتەکانی دراوسێ بکا. هەروەها لە یەکەمین ساڵی پاش شۆڕشی ١٤ی ژووئیەی عیراق دا کوردی عیراق زۆریان یارمەتیی نیشتمانپەروەرانی کوردی ئێران دا. ئەمجار هەر ئێستاش کوردەکانی تورکیاو ئێران بە هەموو چەشنێك پشتیوانی لە خەباتکەرانی کوردی عیراق دەکەن.

ئەو نەزەرەی سەرەوە بەهیچ جۆر بەو مانایە نیە کە چونکە ئێستا لە قۆناخی خەباتی دژی ئیمپریالیستی داین، کورد هەقی نیە بۆ وەدیهێنانی مافە نەتەوایەتی‌یەکانی خۆی خەبات بکا. چونکە وەك لەپێشەوە گوتمان خەباتی دژی زۆرداریی نەتەوایەتی لە خەباتی دژی ئیمپریالیستی جیا ناکرێتەوە. ئەگەر گەلی کورد تەنیا دژی زۆرداریی نەتەوایەتی خەبات بکاو گوێ نەداتە خەباتی دژی ئیمپریالیستی، ئەو خەباتە دوورەپەرێز دەمێنێتەوەو ئیمکانی سەرکەوتنی نیە. چونکە دەسەڵاتی ئیمپریالیزم لەو وڵاتانەدا کێشەی نەتەوایەتی‌و زۆرداریی نەتەوایەتییشی لەگەڵە. کەوابوو، کاتێك گەلی کورد تەنیا بۆ مافە نەتەوایەتی‌یەکانی خەبات بکا، ئیمپریالیزم سیاسەتی "دووبەرەکی بنێوەو ئاغایەتی بکە" بەکار دێنی‌و جووڵانەوەی نەتەوایەتیی کورد بۆ سەرکوت کردنی خەباتی رزگاریخوازیی نەتەوەکانی دیکە وەکار دەخا.

هەر لەوکاتەدا خۆ گێل کردن لە خودموختاری "ئۆتۆنۆمی" بۆ کوردلەچوارچێوەی جووڵانەوەی دژی ئیمپریالیستی‌دا هەڵەیەکی گەورەیەو تەنیا ئەو هێزانە قازانجی لێ‌دەکەن کە دەیانەوێ گەلی کورد لە سەرکردایەتی‌یەکی شۆڕشگێر بێبەش بکەن و بوورەپەرێزی رابگرن. دەبێ گەلی کورد خەباتی دژی ئیمپریالیستی بە خەبات بۆ وەدەستهێنانی مافی نەتەوایەتی‌و رزگاربوون لە زۆرداریی نەتەوایەتی دابنێ. ئەوەیە کە پێوەندیی سروشتی و هەردوولایی خەباتی دژی ئیمپریالیستی‌و خەباتی دژی زۆرداریی نەتەوایەتیمان بۆ دەردەخا، کە لەڕاستی‌دا دوولای یەك خەباتن و لێك جیا ناکرێنەوە. هەر لەوکاتەدا دەبێ لەبیرمان بێ کە خەباتی دژی ئیمپریالیستی ئەساسی‌و گرنگەو خەباتی دژی زۆرداریی نەتەوایەتییش بەشێك لەو خەباتەیە.

چارەسەری مەسەلەی نەتەوایەتیی کورد بە دێموکراتی‌یەوە بەستراوە، چونکە مەسەلەی نەتەوایەتی بۆخۆی بەشێکە لە دێموکراتی. لینین زۆرجار دووپاتی کردۆتەوە کە لەچوارچێوەی دێموکراتی دا نەبێ،

مەسەلەی نەتەوایەتی چارەسەر ناکرێو بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی نەتەوایەتی دەبێ پێوەندی‌یەکی دێموکراتی لەنێوان نەتەوەکان دا پێك بێ.

"لێرەدا تەنیا رێگایەك بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی نەتەوایەتی هەیە (ئەگەر وا دابنێین کە لە جیهانی سەرمایەداری، جیهانی سوودو کێشەو چەوساندنەوەدا ئیمکانی چارەسەرکردنی هەبێ) ئەویش دێموکراتی‌یەکی تا سەرە".[11]

لە فەسڵی دووهەمی ئەم باسەدا روونمان کردەوە کە مەسەلەی کوردو سیاسەتی نەتەوایەتیی ئەو دەوڵەتانە کە فەرمانڕەوایی بەسەر کوردەوە دەکەن، پێوەندی‌یەکی چەند پتەوی بە دێموکراتی‌یەوە هەیە. بۆیە هەرچی لەمەیدانی دێموکراتی‌دا پێشکەوتنێکی زیاتر چنگ کەوێ، کوردیش وەك نەتەوەیەکی زۆرلێکراو زیاتر دەتوانێ بۆ مافە نەتەوایەتی‌یەکانی خەبات بکاو وەدەستیان بێنێ. لەولاشەوە هەروەخت زەربەیەك لە دێموکراسی بدرێ، زەربەیەکیش لەو مافە نەتەوایەتی‌یانەی کورد دەدرێ کە بەخەباتی خۆی وەدەستی هێناون. هەروەك ئەم راستی‌یە دوای سەرکەوتنی کەمالیستەکان لە تورکیاو لەماوەی نێوان ١٩٤٥_١٩٤٦دا لە ئێران و لەپاش شۆرشی ١٤ی ژووئیەی ١٩٥٨ لەعیراق بەتەواوی دەرکەوت. کەوابوو، بەبێ دێموکراتی‌و دابین بوونی ئازادی‌یە دێموکراتی‌یەکان نە مەسەلەی نەتەوایەتی چارەسەر دەکرێو نە هیچ نەتەوەیەك مافە نەتەوایەتی‌یەکانی دەست دەکەوێ.

تاقیکردنەوەی عیراق لەم چەند ساڵەی دوایی‌دا زۆر چاك نیشانی داوە کە چەوساندنەوەی هێزە دێموکراتی‌یەکان واتە زەربەوەشاندن لە دێموکراسی، بەمانای زەربەوەشاندن لەمافە نەتەوایەتی‌یەکانی گەلی کوردەو هەر سەرکەوتنێکی کۆنەپەرستی‌و هەر پاشەکشەیەکی دێموکراتی پەلامارێکی بۆسەر گەلی کوردو مافە نەتەوایەتی‌یەکانی لەگەڵە.

ئەوەش مانای ئەوە نیە کە ئەو دوو گیروگرفتە هاوشانی یەکترن. قسەکانی لینین لەو بارەیەوە کە مافی دانانی چارەنووس یەکێك لە داخوازەکانی دێموکراسی‌یە، جێگای گومان نین. نموونەی کوردستان ئەوەمان بۆ دەردەخا کە کام گیروگرفت سەرەکی‌و کامیان لەپلەی دووهەم دایە. ئەمڕۆ لەکوردستانی ئێران حەوت ئێزگەی رادیۆ بەزمانی کوردی دانراون و بەکوردی پڕوپاگەندەی حکوومەت بڵاو دەکەنەوە، کەچی کوردەکان

---

(11) V.I. Lenin: Questions of National Policy and Proletarian Internationalism، Moscow، p. 26.

www.zmziran.com

زۆر بە توندی دەچەوسێنەوەو لە هەموو مافێکی نەتەوایەتی بێبەشن و هەرچەشنە هەوڵو تێکۆشانێك بۆ وەدەستهێنانی ئەو مافانە بەتوندی سەرکوت دەکرێ. هەر ئێستا سەدان ئازادیخوازی کورد گیراون و بە حەپسی دووروردرێژ مەحکووم کراون، چونکە ئازادیـیە دێموکراتی‌یەکان پێشێل کراون و شوێنەواری دێموکراسی کوێر بۆتەوە. بەڵام لەساڵەکانی ١٩٥١ـ١٩٥٢دا هیچ ئێزگەو رۆژنامەیەك بە زمانی کوردی نەبوون و کەچی تا رادەیەك دێموکراسی لەگۆڕێدا بوو و ئەگەر بەشێوەیەکی نیوەچڵیش بووبێ ئازادی‌یە دێموکراتی‌یەکان دابین کرابوون. گەلی کورد دەی‌توانی نیازی خۆی دەربڕێو داوای مافە نەتەوایەتی‌یەکانی خۆی بکاو بەگشتی هەلومەرجێکی باشتر بۆ کورد پێك هاتبوو. بەجۆرێکی تر بڵێین، کاربەدەستانی ئێران توانیبوویان، یان لەبەر زۆر هۆی جیاجیا ناچار ببوون مل بۆ هێندێك لە مافە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد، با بە چەشنێکی سەرەتاییش بێ، رابکێشن. لەگەڵ ئەوەش دا دیارە رزگاریی تەواو لە زوڵم و زۆری نەتەوایەتی‌و دابین کردنی یەکیەتیی نێوان نەتەوەکان تەنیا لەچوارچێوەی دێموکراسی‌دا ئیمکانی هەیە. واتە چارەسەرکردنی مەسەلەی نەتەوایەتی بەبوونی دێموکراسی‌یەوە بەستراوەو هەرچی دێموکراسی زیاتر بێ، ئاسۆی چارەسەرکردنی مەسەلەی نەتەوایەتییش روونتر دەبێ. ئەمە خۆی بەڵگەی ئەوەیە کە خەبات بۆ دێموکراسی خەبات بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی نەتەوایەتییشە. بەڵام پێویستە بگوترێ کە هەر ئەوەندە کە بەشێوەیەکی گشتی بۆ ئازادی‌یە دێموکراتی‌یەکان هەوڵ بدەین بەس نیەو بەڵکوو دەبێ داوای مافە نەتەوایەتی‌یەکانی گەلی کورد وەك یەکێك لەداخوازە دێموکراتی‌یەکان بەڕوونی بهێنینە گۆڕێ.

یەکی دیکە لەبارەکانی جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوایەتیی کورد، سروشتی دژی دەرەبەگایەتیی ئەو جووڵانەوەیەیە. بەشی دووهەمی ئەم کتێبە ئاشکرای کرد کە دەرەبەگەکان کۆنەپەرست ترین دەستەی کۆمەڵی کوردەوارین و کۆسپی رێگای پێشکەوتنی ئەم کۆمەڵەن. جووتیارەکان ٨٠٪ی دانیشتووانی کوردستانن، کە زۆربەیان خاوەنی زەویی خۆیان نین و ئەوانیش هێزی هەرە گرنگی جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانین. سەرکەوتنی خەبات راستەوخۆ بەڕادەی بەشداربوونی ئەو بەشە گرنگەی دانیشتووانەوە بەستراوە. لەفەسڵی دووهەم دا روونمان کردەوە کە هۆی بنەڕەتیی شکانی یەك لەدوای یەکی راپەرینەکانی گەلی کورد ئەوە بووە کە سەرکردایەتی لەدەست دەرەبەگەکان دا بووەو دروشمێکی وا هەڵنەگیراوە کە جووتیارەکان بۆ مەیدانی خەبات راکێش بکا. بێگومان یەکێك لە هۆیەکانی رووخانی کۆماری کوردستانیش هەر ئەوە بوو کە زەوی‌وزاری دابەش نەکرد. کەوابوو، بۆئەوەی جووتیاران بەچەشنێکی کاریگەر لە بزووتنەوەی رزگاریخوازیی نیشتمانی‌دا بەشدار بن، پێویستە ئامانجی دابەش کردنی زەوی‌وزار

لەبەرچاو بگیرێ، بەو جۆرە کە ملکی دەرەبەگەکان دەستی بەسەردا بگیرێو لەنێوان جووتیارە بێزەوییەکان دا بەخۆڕایی دابەش بکرێ.

بەڵام لە هەلومەرجی ئێستای کوردستان دا بەتایبەتی لە کوردستانی ئێران و عیراق کە هێشتا پێوەندیی دەرەبەگایەتیو عەشیرەتگەری بەهێزە، ناتوانین دروشمی "زەوی هی ئەو کەسەیە کە دەیکێلێ" هەڵبگرین.❖ چونکە بەشێکی زۆر لە خاوەن ملکە نێونجییەکان و زۆربەی وردەمالیکەکان بەچەشنێکی کاریگەر لە جووڵانەوەی نەتەوایەتیدا بەشدارن. بۆیە دەبێ ئێمە ئەو خاوەن ملکانە دەستنیشان بکەین کە بۆخۆیان لەسەر زەوییەکانیان کار ناکەن. وادیارە سیاسەتی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران سیاسەتێکی راستە، چونکە ئەم ئامانجەی خوارەوەی بۆخۆی دیاری کردوە: دەست بەسەرداگرتنی زەویی دەرەبەگەکان و هەمووی ئەو خاوەن ملکانە کە لەریزی گەل دەچنەدەرو پشتیوانی لە دوژمن دەکەن. ئەمەش لەقۆناخی ئێستادا کە قۆناخی شۆرشی دێموکراتی نیشتمانییە، بەمانای راکێشانی میلیۆنەها جووتیاری بێزەوییەو هەروەها بەمانای هاوپەیمانی لەگەڵ جووتیارە نێونجییەکان و وردە مالیکەکانە. بێجگە لەوە خاوەن ملکە نێونجییەکانیش رادەکێشێ، یا لانیکەم بێلایەنیان دەکاو دەرەبەگەکان کە لەنێو کۆمەڵی کوردەواریدا ئامانجی بنەڕەتیی خەباتن بەتەنیا دەهێڵێتەوە.[١٢]

ناسیۆنالیستە دەستی راستییەکان بەشێوەیەکی گشتی لەسەر نەتەوەی کورد قسە دەکەن و کەم وایە لەنێوان چینەکانی کۆمەڵی کوردەواریدا جیاوازی دابنێن. لەنێو جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوایەتییش دا تەنیا بایەخ بە وەدەستهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانی کورد دەدەن و هێزە شۆڕشگێڕەکان بەوە تاوانبار دەکەن کە گۆیا ئەو بارەیان لەبەرچاو نیە. بەڵام لێکدانەوەکانی رابردوو دەری دەخەن کە ئەو تۆمەتە چەندە لە راستی دوورە. لەلایەکی ترەوە ناسیۆنالیستە دەستی راستییەکان هەمیشە ئامادەن هەرچی پێوەندیی بەخەباتی چینایەتیی کوردستانەوە هەبێ، "لەبیر بەرنەوە" کە دیارە نێوەرۆکی ئەسڵیی خەباتی چینایەتی

❖ ئێستا هەلومەرج گۆڕاوەو حیزبە پێشکەوتووەکان لەهەردوو پارچەی کوردستان دا ئەم دروشمەیان هەڵگرتوە. د -

[١٢] ڕێ دەکەوێ دەرەبەگەکان لەبەر چەند هۆیەك دەچنە نێو جووڵانەوەی نەتەوایەتییەوە، کە یەکێك لەو هۆیانە هەستی نەتەوایەتییە. بەڵام ئەو حاڵە زۆر کەم ڕێ دەکەوێو دەبێ هەموو حاڵێك بەراوردی جیاوازی بۆ بکرێ. دیارە دەرەبەگەکان وەك چین دژی گەلی و لایەنگری حکوومەتی مەرکەزیو ئیمپریالیستەکانن. دەبێ هەموو هۆیەکانی ترو بەتایبەتی پێوەندییەکانی عەشیرەتگەری لە هەر ناوچەیەك دا حیسابی خۆیان لەسەر بکرێ. - د.

www.zmziran.com

لە کوردستان دا ئێستا خەباتی جووتیاران دژی دەرەبەگەکانە.

بەبێ بەشداری، یا لانیکەم پشتیوانیی کۆمەڵانی جووتیاران هیچ جووڵانەوەیەك نە لە کوردستان و نە لەهیچ شوێنێکی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا ناتوانێ سەرکەوێ‌و گۆڕانێکی بنەڕەتی بێنێتەدی‌و هیچ جووڵانەوەیەکیش ئەگەر ئامانجێکی روون دژی چینی دەرەبەگ رەچاو نەکا، کە ئەویش بەرنامەی ئیسلاحاتێکی ئەرزیی بنچینەیی‌یە، ناتوانێ پشتیوانیی جووتیاران بۆلای خۆی رابکێشێ.

هەرچەند جووتیاران هێزی سەرەکیی خەباتی رزگاریخوازیی نەتەوایەتین، بەڵام ناتوانن سەرکردایەتی بکەن. هۆی ئەوەش دواکەوتوویی‌و گەشەنەکردنی پێوەندی‌یەکانی بەرهەم هێنانە. بۆیە بۆرژوازیی نیشتمانی‌و چینی کرێکار لە هەلومەرجی ئێستادا هەوڵ دەدەن سەرکردایەتیی جووڵانەوەکە بگرنە دەست.

لەپێشەوە گوتمان کە بۆرژوازیی نیشتمانیی کورد تا ئێستا لاوازەو پێ‌نەگەیشتوەو هەم لەژێر تەوژمی ئیمپریالیزم و بۆرژوازیی نەتەوەی فەرمانڕەوا دایەو هەم لەژێر تەوژمی دەرەبەگەکان داو هەر ئەوەشە بۆ خەباتی دژی ئیمپریالیستی هانی دەدا. ئەوە لەبارەی ناسیۆنالیزمی کوردیشەوە راستە کە چەکێکە لەدەستی بۆرژوازیی کورددا. ناسیۆنالیزمی کورد سروشتێکی دژی ئیمپریالیستی‌و دێموکراتییشی هەیە. لینین هەمیشە لەنێوان ناسیۆنالیزمی نەتەوەی زۆرلێکراوو ناسیۆنالیزمی نەتەوەی فەرمانڕەوادا جیاوازیی دادەنا:

"ناسیۆنالیزمی بۆرژوازیی هەموو نەتەوەیەکی زۆرلێکراو نێوەرۆکێکی دێموکراتیی گشتیی هەیە کە دژی زوڵم و زۆرو چەوساندنەوەیەو ئێمە بەتەواوی پشتیوانی لەو نێوەرۆکە دێموکراتی‌یە دەکەین". [13]

ئەو نێوەرۆکە لەخەبات بۆ وەدەستهێنانی ئازادیی نەتەوایەتی‌و بووژانەوەی نەتەوایەتی‌دا خۆی دەنوێنێ‌و هەربۆیەش هەموو هێزە شۆرشگێڕەکانی کوردستان پشتیگری لەو بارە دێموکراتی‌یەی ناسیۆنالیزمی بۆرژوازیی کورد دەکەن. هەرچەند لەقۆناخی یەکەمی خەباتی دژی ئیمپریالیستی‌دا هەڵوێستی بۆرژوازی بەتەواوی لەگەڵ هەڵوێستی هێزە شۆرشگێڕەکان و لەسەرووی هەموویانەوە چینی کرێکار رێك دەکەوێ، بەڵام هەڵوێستی ئەم دوو چینە لە ئەنجامی بەرەوپێش چوونی ئەو خەباتەدا لێك دوور دەکەوێتەوە، بۆیە هێندێك جار هێزە شۆرشگێڕەکان لەهەڵوێستی بۆرژوازیی نیشتمانی بەرامبەر بە

---

(13) V.I. Lenin: Questions of National Policy، p. 81.

www.zmziran.com

مەسەلەی نەتەوایەتی پشتیوانی ناکەن.

"کۆتایی هێنان بەهەموو چەشنە زوڵم و زۆرێکی دەرەبەگایەتی‌و هەموو چەشنە زوڵم و زۆرێکی نەتەوایەتی‌و لابردنی سەرپشکیی نەتەوەیەك، یا زمانێك بەسەر ئەوانی دیکەدا، یەکێك لەو ئەرکە گرنگانەیە کە دەکەونە سەرشانی پرۆلیتاریا وەك هێزێکی دێموکراتی. دیارە ئەوە بەقازانجی خەباتی چینایەتی پرۆلیتاریایە چونکە کێشەو ناکۆکیی نەتەوایەتی دەبێتە هۆی بێهێزبوونی خەباتی چینایەتی، بەڵام پشتیوانی لە ناسیۆنالیزمی بۆرژوازی لە دەرەوەی ئەو چوارچێوەیە کە مێژوو بۆی دیاری کردوەو سنووری بۆ داناوە، خیانەت بە پرۆلیتاریاو لایەنگریی بۆرژوازییە."[١٤]

لە جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوایەتیی کورددا هەرکام لەو دوو چینە، واتە بۆرژوازی و پرۆلیتاریا هەوڵ دەدا سەرکردایەتی بەدەستەوە بگرێ‌و هەلومەرجی ئێستا وا دەردەخا کە دەرفەتی هێزە شۆرشگێرەکان بۆ بەدەستەوەگرتنی سەرکردایەتی لە هی هەموو وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست زیاترە. چونکە خەباتی گەلی کورد لە ئێران و عیراق و سووریا لەژێر سەرکردایەتیی حیزبە سیاسی‌یە دەستی چەپییەکان دایە (لە تورکیا جووڵانەوە ئەم دواییانە ناچار بووە پاشەکشە بکا). بۆنموونە لە کوردستانی ئێران هەموو هەوڵ‌و تەقەلایەك بۆ دامەزراندنی حیزبێکی ناسیۆنالیستی دەستی راستی تێ‌شکاوەو گەلی کورد لە شەڕی دووهەمی جیهانی‌یەوە لەژێر رێنوێنیی حیزبی دێموکراتی کوردستان، حیزبی شۆرشگێری گەلی کورددا خەباتی کردوە.

لە عیراق کە بۆرژوازیی کورد تا رادەیەك بەهێزە، دەبینین کە ناسیۆنالیستەکان لە جووڵانەوەی رزگاریخوازی‌دا هەڵوێستێکی بەهێزیان بووەو هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا حیزبی تێکۆشەری کوردستانی عیراق پارتی دێموکراتی کوردستان کە لە هەموو توێژەکانی دانیشتووانی کوردستان پێك هاتوەو هەوڵ دەدا بۆ دۆستایەتی لەگەڵ وڵاتانی سۆسیالیستی‌و بەتایبەتی یەکیەتیی سۆڤیەتی، پێکەوە لەگەڵ حیزبی کومونیستی عیراق نفووزێکی زۆریان هەیەو رۆژبەڕۆژیش ئەو نفووزەیان لەکوردستانی عیراق دا زیاتر دەبێ. هۆیەکەشی ئەوەیە کە ئەو دوو حیزبە بە چەشنێکی ئوسوولی لەپێناوی مافە نەتەوایەتی‌یەکانی گەلی کورددا تا رادەی خودموختاری بۆ کوردستانی عیراق خەبات دەکەن و پێوەندی‌یەکی ئۆرگانیکی‌یان لەنێوان ئەو

---

[١٤] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤١٠.

خەباتەو خەبات بۆ دیموکراسی لە عیراق دا پێك هێناوە.

پارتی دیموکراتی کوردستان بە سەرۆکایەتیی سەرکردەی گەلیی خۆی مستەفا بارزانی لە جووڵانەوەی گەلی کورد لە کوردستانی عیراق دا رۆڵی ئەساسیی هەیە.

لێرەدا هێندێك هەل‌ومەرجی لەبار هەن کە تای تەرازووی هێزە شۆرشگێرەکان لەهی ناسیۆنالیستەکان گرانتر دەکەن. راستە چینی کرێکار لاوازەو ژمارەشی کەمە، بەڵام بۆرژوازی تا رادەیەك لەو لاوازترە. لەبەشی دووهەم دا باسمان کرد کە بۆرژوازیی کورد بۆرژوازی سەنعەتی تێدا نیە، بەڵکوو بەشێوەی سەرەکی لە بۆرژوازیی بازرگانی پێك هاتوە. لەلایەکی تریشەوە پرۆلیتاریای سەنعەتیی کورد پەیدا بووەو خەریکە بە چەشنێکی جیاواز لە بۆرژوازیی پەرە دەستێنێ. چونکە سەنعەتە گرنگەکان یا لەدەستی مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستی‌یەکان دان - وەك نەوت لە کوردستانی عیراق - یا بەدەست بەشی دەوڵەتی‌یەوەن، وەك هەموو بەشەکانی سەنعەتی لە کوردستانی ئێران و عیراق و تورکیا، کە بەشێك لە سەنعەتی نەوتیشی تێدایە. بەو جۆرە چینی کرێکار لە کوردستان بە ژمارەش لە بۆرژوازی زیاترە، ئەگەر لەگەڵ پارسەنگی هێزەکانی نێوان بۆرژوازیو پرۆلیتاریای تورك یا بۆرژوازی و پرۆلیتاریای ئێران بەراوردی بکەین.

هۆی بەهێزبوونی چینی کرێکاری کورد لەچاو بۆرژوازیی کورد ئەوەیە کە چینی کرێکاری ئێران و عیراق و تورکیا بە هەموو شێوەیەك لەخەباتی گەلی کورد دژی زوڵم‌و زۆری نەتەوایەتی پشتیوانی دەکا. هەربۆیەش زەحمەتکێشانی کورد دەتوانن تاقیکردنەوەی زیاتر وەدەست بێنن و پشتیان بەو پشتیوانی‌یە ئەستوور بێ، دیارە هەمووی ئەوانەش یارمەتی بە پەرەگرتنی وریایی سیاسی زەحمەتکێشانی کورد دەکەن.

لەلایەکی دیکەوە بۆرژوازیی نەتەوە فەرمانرەواکان بەرهەڵستیی بیروباوەڕی ئازادیی نەتەوایەتیی کورد دەکاو ئەوەش هەڵوێستی بۆرژوازیی کورد وەك یەکێك لە چینەکانی کۆمەڵ بێ‌هێز دەکا. راستە کە بۆرژوازی لەوەدا کە دەیەوێ هەموو چین و توێژەکانی گەلی کورد لە خەباتی رزگاریخوازیی نەتەوایەتی‌دا یەك بگرن و گوێ نەدەنە ناکۆکیی چینایەتی، لەلایەن کۆمەڵانی خەڵکەوە پشتگیری‌یەکی زۆریان لێ دەکرێ، بەڵام ئەوەش راستە کە هەرچی تێگەیشتن و تێکۆشانی کۆمەڵانی خەڵك زیاد بکا، باشتر هەڵوێستی چینایەتیی پرۆلیتاریاو بۆرژوازی لێك جیا دەکەنەوە، ئەوەش نەك هەر لەبارەی پرۆلیتاریاو بۆرژوازیی نەتەوە زۆرلێکراوەکەی خۆیانەوە بەڵکوو لەبارەی پرۆلیتاریاو بۆرژوازیی نەتەوەی فەرمانرەواشەوە راستە. هەربۆیە کۆمەڵانی نەتەوەی کورد چینی کرێکار لە تورکیاو ئێران و عیراق دا بە دڵسۆزترین هاوپەیمانی خۆیان دەزانن.

ئەو هەڵوێستە لەمەیدانی جیهانییش دا هەر بەم جۆرەیە: پرۆلیتاریای جیهانی کە وڵاتە سۆسیالیستی‌یەکان هێزە سەرەکی‌یەکەی پێك دێنن پشتیوانی لەمافی دانانی چارەنووسی گەلان دەکا، لەکاتێك دا بۆرژوازیی گەورە لە وڵاتە ئیمپریالیستی‌یەکان دا گەورەترین دوژمنی رێگای رزگاریی گەلی کوردە.

شۆرشی مەزنی سۆسیالیستیی ئۆکتۆبرو نیزیکیی کوردستان لە یەکیەتیی سۆڤیەتی زۆری کار کردۆتە سەر جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوەی کورد. وەك لەپێشەوە گوتمان گیانی جووڵانەوەی مەهاباد، گیانی دۆستایەتی لەگەڵ یەکیەتیی سۆڤیەتی بۆتە بەشێك لە رێوشوێنی خەباتی رزگاریخوازیی گەلی کورد. هەر ئەوەندە بەسە کە بزانین لە یەکیەتیی سۆڤیەتی کە بیروباوەڕی مارکسیزم ـ لینینیزمی تێدا سەرکەوتوە، کوردەکان لەگەڵ ئەوەی ژمارەیان لە ١٠٠ هەزار کەمترە، دەسکەوتی زۆر بەرچاویان بووە.

لە کۆمەڵی کوردەواری‌دا کە هێشتا پێوەندی‌یەکانی دەرەبەگایەتی ماون و پرۆلیتاریا لەباری ژمارەوە لاوازە، هەروەها بەچەشنێکی گشتی لە هەمووی ئەو وڵاتانەدا کە لەباری ئابووری‌یەوە دواکەوتوون، رووناکبیران لەجووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوایەتی‌و لەدانانی رێبازی گەشەکردنی پاش رزگاربوون دا رۆڵێکی گرنگ یاری دەکەن.

لەنێو رووناکبیرانی کورد دا ژمارەیەکی زۆر کەم دەبینین کە گوێ نادەنە خۆشی‌و بەختیاریی گەلەکەیان، بەڵام بەتایبەتی لەکاتی شەڕی دووهەمی جیهانی‌و سەردەمی کۆماری مەهابادداو لەپاش رووخانی ئەو کۆمارە زۆربەیان زۆر بە توندی لە ریزی نەتەوەکەیان دا راوەستابوون. کەوابوو رووناکبیرانی کوردیش پشتیوانێکی گرنگی هێزە شۆرشگێرەکانن بۆئەوەی سەرکردایەتیی جووڵانەوەی رزگاریخوازی نەتەوایەتی بگرنەدەست. هەموو هەلومەرجێکی پێویست پێك هاتوە بۆئەوەی هێزە شۆرشگێرەکانی کوردستان بەیارمەتیی هێزە دێموکراتی‌یەکانی ئەو وڵاتانەی کوردیان تێدا دەژی، بەڕێوەبەرایەتیی جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوایەتی بەدەستەوە بگرن.

بۆئەوەی هێزە شۆرشگێرەکانی کوردستان بتوانن سەرکردایەتیی جووڵانەوە بگرنە دەست پێویستە لەدوو بەرەدا خەبات بکەن، لەلایەك دژی ناسیۆنالیزمی بەرچاوتەنگی کوردو لەلایەکی‌تر دژی شۆوێنیزمی نەتەوەی فەرمانڕەوا. لە هەلومەرجی ئێستای خەبات دا کە گەلی کورد بە توندی لەژێر زوڵم و زۆری نەتەوایەتی‌دا دەچەوسێتەوە، مەترسیی گەورە شۆوێنیزمی نەتەوەی فەرمانڕەوایە. هێندێك جار ڕێ دەکەوێ کە کومونیستەکان لە خەبات دژی ناسیۆنالیزمی بۆرژوازیی نەتەوەی خۆیان دا مەترسیی شۆوێنیزمی نەتەوەی فەرمانڕەوا دەخەنە پشت گوێ. ئەو کارە دەبێتە هۆی جیابوونەوەی ئەوان لە ریزی نەتەوەکەیان

و ڕێگا بۆ بەهێزبوونی ناسیۆنالیزمی بۆرژوازی لەنێو جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوایەتی‌دا خۆش دەکا. لینین کومونیستەکان لەو مەترسی‌یە ئاگادار دەکاو وەبیریان دەخاتەوە کە بەو ڕەفتارە:

"لەترسی ئەوە کە لایەنی ناسیۆنالیزمی بۆرژوازیی نەتەوەی زۆرلێکراو بگرن... لایەنی ناسیۆنالیزمی نەتەوەی فەرمانڕەواو تەنانەت کۆنەپەرستانەترین و ڕەش ترین شێوەی ئەو ناسیۆنالیزمە دەگرن."(۱۵)

سەرکەوتن بەسەر بۆرژوازی و هێزە دەستی ڕاستی‌یەکان دا کارێکی زۆر گرانەو کەندوکۆسپی زۆر لەبەرە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دوایی‌یانە دەرکەوتوە کە هێزە شۆڕشگێرەکانی کوردستان بە کەڵك وەرگرتن لە تاقیکردنەوەی خەباتی خۆیان و تاقیکردنەوەی شۆڕشگێڕانی جیهان دەتوانن سەرکردایەتیی جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوایەتی بگرنە دەست و لەڕاستییش دا هەر ئەوانن کە دەتوانن هەتا سەر ئەو خەباتە بەڕێوە بەرن.

www.zmziran.com

فەسڵی سێزدەهەم

مافی دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەکان و مەسەلەی کورد

١ـ مارکسیستەکان ومافی دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەی کورد

مەسەلەی رزگاربوونی موستەعمەرەکان و وڵاتە ژێردەستەکان لە هەموو مەسەلەیەکی ئەم سەردەمە توندتر دەچێتەپێش، ئەوەش بەرهەمی ئەو گۆڕانە مێژوویی‌یەیە کە لەشەڕی دووهەمی جیهانی‌یەوە بەسەر دنیادا هاتوە. ئێستا هیچ نەتەوەیەك نەماوە کە ئازادیی خۆی وەرنەگرتبێ، یا بەرەو رزگاربوون نەڕۆیشتبێ. لەلایەکی تریشەوە لەلایەن دەوڵەتە ئیستیعماری‌یەکانەوە هەوڵ دەدرێ ئەوەندەی بگونجێ درەنگتر سەربەخۆیی سیاسی بدرێ، یا هێندێك نەتەوە بە "پێ‌نەگەیشتوو" دابنرێن.

مارکسیزم ـ لینینیزم مافی دیاریکردنی چارەنووس بە هەموو نەتەوەیەك دەدا. ئەو مافە نێوەرۆکێکی روون و ئاشکرای هەیە، لینین لەباسی خۆی لەگەڵ ریفۆرمیست و لادەرەکان دا زۆر ئاشکرا روونی کردەوە کە:

"دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەکان یانی جیابوونەوەی سیاسیی ئەو نەتەوانەو دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی نەتەوایەتی."[1]

لەپاشان دەڵێ:

"مافی دیاریکردنی چارەنووس کە بەشێکە لە پرۆگرامی مارکسیستەکان، لەباری مێژوویی‌و ئابووری‌یەوە تەنیا یەك مانای هەیە، ئەویش دیاریکردنی چارەنووسی سیاسی، یانی سەربەخۆیی دەوڵەتی‌و پێکهێنانی دەوڵەتێکی نەتەوایەتیی سەربەخۆیە."[2]

مارکسیزم نەك هەر بەوردی مافی دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەکان روون دەکاتەوە، بەڵکوو لەهەموو هەلومەرجێك دا هەر ئەندازە گیروگرفتی کاتییشی لێ پەیدا ببێ، زۆر بەڕوونی داوای ئەو مافە دەکا.

لینین زۆر بە توندی دیفاعی لە مافی دیاریکردنی چارەنووس دەکردو سەرکۆنەی هەموو ئەو کەسانەی

---

(١) لینین: "مافی نەتەوەکان بۆ دیاریکردنی چارەنووس" دانراوەکان، بەرگی ٢٠، ل٤٠٣.

(٢) هەر ئەو سەرچاوەیە. ل٤٠٧.

دەکرد کە دژی ئەو مافە رادەوەستان، یا بەجۆرێك لێکیان دەدایەوە کە مافی جیابوونەوە نەگرێتەوە. لینین دەیگوت:

"سۆسیالیستی نەتەوەی فەرمانڕەوا ئەگەر لەکاتی شەڕو ئاشتیدا بۆ مافی جیابوونەوەی نەتەوە ژێردەستەکان هەوڵ نەدا، سۆسیالیست نیەو ئەنتێرناسیۆنالیستیش نیە، بەڵکوو شۆڤێنیستە". [٣]

کوردیش وەك هەموو نەتەوەیەك مافی دیاریکردنی چارەنووس و دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی هەیە. سروشتێکی تایبەتی کە لەمەسەلەی کورددا هەیە ئەوەیە کە مەسەلەکە بۆ کورد تەنیا جیابوونەوە نیە، بەڵکوو پێش هەموو شتێك یەکگرتنەوەیە. بۆنموونە جێبەجێکردنی مافی دانانی چارەنووس لەعیراق مانای جیابوونەوەی کوردستانی عیراق نیە، بەڵکوو یەکگرتنەوەی کوردستانی عیراق لەگەڵ کوردستانی ئێران و تورکیایە. ئەوەی ئێمە مەبەستمانە باسی بکەین مافی نەتەوەی کوردە بۆ یەکگرتنەوە لەنێو دەوڵەتێکی سەربەخۆدا.

ئەگەر هەلومەرجی کوردستان وەك لە فەسڵی پێشوودا باسمان کرد لەبەرچاو بگرین، بیری یەکگرتنەوەی گەلی کورد لە یەکەم روانین دا بە شتێکی خەیاڵی دێتە بەرچاو. ئێمە لەمەودوا دێینەوە سەر ئەو مەسەلەیە. بەڵام هەر ئەندازە یەکگرتنەوەی کوردستان دوورو ناڕاست بێتە پێش چاو، هەق ئەوەیە دانی پێدا بنرێ کە کورد مافی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی هەیە. چونکە ئیعتراف بە مافی دیاریکردنی چارەنووس بۆ هەموو نەتەوەیەك بەبێ جیاوازیو بێ لەبەرچاوگرتنی زۆرو کەمیی نەتەوەکەو قۆناخی پێشکەوتنی ئەو وڵاتەی نەتەوەکەی تێدا دەژی، ئیعترافە بە ئوسوولی ئەنتێرناسیۆنالیستیو مافی وەك یەك بوونی نەتەوەکان. ئەوە کە هەلومەرجی عەینی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ هەیە یان نیە، ئەوە کە سەربەخۆ بوونی نەتەوەیەك، یا مانەوەی لەچوارچێوەی دەوڵەتێك دا لەگەڵ چەند نەتەوەیەکیتر لایەنی باش یا خراپی هەیە، ئەوە کە نەتەوەیەك لەو مافەی خۆی کەلك وەردەگرێ یان ناو ئەوە کە ئەو داخوازە لەسێبەری رێژیمی سەرمایەدارییش دا جێبەجێ دەبێ، یا تەنیا لە رێژیمی سۆسیالیستیدا، هیچ کام لەوانە نابێ ببنە هۆی ئەوە کە حاشا لەوە بکرێ کە هەموو نەتەوەیەك مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆیو دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی هەیە:

---

[٣] لینین: "پرۆلیتاریای شۆرشگێرو مافی نەتەوەکان بۆ دیاریکردنی چارەنووس" دانراوەکان، بەرگی ٢١، ل٤١٦.

www.zmziran.com

"پەروەردەکردنی ئەنتێرناسیۆنالیستیی زەحمەتکێشانی وڵاتە زۆردارەکان دەبێ زیاتر لەسەر ئەو نوختەیە بێ کە مافی جیابوونەوەی وڵاتە زۆرلێکراوەکان رابگەیەنن و پشتیوانیی لێ بکەن. ئەم داخوازە ئەملاو ئەولای نیە، تەنانەت ئەگەر جیابوونەوە پێش سۆسیالیزم لە هەزار حاڵ لە یەک حاڵدا ئیمکانی وەدیهاتنی هەبێ."[٤]

هەربۆیەشە کە حیزبەکانی چینی کرێکار لە کوردستان سەرەڕای ئەو وەزعە سەخت و نالەبارە دروشمی دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەی کوردیان بەرز کردۆتەوە.

پرۆگرامی حیزبی کومونیستی تورکیا لە ساڵەکانی پاش ١٩٣٠دا بەڕاشکاوی دەڵێ:

"حکومەتی کرێکاران و جووتیاران مافی دیاریکردنی چارەنووس تا رادەی جیابوونەوە لە دەوڵەت دەدا بە کەمایەتی‌یە نەتەوایەتی‌یە نیشتەجێیەکان (واتە کوردو لەزگی‌یەکان)."[٥]

لە سەردەمی کۆماری مەهابادیش دا حیزبی توودەی ئێران بەپێچەوانەی بەرهەڵستیی توندی کۆنەپەرستیی ئێران و پڕوپاگەندەی بۆرژوازیی شۆڤێنیستی ئێران ئازایانە دیفاعی لە مافی دیاریکردنی چارەنووسی گەلی کورد دەکرد.

حیزبی کومونیستی عیراقیش ساڵی ١٩٥٦ لە سەردەمی دیکتاتۆریی نووری سەعیددا لە کۆنفرانسی دووهەمی خۆیدا لەبارەی مەسەلەی کوردەوە رایگەیاند کە:

"گەلی کورد لە عیراق بەشێکی جیانەکراوە لە نەتەوەی کورد لە هەموو کوردستان دا کە لەنێوان تورکیاو ئێران و عیراق دا دابەش کراوە... خودموختاری لەسەر بناخەی یەککرتنی بەدڵخوازو برایانە لە خەبات دا رێگا چارەسەرکردنێکی کاتی‌یە کە لەگەڵ هەلومەرجی ئێستای هەردوو نەتەوەکە (یانی نەتەوەی کوردو عەرەب ـ دانەر) رێك دەکەوێ‌و خزمەتی قازانجی هەردوو نەتەوەکە دەکا.

بەڵام چارەسەرکردنێکی یەکجاری نیە کە جێگای مافی دیاریکردنی چارەنووس بگرێتەوە. هەر ئەوەندەیە کە ئەو چارەسەرکردنە هۆیەکی گرنگە بۆ رزگاریی گەلی کوردو وەدیهێنانی یەکیەتیی نەتەوایەتی‌و ئامادەکردنی هەلومەرجی لەبار بۆئەوەی گەلی کورد بتوانێ مافی خۆی لە

---

[٤] لینین: "بەرهەمی وتووێژ لەبارەی دیاریکردنی چارەنووسەوە" دانراوەکان، بەرگی٢٢، ل٤٧٢.

[٥] بەرنامەی حیزبە کومونیستەکانی رۆژهەڵات، مۆسکۆ، ١٩٣٤.

www.zmzIran.com

دیاریکردنی چارەنووس دا بەکار بێنێ، کە بریتی‌یە لەدامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ بۆ هەموو کوردستان."[٦]

مارکسیستەکان لە تیئۆری‌و کردەوەدا دان بە مافی دیاریکردنی چارەنووس و دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورددا دەنێن. پێویستە بگوترێ کە حیزبی چینی کرێکار لەو وڵاتانەی کوردیان تێدا دەژی، هێندێك جار نەی‌توانیوە بەشێوەیەکی راست وەزعی دژواری مەسەلەی کورد لێك بداتەوە، بەڵام ئەوە شتێکە کە بۆ حیزبی زەحمەتکێشانی وڵاتانی دیکەش هاتۆتەپێش و دێتەپێش. یەکێك لەو هۆیانە کە ئەو مەسەلە دژوارە دژوارتر دەکەن، ئەوەیە کە تەنیا بەرزکردنەوەی دروشمی مافی دیاریکردنی چارەنووس بەس نیە. چونکە مەسەلەی نەتەوایەتی لە هەر وڵاتێك دا رێگای چارەسەرکردنی تایبەتیی خۆی هەیە.

٢ـ داخوازی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد

هێندێك جار داخوازی پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد بە داخوازێکی کۆنەپەرستانە دادەنرێ‌و کومونیستەکان دێنێتە سەر ئەو باوەڕە کە بەرهەڵستیی بکەن. ئەوانەی خاوەنی ئەم هەڵوێستەن، زۆرجار ئەوە دەکەنە بیانوو کە دەترسن دەرەبەگەکان لەو دەوڵەتەدا دەسەڵات بگرنەدەست و دیارە ئەوانیش دوژمنی دێموکراتی‌و سۆسیالیزمن و بەم جۆرە کوردستان دەبێتە قەڵای کۆنەپەرستی لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا. بەڵام ئەو هەڵوێستە بەتەواوی هەڵوێستێکی ناڕاستەو لە تێنەگەیشتنی باری ئێستای کوردستانەوە سەرچاوە دەگرێ. ئەو لێکدانەوەیەی ئێمە لەپێوەندی‌یە وەرزێری‌یەکانی کۆمەڵی کوردەواریمان کرد، نیشانی دا کە لەمێژە سەرکردایەتیی جووڵانەوەی رزگاریخوازی لەدەست دەرەبەگەکان دا نەماوە. چونکە پێوەندیی دەرەبەگایەتی خەریکە لەنێو دەچێ و بۆرژوازی خەریکە پەرە دەستێنێ‌و بەهێز دەبێ. کەوابوو، ئەو دەوڵەتە کوردی‌یە کە دەرەبەگ سەرکردایەتیی دەکا لەپاش شەڕی یەکەمی جیهانی‌یەوە وەختی بەسەر چووە. نابێ لەبیرمان بچێ کە دەوڵەتی سەربەخۆی کورد بەبێ خەباتێکی رزگاریخوازیی سەخت کە بۆرژوازیی نیشتمانی‌و هێزە شۆرشگێرەکان نەخشی سەرەکیی تێدا وەئەستۆ دەگرن، دانامەزرێ.

ئەو قسەیەی پێشەوەمان بەمانای حاشاکردن لەو مەرکەزە ئابووری‌یە گرنگەو ئەو نفووزە تایبەتی‌یە نیە

---

[٦] بەیاننامەی کۆنفرانسی دووهەمی حیزبی کومونیستی عیراق کە لە ژوئیەی ساڵی ١٩٥٦دا بەسترا.

www.zmziran.com

کە تا ئێستاش دەرەبەگە کوردەکان هەیانەو دەگەڕێتەوە بۆسەر ئەو پێوەندییە عەشیرەتگەریو دەرەبەگایەتی‌یانە کە خزمەتی قازانجی چینی دەرەبەگ دەکەن. ئێمە لەمەوپێش گوتمان کە دەرەبەگەکان لەنێو کۆمەڵی کوردەواری‌دا بنکەی هەرە گرنگی هێزە ئیمپریالیستی‌یەکانن. بۆیە نابێ لەبیرمان بچێ کە ئەوانە کەندوکۆسپێکی زۆر دەخەنە سەر رێگای رزگاریی نەتەوایەتیی کورد، هەروەک لەسەردەمی کۆماری مەهابادا دەرکەوت، کە دەرەبەگەکانی کوردستان بوونە نۆکەری حکوومەتی ئێران. لەیەکەم ساڵی دوای شۆرشی ١٩٥٨ی عیراقیش دا دەرەبەگەکان شەڕیان لەدژی کۆماری عیراق هەڵگیرساند کە ئەوکاتە ڕێبازێکی دێموکراتیی گرتبۆپێش و حکوومەتی ئێران و مۆنۆپۆلەکانی نەوتیش لەو شەڕەدا پشتی دەرەبەگە کوردەکانیان گرت.

ئەو پڕوپاگەندە ژەهراوی‌یەی دەوڵەتە رۆژئاوایی‌یەکان بڵاوی دەکەنەوە کە گۆیا ئەوان لە هەڵوێستی حکوومەتەکانی تورکیاو ئێران و عیراق بەرامبەر بە کوردەکان ناڕازین، زۆرجار ئەو هەستە پێك دێنێ کە ئەو دەوڵەتانە لایەنگری دامەزراندنی حکوومەتێکی سەربەخۆی کوردین. بەڵام لەباری تیئۆری‌یەوە هیچ ئیمکانی نیە کە دەوڵەتە ئیمپریالیستی‌یەکان پشتیوانی لە سەربەخۆیی کورد یا هەر نەتەوەیەکی دیکە بکەن، مەگەر ئەوکاتە کە ناچار بن و هیچ رێگایەکی بەرهەڵستی‌کردنیان نەبێ. لەباری کردەوەشەوە هیچ رێی بۆ ناچێ کە رۆژئاوا بەپێچەوانەی ویستی هاوپەیمانەکانی لە پەیمانی سەنتۆدا (واتە ئێران و تورکیا) داوای دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد بکا. پاشان رۆژئاوا چ هومێدێکی بەوە هەیە کە کاربەدەستانی داهاتووی کوردستانی سەربەخۆ لە حکوومەتی ئێستای تورکیاو ئێران گوێ‌لەمست تر بن؟ ئێمە لەمەوپێش روونمان کردەوە کە پەیمانی سەنتۆ دژی جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوایەتی‌و بەتایبەتی دژی هەموو تێکۆشانێکی گەلی کوردە. رۆژنامەی لۆمۆندی فەڕانسە کە لە هەڵوێستی رۆژئاوا بەرامبەر بە جووڵانەوەی نەتەوایەتیی کورد ناڕەزایە دەنووسێ:

"حکوومەتەکانی رۆژئاوا لە پشتیوانیی جووڵانەوەی رزگاریخوازی نەتەوایەتی کورددا دوودڵن، چونکە دەترسن هاوپەیمانە تورك و ئێرانی‌یەکانیان لەو کارە نەترەیان بچێ".[٧]

مۆنۆپۆلە ئیمپریالیستی‌یەکان تا ئێستاش ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی کوردستانیان لەدەست دایەو تەنیا لە کەرکووك ساڵی ٤٠٠ـ٥٠٠ میلیۆن دۆلار قازانجیان دەست دەکەوێ. لە هەلومەرجی

---

[٧] لۆمۆند، ١١ی ژووئیەی ١٩٦٣.

نێونەتەوایەتیی ئێستادا هەر جۆرە گۆڕانێک بەسەر وەزعی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا بێ، ئەنجامێکی چاوەڕوان نەکراوی بۆ قازانجی نەوتیی ڕۆژئاوا دەبێ. هێزەکانی ڕۆژئاواش زۆر باش ئەوە تێگەیشتوون، بۆیە زیاتر لەهەموو کەس هەوڵ دەدەن "هێمنیو دامەزراوی"ی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و دەسەڵاتی سیاسیو ئابووریو ستراتیژیی خۆیان لەو مەڵبەندەدا بپارێزن.

ئیمپریالیستەکانیش دەزانن ئەمڕۆ چ بیروباوەڕێك لەنێو کورددا پەیدا بووە، بۆیە هیچ کاتێك ئامادە نین خۆیان تووشی ئەو چەرمەسەرییە بکەن کە سەربەخۆیی کورد بۆیان دروست دەکا. ئەوان دەزانن کوردستانی سەربەخۆ لانیکەم ئەو گیروگرفتانەیان بۆ دروست دەکا کە جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نیشتمانی لەهەموو جێگایەك بۆ ئیمپریالیستەکانی پێك دێنێ. ئەمجار ڕەوتی ئێستای کارەساتەکانیش ئیمپریالیستەکانی نیگەران کردوە، چونکە جووڵانەوەی کورد هەتا دێ ڕادیکاڵتر دەبێو بیروباوەڕی شۆڕشگێری لەنێو گەلی کورددا زیاتر بڵاو دەبێتەوە. لەبەر ئەوە ئیمپریالیستەکان جارویار پشتیوانیی خۆیان لەخەباتی گەلی کورد دەردەبڕن و هەوڵ دەدەن لەڕێگای نفووزی دەرەبەگە گەورەکانەوە دەست باوێژنە نێو جووڵانەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوایەتیی کورد.

دەست تێوەردانی ئیمپریالیزم لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوایەتیدا شتێکی تازە نیە، ئەو دەست تێوەردانە ڕەفتارێکە کە لە کۆنەوە تا ئێستا بۆ لەڕێگا لادانی خەبات و بۆئەوەی لەکاتی پێویست دا لە پشتەوە زەبری لێ بوەشێنن، گرتوویانەتەپێش. ئەوانە هەموو نیشان دەدەن کە هیچ کاتێك کوردستانی سەربەخۆ لەگەڵ نەخشەو پلانەکانی ئیمپریالیزم ڕێك ناکەوێ.

وا دابنێین ڕۆژێك بۆرژوازیی نیشتمانیی دژی ئیمپریالیستی لە ئێران و تورکیاو عیراق دا دەسەڵاتی گرتەدەست، یا گۆڕانێکی دیموکراتیی قووڵ بەسەر ئەو وڵاتانەدا هات. ئایا لەو حاڵەدا ئیمپریالیستەکان بۆ هاندانی کوردەکان لەدژی ئەو وڵاتە هەوڵ نادەن و پشتیوانی لە داخوازی سەربەخۆیی کوردستان ناکەن؟ دیارە شتێکی وا زۆر ڕێگای بۆ دەچێ. بەڵام هەرکات ئیمپریالیستەکان بۆ پاراستنی قازانجی خۆیان پشتیوانییان لە جیابوونەوەی کوردستان کرد، نیشانەی ئەوەیە کە خەباتی دژی ئیمپریالیستی لەو وڵاتانەدا زۆر چۆتەپێش و گەلی کوردیش بەتۆرەی خۆی بە یەکیەتیو هاوکاری لەگەڵ نەتەوەکانی تری ئەم وڵاتانە دەسکەوتی گرنگی لەخەباتی خۆی دەست کەوتوە. لە هەلومەرجێکی ئەوتۆدا ئاشکرایە کە هەموو هەوڵو تەقەلایەکی ئیمپریالیستەکان بۆ ڕاکێشانی گەلی کورد بۆلای نەخشەو پلانەکانیان بەفیڕۆ دەچێ. هەر بەکردەوەش پاش شۆڕشی ١٩٥٨ی عیراق دەرکەوت کە زۆربەی نیزیك بەتەواوی کوردەکان لەژێر

ڕێبەرایەتیی حیزبی کومونیستی عیراق و پارتی دێموکراتی کوردستان دا بەتوندی پشتی حکوومەتی عبدالکریم قاسم یان گرت. نموونەی روونیش بۆ ئەوە ئەو هەڵوێستە پتەوە بوو کە گەل بەرامبەر بە رووداوەکانی بەهاری ساڵی ١٩٥٩ لە مووسڵ گرتیەپێش و هەروەها لەدژی ئەو پلانە کە شیرکەتی نەوتی عیراق لە ژووئیەی ساڵی ١٩٥٩دا لە کەرکووک ڕێکی خست.

کەوابوو، قازانجی جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوایەتیی کورد بەهیچ جۆر لەگەڵ قازانجی ئیمپریالیستەکان ڕێك ناکەوێ‌و لەداهاتووش دا ئیمپریالیزم یەکەمین دوژمنی سەربەخۆیی کوردستان دەبێ. ئەمە وا دەگەیەنێ کە داخوازی دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ هیچ وەخت هەنگاوێکی کۆنەپەرستانەو بۆ لایەنگری ئیمپریالیزم نیە.

وا دێتە بەرچاو کە جیابوونەوەی کوردستان دەبێتە هۆی پێکهاتنی دەوڵەتێکی بچووك و لەباری ئابووریەوە لاواز، کە ئەوەش لەباری پەرەئەستاندنی ئابووریەوە شتێکی پەسەند نیە. بەڵام بێجگە لەوە کە هەر ئێستا زۆر دەوڵەتی لە کوردستان بچووکتر هەن، سەربەخۆیی نەتەوایەتی هیچ کاتێك نابێتە کۆسپ لەسەر ڕێگای یەکیەتیی ئابووری لە داهاتوودا، یا پێکهێنانی کۆمەڵێکی ئابووریی گەورە کە چەند دەوڵەتێك لەخۆیدا کۆ بکاتەوە. بەپێچەوانە، سەربەخۆیی سیاسی بەقۆناخێکی پێویستی ڕێگای ئەو یەکیەتیە ئابووریە دەژمێردرێ کە لەسەر بناخەی دابەش کردنێکی نوێی نێونەتەوایەتیی کار دامەزرابێ.

کەوابوو، جیابوونەوەی کوردستان و دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد بە هیچ جۆر بەمانای لێك دابڕان نیەو بەپێچەوانە، پاش ئەو سەربەخۆییە هەلومەرجی پێویست بۆ پێکهێنانی یەکیەتی لەنێوان هەموو دەوڵەتەکانی مەڵبەندی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا پێك دێ، کە دەکرێ بەشێوەی فیدراسیۆن بێ. مارکسیزم هیچ کاتێك پێکهاتنی چەند دەوڵەتێکی چکۆلە، یان لەت لەت کردنی دەوڵەتە گەورەکان بەچەند دەوڵەتی بچووك پەسەند ناکا، بەڵام هەر لەوکاتەدا جیابوونەوەی نەتەوە زۆرلێکراوەکان بە هەنگاوێك دەزانێ کە ڕێگا بۆ یەکیەتی‌و سەقامگیربوونی سیاسی‌و ئابووری لەسەر بناخەی دێموکراسی خۆش دەکا. لەنێوان ئەم دوو قسەیەدا هیچ ناتەبایی نیە. چونکە دان نان بەمافی جیابوونەوەدا لەباری تیئۆریەوە هەموو کەندوکۆسپێکی ڕێگای یەکگرتن لەنێو دەبا، چونکە ئەو یەکیەتیە لەسەر بناخەی وەك یەك بوون و دێموکراتی تەواو دادەمەزرێ. بەتێپەڕبوونی رۆژگار پێوەندیی بەرامبەری‌و وەك یەك بوون لەنێوان نەتەوە فەرمانڕەواکان و نەتەوە زۆرلێکراوەکان دا پێك دێ. هەلومەرجی بەرچاوی نابەرابەری ئابووری‌و سیاسی‌و فەرهەنگی لەپێشکەوتنی نەتەوە فەرمانڕەواکان دا دەردەکەوێ. هەلومەرجی زەینییش لەشێوەی

بیرکردنەوەی نەتەوەی فەرمانڕەوادا دەردەکەوێ کە بەچاوێکی سووك و شۆڤێنیستی‌یەوە لەگەڵ نەتەوە ژێردەستەکەی رەفتار دەکا. لەولاشەوە رۆڵەکانی نەتەوەی زۆرلێکراو هەمیشە بەگومانەوە دەڕواننە نەتەوەی فەرمانڕەواو لەچاوی ناسیۆنالیزمێکی تەسکەوە سەیری هەموو مەسەلەیەك دەکەن. لابردنی ئەو هەلومەرجە عەینیو زەینی‌یە ماوەیەکی زۆری پێ دەوێ. پێویستە پێش هەموو شتێك باوەڕی کۆمەڵانی نەتەوە زۆرلێکراوەکە رابکێشرێو کۆمەڵانی نەتەوەی فەرمانڕەوا بەگیانێکی ئەنتێرناسیۆنالیستی پەروەردە بکرێن. لینین زۆر بەڕوونی ئەوە ئاشکرا دەکاو دەڵێ:

"ئێمە بۆیە داوای ئازادیی دیاریکردنی چارەنووس، یانی جیابوونەوەو سەربەخۆیی نەتەوە زۆرلێکراوەکان ناکەین کە لێك جیابوونەوەو پێکهاتنی چەند دەوڵەتێکی چکۆڵەمان پێ باشە، بەڵکوو بەپێچەوانە، بۆیە کە ئێمە دەوڵەتی گەورەمان دەوێ، یەکیەتی‌مان دەوێو تەنانەت تێکەڵبوونی چەند نەتەوەمان دەوێ، بەڵام لەسەر بناخەی دێموکراتیو ئەنتێرناسیۆنالیستیی راستەقینە، کە ئەوەش بەبێ بوونی مافی جیابوونەوە ئیمکانی وەدیهاتنی نیە". [8]

هەرچەند مارکسیستەکان پشتگیری لەمافی جیابوونەوە دەکەن، بەڵام وەنەبێ هەموو وەختێك جیابوونەوە پەسند بکەن. چونکە دانانان بە مافی جیابوونەوەدا:

"قەت رێگا لە مارکسیستەکانی ئەو نەتەوە زۆرلێکراوانە ناگرێ کە دژی جیابوونەوە رابوەستن، هەروەك دانانان بە مافی تەڵاق دا هیچ کاتێك رێگای راوەستان لەدژی تەڵاق ناگرێ". [9]

لەپێشەوە گوتمان مارکسیستەکان لەباری بیروباوەڕەوە لایەنگری جیابوونەوەی نەتەوەی کوردو دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردن. بەڵام لێرەدا ئەرکی کومونیستەکانی نەتەوەی فەرمانڕەواو نەتەوەی ژێردەست لێك جیایە. چونکە بەگیانێکی ئەنتێرناسیۆنالیستی پەروەردەکردنی کۆمەڵانی خەڵك لە وڵاتە فەرمانڕەواکان دا پێویستە لەسەر راگەیاندن و دیفاع لە مافی دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوە ژێردەستەکان ساخ بێتەوە، بەڵام کومونیستەکانی نەتەوەی زۆرلێکراو نەك هەر نابێ پڕوپاگەندە بۆ جیابوونەوە بکەن، بەڵکوو دەبێ زیاتر هەوڵی چەسپاندنی دروشمی یەکیەتیی داخوازانەی نەتەوەکان بدەن.

---

(8) لینین: "پرۆلیتاریای شۆڕشگێڕو مافی نەتەوەکان لە دیاریکردنی چارەنووس دا" دانراوەکان، چاپی چیکی، بەرگی ٢١.

(9) لینین: "مافی نەتەوەکان بۆ دیاریکردنی چارەنووس" دانراوەکان، چاپی چیکی، بەرگی ٢٠، ل٤١٨.

ئەوەش نەك هەر هیچ ناتەبایی تێدا نیە، بەڵکوو تەنیا رێگای لێك نیزیك بوونەوەی نەتەوە گەورەو بچووکەکانە، کەوابوو، لێرەدا ئامانجێك هەیە کە دوو کەس هەریەکە لەرێگایەکەوە بۆی دەچن.

لە هەلومەرجی ئێستادا کە بەرهەمی پەرەئەستاندنێکی مێژوویی دووروودرێژە، هیچ رێگایەکی تر بۆ گەیشتن بە ئامانجی دۆستایەتیو بەرامبەریو ئەنتێرناسیۆنالیستی نیەو ناش توانێ ببێ.

ئەوە بەتەواوی لەسەر مەسەلەی کوردیش راستە. ئایا لە هەلومەرجی ئێستای خەبات دا دەتوانین داخوازی سەربەخۆیی کوردستان بە مەسەلەی رۆژ دابنێین، لەکاتێك دا ئیمپریالیزم لە رۆژهەلاتی نێوەڕاست دا دوژمنی سەرەکیەو تا ئێستا نەتەوە فەرمانڕەواکانیش لەچنگی رزگار نەبوون؟ هەروەك لەپێشەوە گوتمان ئەو داخوازە بۆ کورد بێجگە لە یەککەوتنەوە مانایەکی نیە. کەوابوو، ناتوانین جیابوونەوەی بەشێك لە کوردستان وەك کوردستانی ئێران بەتەنیا، بە دامەزراندنی دەولەتێکی سەربەخۆی کورد دابنێین. ئێستا ئەگەر کوردەکان بۆ نموونە تەنیا لە ئێران ژیابان وەزعەکە زۆر ساکار دەبوو و مەسەلەی کورد بریتی بوو لە مەسەلەی نەتەوەیەك کە لەنێو دەولەتێك دا دەژی. هەروەها ئەگەر کوردستان موستەعمەرەش بایە وەزعەکە هەر ساکارتر دەبوو. بەلام دژواریی مەسەلەی کورد لەوەدایە کە کوردستان لەنێوان چەند دەولەت دا دابەش کراوە، کە نەتەوەکانی تری ئەم دەولەتانەش تەوژمێکی سیاسیو ئابووری دەچێژن.

داواکردنی سەربەخۆیی کوردستان وەك دروشمێکی کاتی زیان لە خەباتی هاوبەشی ئەو نەتەوانە دەدا کە لەنێو یەك ولات دا پێکەوە دەژین و هەر لەوکاتەش دا دروشمێکە کە ئێستا ئیمکانی سەرکەوتنی نیە. ئێستا بزانین لەجێدا تا کاتێك ئیمپریالیزم لەگۆڕێدا ماوە، داخوازی دیاریکردنی چارەنووسی نەتەوەکان دێتەدی؟ دەرکردنی ئیمپریالیزم بۆخۆی کارێکی درێژخایەنەو چەند لایەنیشی هەیە. کەوابوو، دەبێ گەلی کورد دژی قازانجی ئابووریی ئیمپریالیزم، واتە دژی مۆنۆپۆلەکانی نەوت و دژی پەیمانی سەنتۆو دژی هەموو پەیمانە نیزامیەکان خەبات بکا. هەمووی ئەوانەش گەلی کورد بۆلای خەباتی هاوبەش لەگەل نەتەوەکانی دیکە رادەکێشێ.

بەکورتی دەگەینە، ئەو ئەنجامە کە لە قۆناخی ئێستادا دروشمی سەربەخۆیی کورد لەباری تیئۆریەوە دروشمێکی ناڕاستە. وا دابنێین وەختێك نفووزی ئیمپریالیزم لە رۆژهەلاتی نێوەڕاست دا کز دەبێو بۆرژوازیی نیشتمانی لەو ولاتانەی کوردیان تێدا دەژی دەسەلات دەگرێتە دەست، هەروەك سالی ١٩٥٨ لە عیراق تا رادەیەك وابوو. لە نوختەنەزەری مارکسیستیەوە شتێکی تەبیعی بوو کە بۆرژوازیی نیشتمانیی عەرەب لە عیراق بەرهەلستیی هێزە نەتەوایەتیەکانی گەلی کورد بکاو بەکردەوەش دیتمان هەروەك کەمالیستەکان

پاش شەڕی یەکەمی جیهانی پەلاماری کوردیان دا، بۆرژوازیی عیراقیش پەلامارێکی کوشتوبڕی توندی لەدژی هاونیشتمانە کوردەکان دەست پێکرد.

ئەگەر ئەوە لەبەرچاو بگرین کە بۆرژوازیی عیراق لەگەڵ ئەوەی کەمتر پێگەیشتوەو زیاتر چەوسانەوەی دیوەو لاوازترەو هەر لەبەر ئەوە رادیکاڵتریشە، ئەو هەڵوێستەی بەرامبەر بە داخوازە نەتەوایەتی‌یەکانی کورد رەچاو کردوە، دەبێ بزانین هەڵوێستی بۆرژوازیی تورکیاو ئێران بەرامبەر بە جووڵانەوەی رزگاریخوازیی نەتەوایەتیی کورد لەوە باشتر نابێ، چونکە بۆرژوازیی ئەو دوو وڵاتە لەچاو هی عیراق زیاتر پێگەیشتوەو کەمتر چەوساوەتەوەو بەهێزترەو هەر لەبەر ئەوەش هەستێکی بەهێزی خۆپارێزی‌و شۆوێنیستیی هەیە. کەوابوو، هەتا بۆرژوازیی نیشتمانی لەسەر کار بێ‌و هەتا رژێم رژێمی سەرمایەداری بێ، گەلی کورد مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆی دەست ناکەوێ. لەلایەکی تریشەوە راست نیە وا نەتیجە بگرین کە گۆیا تێکۆشان بۆ وەدەستهێنانی مافی نەتەوایەتی‌و سەپاندنی هێندێك داخواز هەتا ئەوکاتەی سۆسیالیزم سەردەکەوێ، تێکۆشانێکی بێسوودە. چونکە داخوازە نەتەوایەتی‌یەکان وەك هەموو داخوازێکی دێموکراتی پێویستە خەباتیان بۆ بکرێ‌و تا کاتێك لەدەستی کۆنەپەرستی یا بۆرژوازیی نیشتمانی دایە، وەدیهێنانی هەر داخوازێکی چکۆلەش هەوڵو تێکۆشانێکی زۆری دەوێ، بەڵام لەهەلومەرجی ئێستاش دا ئیمکانی وەدیهاتنیان هەیە.

٣ـ رێگای رزگاریی گەلی کورد

ئەگەر گەلی کورد، واتە زۆربەی گەل، نەك تەنیا دێموکراتەکان بیهەوێ ئازادی‌و سەربەخۆیی دەست کەوێ، تەنیا یەك رێگای لەپێشە، ئەویش چوونەپاڵی جووڵانەوەی دژی ئیمپریالیستیی هەموو رۆژهەڵاتی نێوەڕاستە. گەلی کورد لەخەباتی رزگاریخوازیی نەتەوایەتیی خۆی‌دا بێجگە لە دێموکراتەکانی وڵاتانی دراوسێ‌و لەسەرووی هەموویانەوە هێزە شۆڕشگێڕەکان دۆست و هاوپەیمانێکی هەمیشەیی‌و بەردەوامی نیە.

بەجۆرێکی تر بڵێین، تا ئەوکاتەی چینی دەرەبەگ و تەنانەت بۆرژوازییش دەسەڵاتی بەدەستەوەیە، مەسەلەی نەتەوایەتیی کورد بەتەواوی چارەسەر ناکرێ، کەوابوو، لەچوارچێوەی رژێمی سەرمایەداری‌دا چارەسەرکردنی یەکجاریی مەسەلەی کورد لەباری سیاسی‌و نەتەوایەتی‌یەوە ئیمکانی نیە. چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد بەستراوەتەوە بە پێشکەوتنی دێموکراتی‌و سۆسیالیزم لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا. لێرەدا بەتەواوی قسەی بەیاننامە مێژوویی‌یەکەی حیزبی کومونیست راست دەردەچێ کە دەڵێ:

www.zmziran.com

"ئەوکاتەی چەوسانەوەی ئینسان بەدەستی ئینسان کۆتایی هات، چەوسانەوەی نەتەوەیەك بەدەستی نەتەوەیەکی تریش دوایی دێ".[١٠]

رەنگە هێندێك لە ناسیۆنالیستەکان کە بەو نەتیجە وەرگرتنە رازی نین، ئەو پرسیارە بێننە گۆڕێ: کاتێك هێزە شۆڕشگێڕەکان لەو وڵاتانەدا کە کوردیان تێدا دەژی دەسەڵاتیان بەدەستەوە گرت، چارەنووسی یەککرتنەوەی گەلی کورد چ دەبێ؟ دیارە وڵامی ئەم پرسیارە روونە: ئەودەم کوردەکان یەك دەگرنەوەو دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان دادەمەزرێنن. بەڵام ئەوە کتوپڕ جێبەجێ نابێو بەرەبەرە دێتەدی.

هەرئەندازە دێموکراتی زیاتر پێش کەوێ، گەلی کورد دەسکەوتی زیاتری لەخەباتی خۆی دەست دەکەوێ. زۆر وێ دەچێ لە سەرەتاوە لەهەموو ئەو وڵاتانەی کوردیان تێدا دەژی، مافی خودموختاری لەچوارچێوەی ئەو وڵاتانەدا بۆ کورد دابین بکرێ. دیارە لە قۆناخی ئێستادا دروشمی خودموختاری بۆ کورد لەچوارچێوەی هەرکام لەو وڵاتانەدا لە هەموو دروشمێك راست ترە.

لەگەڵ ئەوە، تەنانەت وەدیهێنانی خودموختارییش پێویستیی بە هەوڵو تێکۆشانێکی زۆر هەیە. دەبێ لەپێش دا دان بە بوونی نەتەوەی کوردو زمانی کوردی دا بنرێ، بەتایبەتی لە تورکیاو ئێران. تەنیا لەوکاتەدا ئیمکانی هەیە کە خودموختاری لەمەیدانی ئابووریو سیاسیو فەرهەنگیو ئیداریدا بۆ کورد دابین بکرێ. لەوانەشە لەهەرکام لە کوردستانی ئێران و عیراق دا کۆمارێکی فیدرالی لەچوارچێوەی ئەم دوو وڵاتەدا دابمەزرێ. ئەودەم ئەو دوو کۆمارە وردە وردە لێك نیزیك دەبنەوە هەتا لەئاخریدا بەتەواوی دەبن بە یەك و لەپاشان بەشەکانی تری کوردستانیش دەکەونە سەر ئەم دەوڵەتە تازە دامەزراوە. ئێمە هەمووەختێك هەر یەککەوتنەوەی کوردستانمان بەلاوە گرنگە، بەڵام ئەو مەسەلەیە تەنیا بۆ کورد لەگۆڕێدا نیە، بەڵکوو بۆ عەرەبیش هەر هەیە. یەککرتنەوەی کورد لە یەککرتنەوەی عەرەب جیا ناکرێتەوە. رۆژێك دەبێ عەرەبی عیراق لەگەڵ عەرەبی وڵاتەکانی دیکە یەك بگرێتەوە. ئەوکارە تەئسیر دەکاتە سەر یەککرتنەوەی نەتەوەی کوردیش کە بەشێکی زۆری لەگەڵ عەرەبی عیراق و سووریا بەیەکەوە دەژی.

ئایا دەگونجێ تەنیا بەشێکی کوردستان رزگاری بێو دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دابمەزرێ؟ شتی وا کەم چاوەڕوان دەکرێ، لەگەڵ ئەوەی کە زۆریش بەدوور نازانرێ. هەرچەند ئێمە نامانەوێ لەو باسە بدوێین، بەڵام دەتوانین بڵێین شۆڕشگێڕەکان پشتیوانیی پێکهاتنی ئەو جۆرە دەوڵەتەش دەکەن، بەو شەرتە ئەو

---

[١٠] مارکس و ئینگێلس: "بەیاننامەی حیزبی کومونیست"، دانراوە هەڵبژاردەکان، چاپی ئینگلیزی، بەرگی (١).

هەنگاوە بەقازانجی بەرەی دژی ئیمپریالیستیو مەسەلەی دیموکراسیو سۆسیالیزم لە رۆژهەلاتی نێوەڕاست دا تەواو بێ. شۆرشگێرەکان پاش ئەوەی دەسەلاتی سیاسییان لەچنگی چینە چەوسێنەرەکان دەرهێنا، هەر بۆخۆشیان لەو بەشەی کوردستان دا کە دەسەلاتیان تێدا گرتوتە دەست بە یارمەتیی چینی کرێکاری ولاتەکە ئەوجۆرە دەولەتە دادەمەزرێنن.[11] بەلام ئەوە تەنیا وەختێکە کە بزانن پێکهاتنی دەولەتێکی دێموکراتیی سەربەخۆ لە بەشێکی کوردستان دا دەبێتە نموونەیەك کە یارمەتیی وریابوونەوەی نەتەوەی کورد لە بەشەکانی دیکەی کوردستان دا دەکاو دەبێتە یارمەتیدەری دامەزرانی دێموکراتیو سۆسیالیزم لە هەموو رۆژهەلاتی نێوەڕاست دا.

مەسەلەکە تەنیا لەسەر ئەو شکلە نیە کە مافی دیاریکردنی چارەنووس خۆی تێدا دەنوێنێ، چونکە بەزۆر هۆی جۆربەجۆرەوە بەستراوەتەوە. هەروەها مەسەلەکە هەر ئەوەندەش نیە کە گەلی کورد بەڕوالەت دەولەتێکی تایبەتیی خۆی هەبێ، بەلکوو مەسەلە ئەوەیە کە گەلی کورد بەڕاستی مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆی هەبێ و بەئازادی بتوانێ ئەم مافە بەکار بێنێ. کەوابوو، مەسەلەی گرنگ لێرەدا نێوەرۆکە. ئێستا دەتوانین زۆر ولاتی وا پەیدا بکەین کە تەنیا بە روالەت سەربەخۆن. بۆنموونە ئوردۆن ولاتێکی سەربەخۆیەو بەڕوالەت فەرمانڕەوای خۆیەتیو سروودی دەولەتیی خۆیو دراوی خۆیو ئالای خۆی هەیەو نوێنەری لە کۆمەلی نەتەوە یەکگرتووەکانیش دا هەیە. لەلایەکی ترەوە کۆماری ئۆزبەکستان لە یەکیەتیی سۆڤیەتی دەولەتێکی سەربەخۆ نیەو دراوی خۆشی نیەو نوێنەریشی لە کۆمەلی نەتەوە یەکگرتووەکان دا نیە، بەلکوو یەکێکە لە کۆمارەکانی یەکیەتیی سۆڤیەتی. بەلام بۆ هەموو کەس روونە کە ئۆزبەکەکان نەتەوەیەکی سەربەستن و بۆخۆیان بەئازادی چارەنووسی خۆیان دیاری دەکەن، لەکاتێك دا گەلی ئوردۆن لە هەموو مافێکی بەڕێوەبردنی سەربەخۆی کاروباری ولاتەکەی بێبەشە.

لەبەرئەوە تا ئێستاش و لەداهاتووش دا مەسەلەی هەرە گرنگ بۆ گەلی کورد ئەوەیە کە بتوانێ بەدەستی خۆی چارەنووسی خۆی دیاری بکا. لەپێشەوە گوتمان گەلی کورد یەك دەگرێتەوە، بەلام مەبەستمان ئەوە نیە کە گەلی کورد لە نەتەوەکانی دراوسێی جیا دەبێتەوە. چونکە زۆر وێدەچێ

---

[11] سەرکەوتنی شۆرشی سۆسیالیستی لە ولاتێك و دامەزراندنی سۆسیالیزم لەو ولاتەدا، لەکاتێك دا ولاتەکانیتر هەروا لەژێر رژێیمی کۆن دا بمێننەوە شتێکی زۆر دوورە. بەپێچەوانە پارسەنگی هێزەکان لەجیهان داو هەروەها وەزعی گشتیی رۆژهەلاتی نێوەڕاست نیشان دەدەن کە ئالوگۆرەکە زۆر خێراتر دەچێتەپێش. ـ دانەر ـ

یەکیەتی‌یەکی دڵخوازانەی زۆر گەورەتر پێك بێ کە بەقازانجی گەلی کوردو نەتەوەکانی دیکەش تەواو بێ. بۆیە ئەو سنوورانەی ئێستا لەداهاتوودا ئیتر ئەوەندە گرنگ نابن. یەکیەتیی دڵخوازانەی نەتەوەکان لەسەر بناخەی هەڵبژاردنێکی ئازاد لەداهاتوودا تەنیا شێوەی پێوەندیی ئەنتێرناسیۆنالیستی دەبێ. ئەوەشە ڕێگای چارەسەری لێنین بۆ مەسەلەی نەتەوایەتی کە بۆ یەکەم جار لە یەکیەتیی سۆڤیەتی‌دا سەرکەوت. بەڵام دامەزرانی یەکیەتی‌یەکی ئازادانە کارێکی درێژخایەنەو پێویستیی بە وەخت و تێکۆشانێکی زۆر هەیە.

ئێستا نیو چەرخ بەسەر ئەو کاتەدا رادەبرێ کە لینین نووسیویەتی:

"ئەو یەکیەتی‌یە دەسبەجێ پێك نایە. دەبێ ئەو یەکیەتی‌یە بەسەبرو دووربینی‌یەکی زۆرەوە وەدی بهێنین، بۆئەوەی هیچ شتێك تێك نەدەین و ڕێگای زاڵبوون بەسەر ئەو گومان و دوودڵی‌یەدا بدۆزینەوە کە چەند چەرخ چەوساندنەوەی دەرەبەگایەتی‌و سەرمایەداری‌و ملکداریی تایبەتی‌و کێشەی دابەش کردنی ملکە تایبەتی‌یەکان و سەرلەنوێ دابەش کردنەوەیان بۆ ئێمەیان بەجێ هێشتوە". [۱۲]

چارەسەرکردنێکی خێرای گیروگرفتە ئابووری‌یەکانی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست و قازانج و گیروگرفتی هاوبەشی گەلانی ئەم ناوچەیەو هەڵکەوتی جوغرافیایی مەڵبەندەکەو ئەو پێوەندی‌یە ئابووری‌و فەرهەنگی‌یانە کە لەنێوان نەتەوەکانی ئەو مەڵبەندەدا دامەزراون و پاشان گرنگیی نەوت بۆ ئابووریی زۆربەی ئەم وڵاتانە، هەمووی ئەوانەو زۆر مەسەلەی ئابووری‌و سیاسی کە لە داهاتوودا دێنەپێش، پێویستی‌یان بە یەکیەتیی دڵخوازانە لەنێوان نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا هەیە، یەکیەتی‌یەك کە لەسەر بناخەی دێموکراسی‌و ئەنتێرناسیۆنالیستی‌و پێوەندی‌یەکانی سۆسیالیستی دامەزرابێ. ئەوەش لەباری ئابووری‌یەوە بەمانای پێکهێنانی چەند ئابووری‌یەکی نەتەوایەتی مینیاتۆر نیە، بەڵکوو بەمانای پێکهێنانی چەند واحیدێکی گەورە یا لانی‌کەم ناوچەیی‌یە. تەنیا سۆسیالیزمیشە کە دەتوانێ مەسەلەی نەتەوایەتی لەسەر بنچینەی وەك یەك بوونی نەتەوەکان چارەسەر بکا. سۆسیالیزم دەتوانێ لەماوەیەکی کورتی مێژوویی‌دا جێگای هەموو هۆیەکانی ئەساسی ئەو نابەرامبەری‌یە کە لەپێش دا هەبووە پڕ بکاتەوە، ئەو هۆیانەش بریتین لە پاشکەوتوویی ئابووری‌و فەرهەنگیی نەتەوە ژێردەستەکان. بەڵام ئەوەی پێویستیی بە ماوەیەکی درێژتر هەیە، گۆڕینی چەشنی بیرکردنەوەی خەڵکە لەبارەی مەسەلەی نەتەوایەتی‌یەوە، واتە خۆبەزل گرتن و

---

[۱۲] لینین: "نامەیەك بۆ کرێکاران و جووتیارانی ئۆکراین"، دانراوەکان، چاپی چیکی، بەرگی ۳۰، ل۲۹٤.

www.zmziran.com

شۆوێنیزم لە مێشکی رۆڵەکانی نەتەوەی گەورەداو ناسیۆنالیزم و درۆنگی لە دڵی رۆڵەکانی نەتەوەی چکۆلەدا. کەوابوو، لابردنی نابەرامبەری لەنێوان نەتەوەکان دا وەختێکی زۆرو هەوڵو تەقەلایەکی بەردەوامی پێویستە بۆئەوەی کۆمەڵانی خەڵك بەگیانێکی ئەنتێرناسیۆنالیستی پەروەردە بکرێن.

www.zmziran.com

ئەنجام

مەبەستی ئێمە لە لێکۆڵینەوەی پێوەندی‌یەکانی وەرزێری‌و گەشەکردنی مێژوویی ئەو پێوەندی‌یانە دەرخستن و نیشان دانی هەمووی ئەو پێوەندی‌یە کۆمەڵایەتی‌یانە بوو کە کۆمەڵی کوردەواریی ئەمڕۆیان لێ پێك هاتوە. ئێمە نیشانمان دا کە زۆر هەلومەرجی نێوخۆو دەرەوە بوونە هۆی ئەوە کە هێزە بەرهەمهێنەرەکانی لادێی کوردستان و کۆمەڵی کوردەواری بەگشتی، زۆر لەسەرەخۆ پێش بکەون.

لە هەر ماوەیەکی دیاریکراوی مێژوویی‌دا زۆر هۆی جۆربەجۆر کاریان کردۆتە سەر رەوتی پێشکەوتنی ئەو مەڵبەندە، وەك پەلاماری عەشیرەتەکانی بێگانەو ئەو شەڕانە کە تا بڕانەوەی سەدەی نۆزدەهەم بە کردەوە درێژەیان هەبووەو کەم بوونی ژمارەی دانیشتووان و لێ‌نەوەشاوەیی حکوومەتی ناوەندی‌و هتد...

هەروەك دۆزرانەوەی چەند رێگایەکی تازە بۆ هیندوستان لەرێگای جنووبی ئەفریقاو تۆکەندی سوئێزەوە زیانیان لەنەخشی جیهانیی ئەو مەڵبەندە داوە. لەگەڵ ئەوەش دا هۆی هەرە گرنگی کەمتر پێشکەوتن، یا پێش نەکەوتنی ئەو مەڵبەندە بوونی پێوەندی‌یەکانی ئابووریی تەبیعی لە بەرهەمهێنان دا بووە. ماوەی چەند سەدە ملکانەی بەشتوومەك لەگۆڕێ‌دا بووەو وەك لەپێشەوە گوتمان ئابووریی تەبیعی کە شێوەی ملکانەی بەشتوومەکی بەخۆیەوە گرتبوو، ببووە هۆی خۆڕیوی لە وەرزێری‌دا. پێوەندیی ئاڵوگۆڕو بازاڕی خۆوڵاتییش زۆر لەسەرەخۆ پەرەیان دەستاند. پێوەندی‌یەکانی‌وەرزێرییش لەبەرئەوەی نێوەرۆکی سەرەکیی پێوەندی‌یەکانی بەرهەمهێنان بوون، پێشکەوتنی هێزە بەرهەمهێنەرەکانیان زۆر وەدرەنگ خستوە.

هەتا سەدەی نۆزدەهەم کە کوردستان بۆتە بەشێك لە بازاڕی سەرمایەداری، کۆمەڵی کوردەواری لەو پێش نەکەوتنەدا ماوەتەوە. لەوکاتەشەوە دەرەبەگایەتی‌و پێوەندی‌یەکانی دەرەبەگایەتی بوونە نێوەرۆکی هەرە گرنگ و ئەساسیی کۆمەڵی کوردەواری. بێجگە لەوەش پاشماوەی عەشیرەت و پێوەندی‌یەکانی عەشیرەتگەری تەئسیریان لەنێو کۆمەڵدا هەر ماوە.

پێوەندیی کوردستان بەبازاڕی جیهانی‌یەوە هێندێك ئاڵوگۆڕی گرنگی لەگەڵ بوون. وەك جێگیربوونی ملکداریی دەرەبەگایەتی‌و پەیدابوونی جیاوازی لە لادێ‌و بڕانەوەی ملکداریی هەرەوەزی‌و هەڵوەشانەوەی پێوەندی‌یەکانی عەشیرەتەگەری‌و پەرەگرتنی دابەشکردنی کۆمەڵایەتیی کارو گەشەکردنی بازاڕی نێوخۆو دەرەوەو پەیدابوونی بۆرژوازیی نیشتمانیی کورد. بەڵام سەرەڕای ئەو هەموو ئاڵوگۆڕەش، وەك لەپێشەوە گوتمان، پێوەندیی دەرەبەگایەتی لەبناخەدا وەك خۆی مایەوە.

www.zmziran.com

هەرچەند لەو سەردەمەدا پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتی فەرمانڕەوا بوون، بەڵام دیسان پاشماوەی پێوەندییەکانی عەشیرەتگەریو (پاتریارکا)ش مابوون و پێوەندییەکانی سەرمایەدارییش دەستیان بە گەشەکردن کردبوو. لەئەنجام دا پێوەندییەکانی عەشیرەتگەری لەنێوچوون و پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتییش بەرەبەرە کز بوون و پێوەندییەکانی سەرمایەداری پەرەیان ئەستاند. دیارە ئەوکارە گیروگرفتی زۆر لەپێش دا بوون و چەند هۆیەك ببوونە كۆسپی بەرەوپێشچوونی. دەرەبەگەکان کە پێگەی هەرەگرنگی توێژەکانی فەرمانڕەوا بوون، دەسەڵاتی سیاسیی خۆیان بۆ ڕاگرتنی ڕەوڕەوەی پێشکەوتنی کۆمەڵو هێشتنەوەی پێوەندییەکانی بەرهەمهێنان دەخستەکار.

لەسەدەی نۆزدەهەم و بیستەم دا ئیمپریالیزم وەك هۆیەکی دەرەوە کارێکی زۆری کردە سەر ژیانی کۆمەڵایەتی. لەوکاتەدا دیاردەیەك دروست ببوو کە ناتەبایی لەنێودا هەبوو: لەلایەك ئیمپریالیزم وەك بەرزترین پلەی سەرمایەداری هەوڵی دەدا وڵاتێك بهێنێتە ژێر دەستی خۆیو دەست بەسەر داراییو سامانەکەیدا بگرێو بیکاتە مەیدان بۆ دەرچواندنی سەرمایە، کە ئەو کارەش لەڕاستیدا دەرچواندنی پێوەندیی بەرهەم هێنانی سەرمایەدارییە. لەلایەکی تریشەوە لەنێوەوەی وڵات دا دەرەبەگەکان تەنیا هاوپەیمان و پێگەی ئیمپریالیزم بوون. واتە ئیمپریالیزم لەگەڵ هێزێك ڕێك کەوتبوو کە دەیەویست پێوەندییە رزیوەکانی کۆن بمێننەوە. ئیمپریالیزم پشتی دەرەبەگەکانی دەگرت لەدژی ئەو هێزانە کە دەیانەویست کۆتایی بە زۆرداریی نەتەوایەتی بهێنن و پێوەندیی دەرەبەگایەتی لەنێو بەرن و پێوەندییەکی نوێو پێشکەوتووانەی لەجێگا دابنێن. ئەوانە هەموویان بوونەهۆی بەهێزبوونی خەباتی دژی ئیمپریالیستیو خەبات دژی زۆرداریی نەتەوایەتی.

پایەی هێزە بەرهەمهێنەرەکان کە لەپێشەوە باسمان کرد، بەتەواوی لەگەڵ شێوەکانی ملکانەی زەوی ڕێك دەکەوێ. بێجگە لە ملکانەی بەشتوومەك کە شێوەی سەرەکیی ملکانەی زەوییە، ملکانەی بەکارو ملکانەی بەدراویش هەیەو لەهێندێك مەڵبەندا ملکانەی زەوی شێوەی ملکانەی سەرمایەداری بەخۆیەوە گرتوە. ملکانەی بەشتوومەك لە نەزمی شەریکەبەشیدا دەردەکەوێ کە دەبێتە هۆی گۆڕانی پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتی بە پێوەندییەکانی سەرمایەداری. بەڵام ئەو گۆڕانە کارێکی زۆر لەسەرەخۆو درێژخایەنە. چونکە جووتیار کە بەڕواڵەت ئازادە، لەچەند لاوە بە زەوییەوە بەستراوەتەوەو بەکردەوە ناتوانێ بەجێی بهێڵێ. کەوابوو، بزووتنەوەی هێزی کار چ لە شارو چ لە دێ زۆر بەرتەنگە. پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتی هەر لەوکاتەدا کۆسپی پەرەگرتنی بازرگانی و ئاڵوگۆڕی ئازادیشن و هەرێویە دەبنە کۆسپی گەشەکردنی

بازاڕی خۆولاتییش. سوودخواردنی دەرەبەگ و خاوەن ملك و پیاوە ئایینیەکان و بازرگانەکانی شاریش لەو بارەیەوە نەخشێکی خراپی هەیە، بەڵام لەگەڵ هەمووی ئەوانەش دا نەزمی شەریکەبەشی بەهۆی ئەساسیی پێش نەکەوتنی هێزە بەرهەمهێنەرەکانی کوردستان دادەنرێ.

نزم بوونی بەرهەمداریی کاریش لەپێش هەموو شتێك دا دەگەڕێتەوە بۆ سەر پێوەندیە کۆنەکانی بەرهەم هێنان. ئامرازەکانی بەرهەم هێنان لە رادەبەدەر سەرەتایین و پێویستییان بە کارێکی زۆری جووتیار هەیە. نزم بوونی پایەی بەرهەمداریی کار لەوەش دا دەردەکەوێ کە بەرهەم هێنانی وەرزێری بەتەواوی لەسەر پەرەپێدانی زۆرکێڵیی وەرزێری ساخ بۆتەوە. ئێمە لەپێشەوە باسی بێکاریی لادێی کوردستانمان کرد، لەگەڵ ئەوەی خەڵك برسییە بەشێکی زۆری ئەو هاونیشتمانانەی دەتوانن کار بکەن، زۆر بەکەمی کاریان دەست دەکەوێ. ئەوانە ناش توانن بە ئازادی بگوێزنەوە بۆ شارەکان. هەرچەند لەهێندێك مەڵبەندا کۆچ کردن تا رادەیەك ئازادە، بەڵام ئەوانەی دەچنە شاریش کەم وایە کاریان بۆ پەیدا بێ.

لە ئاژەڵدارییش دا پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتیو عەشیرەتگەری لەسەر کارن. لەو لقەی وەرزێریدا پێوەندیی هۆبە زۆر بایەخدارە. دابوشوێنی هۆبە رێگا بۆ پێکهاتنی کۆمەڵە هەرەوەزییەکان خۆش دەکا کە دەتوانێ رۆڵێکی باش لە گۆڕینی باری ئاژەڵداری و کشتوکاڵدا بەگشتی یاری بکا.

لەبەشەکانی پێشەوەی ئەم باسە نەتیجە وەردەگرین کە ئەو کەسانەی کوردستان و کۆمەڵی کوردەواری وەك کۆمەڵە عەشیرەتێکی کۆچەر سەیر دەکەن، زۆر بەهەڵە چوون. چونکە عەشیرەتی کۆچەر بەمانای تەواوی وشە، لە کوردستان دا هەر نیە. عەشیرەتە نیوە کۆچەرەکانیش هەمیشە کەم دەبنەوە. لەبەر چەند هۆیەکی جیاجیاو بەتایبەتی لەبەر پێوەندیی کوردستان بەبازاڕی جیهانیو بەرەوپێشچوونی پێوەندیی سەرمایەداری، عەشیرەتەکان تا رادەیەکی زۆر گۆڕاون. هەرچەند تا ئێستاش پاشماوەی پێوەندییەکانی عەشیرەتگەری ماوە، بەڵام عەشیرەت بەشێوەی ئەسڵیی خۆی نەماوەو بەرەبەرە بەیەکجاری هەڵدەوەشێ.

کەوابوو، کۆمەڵی کوردەواری وەك هێندێك لەو وڵاتە ئەفریقاییيانەی ئەم دواییانە سەربەخۆیی خۆیان راگەیاندوە، کۆمەڵێکی عەشیرەتی نیە.

لێکدانەوەی وەزعی جووتیارەکان دەریخست کە پایەی ژیانی جووتیاری کورد یەکێك لە نزمترین پایەکانی ژیانە لە جیهان دا. ئەوەش لەرادەی داهاتی سەرانە دەردەکەوێ کە لەساڵدا دەگاتە ١٠٠ دۆلار. وەك لەپێشەوەش گوتمان داهاتی ساڵانەی بەشی زۆری جووتیارەکان لە ٣٠ دۆلاریش کەمترە.

www.zmziran.com

ئاسۆی گەشەکردنی سەنعەتیش تا رادەیەکی زۆر تاریکەو ئەوەش دەبێتە کۆسپی پێگەیشتنی چینی کرێکارو بۆرژوازیی نیشتمانی لە وڵات دا. بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین گرنگترین کۆسپی گەشەکردنی سەنعەت لەنێوخۆدا پێوەندیی دەرەبەگایەتیو لە دەرەوەش تەوژمی ئیمپریالیزمە. ئەم دوو هۆیە بوونە کۆسپ لەسەر رێگای دامەزراندنی سەنعەتی خۆماڵیو پێشکەوتنی وڵات بەگشتی بێجگە لەوەش کە ئەوانە لەبناخەوە کۆسپی پێگەیشتنی سەنعەتی نیشتمانین.

هەمووی ئەو هۆیانە لە پەرەگرتنی سست و لەسەرەخۆی بازاڕی خۆماڵیتییش دا خۆ دەنوێنن. ئەوەش ئەنجامی پێوەندییەکانی بەرهەم هێنان و نفووزی مۆنۆپۆلەکانی بێگانەیە کە بازرگانیی دەرەوەیان وەك وەسیلەیەکی کاریگەر بەدەستەوەیە. بازاڕەکان پڕ کراون لە شتوومەکی بێگانەو لەبەر نزم بوونی پلەی بەرهەمداریی کاریش سەنعەتی خۆماڵی ناتوانێ رقەبەریی لەگەڵ بکا. لەبەرئەوەی دەوڵەتیش یارمەتی نادا سەنعەتی خۆماڵی وردە وردە بەرەو لەنێوچوون دەڕوا.

بەکورتی، کوردستان مەڵبەندێکی دواکەوتووی ئابوورییە کە وەك زۆر وڵاتی دواکەوتووی‌تر هێزە بەرهەمهێنەرەکانی یەك لایەنی گەشەیان کردوەو تا ئێستا لە پلەیەکی زۆر نزم دان و پاشماوەیەکی بەهێزی پێوەندییەکانی دەرەبەگایەتییشیان پێوە دیارە.

یەکێك لە گرنگترین دیاردەکانی سەردەمی ئێمە رووخانی سیستمی موستەعمەراتییە. نەتەوە ژێردەستەکان یەك لەدوای یەك رزگار دەبن. لەئاسیا سیستمی موستەعمەراتی خەریکە بەتەواوی لەنێو دەچێ. بەڵام لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست تا ئێستاش هێندێك مەڵبەند لەژێر دەسەڵاتی ئیستیعماردا ماون. تەنیا نەتەوەیەکی گەورەی ئەو مەڵبەندە کە تا ئێستا رزگار نەبووەو لەمافی نەتەوایەتیو سەربەخۆیی سیاسی بێبەشە، نەتەوەی کوردە. هەرچەند کوردستان بەمانای تەواوی وشە موستەعمەرە نیە، بەڵام باری سیاسیی کوردستان زۆر لەوە نیزیکە. بێجگە لەوەش کە کوردستان لەنێو چەند وڵات دا دابەش کراوە.

ئەگەر هەلومەرجی مێژوویی و ناوچەیی لەبەرچاو بگرین، دەبینین کە کوردستان هەموو هەلومەرجێکی پێویستی بەڕێوەبەرایەتیی خەباتی نیشتمانیی تێدا هەیە بەو شەرتە هێزە پێشکەوتووەکانی وڵاتانی دراوسێ پشتیوانیی لێ بکەن.

وەدەستهێنانی مافی نەتەوایەتیو بەتایبەتی مافی دیاریکردنی چارەنووس قۆناخێکی هەرەگرنگی مێژوویی نەتەوەی کوردە. بەڵام تا کاتێك کۆتایی بە دەسەڵاتی ئیمپریالیزم لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا نەهاتوە، چارەسەرکردنی ئەم لایەنەی گیروگرفتەکە ئیمکانی نیە. کەوابوو، خەبات بۆ رزگاریو سەربەخۆیی

کوردستان بەشێکە لە خەباتی دژی ئیمپریالیستیی هەموو نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست. هەر لەوکاتەدا چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد بە سەرکەوتنی دێموکراتی و هێزە دێموکراتی‌یەکانەوە بەستراوە. چارەسەر کردنی مەسەلەی کوردو وەدەستهێنانی مافی دیاریکردنی چارەنووس بۆ نەتەوەی کورد بەبێ دێموکراتی ئیمکانی نیە. هەر لەبەر ئەوەش تێکۆشان بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد بۆتە بەشێك لە خەباتی هێزە دێموکراتی‌یەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست لەپێناوی چەسپاندنی دێموکراتی‌دا.

مەسەلەی کورد دەبێ لەسەر بناخەی هەلومەرجی تایبەتیی ژیانی نەتەوەی کوردو وەزعی وڵاتەکە چارەسەر بکرێو پێویستە ڕادەی گەشەکردنی ئابووریی وڵاتەکەو گیروگرفتەکانی دابوشوێنی فەرهەنگی و ئایینیی گەلی کورد لەبەرچاو بگیرێن. وەشوێن کەوتنی کوێرانە لە چارەسەرکردنی مەسەلەی کورددا زیانی زۆر گەورەی بۆ ئامانجی دوارۆژ تێدا دەبێ.

چارەسەرکردنی دێموکراتیی مەسەلەی نەتەوایەتی پێویستیی بە ڕێزگرتنی تەواو لە بیروباوەڕی ئەنتێرناسیۆنالیستی هەیە. کوردیش وەك هەموو نەتەوەیەکی دیکە مافی دیاریکردنی چارەنووسی تا ڕادەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ هەیە. ئەو مافە بۆ نەتەوەی کورد بەمانای مافی یەکخستنەوەی نیشتمانەکەیەتی. تەنیا لەڕێگای دانان بەو مافە لەسەر بناخەی بیروباوەڕی ئەنتێرناسیۆنالیستی‌یەوە ڕێگا بۆ پێکهاتنی یەکیەتی‌یەکی دڵخوازانە لەنێوان نەتەوەی کوردو نەتەوە فەرمانڕەواکانی ئێستای ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا دەکرێتەوە.

سۆسیالیزم ڕێگا بۆ چارەسەرکردنی یەکجاریی مەسەلەی نەتەوایەتی دەکاتەوە، کە یەکێك لە دژوارترین مەسەلەکانی ڕۆژگاری ئێمەیە. سۆسیالیزم دەتوانێ هەموو لایەنەکانی نەتەوایەتی‌و سیاسی‌و ئابووریی مەسەلەی کورد بەیەکەوە چارەسەر بکا، هەروەك ڕێگای چارەسەرکردنی هەمووی ئەو مەسەلانەش نیشان دەدا کە پێوەندی‌یان بە پێشکەوتنی ئابووری‌یەوە هەیە. گەشەکردنی سۆسیالیستی نەك هەر دەستەبەری پێشکەوتنی ئابوورییە، بەڵکوو کۆتایی بە چەوسانەوەی ئینسان لەلایەن ئینسانەوە دێنێ‌و دەبێتە هۆی دابەشکردنێکی دادپەروەرانەی داهاتی نەتەوایەتی لەنێوان ئەندامانی کۆمەڵدا، دابەش کردنێك کە پێوانە ئەساسی‌یەکەی کاری ئینسان بێ.

سۆسیالیزم ڕێگا بۆ کوردستان خۆش دەکا کە هەتا پشتێك دەبڕێتەوە، لە وڵاتێکی پێشکەوتووی وەرزێری‌یەوە ببێتە وڵاتێکی پێشکەوتووی سەنعەتی. کوردستانێکی ئەو هەموو سامانە زۆرەو بەتایبەتی ئەو هەموو زەخیرە نەوتەی هەیەو کوردستانێکی گەلەکەی بە ئازاو بەکار ناسراوەو کوردستانێکی دراوسێی

یەکیەتیی سۆڤیەتی‌یە کە ئامادەیە یارمەتی‌یەکی بەنرخی هەموو لایەنی پێشکەش بەو وڵاتانە بکا کە خەریکی دروست کردنی سۆسیالیزمن، ئەو کوردستانە لەماوەیەکی مێژوویی کورت دا دەتوانێ ببێتە باخی پشکووتووی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست.

www.zmziran.com

دوا قسه بۆ چاپی کوردی

شۆرشی ژووئیەی ١٩٥٨ ئاسۆیەکی نوێی بۆ گەلی کورد کردەوە. بەپاداشی بەشداربوونی گەلی کورد لە خەبات دژی رژێمی نووری سەعید دا دەستووری کۆماری عیراق رایگەیاند کە: "کوردو عەرەب لەم نیشتمانەدا هاوبەشن". گەلی کورد لە یەکەم ساڵی شۆرش دا بەرهەمی زۆر گرنگی لە دابین کردنی مافە نەتەوایەتیو سیاسییەکانیدا وەدەست هێنا. بەرە بەرە ئەو هیوایە بەهێز ببوو کە هەلومەرجی سەرەتایی بۆ چارەسەرکردنێکی دروست و ئاقلانەی مەسەلەی کورد لە چوارچێوەی کۆماری عیراق دا خەریکە پێك دێ، چارەسەرکردنێك کە لەوانە بوو ببێتە نموونەیەك بۆ هەموو ئەو وڵاتانەی کوردستانیان لەنێو دا دابەش کراوە. بەتایبەتی سروشتی نیشتمانیو دژی ئیمپریالیستیی حکوومەتی پاش شۆرش ئیمکانی ئەو چارەسەرکردنە دێموکراتیو عادلانەیەی تێدا بەدی دەکرا.

لەو بارەیەوە هێندێك هەنگاوی سەرەتایی هەڵێنرانەوە. کوردێك بوو بە ئەندامی ئەنجومەنی سەرکردایەتی کە لەسێ ئەندام پێك هاتبوو، چوار وەزیری کورد لە حکوومەت دا بەشدار بوون، دروشمی دەوڵەتی تازە نیشانەی سەردەمی وەك یەك بوونی دوو نەتەوەی عەرەب و کورد بوو، چونکە خەنجەری کوردو شمشێری عەرەب بەسەر یەکتردا تێپەڕیبوون، بارزانی سەرکردەی ناوداری کورد کە لەساڵی ١٩٤٧ەوە لە یەکیەتیی سۆڤیەتی بوو گەڕایەوە عیراق و وەك قارەمانێکی نیشتمانی پێشوازیی لێکرا، پارتی دێموکراتی کوردستان بەڕەسمی ناسراو زیاتر لە ٢٠ رۆژنامەو گۆڤار بەزمانی کوردی دەردەچوون کە چواریان رۆژانە بوون.

بەڵام ئەو سەردەمە پیرۆزە تەمەنی زۆر کورت بوو. چونکە بەندی سێهەمی دەستوور جێبەجێ نەکراو هەڵسووڕاندنی کاروباری عیراق هەروا پەیڕەوی مەرکەزییەتێکی توند بوو. لەکوردستانی عیراقیش هیچ گۆڕانێکی ئەوتۆ نەهاتەدی کە لەگەڵ ئامانجەکانی گەلی کورد رێك بکەوێ. تەنانەت ناوی "کوردستان" بەڕەسمی هەر قەدەخە بوو. نەك هەر ئەوە، دوو ساڵ پاش شۆرش حکوومەتی قاسم دەستی کرد بە جێبەجێ کردنی سیاسەتی دژی دێموکراتیی خۆیو وێڕای توندکردنی زەبروزەنگ دژی هێزە ئازادیخوازەکان و قەدەخە کردنی ئازادییە دێموکراتییەکان، توندوتیژیی دژی دەسکەوتەکانی گەلی کورد دەست پێکردو پاش ماوەیەك تەنانەت لەشکرێکی زۆریشی ناردە کوردستانی عیراق.

لەبەرئەوە، هەموو ئەو دەسکەوتانە کە جووڵانەوەی نەتەوایەتیی کورد وەدەستی هێنابوون

ئەستێندرانەوەو ڕۆژنامەی "خەبات" داخراو پاشان هەموو ڕۆژنامە کوردی‌یەکان دەستیان بەسەردا گیرا. مستەفا بارزانییش کە لە بەغدا لەخۆی ئەمین نەبوو گەڕایەوە بۆ بارزان و زۆر کەس لە کوردەکان کە مەترسیی گیرانیان هەبوو، خۆیان شاردەوە، یان چوون بۆ کوردستان بۆ پاڵ بارزانی‌و لایەنگرەکانی.

لەبەهاری ساڵی ١٩٦١دا وەزع لە کوردستانی عیراق شپرزەتر بوو. حکوومەتی قاسم بەیارمەتیی هێندێك سەرۆك عەشیرەتی کۆنەپەرست و خاوەن مڵکە زلەکان دەستی کرد بە ئاژاوەنانەوەیەکی چەکدارانە بۆئەوەی لەکوردستان شەڕ هەڵایسێنێ. ئەم سیاسەتە هەر درێژەی هەبوو، هەتا لەپاییزی ساڵی ١٩٦١دا وای لێ‌هات کە کوردەکان بۆ پاراستنی گیان و ماڵی خۆیان ناچار بوون دەست بدەنە چەك. سیاسەتی دژی دێموکراتی‌و دژی نیشتمانیی قاسم و پەلاماربردنی بۆ سەر کوردستان بەرەبەرە بوون بەهۆی ناڕەزایی هەموو گەلی کوردو زۆر لەنیشتمانپەروەرانی عیراق. ئەم پەلامارەو بۆمبارانی دانیشتووانی بێ‌دیفاعی کوردستانی عیراق و سووتاندنی گوندەکان و بەکارهێنانی تەوژمی سیاسی‌و عەسکەری‌و هەروەها گەمارۆدانی ناوچە کوردی‌یەکان لەباری ئابووری‌یەوە بەرهەمیان تەنیا ئەوەندە بوو کە بەربەرەکانیی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستانی عیراقیان زیاتر کرد. بەم جۆرە شەڕێکی درێژی چەند ساڵە دەستی پێ‌کرد کە هەتا ١١ی مارسی ١٩٧٠ کۆتایی نەهات.

ئەم شەڕە براکوژی‌یە بوو بەهۆی تێکچوونی باری سیاسی و ئابووریی عیراق. لەو ماوەیەدا چەند جار وەزعی سیاسیی عیراق گۆڕدرا. نەبوونی سەقامگیریی سیاسی وەزعی ئابووریی وڵاتەکەشی بەتەواوی تێك دا. عیراق لەباری ئابووری‌یەوە دوا کەوت و ژیانی کۆمەڵانی خەڵك لە کوردستان و بەشی عەرەبی ڕۆژبەڕۆژ شپرزەتر بوو. پێوەندیی دۆستایەتیی دوو گەلی کوردو عەرەب کە بەدرێژایی مێژوو دۆست و برا بوون، زەربەیەکی زۆری وێ کەوت.

ئەم شەڕە درێژخایەنە چەند ڕاستی‌یەکی بەتەواوی سەلماند. یەکەم ئەوە کە گەلی کورد لە کوردستانی عیراق لەسەر خەباتی خۆی بۆ وەرگرتنی مافە ڕەواکانی بەردەوامەو هەتا وەدەستهێنانی ئەو مافانە خەباتی خۆی درێژە پێ‌دەدا. دووهەم ئەوە کە ڕێگای چارەسەرکردنی گیروگرفتی کورد ڕێگای شەڕو لەشکرکێشان نیە، بەڵکوو بەڕەسمی ناسینی مافی دیاریکردنی چارەنووس بۆ گەلی کوردو کارکردن بۆ جێبەجێ‌کردنی ئەم مافەیە. سێهەم دەرکەوت کە هەتا ئاشتی‌یەکی پایەدار لە کوردستانی عیراق پێك نەیەو مەسەلەی کورد چارەسەر نەکرێ، وەزعی عیراق بەگشتی ڕووی هێمنایەتی نابینێ. بەڕاستییش بەبێ چارەسەرکردنی تاسەری مەسەلەی کورد لە کوردستانی عیراق هەڵوێستی عیراق لەنێو وڵاتە عەرەبی‌یەکانیش دا کز دەبێ‌و

عیراق ناتوانێ وەك پێویستە رۆڵی خۆی لەمەیدانی سیاسەتی عەرەبیو بەگشتی لەرۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا یاری بکا.

هەروەها تاقیکردنەوە نیشانی دا کە وەدیهێنانی ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستانی عیراق لەچوارچێوەی کۆماری عیراق دا باشترین شێوەی چارەسەرکردنی گیروگرفتی کوردە. ئەم شێوەیە هەم مافی گەلی کورد دابین دەکاو هەم یەکیەتیی کۆماری عیراق دەپارێزێو هەم ئیمکانێکی تەواو پێك دێنێ بۆئەوەی عیراق ببێ بە بنکەیەکی پتەوی دیموکراتیو دژی ئیمپریالیستی لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا. نەك هەر ئەوە، چارەسەرکردنی بەئاشتیو دیموکراتیی گیروگرفتی کورد لە عیراق رێگا بۆ یەککرتنی ستراتیژیی جووڵانەوەی نەتەوەی کوردو جووڵانەوەی نەتەوەی عەرەب خۆش دەکا، یەککرتنێك کە کار دەکاتە سەر چارەنووسی هەردوو نەتەوەکەو هەموو ناوچەی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست.

لەپاش ١٧ی تەممووزی ١٩٦٨ کە حیزبی بەعسی عەرەبی سۆسیالیست لە عیراق هاتە سەرکار، هەموو ئەو راستییانەی خستە بەرچاو و بەرەبەرە دەستی کرد بە رێگا خۆش کردن بۆ وەستاندنی شەڕ لە کوردستانی عیراق دا.

پاش وتووێژێکی زۆر لەنێوان سەرکردایەتیی جووڵانەوەی گەلی کوردو حیزبی بەعس دا هەردوولا لەسەر بەندەکانیبەیاننامەی ١١ی مارسی ١٩٧٠ رێك کەوتن.

بەیاننامەی ١١ی مارس لەچەند بارەوە گرنگ بوو. بۆ یەکەم جار لەمێژووی نوێی گەلی کورددا حیزبێك کە دەسەڵاتی سیاسیی بەدەستەوە بوو، کەواتە حکوومەتێك نەك هەر دانی بەوەدا نا کە کورد نەتەوەیەکی جیاوازەو پێویستە بەمافی نەتەوایەتیی خۆی بگا، بەڵکوو بە ئاشکرا خودموختاریی بۆ گەلی کورد بەشێوەی چارەسەرکردنی گیروگرفتی کورد پەسند کرد. ئەمە نوختەی گۆڕانێك بوو لەمێژووی نوێی گەلی کورددا. هەر لەوکاتەدا بەیاننامەی ١١ی مارس رێگای بۆ وەدیهاتنی دروشمی ئەساسیی شۆڕشی کوردستانی عیراقیش - دیموکراسی بۆ عیراق و خودموختاری بۆ کوردستانی عیراق - خۆش کرد. کۆتایی هاتنی شەڕی دەساڵەو دەرچوونی بەیاننامەی ١١ی مارس سەرکەوتنێکی گەورە بوو بۆ گەلانی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست. چونکە کۆسپێکی زۆر گەورەی لەسەر رێگای پێشکەوتنی عیراق هەڵگرت و شەرتێکی زۆر پێویستی بۆ ئەوە کە عیراق ببێتە بنکەیەکی پتەوی خەباتی دژی ئیمپریالیستی لە رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دا ئامادە کرد. دەرچوونی بەیاننامەی ١١ی مارس نەك هەر سەرکەوتنی گەلی کورد لە کوردستانی عیراق بوو، بەڵکوو سەرکەوتنێك بوو بۆ گەلی کورد لە هەموو پارچەکانی کوردستان داو نموونەیەکی باشی رێگای

www.zmziran.com

چارەسەرکردنی گیروگرفتی کوردی بەدەستەوەدا. بەم جۆرە ئەزموونێکی سیاسیی بێوێنە لەعیراق لەگۆڕێ دایە. سەرکەوتنی ئەم ئەزموونە بۆ چارەنووسی گەلی کورد لە هەموو پارچەکانی کوردستان یەکجار زۆر گرنگە. گەلی کورد لەئێران و تورکیاو سووریا بەئاواتەوە سەیری وەزعی کوردستان عیراق دەکاو هیوای ئەوەیە کە حیزبی بەعسی سۆسیالیستی عەرەبی کە هێندێ هەنگاوی زۆر بەنرخی وەك میللی کردنی نەوتی کەرکووك، دانانی پەیمان نامەی نیشتمانی و رێگاخۆش کردن بۆ پێکهێنانی بەرەی نیشتمانی لەنێو هێزە نیشتمانیو دێموکراتییەکانی عیراق دا هەڵێناوەتە، پێکەوە لەگەڵ سەرکردایەتیی جووڵانەوەی گەلی کورد لە کوردستانی عیراق گیروگرفتی کورد لەعیراق بەشێوەیەکی دێموکراتیو بەئاشتیو تاسەر چارەسەر بکەن. ئەودەم نە کۆنەپەرستیی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بەگشتیو رژێمی شا بەتایبەتیو نە ئیمپریالیزم لە جێبەجێکردنی پلانە دژی گەلییەکانیان دا سەرناکەون و سەرکەوتن هەر بۆ گەلان دەبێ.

ئەم وشەو زاراوانە بزانە

کوردی	فارسی	عەرەبی
ئاژەڵداری	دامپروری	الانتاج الحیوانی
ئاودێری	آبیاری	الرّیّ
بارتەقایی	توازن	التوازن
ئاوسانی دراوی	تورم پولی	التضخم النقدی
باڵ بەسەردا کێشان	تحت الحمایگی	الانتداب
بانوو	فلات	الهضبة
بایی	ارزش	القیمة
بەرهەمداریی کار	حاصل بخشی کار	انتاجیة العمل
بیلانی بازرگانی	بیلان بازرگانی	المیزان التجاری
پاڵوێنەخانە	پالایشگاه	المصفی
پلان دارِشتن	برنامەریزی	التخطیط
پەرەپێدانی زۆرکێڵی	توسعەء افقی کشاورزی	التوسع الافقی فی الزراعة
تەوژم	فشار	الضغط
خانەنشینی	بازنشستگی	التقاعد
خاوەن کارەکان	کارفرمایان	رجال اعمال
خەرجی بەراوردکراو	خرج قابل مقایسه	الکلفة المقارنة
خەستایی	وزن مخصوص	الکثافة
دابەشکردنی جیهانیی کار	تقسیم جهانی کار	التقسیم الدولی للعمل
داهاتی نەتەوایەتی	درآمد ملّی	الدخل القومی
دراوی قورس	ارز خارجی	العملة الصعبة
دراوی نێوبازارِ	پول در جریان	النقد المتداول
دەرچوو	صادرات	الصادرة
دەرچووی لەمێژینە	صادرات سنتی	الصادرات التقلیدیة
دەرچوێن	صادرکننده	المصدّر

رایەڵەی ئاودێری	شبکەء آبیاری	شبكة الرّيّ
رقەبەری	رقابت	المنافسة
رێکی دەریا	سطح دریا	سطح البحر
زمانی فەرمانڕەوا	زبان حاکم	اللغة السائدة
سەرژمێری	سرشماری	الاحصاء
سیاسەتی دەرگای ئاوەڵا	سیاست دروازەهای باز	سياسة الباب المفتوح
کاری بەرهەمدار	کار تولیدی	العمل الانتاجى
کرێکاری وەرزێری	کارگر کشاورزی	العامل الزراعى
کشتوکاڵ	تولید نباتی	الانتاج النباتي
کۆڕوکۆمەڵ	محافل	الأوساط
گۆترەکاری	تخمین	التخمين
گەڕیدە	جهانگرد	الرّحالة
ملکانە	بهرەء مالکانە	ريع الارض
ملکانەی بەشتوومەك	رنت جنسی	الريع النقدى
ملکانەی بەکار	رنت کار	ريع العمل
ملکداری	مالکیت	الملكية
ملکداری تێکڕایی	مالکیت دستەجمعی	الملكية الجماعية
مەزنایەتیی باوك	پدرشاهی	البطريقية (پاترياركا)
میتری شەش گۆشە	متر مکعب	المتر المكعب
نرخی راگەیەندراو	نرخ اعلان شدە	السعر المعلن
نەزمی شەریکەبەشی	مزارعە	نظام المحاصصة
وشکارۆ	قارەای	قارى
وڵاتانی پەرەئەستێن	کشورهای درحال رشد	البلدان النامية
وەرزێری	کشاورزی	الزراعة
هاتوو	واردات	الواردة
هەڵدانی ئابووری	رشد اقتصادی	التنمية الاقتصادية

www.zmziran.com

سەرچاوەکان

١ـ ئابووریی جیهانی و پێوەندیی نێودەوڵەتان. (بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٦١).

٢ـ ئابووریی وڵاتانی سەرمایەداری پاش شەڕی دووهەمی جیهانی. (بە زمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٩).

٣ـ ئاماری بازرگانیی دەرەوەی ئێران لە ساڵی ١٩٥٨دا. (بەزمانی فارسی، تاران).

٤ـ ئاماری گەشەکردنی ئابووری لە دەرەوە. (بەزمانی چیکی، پراگ، ١٩٥٨).

٥ـ ئاوڕێك بۆسەر مێژووی جیهان. (چاپی ئینگلیزی ج. ل. نەهرۆ، اللەئاباد، ١٩٣٥).

٦ـ ئاوڕێك بۆسەر مێژووی پێوەندی‌یەکانی دەرەبەگایەتی لە ئازەربایجان و ئەرمەنستان. (بەزمانی رووسی، لینینگراد ١٩٤٩، ئی. پ. پیتروشیفسکی).

٧ـ ئاوڕێکی ئەتنۆگرافی بۆسەر کوردەکانی ویلایەتی ئێرەوان. (س. ئا. ئیگازارۆف).

٨ـ ێیندە دهات و شهرهای ما. (بەزمانی فارسی، تاران، ١٩٥٨، ك. زرنگار).

٩ـ از مهاباد خونین تا کرانەهای رود ارس. (بەزمانی فارسی، تاران، ١٩٤٨. ن. پسیان).

١٠ـ المجموعه الاحصائیه السنویه. (بەزمانی عەرەبی، بەغدا، ١٩٥٨).

١١ـ المجموعه الاحصائیه السنویه. (بەزمانی عەرەبی، بەغدا، ١٩٦٩).

١٢ـ ئەفغانستانی ئێستا. (بەزمانی رووسی،. مۆسکۆ، ١٩٦٠).

١٣ـ ئەنسکلۆپیدیای بریتانیا.

١٤ـ ئەنسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤیەتی.

١٥ـ ئێرانی ئێستا. (بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٧).

١٦ـ بڵاوکراوەی بانکی میللیی ئێران، ١٩٥٩.

١٧ـ بەرهەمی وتووێژ لەبارەی دیاریکردنی چارەنووسەوە.

١٨ـ بەرنامەی حیزبە کومونیستەکانی رۆژهەڵات. (مۆسکۆ، ١٩٣٤).

١٩ـ بەلووچەکان. (بەزمانی رووسی، ١٩٥٩، م. پیکولین).

٣٩ـ راپۆرتێك له سه‌فه‌ری ویلایه‌ته‌كانی رۆژئاوای ئێران. (به‌زمانی رووسی، تفلیس، ١٩٠٥).

٤٠ـ راپۆرتی دامه‌زراوی پلان داڕشتن، ژماره‌ ١٢، ١٩٦٠.

٤١ـ راپه‌ڕینی رزگاریخوازیی نیشتمانیی ساڵی ١٩٢٠ی عیراق. (به‌زمانی رووسی، مۆسكۆ، ١٩٥٨، د. ن. كوتلوف).

٤٢ـ رۆژنامه‌كان:

الف ـ اگلاعات، فارسی.

ب ـ بامشاد، فارسی.

ج ـ كیهان، فارسی.

د ـ رهبر، فارسی.

هـ ـ مهر ایران، فارسی.

و ـ باختر امروز، فارسی.

ز ـ ملّت، توركی.

ح ـ كیم، توركی.

گ ـ وقت، توركی.

ی ـ لۆمۆند، فه‌رانسه‌یی.

٤٣ـ رۆژهه‌ڵاتی نێوه‌ڕاست له كاروباری جیهانی‌دا. (به‌فارسی، تاران، ١٩٥٠، گ. لینچێفسكی).

٤٤ـ رۆژهه‌ڵاتی نیزیك پاش شه‌ڕی یه‌كه‌می جیهانی. (١٩١٨ـ١٩٢٣) به‌زمانی چیكی، پراگ، ١٩٥١، أ. ف. میلیر.

٤٥ـ روچه الصفا. تاریخ.

٤٦ـ رێگای خه‌بات. چاپی چیكی، پراگ، ١٩٥٢، س. ئوستونگێل).

www.zmziran.com

٤٧ـ سرشماری عمومی نفوس و مسکن جلد بیست و چهارم شهرستان سقز، جلد بیست و هشتم شهرستان کرمانشاه، جلد پنجاه‌وپنجم شهرستان مهاباد. (بەزمانی فارسی، تاران).

٤٨ـ سەرژمێریی تایبەتیی تێکۆشانی پیشەسازیو کانگاکان لەساڵی ١٩٥٨ـ١٩٥٩دا. (تاران، ١٩٦٠).

٤٩ـ سەرژمێریی دیموگرافیی ساڵانەی کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکان. (بەزمانی فەرانسەیی، ١٩٥٦).

٥٠ـ سەرمایە. (بەزمانی چیکی، پراگ، ١٩٥٦، مارکس).

٥١ـ سەفەرێك بە کوردستانی شیمالیدا، ساڵی ١٩٠٢، دەنگوباسی قەفقاز، بەشی حەڤدە، بەزمانی رووسی. (ك.ن. سمیرنۆف).

٥٢ـ شانامە. بەزمانی فارسی. (فردوسی).

٥٣ـ شۆرشەکانی کورد. (بەزمانی کوردی، بەغدا، ١٩٥٩، ع. سجادی).

٥٤ـ شەرەفنامە. (ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی).

٥٥ـ فرهنگ جغرافیائی ایران. (بەفارسی، تاران، ١٩٤٩ـ١٩٥٤).

٥٦ـ قازانجی نەوت لە وڵاتانی سەرمایەدای. (بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٦٢).

٥٧ـ قاموس الاعلام. (ئەستەنبوول، ١٨٩٦).

٥٨ـ قوانین مصوبەو مجلس شورای ملّی. (بەزمانی فارسی، تاران).

٥٩ـ کرد و پیوستگی نژادی او. (بەزمانی فارسی، تاران، ١٩٥٦، ر. یاسمی).

٦٠ـ کورتەیەك لەمێژووی ئێران. (بەزمان رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٢، م.س. ئیوانۆف).

٦١ـ کورد لە شەڕی نێوان رووسیاو تورکیاو ئێران لەسەدەی ١٩دا. (بەزمانی رووسی، تفلیس، ١٩٠٠).

٦٢ـ کوردو ئیمپریالیستەکان. بڵاوکراوەی دەنگوباسی رۆژهەڵاتی نێوەڕاست. (بەزمانی رووسی، تاشکەند).

٦٣ـ کوردەکان. (ب. ئا. ئاویریانۆف).

٦٤ـ کوردەکانی موکری. لە کۆمەڵەو تاری ئەتنۆگرافیی ئاسیای نیزیك. (بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٨، ئو. ل. ویلچیفسکی).

٦٥ـ کەمالیستەکان. (چاپی چیکی، ١٩٣٨، م. تەکینالْپ).

٦٦ـ گنج شایگان. (بەزمانی فارسی، برلین، م. جمال زادە).

٦٧ـ گۆڤارەکان:

الف ـ مجلەو اقتصادی ایران، فارسی.

ب ـ توفان غرب، فارسی.

ج ـ سننداج، فارسی.

د ـ یغما، فارسی.

هـ ـ رۆژهەڵاتی شۆرشگێر، رووسی.

و ـ رۆژگاری تازە ف. ستیپانوف ١٩٤٩.

ز ـ مەسەلەکانی ئاشتی و سۆسیالیزم.

٦٨ـ گەلانی ئاسیای نێوەڕاست. (بەزمانی رووسی، مۆسکۆ، ١٩٥٧).

٦٩ـ لەبارەی پێوەندییە کۆمەڵایەتیو ئابووریەکانی ئێرانەوە. (بەزمانی رووسی، تفلیس، ١٩٠٥، ل. ن. تیگرانۆف).

٧٠ـ لەبارەی جێگیربوونی نەتەوایەتیی کورد لە ئێران. (مۆسکۆ، ١٩٥٥، أ. گ. ئاکوپۆف).

٧١ـ لەبارەی دەرەبەگایەتی لەنێو کوردەکان دا. (بەزمانی رووسی، ئێرەوان، ١٩٣٦. ئا. ز. شەمیلۆف).

٧٢ـ لە عومانەوە تا ئامێدی. (بەزمانی عەرەبی. ع. س. گۆرانی).

٧٣ـ مافی گەلان لە دانانی چارەنووسی خۆیان دا. (چاپی چیکی. لینین).

٧٤ـ مەسەلەی کورد. (م. پوگوریلوف. گۆڤاری شەڕو شۆرش بە رووسی).

٧٥ـ مێژووی جیهان. (بەزمانی رووسی، مۆسكۆ، ١٩٥٥).
٧٦ـ مێژووی جیهان. (چاپی چیكی، پراگ، ١٩٦٠).
٧٧ـ مێژووی دیپلۆماسی. چاپی چیكی.
٧٨ـ نامەیەكی نهێنی. گۆڤاری دنیا، (١٩٥٨، تاران، م. فروغی).
٧٩ـ نامەیەك بۆ كرێكاران و جووتیارانی ئۆكراین. (لینین).
٨٠ـ نزهە القلوب. (حمدالله مستوفی).
٨١ـ نەوت و سیاسەتی دەرەوە. (بەزمانی چیكی، پراگ، ١٩٥٠. أ. برووكس).
٨٢ـ وەرزێریو پێوەندی‌یە وەرزێری‌یەكان لە ئێران لەسەدەی دوازدەو چاردەدا. (بەزمانی رووسی، مۆسكۆ، ١٩٦٠).
٨٣ـ وەزعی چیكۆسلۆواكی لە ئابووریی جیهان دا. (بەزمانی چیكی، پراگ).

فەرانسەیی

Archives Nationales de France، Correspondance Consulaire، Baghdad.
Balsan. F: Les Surprises du Kurdistan Paris 1945.
Binder. H: Au Kurdistan، en Mesopotamie et Perse، Paris 1881.
Fany. M: :a Nation Kurde et son Evolution Sociale، Paris 1933.
Ch. A. Hooper: L'Iraq et la Societe de Nations، Paris 1926.
Malcom. Sir John: Histoire de la Perse Paris 1821.
Nikitine. B: Les Kurdes، Etude Sociologique et Historique، Paris 1956.
Nikitine. B: Les Afchars d'Urmuyeh، Hournal Asiatique، Jan-Mars 1929.
Rambout. L: Le Kurdes et le Droit، Paris 1947.

www.zmziran.com

Rechid Ahmed: Les Droits Minoritaires en Turquie، dans le Passe et le Present، Paris 1935.
Romanette. L: Le Kurdistan et la Question Kurde، Paris 1937.
Rousseau. J: Notice Historique sur la Perse Amcienne et ses Peuples en General Marseille 1818.
Sekban. Ch. Dr: La Question Kurde، Paris 1933.

ئینگلیزی

Douglas. W. Stange Lands and Friendly People London 1952.
Economic Developments in the Middle East، 1958-1959، U.N. New York.
Foreign office No. 62. Armenia and Kurdistan، London 1920.
Foreign Trade Statistics of Iran 1958-1962 Tehran.
Gavan. S. S: Kurdistan، Divided Nation of the Middle East London 1958.
Iran today، Tehran 1950.
Lambton. A: Lanlord and Peasant in Persia، London 1953.
Lenin. V.I: Questions of National Policy and Proletarian Internationalism Moscow.
Lenin. V. I: On "Cultural and National" Autonomy works Val. 19 (czech es.).
Middle East Economic Digest، February 1960 and February 1961 London.
Monthly Abstracts of Statistics May 1963.
Monthly Bulletin of Statistics U.N. New York 1963-1971.
Petroleum Press Service February 1963 London.
Question of the Frontier between Turky and Iraq، League of Nations، Geneva 1925.

www.zmziran.com

Roosevelt. A: The Kurdish Republic of Mahabad، Middle East Journal، New York 1947.

World Petroleum Industry، New York 1961.

ئەڵمانی

Moltake. H: Briefe aber Zustande und Begeberheiten in der Turkei aus den Jahren 1835-1839 Berlin 1941.

ئیتالیایی

Garzoni. M: Grammatica Vocabolaria della Lingua Kurda، Roma 1787.

تورکی

Dersimi. N: Kurdistan Tarihinde Dersim Halap 1952.

Turkiye Istatistik Yilligi، Ankara 1968.

www.zmziran.com

"ئەمە بەتەواوی مانا کتێبێکی زانستییە کە بۆ کۆمەڵانی خەڵك نووسراوەو هەر لەوکاتەش دا کتێبێکە کە لەسەر بناخەی لێکدانەوەیەکی بەنرخی مارکسیستی نووسراوەو نووسەر شارەزای گیروگرفتەکەو وڵاتەکەیە."

گۆڤاری سیاسەتی نێونەتەوایەتی، ژمارە ١١ی ساڵی ١٩٦٤، پراگ

✧ ✧ ✧

"زۆرمان نەگوتوە ئەگەر بڵێین کە خوێنەری سلۆواك بەم کتێبە نووسراوێکی نایابی دەست دەکەوێ... ئەم کتێبە هەوڵدانە بۆ روون کردنەوەی گیروگرفتی کورد لەچاوی مارکسیستییەوە."

لە نووسراوەی سەریەرگی چاپی سلۆواکییەوە، ساڵی ١٩٦٤، براتیسلاوا

✧ ✧ ✧

"کتێبی "کوردستان و کورد" راست ترین راستییە."

سەروتاری دوکتۆر واگنێر بۆ چاپی سلۆواکی، ساڵی ١٩٦٤، براتیسلاوا

✧ ✧ ✧

"ئەوە تەنیا کتێبێکە لەلای ئێمە (رەنگە هەر لەلای ئێمەش وانەبێ) کە بەدرێژی باسی گیروگرفتی ئاڵۆزی کورد دەکاو هەر لەوکاتەدا بەشێوەیەکی بێهاوتا رەسەن و واقیعییە. چونکە دانەر ئابووریزانێکی کوردی زاناو خاوەنی تاقیکردنەوەیەکی زۆری سیاسییە.

ئەو رێگایە کە دانەر لە لێکدانەوەی تەرکیبی کۆمەڵایەتی و ئابووریدا رەچاوی کردوە، تا ئەمڕۆش لە ئەدەبیاتی ئابووریی ئێمەدا کە لە گیروگرفتەکانی وڵاتانی پەرەئەستێن دەکۆڵینەوە بێهاوتایەو ئەساسێکە بۆ لێکۆڵینەوەیەکی لەو بابەتە لەسەر وڵاتەکانی تر."

گۆڤاری سیاسەتی نێونەتەوایەتی، ژمارە ١٠، ساڵی ١٩٦٥، پراگ

✧ ✧ ✧

"کتێبی عبدالرحمن قاسملو "کوردستان و کورد" بەشدارییەکە کە بۆ ناساندنی مەسەلەی کورد بەگشتیو هێندێك باری ئەو مەسەلەیە بەتایبەتی، نرخێکی بێهاوتای هەیە."

لەپێشەکیی چاپی ئینگلیزی بە قەڵەمی پرۆفیسۆر مارتینیتس مای ١٩٦٥

✧ ✧ ✧

"دەکرێ کتێبی "کوردستان و کورد" بەچەشنە ئەنسکلۆپیدیایەکی کوردی دابنێین."

گۆڤاری "دنیا" ئێران، ژمارە٤، ساڵی ١٩٦٥

✧ ✧ ✧

"دانەر کە کوردێکی ئێرانی و مارکسیستێکە، لێکۆڵینەوەی خۆی بە هەستی نیشتمانپەروەرێك و بایەخ پێدانی خەباتکەرێك دەخاتەڕوو. هەروەها هەوڵ دەدا لێکۆڵینەوەکەی زانستی و واقیعی بێ.

ئەم کتێبە سەرنجی خوێنەرانی رادەکێشێ تەنانەت ئەوانەش کە بیروباوەڕی نووسەریان بەدڵ نیە. هەروەها سەرچاوەیەکی لێفێربوون دەبێ بۆ ئەو کەسانەی خۆیان بە قەومی ناو دەبەن، بەڵام حاشا لە مافی نەتەوایەتیی هەرە سەرەتایی خەڵکی دیکە دەکەن."

ئۆکتۆبر - نوامبر **Iran Report** نیویۆرك، ساڵی ١٩٦٧

✧ ✧ ✧

"عبدالرحمن قاسملو گیروگرفتی نەتەوەکەی بە خوێنەرە پۆڵۆنییەکان دەناسێنێ. لێکۆڵینەوەکەی کە بەدرێژی و جوانی باسی گیروگرفتی کورد دەکا، لەزمانی پۆڵۆنیدا لە نەوعی خۆیدا یەکەمە.

دەتوانین بڵێین ئەو کتێبە سەرنجی ئەو کەسانە رادەکێشێ کە گرنگی بە کاروباری رۆژهەڵاتی نێوەڕاست دەدەن. هەروەك سەرنجی هەمووی ئەو کەسانە رادەکێشێ کە حەز دەکەن لەگیروگرفتەکانی دنیای ئەمڕۆ حاڵی بن."

١٦-١٠-١٩٦٩، گۆڤاری کولتورا، وەرشەو

✧ ✧ ✧

"کتێبی قاسملوو لەنێو ئەو لێکۆڵینەوانەدا کە لەسەر کورد کراون جێگایەکی تایبەتیی هەیە، ئەم کتێبە چەشنە لێکۆڵینەوەیەکی پێشڕەوە لە سیاسەت و کۆمەڵی کوردەواری لە هەموو پارچەکانی کوردستانی دابەش کراودا... قاسملوو نەك هەر بۆچوونێکی مۆدێرن و

زانستیی هەیە، بەڵکوو هەموو بارێکی گیروگرفتی کورد بە وردی و تەواوی لێك دەداتەوە."

"کوردستان" گۆڤاری ساڵانەی کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد لە ئورووپا، لەندەن، ساڵی ١٩٧٠.

www.zmziran.com

PDKI 1945

KURDISTAN AND THE KURDS

By

Dr. Abdul Rahman Ghassemlou

www.zmziran.com

Translated into kurdish by

Abdullah Hassanzadeh

2004